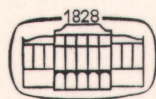

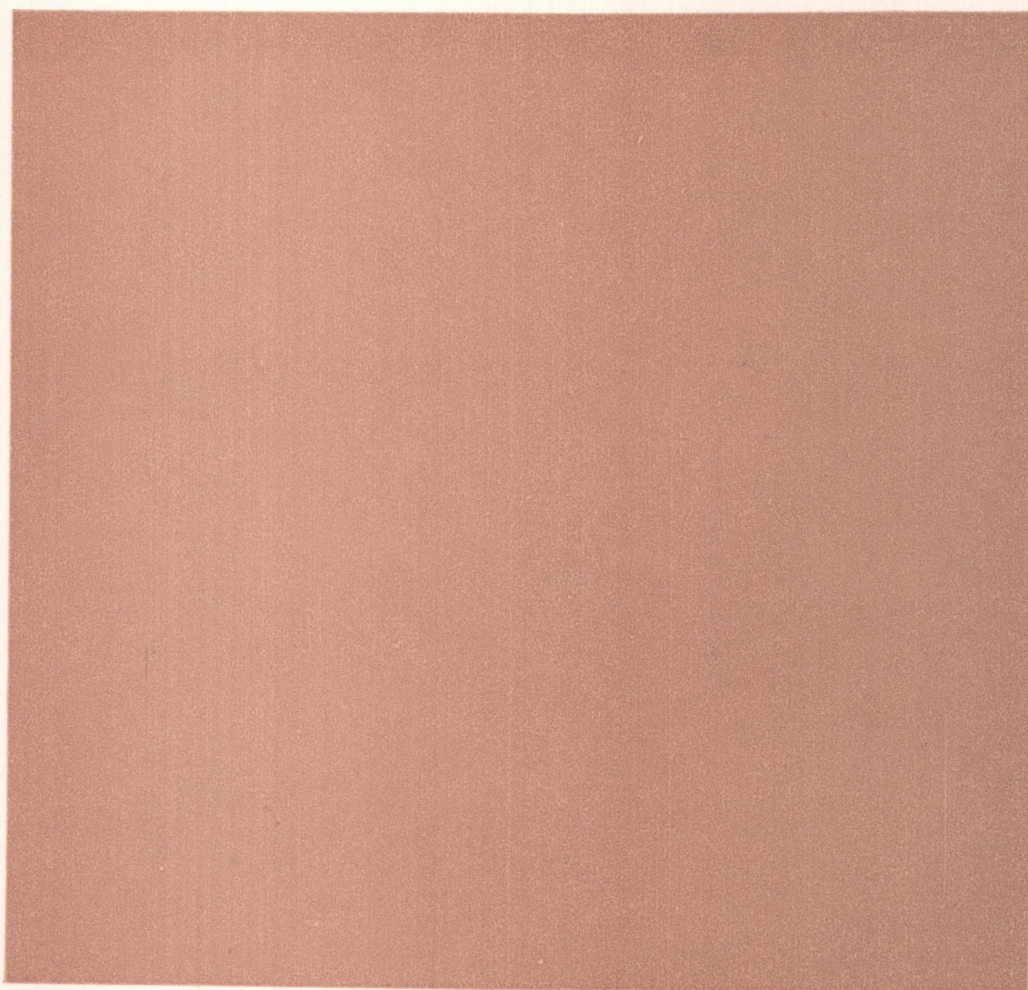
NÉPI KULTÚRA— NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

ÉVKÖNYVE

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM

Folclorica et Ethnographica

*A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoportjának
évkönyve XIII.*

Szerkesztette Kósa László

Az évkönyvsorozat legújabb kötete az intézet munkatársainak sokirányú tevékenységét tükrözi. Az első tanulmány Ortutay Gyula akadémikusra, a Néprajzi Kutató Csoport megalapítójára, első igazgatójára, az évkönyv volt főszerkesztőjére emlékezik. A néprajz egyik alapkategóriájának, a parasztságnak fogalmi meghatározását választotta témájául a következő írás. Egy másik értekezés a kultúrában található jellemző tárgyegyüttesek elemzésével foglalkozik. Gazdag tematikát kínál e kötet a történeti néprajz iránt érdeklődőknek. A sort a finnugor őstörténet kevésbé ismert historiográfiai kérdésének bemutatása nyitja meg. A társtudományok véleményét tükrözi a magyar lakáskultúra előzményeinek régészeti szemléje. Egy-egy tanulmány olvasható a középkori szőlőművelésről, a jobbágyparaszti tulajdon kialakulásáról, a feudalizmus kori határjelekről és a múlt századi magyarországi vallási viszonyokról. A folklórt a kötetben a legendaballadáról szóló, illetve a Boccaccio-novellák magyar népköltészeti befogadását vizsgáló dolgozatok képviselik. Két egymással vitázó tanulmány a népművészet elemzésének két lehetséges útját mutatja be.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

Szerkesztő bizottság

**ISTVÁNOVITS MÁRTON
KISBÁN ESZTER
KRÍZA ILDIKÓ
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA**

A szerkesztő bizottság elnöke

BODROGI TIBOR

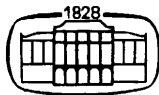
NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE XIII.

SZERKESZTETTE

KÓSA LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1983

ISBN 963 05 2973 4

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1983

Printed in Hungary

ORTUTAY GYULA
(1910—1978)

Ortutay Gyula akadémikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának megalapítása óta igazgatója, a jeles, nemzetközi körökben is jól ismert folklorista, a magyar tudományos és közélet kiemelkedő személyisége 1978. március 22-én hunyt el. Évkönyvünknek kezdettől fogva főszerkesztője volt, mindig különös figyelmet fordítva arra, hogy az itt megjelenő tanulmányok megfelelően képviseljék intézményeink munkatársainak, általában a magyar néprajztudománynak teljesítményeit. Főszerkesztői tevékenységének érdeme, hogy évkönyvünk megjelenésének eddigi tizenegy évében mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban elismert tudományos fórummá vált, amely méltó helyet foglal el szaktudományunk korábbi publikációinak sorában. Munkásságát, főszerkesztői és igazgatói tevékenységének emlékét kegyelettel őrizzük — az ő szellemében folytatjuk munkánkat.

MTA Néprajzi Kutató Csoport

TARTALOM

BODROGI TIBOR: A magyar társadalomnéprajz Ortutay Gyula korai műveiben	11
SÁRKÁNY MIHÁLY: Parasztság és termelési viszonyok	21
HOFER TAMÁS: A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgyegyüttesek néprajzi elemzése	39
BARTHA ANTAL: A finnugor őstörténet kérdései magyar és finn oldalról nézve	65
FODOR ISTVÁN: Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez	81
ÉGETŐ MELINDA: A lugasos szőlőművelés vizsgálata	119
TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: A jobbágyparaszti földtulajdon néhány problémája	151
TAKÁCS LAJOS: A bálvány mint határjel	173
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: A lombtakarmány a magyar állattartásban	193
KÓSA LÁSZLÓ: A vallási közönység növekedése Magyarországon a 19. század közepén	211
NAGY OLGA: Boccaccio-novellák széki folklorizációja	237
KRÍZA ILDIKÓ: A legendaballada műfaji problémái	255
KISS MÁRIA: A szokásgyűjtő Vuk Stefanović Karadžić	267
HOPPÁL MIHÁLY: Jelrendszerek a népművészetben	275
HOFER TAMÁS: Megjegyzések Hoppál Mihály tanulmányáról	299
A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának működése (1967—1981). Összeállította: KÓSA LÁSZLÓ és PALÁDI-KOVÁCS ATTILA	309

CONTENTS

TIBOR BODROGI: Hungarian Social Anthropology in the Early Works of Gyula Ortutay	11
MIHÁLY SÁRKÁNY: Peasantry and Relations of Production	21
TAMÁS HOFER: To the "Theory of Objects". The Anthropological Analysis of Utensils and Groups of Objects	39
ANTAL BARTHA: Questions of Finno-Ugric Prehistory from the Hungarian and the Finn Side	65
ISTVÁN FODOR: Archeological Data to the History of Hungarian Interior Furnishing	81
MELINDA ÉGETŐ: An Analysis of Wine Cultivation in Arbours	119
ERNŐ TÁRKÁNY SZÜCS: Some Problems Concerning Land Owned by Serfs	151
LAJOS TAKÁCS: Idols as Boundary Marks	173
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS: Leaf-fodder in Hungarian Animal Husbandry ..	193
LÁSZLÓ KÓSA: The Growth of Religious Indifference in Mid 19th Century Hungary	211
OLGA NAGY: The Folklorisation of Boccaccio Short Stories	237
ILDIKÓ KRÍZA: Problems around the Genre of Legend-Ballads	255
MÁRIA KISS: Vuk Stefanović Karadžić, Researcher of Customs	267
MIHÁLY HOPPÁL: Systems of Signs in Folk Art	275
TAMÁS HOFER: Remarks on the Paper of Mihály Hoppál	299
The Functioning of the Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Science (1967—1981). Compiled by LÁSZLÓ KÓSA and ATTILA PALÁDI-KOVÁCS	309

A MAGYAR TÁRSADALOMNÉPRAJZ ORTUTAY GYULA KORAI MŰVEIBEN*

Az 1920-as évek fordulóján ORTUTAY Gyulát, a „piarista atyák lázongó és szegény növendékét” a szegedi egyetemen SOLYMOSSY Sándor tanítja folklorisztikára, és SÍK Sándor vezeti be az irodalomtörténet és a filológia tudományába. Mindkét professzor habitusa, de maguk e békés tudományok is, a kezdő ORTUTAYT a nyugodt, problémáktól mentes filozopterkedés langyos nyugalma felé indítaná. A kor humánus feladatai, a keresztény kurzus látszólagos szélcsendessége alatt feszülő erők, a gazdasági válság nyomán élesedő társadalmi ellentmondások azonban hamarosan — a kiindulást ugyan sohasem feledően — a magyar élet más problémáinak megismerésére ösztönzik a fiatal kutatót. Bár a rendszer építménye még szilárd, a súlykolt ideológia hatása még erős, és az állam erőszakszervezete szilárdan tartja hadállásait, az ellenforradalom Tisza-parti városában egyre több fiatal értelmiségi döbben rá a „misera plebs contribuens” bajaira, a társadalmi változás szükségességére. E magukat „Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma”-nak nevező, az irodalmi, tudományos és művészi pályájuk kezdetén álló értelmiségiek egyik kiemelkedő képviselője a szegény sorsú, így a nép bajaira is érzékenyen reagáló ORTUTAY Gyula.

Hajlama és tanulmányai a folklorisztika, az irodalomtörténet, a filológia felé vonzották, a kor, annak progresszív szellemi és politikai áramlatai, valamint a szűkebb szakmai kérdések mélyebb megismerése azonban eltérítették attól az úttól, amely a karrier csúcsai — számára akkor az egyetemi tanárság — felé vezetett volna. Így alakult ki ORTUTAY Gyulának az a sajátos arculata, amelyben a politikai s a társadalmi elkötelezettség, továbbá a tudományos célkitűzések elválaszthatatlan egységgé ötvöződtek.

Ezt az arculatot az első, a Nyírség falvaiba vezető kutatóút kezdi kialakítani. A balladák, népdalok, népmesék felfedezésére érkező fiatal kutatót, akiben a professzori tanítások nyomán még a népies romantika idillikus képei modelljeinek tűnnek a parasztlak, ekkor éri az első sokkhatás. Ezen az első gyűjtőúton észleli, mennyire más a paraszti élet valósága, mint az a kép, amely előtte a múlt és az akkori jelen néprajzi leírásaiból kirajzolódott. Mint később a *Magyarország*

* A Magyar Néprajzi Társaság ORTUTAY Gyula emlékére 1979. március 14-én rendezett ülészakán elhangzott előadás.

felfedezése című írásaiban vallja: „Hasztalan; a kutató nem előkelő angol utazó, aki kedvtelve figyeli a tájak lusta hullámvázát, s akkor távozik, ha kedve tartja... Mert minden máshogy van, tudomásunkkal, néprajzi leírásainkkal, irodalmunkkal szemben — minden máshogy van itt... A falu nem irodalom, s még kevésbé viseletek, fejfaformák, tűzhelytípusok buzgó leírásából összerakható néprajzi kép.” Majd így folytatja: [A kutató] „Mily lelkendezve rohan haza először; úgy érzi, titkos kincseket fedezett föl: balladákat, meséket, zsúfolt hiedelemvilágot! S csak első tüze lohadtán kezdi érezni, hogy a pár ének és mese összegyűjtése mily téves és szegény szolgálat csupán. A mesék, a balladák kedvéért oly könnyen megfélemedezett a paraszti társadalom osztályhelyzetéről, társadalmi kivetettségeről; a nyári munka gonosz napjait, a filléres napszámbért, sovány anyákat, bélhurutos, pusztuló gyerekeket, a lázadó csendet — mind elfelejtette a téli mesélésért.”¹

A kezdő kutató számára ebből a felismerésből két olyan következtetés adódott, amely egész életére kihatott. Pályájára, politikai és tudományos tevékenységére visszatekintve 1961-ben a következőket állapította meg: „Tudományom egyre több politikai gondot okozott nékem, s politikai felismeréseim egyre inkább segítettek legszűkebb szakmai kérdéseim jobb megismerésében.” E két, mások számára látszólag szétváló terület összefonódása egyre világosabban körvonalazódott a Szegeden folytatott baráti beszélgetésekben is. „Tudomány és politika így nőtt össze, ezeken a vitákon. Nemcsak azt tapasztaltuk, hogy a társadalmat nem lehet megváltoztatni annak megismerése nélkül, de azt is, hogy a magyar társadalom megismerése nyomban azzal az akarattal tölt el, hogy ezt a félig feudális, félig kapitalista társadalmat meg kell változtatni.”²

E nézetekből is következik, hogy az egyetemről alig kikerült, de a magyar és a tágabb európai néprajzi-etnológiai irodalomban máris jól tájékozott ORTUTAY Gyula bizalmatlanul szemléli korának népfelfogását, és a népről kialakított képet elégtelennek vagy éppenséggel hamisnak érzi. Csupán egy-két évre volt szüksége, hogy nézeteit rendszerbe foglalja. TÖMÖRKÉNYRŐL írott kitűnő disszertációjában még csak egy mondat erejéig említi az általa megkívánt szemlélet lényegét. A hozzá mindig közelálló és szeretett szegedi író parasztábrázolásáról szólva leszögezi: „Ez a parasztlátás az egyetlen a kor népies-nemzeti iskolájában, a magyar Heimatkunst alkotásai között, amely a népet nemcsak a tréfák, színes ruhák, a népies műdalok felől kívánta megközelíteni, hanem igyekezett ezt az organikus népi kultúrát a maga teljes egészében, legmélyebb lelki aspirációival, szomorú társadalmi helyzetével, népi különösségével együtt ábrázolni.”³

Míg TÖMÖRKÉNYRŐL írva csak általánosságban szól a századforduló és a 20. sz. első évtizedeinek hamis népszemléletéről, a következő évben megjelent, a magyar parasztság szerelmi életéről szóló kritikai és módszertani vizsgálódásában már kifejezetten a néprajzi megközelítés hiányosságaira mutat rá. *A szerelem*

¹ ORTUTAY Gyula, 1966a, 258—259.

² ORTUTAY Gyula, 1966b, 9.

³ ORTUTAY Gyula, 1934. 79—80.

Ajak-on a házaseletig (1935) című, a néprajz hagyományos módszerével írott tanulmányát elemezve saját magával szemben is kénytelen megállapítani: „A népi kultúra mai kutatói, akik nem elégednek meg szokások, ténycsoportok egyszempontú leírásával, értelmezésével, hanem a szokások benső összeszövődöttségét, a népi kultúra immanens szellemét kutatják, ezt a bonyolult összefüggésrendszert, melynek tagjai összefüggésükből ki sem szakíthatók naiv erőszakosság nélkül, ezek a kutatók valóban bizonyos lemondó elégtelenséggel, elkedvetlenedéssel olvashatták az ajaki nép szerelmi életéről, lakodalmas szokásairól szóló tanulmányt.”⁴ A probléma azonban nem elsősorban az, hogy az eddigi — a maguk módján érdemes — lakodalmi szokásleírások nem tértek ki a magyar parasztság egész szerelmi életére, szexuális magatartásának kérdésére. Inkább kifogásolható az, hogy a leírások mereven „a *csak* »néprajzi« szempontokra” hagyatkoztak. Pedig — és ismét ORTUTAY-t idézzük — „Ma már jól tudjuk, hogy az úgynevezett néprajzi szempontok önmagukban éppen nem elegendők a népi kultúra egyes jelenségeinek megmagyarázására: a lakodalom leírásában... jelentős szerepet kellett volna juttatni a szociológiai szempontoknak.”⁵

Mit kell tenni azonban, hogy fel tudjuk tárni a jelenségek összefüggésrendszerét, hogyan kell eljárunk, ha a paraszti életet, a paraszti kultúrát nem részletaspektusaiban, hanem egészében kívánjuk megragadni, érteni és magyarázni? A harmincas évek falukutató irányzatainak felfogását és módszereit ORTUTAY elégtelennek vélte e valóságfeltáró, a paraszti társadalom mozgástörvényeit figyelembe vevő munka kielégítő elvégzésére. Bár nem ítéli meddőnek az addig végzett munkát, mégis úgy látja, hogy a szociográfia általában felületes és sekélyes, vagy ha szakmailag egyes munkák elfogadhatók, ezek is a falu életének csupán egyes szegmentumait vizsgálják. Ez mondható el a néprajzról is. Megint csak elismerve az addigi kutatások jelentős teljesítményeit, az egész európai vizsgálódás hiányosságának látja, hogy „a paraszti kultúrának és társadalomnak csak azokat a kérdéseit vizsgálták, amelyeket egy kialakult tudományos konvenció szerint néprajziaknak tartotta”.⁶ A néprajz nálunk is jóformán „katalogizáló” tudománnyá vált, és még azokat az elemi társadalmi-gazdasági összefüggéseket sem vette figyelembe, amelyek nélkül a „katalógus” egyes skatulyái sem értelmezhetők. Ezért az figyelhető meg, hogy „parasztságunk

⁴ ORTUTAY Gyula, 1935a, 18—19.

⁵ ORTUTAY Gyula, 1935a, 21.

⁶ ORTUTAY Gyula, 1937, 24; Ezért gyakorolt éles kritikát az akkoriban megjelent *A magyarság néprajza* fölött. Mint írja: „A magyarság néprajza [...] szintén nem egyszer beleesik az egysíkúság, egyszempontúság bűnébe. Így az első kötetben Bátky Zsigmond ír a magyar parasztság táplálkozásáról. Természetes, hogy néprajzi szempontból elsődlegesen az ősi ételféléknek, főzőedényeknek, ősi tűzkészítésnek, tűzhelyformáknak a szerepe a fontos. De nem hisszük, hogy a magyar parasztság táplálkozásának problémáit néprajzilag jól értelmezhetjük, ha nem vesszük figyelembe e leíró, tárgymorfológiai szemponton kívül még a szociológiai szempontokat, amelyek ez esetben szinte lényegesebbek az előbbieknél. Enélkül az egész probléma mozdulatlan, élettelen leírássá változik, a maga sokrétű, mozgalmas történeti, társadalmi, földrajzi szerepe helyett.” (ORTUTAY Gyula, 1935b, 115.)

társadalmi jellegű szemléletének pillanatnyi háttérbe szorulása ismét a romantikus és néprajzias felfogás előretörését jelenti”.⁷

Ezért látja szükségét ORTUTAY, hogy 1935-ben kijelölje a *A magyar falukutatás új útjait*. Az itt kifejtett felfogás és módszertan nyilvánvalóan több százból fonódott össze. Az egyik mozzanatot kétségtelenül abban kell látnunk, hogy ORTUTAY politikai nézeteinek vetületeként is rokonszenvvel forgatta azokat az írásokat, amelyeket a magyar néprajz társadalmias irányzatának kezdeteként szokás említeni; értékelve TESSEDIKben, BERZEVICZYben, BERZSENYIben a jobbító szándékra mutató törekvés mellett a konkrét valóságfeltáró munkásságot is. Fontos tényező lehetett az 1932-ben végzett első terepmunka, amelynek során nemcsak a nyíri—rétközi parasztság nyomaszót szociális helyzetével ismerkedett meg, de megértette, hogy ha a folklórral mint a paraszti kultúra egyik megnyilvánulásával kíván foglalkozni, a falu életének egészét kell ismernie. Végül — és talán joggal mondhatjuk: utolsóként — az általa tanulmányozott német és amerikai faluszociológiai munkák, a román GUSTRIK munkásságának kritikus nyomon követése, az akkori időszak etnológiájának modern irányzatai, a kultúrmorfológiai és a funkcionális szemlélet alakíthatták nézeteit.⁸

Az e tanulmányban kifejtett szemléletet mindenekelőtt az egészben látás igénye, a sokszempontúság, a komplexitás és mai szóval, az interdiszciplináris megközelítés szükségességének felismerése jellemzi. De idézzük őt magát: „... a falu-kutatás nem vállalkozhatik csak részletek megoldására: az egésznek kell igényelnie a maga életes valóságában, szerkezet-részeinek, funkcióinak összefüggésében”. Ez a strukturális és funkcionális megközelítés egységét jelenti: „A falukutató úgy végez helyes és igaz munkát, ha a falu bonyolult függvényrendszerének összes független változóit és valamennyi kikutatható függő változóit megismeri és egymással való viszonylataiban ábrázolja.”⁹ E feladat elvégzése során — és itt a szociográfia és a néprajz érintkező területeiről van szó — mindenekelőtt a szerkezeti kép megalkotására van szükség. Ennek során vizsgálni kell „a mai paraszttársadalom egységeit, egymáshoz való kapcsolódásait, viszonyukat; ezek a társadalmi egységek milyen rétegződésekben s milyen erőviszonylatokkal élnek egymás mellett, egymással szemben”.¹⁰ Ha a tágan

⁷ ORTUTAY Gyula, 1937, 27.

⁸ Hogy ebben nem tévedünk, azt maga ORTUTAY erősíti meg: „Ha kutatásaink során sokat tanultunk és okultunk is a német szociológia, szociográfia formalizmusából, kategóriáitól, az amerikai leíró módszerek túlbuzgó naivitásaitól, a román falukutatók fanatizmusától, nacionális hevítettségétől, a valóságban legtöbbet mégsem nekik köszönhetünk, hanem annak a falu-élménynek, amelyet kutatásaink közben legtárgyilagosabb pillanatainkban sem kerülhettünk ki. Távolról sem gondolunk itt holmi tétova városi romantikára, külső szépségeiben tetszelgő néprajziasságra: a falu-élmény, a közvetlen és huzamos falu-kutatás ráébresztett a falu bonyolult valóságrendjére, a társadalmi, népi erők elválaszthatatlan kapcsolataira.” (ORTUTAY Gyula, 1935b, 125.) Analógiaként MALINOWSKIT említhetjük, akinek funkcionális teóriája új-guineai terepmunkája során kezdett alakot ölteni (BODROGI Tibor, 1972; MALINOWSKI. B., 1967).

⁹ ORTUTAY Gyula, 1935b, 116.

¹⁰ ORTUTAY Gyula, 1935b, 118.

értelmezett szerkezeti képet ily módon felvázoltuk (a kifejezetten társadalmi elemzés mellett foglalkozni kell pl. az etnikai vagy vallási megoszlás kérdéseivel stb.), kerülhet sor arra, hogy megvizsgáljuk a falu funkcionális képét. „Valójában ez a funkciórendszer értelmezi, mintegy mozgási állapotában jellemzi a falu szerkezeti képét, a szerkezeti elemeknek egymáshoz való dinamikus kapcsolatát. Amíg a szerkezeti kép megmutatta a különböző társadalmi, etnikai, közösségi—egyéni, foglalkozási, hitfelekezeti, hatalmi erők mennyiségi és milyenségi erőviszonyát, addig a funkcionális kép ezeknek az erőviszonylatoknak a falu életében való működését, funkcióját ábrázolja.”¹¹

ORTUTAY gondolatmenetének e vázlatos ismertetéséből is kitűnik, hogy alkotójuk az ekkoriban kibontakozó nagy etnológiai-antropológiai irányzatok eszmekörében mozgott. Sőt: állíthatjuk, hogy tézisei megfogalmazásban a maga módján — teóriáját más feltételek között élő társadalomra alapozva — megelőzte a két jelentős rendszeralkotót, a funkcionalista B. MALINOWSKIT és a strukturalista A. R. RADCLIFFE-BROWNT.¹² Ugyanakkor ORTUTAY továbblép e két klasszikus korai munkásságának eredményén,¹³ amennyiben a valósággal ellentétesnek tekinti azt az ábrázolást, „mely éppen ma megelégednék a falu történeti vagy pusztán statikus leírásával, állapotrajzával. A mai falu forrongó, átalakuló, önmaga régi formáiból kilépő társadalmi egység, amelyben már nem találhatjuk meg az előző századok mozdulatlan nyugalomát. (Ugyan az is kétséges, hogy az a »nyugalom« mozdulatlan volt-e, hiszen a falu képe... mindig is mozgó, alakuló: »fejlődő« valóság volt, amely a történet és társadalom hatásaira erősen reagált.)”¹⁴ Mivel pedig a változás körülbelül a múlt század nyolcvanas éveitől kezdve egyre gyorsulóbb ütemű, a falukutató feladata súlyosbodik. „Nemcsak a falu, nagyközség, mezőváros szerkezeti és funkcionális képét kell megrajzolni lehető teljességgel az adott pillanatban, hanem ábrázolásának érzékeltetnie kell a kép egyes elemeinek állandó változásait.” A faluszemlélet ily módon válik valóban dinamikussá, arra alkalmassá, hogy „a falu képét ne csak horizontálisan szemléljük, hanem vertikálisan is, s egyben a továbbfejlődés valószínű útjait is megállapíthassuk”.¹⁵

¹¹ ORTUTAY Gyula, 1935b, 119.

¹² MALINOWSKI funkcionális elméletének teoretikus megfogalmazására ugyanis jóval később került sor, ennek posztumusz publikációjára pedig csak 1944-ben. Az ORTUTAY által ismert és forgatott *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia* (német kiadása) és a *Myth in Primitive Psychology* csak néhány, ebbe az irányba mutató fejtegetést tartalmaz, amint hogy az *Encyclopaedia Britannica*-ban 1929-ben megjelent „Social Anthropology” címszó is csak a teória alakulásának kezdeti szakaszát jelenti. De a struktúra fogalmát a funkcióval összekapcsoló RADCLIFFE-BROWN is csak 1940-ben jelenteti meg alapvető *On Social Structure* c. tanulmányát.

¹³ MALINOWSKINAK a kultúra változásával foglalkozó fő munkája a *The Dynamics of Culture Change* ugyancsak posztumusz mű, amely 1945-ben jelent meg, míg RADCLIFFE-BROWN is csak egy 1950-es publikációjában kezd figyelemmel lenni a történeti változás kérdéseire.

¹⁴ ORTUTAY Gyula, 1935b, 116.

¹⁵ Ezért nem tartja helyesnek, ha pl. a népköltészkutató megelégszik csupán „a népi szövegek, dallamok lejegyzésével, mondván, hogy a kimondottan városi dalok nem

Modern, dialektikus és materialista társadalom- és kultúrafelfogás ez, amelyet alapozásaiban az egészben látás, a struktúra és funkció dialektikus kapcsolódásának s a társadalmi-kulturális változás dinamikájának felismerése jellemez. E felfogás jegyében hívja fel ORTUTAY még a figyelmet a strukturális-funkcionális képhez szorosan kapcsolódó, addig elhanyagolt, de beható elemzést érdemlő kérdésekre. Ezek között különösen fontosnak tartja a falu lélektani sajátosságainak feltárását, ide értve a népi vallásosság, a paraszti extázis vizsgálatát, a magyar falu biológiai tulajdonságainak feldolgozását antropológiai eszközökkel, ezzel összefüggésben a társadalmi és etnikai összefüggések megismerését, nem utolsósorban pedig a falu tájegységének és társadalmának, ezek egymáshoz való viszonyának kutatását.

Egyetlen ember természetesen nem vállalkozhat ilyen komplex program gyakorlati megvalósítására. „Ilyen kutatásra — írja a *Magyar népismeretben* — csak egységesen megszervezett...szakemberek vállalkozhatnak...komoly szakemberekből álló kutatócsoport megalakulása és állandó munkája, valóban az utolsó pillanatban, kívánatos lenne.”¹⁶ De annak az egyéni kutatónak a feladata sem reménytelen, aki csak egyetlen szempontból kíván a falu életével foglalkozni. A lényeges, hogy megtalálja „a szerves kapcsolatot a falu szerkezeti és funkcionális képeinek uralkodó tényezőivel és vizsgált anyagát a megfelelő hangsúllyal kell kiemelnie az egész összefüggérendszerből”.¹⁷

Ez a szempontrendszer, ez a tudományosan és ideológiailag egyaránt napjainkig korszerű álláspont tette lehetővé ORTUTAY Gyula számára, hogy tudományos munkássága egészében s így néprajzszemléletében is helyes perspektívából lássa a népelet különféle megnyilvánulását, a magyar és az egyetemes kultúra, folklór jelenségeit. Ez a vezérelve akkor, amikor e szétágazó problematika olyan fontos részletét vizsgálja, mint az egyén és közösség viszonya az alkotás folyamatában, vagy amikor ítéletet mond a társadalomrajz-néprajz határterületén vizsgálódó munkákról. Így — még 1935-ben — ERDEI Ferenc *A makói parasztság társadalomrajza* c. munkáját olyan alkotásként jellemzi, „amely elmélyült szociológiai — s bizvást ideírhatjuk: etnológiai — megfontolások alapján, pontos analízisek, biztos hely- és környezetismeret alapján készült”, amely „Makó paraszttársadalmát is elsősorban a szerkezeti kép, a társadalmi strukturáltság lényegproblémája

érdekelhetik őt, mint ahogy a magyar paraszti ruhaviseletek kutatója is csak megvetéssel emlékezhetik meg a gyári, piaci ruhákról. Nem teljes igazsággal. A falu-kutató nem vállalhatja az egyszempontúság ódiáját. Hogyan rögzítheti meg hát a változás tényét a népköltés területén? E tanulmány írója olyan füzeteknek a birtokában van, amelyek lehető teljességgel tartalmazzák egy parasztembernek egész nótakincsét. Mindent, amit csak tud: városi kuplét, régi operettdallamot, parlandó-rubató stílusú régi pásztordalt, katonanótát, az új parasztdal-stílushoz tartozó énekeket, mindent lejegyeztünk. Egy faluból összeállított minél több ilyen nótagyűjtemény világosan megmutatja a parasztdal mai helyzetét és további sorsát. Effajta vizsgálatra majdnem minden területen nyílik alkalom. Az ilyen módszer valóban dinamikussá teheti faluszemléletünket...” (ORTUTAY Gyula, 1935b, 116—117).

¹⁶ ORTUTAY Gyula, 1937, 65.

¹⁷ ORTUTAY Gyula, 1937, 64.

felől közelíti meg”, és amelyben szociológiailag és néprajzilag is egyértelmű a funkcionális összefüggésrendszer.¹⁸ És ennek hiánya miatt marasztalja el 1943-ban LUBY Margit *A parasztlélet rendje* c., részleteiben egyébként kiválónak ítélt munkáját, súlyos fogyatékosnak tartva a szociológiai és a kultúrmorfológiai szempontok mellőzését.¹⁹ Ez a társadalmias szempont, az egészen látásnak a fentiekben vázolt igénye van jelen a *Magyar népismeret* máig érvényes és irányt mutató soraiban, ahol némi változtatással újra közölte a falukutatás elvi és módszertani alapjairól szóló tanulmányát, ez munkált a *Fedics Mihály mesél* kötet mesteri előszavában (1940), a *Parasztágunk élete* c. könyvecskében (1937), amely szövegben és gondosan válogatott képeiben a paraszti társadalom belsőbb osztályellentéteire hívja fel szó- és „képkimondóan” a figyelmet vagy a napjainkig nagy hatású *Kis magyar néprajz* társadalomról szóló rövid fejezetében. Itt is, mint más munkájában annyiszor, politika és tudomány szervesen összekapcsolódik, ahogyan ez az utolsó, záró sorokból is kitűnik: „Bizonyos, hogy a magyar néprajztudománynak is, a paraszti társadalommal foglalkozó munkának is egyetlen kötelessége van: parasztágunk jobb megismerését és ugyanakkor a paraszti társadalom fölemelését kell szolgálniok.”²⁰

E társadalmias látás igénye 1945 után is szerves része volt ORTUTAY néprajzszemléletének. „A magyar néprajztudomány elvi kérdései”-ről tartott emlékezetes előadásában ismét nyomatékkal hangoztatja „a paraszti társadalom tagoltságának és a tagoltság belső összefüggéseinek és feszültségei” megismerésének a szükségességét a néprajzkutató számára.²¹ Mint korábban, ezúttal is szól a néprajztudomány lehetséges alternatíváiról: „Mód van arra a néprajzban, hogy egy filológiai, katalógizáló néprajz legyen a maga kezdetlegesen leíró és kezdetlegesen összehasonlító módján, amely még úgynevezett tökéletes formáiban sem tud lényegében egy számunkra primitív technikai és adatgyűjtő, bibliografizáló, katalógizáló tudományon túljutni, és a népismeret kérdésében voltaképp egyetlen szemponttal sem viszi előre tudományunkat. Ugyanígy lehet a néprajz a valóság megismerésének egyik leggazdagabb kifejező tudománya, a valóság dialektikus összefüggéseit a legtanulságosabban elénk táró tudomány, amelyben a társadalom végső elvi kérdései, a kultúrateremtés és a kultúramegőrzés végső

¹⁸ ORTUTAY Gyula, 1966c, 478—479.

¹⁹ ORTUTAY Gyula, 1966d, 443—445.

²⁰ ORTUTAY Gyula, 1940, 204.

²¹ ORTUTAY Gyula, 1949, 10: Érdemes ezzel az igénnyel kapcsolatban felhívni a figyelmet VERES Péter egy 1956 előtti néprajzi gyűjtő-összejövetelel megtartott előadására. VERES Péter hangsúlyozza: „[...] jó, ha maga a néprajzi gyűjtő szociologikusan gondolkodik”, majd egy sor példát hoz fel a maga tapasztalatából arra, hogy a társadalmi helyzet különbözőségei mennyire meghatározzák egy-egy falu, mezőváros népi arculatát, de egy-egy településen belül az egyes rétegek szokásait is. Mint írja: „Ösztályhelyzetünk, napszámos-, cseléd- és pásztorsorsunk formálta ki még az új házassági szokásainkat is.” Befejezésül megállapítja, hogy „a közösségi ethosztól áthatott társadalmias (szociológiai) látást [tartja], az új szellemű szocialista néprajztudomány alapjának”. (VERES Péter, 1978. 316. 319. 324.)

elvi kérdései a maguk materialista alapjában és dialektikus gazdagságában megmutatkozhatnak.”²²

Ha ORTUTAY Gyula ott és akkor nem is jelentette ki, melyik lehetőséget választja, szellemi habitusának, egész munkásságának ismeretében tudjuk, hogy az eszközt és a célt megkülönböztetve a megközelítésnek mely alternatíváját fogadta el. Tanítványainak és munkatársainak megtisztelő kötelessége, hogy a néprajztudományt ebben az egyetemesen emberi, humanista aspektus szellemében fejlessze tovább, módszereiben figyelembe véve — mint ORTUTAY is tette — a marxista megközelítés egyaránt fontos társadalmi és történeti szempontjait.

²² ORTUTAY Gyula, 1949, 13.

IRODALOM

- BODROGI Tibor
 1972 *Bronislaw Malinowski (1884—1942)*. In: MALINOWSKI, B.: Baloma. 441—462. Bp.
- MALINOWSKI, B.
 1926 *Myth in Primitive Psychology*. London.
 1929 *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. London.
 1945 *The Dynamics of Culture Change*. New Haven.
 1967 *A Diary in the Strict Sense of the Word*. New York.
- ORTUTAY Gyula
 1934 *Tömörkény István*. (2. kiad.) Szeged.
 1935a *A szerelem Ajak-on a házasságig. — A magyar parasztság szerelmi élete (Kritikai és módszertani vizsgálódás.)* Szeged.
 1935b *A magyar falu-kutatás új útjai*. Vigilia 109—125.
 1937 *Magyar népismeret*. Bp.
 1940 *Kis magyar néprajz*. Bp.
- 1949 *A magyar néprajztudomány elvi kérdései*. Ethn. 1—24.
 1966a *Magyarország felfedezése*. In: Halhatatlan népköltészet. 255—263. (Válasz 1936.)
 1966b *Tudomány és politika*. In: Halhatatlan népköltészet. 7—11. (Magyar Nemzet 1961.)
 1966c *Érdei Ferenc. A makói parasztság társadalomrajza*. In: Halhatatlan népköltészet. 478—480. (Népünk és Nyelvünk 1935.)
 1966d *Luby Margit: A paraszti élet rendje*. In: Halhatatlan népköltészet. 443—445. (Napkelet 1935.)
- RADLIFFE-BROWN, A. R.
 1940 *On Social Structure*. Journal of the Royal Anthropological Institute 1—12.
 1950 *Introduction to African Systems of Kinship and Marriage*. London.
- VERES Péter
 1978 *Néprajz — népismeret*. In: A szocialista műveltségéről. 312—324. Bp.

SÁRKÁNY MIHÁLY

PARASZTSÁG
ÉS TERMELÉSI VISZONYOK

A mezőgazdaság szocializálását követő agrárfejlődésünk társadalmi következményeit elemezve szociológusaink körében két álláspont alakult ki abban a tekintetben, hogy mezőgazdasági népességünk társadalmi helyzetében milyen horderejű változás következett be, azaz beszélhetünk-e ma parasztságról a szó tudományosan kidolgozott jelentésének megfelelően, vagy ez a megnevezés csupán köznyelvi kifejezése annak a ténynek, hogy a mezőgazdaságban dolgozók jelentős része korábban paraszt volt. A kérdés az eltérő nézetek képviselői között elsősorban úgy merült fel, hogy hogyan értékelhető az az intenzív ártermelői tevékenység, amely a háztáji gazdaságokon alapul. Az egyik álláspont képviselője, GYENES Antal szerint: „...a termelőszövetkezetekben dolgozó »parasztok« jelentős része szociológiai értelemben nemcsak, hogy nem paraszt, hanem nem volt már paraszt a kollektivizálás előtt sem: modern agrár kisvállalkozó volt, akár a kitűnő szőlészekre, hagymásokra stb. gondolunk. A termelőszövetkezeti »parasztoknak« az a része, akiknél...a családi jövedelem döntő része a háztáji gazdaságból származik, valójában ezek közül kerül ki.”¹ Vele szemben MÁRKUS István úgy látja, hogy éppen azokon a területeken, ahol a zöldség- és gyümölcsstermesztésnek hagyományai vannak, a gazdálkodás célja pedig a háztáji gazdaságban a piacra termelés, ott újratermelődik a hagyományos paraszti értékrendszer, amelynek jellemzője, hogy a vagyongyűjtésnek és az ennek érdekében végzett, erőt nem kímélő munkának rendelődik alá az egész életmód, ezért a jelzett mezőgazdasági termelő réteg megnevezésére az „utóparaszt” terminust tartja alkalmasnak.² Minthogy a két álláspont képviselői ugyanarról a mezőgazdasági termelő rétegről ítélnének különbözőképpen, jogosan vethető fel, hogy a parasztfogalomnak különböző tartalmat tulajdonítanak, ennek lehetősége pedig végeredményben arra utal, hogy e fogalom jelentését nem tisztázták kellőképpen a magyar társadalomtudományban.

Ez a hiányosság azért ily feltűnő, mert a paraszt esetében kulcsfogalomról van szó, amelynek nem kellően átgondolt alkalmazása a társadalmi fejlődés egyes állomásairól és irányáról adott kép eltorzítására vezethet.

¹ GYENES Antal, 1968, 28—29.

² Gondolatait legteljesebben 1972-es angol nyelvű tanulmányában, illetőleg interjúkötésében világította meg (MÁRKUS István, 1972).

Tudomásom szerint mindeddig két olyan módszeres törekvést lehetett regisztrálni a magyar társadalomtudományok területén, amely a paraszt fogalmának meghatározására irányult: ERDEI Ferencét³ és SZABÓ Istvánét.⁴ Rajtuk kívül KIRÁLY Péter⁵ végezte el azt a rendkívül nagy értékű munkát, hogy végigkísérte a szó nyelv- és jelentéstörténeti alakulását.

ERDEI Ferenc elsősorban két munkájában, az 1938-ban írott *Parasztok*ban és az 1941-ben közzétett *A magyar paraszttársadalomban* fejtette ki elgondolásait. A két munka között határozott koncepcionális különbség figyelhető meg, amelynek pontos leírását megnehezíti, hogy ERDEI nem közölt tömör parasztdefiníciókat. A *Parasztok*ban található megállapítását, hogy „Ez a paraszt: természeti ember, munkás őstermelő, aki mezei szállásokon lakik, külső és belső konvenciók által összetartott egységben él, folytonos és különlegesen rendezett közlekedésben áll a társadalom felső rendjével és sajátos kultúrát hordoz”⁶ — bizonyosan nem szánta meghatározásnak, hiszen ez annyira szegényesen tükrözi elgondolásait, hogy hiányosságában még ellentétes is a könyvben kifejtettekkel. Nem derül ki belőle, hogy ERDEINél a „természeti ember” kifejezés a földhöz való árnyalt viszonyt takarja, a mezei szállások, tanyák, falvak, mezővárosok lakóira vonatkozik, és legfőképpen nem tűnik ki belőle, hogy a szerző a társadalomfejlődés milyen korlátozott szakaszán lát parasztokat: tulajdonképpen csak abban a rövid periódusban, ami a jobbágyszabadságot a mezőgazdaság kapitalizálásától elválasztja. Ezt az utóbbi mozzanatot különösen fontosnak tekinthetjük, hiszen ERDEI itt leszámol az örök paraszt eszméjével. Elgondolása, hogy a parasztság társadalmat alkot a társadalomban, így kap történeti távlatot, függetlenül attól, hogy periodizálásával egyetérthetünk-e. A jobbágyság nála a paraszti állapot előiskolája. Ennél a pontnál valószínűleg nem érdemes hosszabban időznünk, mert felfogása a *Parasztok*ban sem egyértelmű,⁷ később pedig alapvetően megváltozott. Fontosabb, ahogyan a parasztság elmúlását látta, és ezek a gondolatok megőrződtek későbbi írásaiban is: „A kapitalista árutermelés idejére... minden gyökeresen megváltozott... most már nem parasztmunkás kellett a termeléshez, hanem olyan, akit nem köt semmiféle hagyomány vagy

³ ERDEI Ferenc, 1938, 1941.

⁴ SZABÓ István, 1940, 1976.

⁵ KIRÁLY Péter, 1965.

⁶ ERDEI Ferenc, 1938, 56.

⁷ A jobbágyság és a paraszt közötti különbséget hosszan fejti ki (ERDEI Ferenc, 1938, 77—83), a könyv más részében viszont így ír: „Amikor még nem állott rendelkezésre más termelő erő, mint az ember karja és az igavonó állatok izmai, s a termelés eljárásai is olyan tökéletlenek voltak, hogy csak nagylétszámú munkáskéz állandó munkájával jutott eredményre a termelés, akkor másképpen nem szabadulhatott az ember a termelés nyűgétől, mint hogy másokat vetett szolgálatra. A parasztszereposztás kikerülhetetlen volt, s ha a földszabadult emberek és csoportok is produkáltak értékeket, s az alávetettek pedig nem süllyedtek egészen állati szintre, akkor még értékesnek is ítélték. A parasztszereposztás értékes volt s benne a feudalista gazdasági-társadalmi rend lényegét kitevő alá-fölrendelődés a legszerencsésebben ölt testet.” (ERDEI Ferenc, 1938, 192.) Továbbá „Sommasan: kellett a paraszt a feudalista gazdasági rendszerben, de nem kell a kapitalizmus korában.” (ERDEI Ferenc, 1938, 194.) Megítélésem szerint ezekben a sorokban összegeződtek egyúttal legszerencsésebben ERDEI elgondolásai a parasztság kialakulásáról.

megbékélés, hanem egyszerűen munkaerő, s hajlandó és tud idomulni a gépek törvényeihez. S az önálló paraszt is idegen test ebben a rendben. Itt már nincs értelme annak, hogy valaki termeljen elkötelezettség alapján, itt a piacra termel mindenki, és ha mása nincs, munkaidejét viszi a piacra. Ennek a termelési rendnek nincsen szüksége parasztra, s ha örökségül mégis parasztot kapott, úgy kettőt cselekszik vele: egyfelől kihasználja, másfelől pedig kezébe adja azokat az eszközöket, amelyek által fölszabadíthatja magát. . . . Paraszt nyilván nem soká maradhat fönn az ilyen rendben: az élete csupa elkötelezettség, és belülről is csupa törvényt ismer, nem csoda, ha nem leli helyét ebben a világban. Abban a pillanatban azonban, amikor termelésében idomul a megváltozott rendhez, és hajlandó a piacra termelni és piacról fogyasztani, már késznek mutatkozott arra is, hogy társadalmi kötöttségeit föloldozza. Nem is történhet másként: minthogy — ha már egyszer a termelésében megváltozott, társadalmi helyzetében is változnia kell: itt is föl kell szabadulnia.”⁸ Ez a hosszú idézet nemcsak azt bizonyítja, hogy 1938-ban ERDEI már világosan látta a parasztság véges történelmi pályafutását, hanem egyúttal azt is, hogy a parasztság meghatározó jegyei egy sajátos termelési módból következnek, és a termelési mód megváltozása ezeknek a jegyeknek a megváltozását is előidézi majd. Mindezt ilyen explicit módon nem általánosította azonban, de a *Parasztok*ban fellelhető előremutató elgondolások kiemelését indokoltta teszi letisztultabb munkája, *A magyar paraszttársadalom*, amelynek bevezető részében ugyancsak kísérletet tesz arra ERDEI, hogy a parasztfogalom tartalmát feltárja. Összegezõ definícióra itt nem vállalkozik, ám fejtegetéseinek lényege ezúttal könnyebben összefoglalható a következőkben: a parasztok olyan, többnyire földművelő, falun lakó, a társadalom üzemébe nyers javakat és emberanyagot szállító, sajátos kultúrát teremtő és eltető, alávetett helyzetben élő termelők, akiket a hűbéri-rendi társadalom formált hosszú időszakon keresztül oly módon, hogy egyrészt erőszakkal elnyomta, másrészt némileg szabadon tevékenykedni engedte őket. Ez a külső alakító erő okozta, hogy nemcsak a földművesek, hanem a falusi iparosok, kereskedők, pásztorok és egyéb foglalkozásokat űzők a földművelőkkel azonos helyzetbe kerültek, paraszttokká váltak, öntörvényű világot, önálló társadalmat alkottak a társadalomban, és a társadalom többi részével állandó érintkezésben maradvá, egy aránytalan csereviszony alapján közlekedve őrizték meg különállásukat. A parasztság köréből kizárandók a nem európai területek törzsi vagy állami szintű társadalmainak földművesei, akik a kötöttségek vagy a szabadságok azon formáival nem rendelkeztek, amelyekkel az európai feudalizmus élelmiszer-termelői, és kizárandók a rendi-jogi kötöttségektől megszabadult árutermelő agrárvállalkozók és a saját munkaerejüket áruba bocsátó agrárproletárok.⁹ Ennek megfelelően nem tartotta parasztnak ERDEI a kisalföldi gazdákat vagy a Nagyalföld főként városokban és tanyán lakó agrártermelőit.¹⁰ *A magyar*

⁸ ERDEI Ferenc, 1938, 193–194.

⁹ ERDEI Ferenc, 1941, 13–31.

¹⁰ ERDEI Ferenc, 1941, 76.

parasztársadalomban tehát ERDEI kiterjesztette a parasztság fogalmát mind időben (belefoglalva a feudális társadalom jobbágját is), mind a társadalom szélességében (belefoglalva a feudális rendben azonos feltételek mellett termelő valamennyi falusi réteget). Fejtegetéseiből kiviláglik, hogy érzi a termelési módok különbözőségének jelentőségét, ám formailag ennek nem ad kifejezést, ezért a koncepciójában valóban összetartozó jegyek kapcsolatát kénytelen meglehetősen elasztikusan kezelni. Ennek háttérében valójában egy feloldatlan szemléleti béklyó és az ebből fakadó metodológiai tévedés húzódik meg, amelyről maga ERDEI vall a következőképpen: „Minden gazdasági és hatalmi meghatározottsága ellenére sem tudtam másként szemlélni a parasztságot, mint a gazdasági és hatalmi viszonyok által kialakított, azonban e kialakító tényezőktől elvonatkoztatott, objektív érvényű társadalmi formát.”¹¹ Vagyis olyan mélyen beleivódott a paraszti lét sajátosságába vetett meggyőződés, hogy nem kívánja tudomásul venni: a sajátos paraszti létnek, ennek a társadalmi formának nem lehetnének meghatározói, ha nem lennének összetevői azok a gazdasági-hatalmi viszonyok, amelyek kialakították. Nem csodálkozhatunk, hogy ennek a metafizikus felfogásnak a magyarázatához és megfogalmazásához DURKHEIM szociológiájának vette legnagyobb hasznát.

SZABÓ István a parasztság meghatározására először 1940-ben tett kísérletet. Véleménye szerint: „A »parasztság« és a »jobbágyság« a magyar történetben általában azonos fogalmat fejez ki.” Ennek megfelelően „... a parasztságban azt a nagy népi medencét kell tekintenünk, amelybe tartozott mindenki a kiváltságos rendeken, a főpapságon, a főrendiségen, a nemességen s a szabad királyi városok polgárságán kívül. A rendi álláspont alapján a paraszt- vagy jobbágylapot fővonása a rendi személyiség hiánya s a jobbágyság fölött álló úri hatalom, bár ... a jobbágyság felső szintjén álló rétegekben mindig voltak olyan elemek, amelyek kívül álltak minden földesúri köteléken és hatóságon, de nem tartoztak a nemesség vagy polgárság rendi körébe sem.”¹² SZABÓ tehát a feudalizmus időszakában a társadalmi struktúrában elfoglalt és az adott kornak megfelelően jogi formulákban kifejezett helyzete, mondhatni osztályhelyzete alapján határozta meg a parasztságot, amely „... csak kifelé, más osztályokkal szemben jelentkezett társadalmi egységként, befelé különböző rétegződések osztották meg”.¹³ A jobbágyszabadítást követően pedig szabad parasztokról beszél, körülbelül abban az értelemben, ahogyan véleménye szerint a korabeli társadalomtudományban a parasztot definiálják, tehát „... aki önálló földművelő gazdálkodást folytat és pedig a maga munkájával”.¹⁴

Álláspontját 1965-ben fejtette ki bővebben. Ismételten leszögezi, hogy a parasztság (ruszticitás) fogalma a feudalizmus időszakában „... azonos volt magával a jobbágyság fogalmával ...”,¹⁵ tehát egy rendi osztályt fejezett ki,

¹¹ ERDEI Ferenc, 1941, 165—166.

¹² SZABÓ István, 1940, 3—5.

¹³ SZABÓ István, 1940, 6.

¹⁴ SZABÓ István, 1940, 4.

¹⁵ SZABÓ István, 1976, 39.

amelynek „... helyét döntőleg elsősorban az határozta meg, hogy a jobbágyok felett földesúri joghatóság (iurisdictio) érvényesült, s ennek következményeként személyi és dologi jogaik, helyenként és időnként különféle mértékben ugyan, de mindig csonkák voltak, egyébként azonban önálló háztartásuk és gazdaságuk volt, viszont földesuruknak meghatározott pénz-, munka- és terményszolgáltatással tartoztak... E társadalmi állapot alapján *jobbágy* név illette meg foglalkozásra való tekintet nélkül mindazokat, akik földesúri hatóság alatt a fenti feltételek szerint éltek.” A jobbágyok (parasztk) körében ezért találunk iparosokat, halászokat, bányászokat is, ám a nagy többség mezőgazdasági munkát folytatott. „Ezért a *jobbágy* fogalmához a köztudatban meglehetősen hozzákapcsolódott a mezőgazdasági munka.”¹⁶ Ugyanakkor, állapítja meg SZABÓ, „... a jobbágyosság és a parasztság fogalmai mégsem fedték minden ponton teljesen egymást, és pedig nem fedték a fogalom köre tekintetében”. Tudniillik a parasztk körébe tartoztak azok a nem nemesek is, „... akik kívül estek mind a nemesi, mind a szabad királyi városok polgári rendi keretein”.¹⁷ Tehát cselédek, szolgák és mellettük a helyi kiváltságokkal, helyi nemességgel rendelkezők és a jobbágyi állapotból magukat kiváltók is. A paraszt szónak társadalmi állapotot kifejező jelentése mellett foglalkozásra utaló földműves jelentése is volt, számos egyéb jelentése mellett, és „... ennek a körülménynek döntő szerepe volt a paraszt legújabb jelentésváltozásainak történetében”.¹⁸ Mivel a jobbágyfelszabadításig „... a parasztság társadalmi és foglalkozási állapotát kifejező jelentései többnyire fedni tudták egymást...”, a jobbágyfelszabadítást követően „... a társadalmi állapot jelentését elveszítve, természetesen és folyamatosan — mintegy történelmi alapon — élhetett tovább foglalkozási jelentésében. De éppen eddigi kettőssége miatt a parasztság mezőgazdasági foglalkozási jelentéséből nem mosódott ki egyszerre a parasztk társadalmi helyzetét előzőleg kiutaló jelentés sem, s elősegítette ezután is bizonyos társadalmi alacsonyabbrendűség fogalmának a paraszti foglalkozás fogalmához való hozzátapadását... A társadalmi állapot jelentésének kiesésével az új parasztságfogalom az eddigiekhez képest egyszerre szűkebbre is szorult, és ki is tágult. Szűkebbre szorult, mivel kiestek belőle az eddig jobbágyviszonyban élő iparosok és a mezőgazdasággal foglalkozókon kívül mindenki más is, aki eddig jobbágyként földesúri hatalom alatt élt. Kitágult pedig a fogalom azért, mivel a rendi válaszfalak ledőlése után nem volt többé akadálya annak, hogy a parasztság fogalmába foglalódjanak a mezőgazdaságból élő szegény kismesek, akik ennek ellenére általában tovább viselték és ápolták a nemesi tudatot, de valójában — mint eddig — parasztmódra éltek.”¹⁹ Egyáltalán: „Jóllehet a parasztság kapitalizmuskori fogalmában bennefoglaltatik a mezőgazdasági foglalkozás, a fogalomban mégis több van: az *egész életforma*... A parasztságot ugyanis most már gazdasági, társadalmi, életmód-

¹⁶ SZABÓ István, 1976, 31.

¹⁷ SZABÓ István, 1976, 39.

¹⁸ SZABÓ István, 1976, 37.

¹⁹ SZABÓ István, 1976, 41.

beli és kulturális tartalom együtt határozza meg. Ezek között a meghatározó elemek között éppen úgy helye van — a mezőgazdasági alaphoz társulva — bizonyos társadalmi helyzettségnek, mint a munka sajátos paraszti formáinak, a maga fogyasztására és a piacra való termelés sajátos arányának, a városítól lényegesen eltérő falusi életkörülményeknek és a hagyományos paraszti kultúra elemeinek.”²⁰ Ezt az életformát különböző osztályhelyzetű elemek hordozzák (nagy-, közép- és szegényparasztok), hiszen a nagyparaszt tulajdonképpen már burzsoá, a szegényparaszt pedig félproletár, mégis mindannyiukról van szó, „amikor az életforma értelmében — messzemenően különböző osztálykötöttségek ellenére — beszélünk róla”.²¹ Fejtegetéseit azzal a meglepő fordulattal zárja SZABÓ István, hogy a jelenlegi időszakban a fogalom további szűkülésével kell számolnunk, mert a mezőgazdasági munka végzésének és körülményeinek változásával, falu és város közötti kulturális különbségek megszűnésével „... elhalványulóban vannak a paraszti életformának éppen azok a sajátosságai, melyek a paraszti bér munkást az életforma tekintetében a parasztság nagy tömbjéhez kapcsolják”. Ám a fogalmat „... az egységes szövetkezeti parasztság fogja tovább vinni...”,²² amire joggal tehető fel a kérdés, ugyan miért?

SZABÓ István fejtegetéseit érdemes nyomon követnünk, mert ebben lelhetjük meg a választ arra a kérdésre, hogy miért nem tisztázódott a parasztság fogalma a magyar társadalomtudományban. Egész gondolatmenete azt mutatja, hogy a fogalom alkalmazásának — mind köznyelvi, mind tudományos, mind hivatali alkalmazásának — eseteit követi nyomon oly módon, hogy a különböző korszakokban a szó különféle jelentéseiből a legpregnansabbnak tűnőt választja ki, ennek következtében szempontrendszerét állandóan változtatja, és végül mindaddig megtalálhatja a társadalomnak olyan szeletét, amelyet a parasztság fogalmával fedni lehet, amíg a szó nyelvünkben él. Nem lehet azonban nem észrevennünk, hogy míg a feudalizmus rendszerében ezzel a fogalommal egy gazdasági-társadalmi formáció egyik alapvető osztálya ragadható meg, addig a kapitalizmus körülményei között e fogalom csak addig fejez ki jelentős társadalmi tartalmat, amíg a kapitalista termelési mód át nem járja a mezőgazdaságot, addig van igazán jelölő jelentősége azoknak az életformajegyeknek is, amelyekkel a kapitalizmus körülményei között különböző osztályokra (tőkések, kisárutermelők, agrárproletárok) szakadó mezőgazdasági termelők ideig-óráig rendelkeznek. Ennek a különbségtevésnek a fontosságát ERDEI világosan látta, amikor az „örök” paraszt kategóriával szemben érvelt. Voltaképpen őt követi GYENES amikor megállapítja, hogy a termelőség szövetkezeti parasztok jelentős részben már akkor sem voltak parasztok, amikor a termelőség szövetkezetbe beléptek, MÁRKUS István pedig, amikor az életforma jegyei alapján parasztokat fedez fel még a termelőség szövetkezeteken belül is, SZABÓ István értelmezéséhez csatlakozik. Megítélésem szerint SZABÓ István, amikor a köznyelvi szóhasználatot követve

²⁰ SZABÓ István, 1976, 42.

²¹ SZABÓ István, 1976, 43.

²² SZABÓ István, 1976, 44.

„kiterjeszti” a parasztság fogalmát az olyan termelési mód keretében dolgozó mezőgazdasági termelőkre, akik termelési viszonyaik szerint különböző osztályokba sorolhatók, és ennek megfelelően potenciálisan más-más életformának is néznek elébe, elvágja az útját annak, hogy egyértelmű társadalmi tartalmat kapjon a parasztság fogalma. Ugyanakkor látnunk keil, hogy az a köznyelvi szóhasználat, amelyet követve parasztokat kíván találni, nagyon fontos tényt tükröz, nevezetesen azt, hogy a kapitalista termelési mód még nem járta át teljesen a mezőgazdaságot a 20. sz. közepéig Magyarországon, sőt Kelet-Európában, s ezért tömegesen volt jelen „... egy letűnt termelési mód maradványa”²³ a faluban, a mezőgazdasági termelésben, amelynek formális egyen jogúsítása sem következett be az élet minden területén, ezért továbbhagyományozódott egykori rendi jellegű alávetettsége is. Mint az idézett részekből látható, SZABÓ István figyelmét nem kerülte el ez a tényező, ám nem ezt tekintette a különböző osztályhelyzetű mezőgazdasági termelők egységes életformája közös alapjának, és nem figyelt fel arra, hogy már a kapitalizmus körülményei között is, az ország különböző pontjain, ahol az intenzív árutermelés kibontakozott, lehetősége nyílt a mezőgazdasági termelőknek, hogy kilépjenek hagyományos, „paraszti” kultúrájukból.

Másfelől viszont SZABÓ pontosabban fejtette ki azt a gazdasági-társadalmi összefüggésrendszert, amelyben a parasztság létrejött, mint ERDEI, aki 1941-es munkájában kétségkívül magáévá tette SZABÓ István történeti szempontjait a parasztság kialakulására vonatkozóan. Mindketten kifejezetten európai léptékben gondolkodtak a parasztról. A fogalom tisztázása érdekében azonban érdemes bevonni — az európai parasztság történeti perspektívájának megítéléséhez is — azokat a felismeréseket, amelyek az 1930-as évek óta felhalmozódtak az angolszász antropológiában Latin-Amerikában, Ázsiában és Európában is végzett kutatások következtében. Az antropológusok a különböző földrészek alávetett helyzetben élő mezőgazdasági termelőinek megismerésén és összehasonlításán keresztül elsősorban rendszereznek, szemben a főként „... saját nemzeti identitásuk mély és eredeti rétegeit . . .” kereső európai néprajzkutatókkal,²⁴ ennek következtében ez a megközelítés kiegészíti és ellenőrzi is az Európa-, illetve nemzetközypontú kutatásokat.

Rövid szemlénként azzal kell kezdenünk, hogy az antropológiai parasztvizsgálatok nem eredményeztek egységes parasztságg koncepciót és -definíciót, továbbá nem sikerült olyan egyértelmű, általánosan elfogadott kritériumokat sem találni, amelyekkel a parasztságot vagy az azon nyugvó társadalmakat más társadalomtípusoktól el lehetne határolni, történeti helyét meg lehetne állapítani. A különböző előfeltevések alapján tett, némelykor összefonódó erőfeszítések viszont tanulságokat rejtenek magukban.²⁵

²³ ENGELS F., 1967, 455.

²⁴ HOFER Tamás, 1975, 399.

²⁵ A „parasztfogalom” kibontásáról az antropológiában jó áttekintést ad POWELL, J. D., 1972; SHANIN, T., 1973; SCHLESIER, E., 1975. Ez utóbbi különösen abból a

Az egyik és a nyugati társadalomtudományban igen elterjedt megközelítés az, amelyet kistermelőinek nevezhetünk. Ennek az elgondolásnak egyik tipikus képviselője R. FIRTH, aki megállapítja, hogy „A paraszt fogalmának elsősorban gazdasági jelentése van. A parasztgazdaságon kistermelők rendszerét értjük, akiknek kezdetleges a technikája és a felszerelése. Létfenntartásukat gyakran arra alapítják, amit maguk termelnek.” A megélhetés alapja a földművelés, ezt olyan földön végzik, amelyre egyénileg vagy valamely közösség tagjaként joguk van. Európán kívül ebbe a kategóriába beletartoznak más kistermelők (pl. halászok, kézművesek is), „... akik ugyanolyan fajta egyszerű gazdasági szervezetnek és közösségi életnek részesei”. Ezzel együttjár egy bizonyos tökefelhalmozási mód, eladósodottság, piacozás és elosztási rendszer. „Ennek a parasztgazdaságnak egy különös társadalmi struktúratípushoz való szükségszerű viszonya adja meg a parasztközösségek jellegzetes életformáját.”²⁶ Ez a parttalan parasztságképzelés alkalmas arra, hogy a fejlett ipari társadalmakkal szembeállítva minden társadalom termelőit parasztnak minősítse, ennek megfelelően FIRTH példái is a Salamon-szigetéről Kelet-Európaig terjednek hivatkozott munkájában. Kényelmes fogalom ez, amelyben kísért a társadalmak két osztályba sorolása, tudniillik, hogy léteznek kapitalista és prekapitalista társadalmak, amelyek között a különbség a gazdaság volumenében és a természetes gazdálkodásra vagy árutermelésre beállítottság között van, a prekapitalista társadalmak különbségei pedig tulajdonképpen elhanyagolhatók a kapitalizmus szemszögéből. Éppen e rendkívüli tágassága miatt ez a fogalom semmit sem árul el arról, hogy valójában a paraszt hogyan is dolgozik, milyen a viszonya a nem parasztokhoz (ha olyanok egyáltalán vannak), és milyen történelmi perspektívája van azonkívül, hogy az iparosítás majd radikálisan átalakítja társadalmi struktúráját.²⁷ Minden kezdetlegessége ellenére érdemes felfigyelnünk ebben a nézetrendszerben két elemre. Az egyik, hogy szükségszerű kapcsolatot tételez fel a parasztgazdaság és a parasztság társadalmi struktúrája között, ebben a viszonyban látja az életforma meghatározó jegyét, a másik, hogy a paraszti állapot végét az iparosítással, az árúviszonyok általánossá válásával hozza összefüggésbe.

FIRTHtel ellentétben az amerikai antropológiában történetileg szűkebbre szabott parasztfogalmat dolgoztak ki azok az egymást követő generációk, akiknek szeme előtt elsősorban az a társadalomfejlődési fok lebegett, amely a törzsi társadalmak és a városi-ipari civilizációk között van, tapasztalati alapját pedig a közép-amerikai kutatások jelentették. Ahogyan REDFIELD megfogalmazta: „A régi civilizációk falusi embereire gondolunk, olyan falusi emberekre, akiknek kezében föld van és azt saját létfenntartásukra művelik s a föld megművelése egyben hagyományos életmódjuk összetevője is, és akik igazodnak

szempontból tanulságos, hogy mutatja, mennyire átalakult a technikacentrikus német etnológiai szemlélet a társadalom központú angolszász antropológia hatására.

²⁶ FIRTH, R., 1963, 87—88.

²⁷ FIRTH, R., 1963, 89.

a rájuk hatással levő nemesekhez és városiakhoz, akiknek életmódja olyan, mint az övék, csak civilizáltabb formában.”²⁸ Ezek az emberek „... résztársadalmakat alkotnak részkultúrákkal.”²⁹ Kultúráik nem egységesek, nincsenek olyan jegyek, amelyek valamennyiben közösek volnának, de közös a kulturális szakadék kultúrájuk és társadalmuk városi kultúrája között, ami elmaradottá és ódivatúvá teszi őket.³⁰ A törzsi földművesektől elválasztja őket, hogy egy nagyobb társadalom részei, a modern farmerektől pedig, hogy gazdálkodásuk a létfenntartást célozza, nem a profitot, a tőkefelhalmozást.³¹

Ez a felfogás alkalmas volt arra, hogy a kezdetleges államalakulatoktól az ipari forradalomig valamennyi gazdasági-társadalmi típus élelmiszertermelői munkamegosztás központú szemlélettel egyetlen fogalomban összekapcsolja, ám a felsorolt jegyek közötti kapcsolatok szükségszerűségét nem mondta ki, sőt nem is tartalmazta. Jellegében tehát ez az elképzelés éppúgy durkheiminek tekinthető,³² mint ERDEIÉ, akiétől tartalmilag az választja el, hogy az amerikai koncepcióban az európai paraszt csak egyik variáció a parasztok sorozatában. A felfogás hiányosságai legjobban egy gondolatmeneten szemléltethetők, FALLERS kísérletén, aki tisztázni kívánta, hogy vajon az afrikai földművesek parasztok-e.³³

FALLERS megállapítja, hogy a paraszttársadalom fogalma „... jelenségek egy nyálábjára vonatkozik, amelyek nem mindig együtt fordulnak elő”, ezért a jelenségek külön-külön ellenőrzése, majd összevetése ad választ a tanulmánya címében felvetett kérdésre. Úgy látja, hogy gazdasági és politikai jegyek szempontjából az afrikai földművesek parasztok, hiszen gazdaságilag az paraszt, aki főként saját háztartásának fogyasztására termel, de valamelyest termel piaci cserére is. Afrikában többnyire ez a helyzet. Politikailag a paraszt jellemzője, hogy faluközösségben él, ahol van helyi társadalmi ellenőrzési mechanizmus, másfelől vannak személyes fennsőbbi és felelősségi viszonyok, amelyeken keresztül a helyi közösség szélesebb politikai struktúrába illik bele, amely felépítésében vertikális, s mindez Afrikában eléggé általános helyzet — állapítja meg. Nem paraszt azonban az afrikai földműves kulturális tekintetben, mert nincs megosztottság népi és magas kultúra között, elsősorban az írásos hagyomány hiánya miatt. Ezért az afrikai földműveseket legfeljebb „protoparasztoknak” vagy „kezdeti parasztoknak” lehet tekinteni, akik nagyon gyorsan paraszttá váltak ott, ahol az iszlám vagy a kereszténység benyomulása a kulturális megosztottságot előidézte.

Ez a példa jól illusztrálja, hogy az amerikai koncepcióba beépített elemek valóban nem tartoznak össze. Továbbá az elemzés azt is megmutatta, maga FALLERS nagyvonalúan nem vesz tudomást arról, hogy az afrikai törzsi

²⁸ REDFIELD, R., 1956, 31.

²⁹ KROEBER, A. L., 1948, 284.

³⁰ FOSTER, G. M., 1967, 30.

³¹ REDFIELD, R. 1956, 27.

³² SHANIN, T., 1973, 3.

³³ FALLERS, L. A., 1961.

társadalmak egy részének (szegmentáris törzsek) egyáltalán nincs vertikális politikai struktúrája, úgyhogy az általa elmondottak legfeljebb az afrikai államalakulatokra érvényesek. FALLERS ezen éppúgy nem töprengett, mint ahogyan azon sem, vajon miért nem fordulnak elő együtt a parasztságot együttesen meghatározó jegyek.

A hiba nyilvánvaló volt, STEWARD és WOLF meg is találták, amikor a gazdasági tényező újrafogalmazásába fogtak. Törekvéseik összegezését WOLF végezte el, aki megállapította, hogy „... a parasztok ... olyan falusi földművelők, akiknek terméktöbblete egy domináns uralkodó csoport kezébe kerül, mely ezt arra használja, hogy fenntartsa a maga életszínvonalát, illetve hogy szétossza a fennmaradó részt olyan társadalmi csoportok között, amelyek ugyan nem folytatnak paraszti termelőmunkát, de amelyekről az általuk nyújtott specifikus javak és szolgáltatások fejében gondoskodni kell.” Tehát: „A járadéki alap termelése az a határvonal, mely egyértelműen elválasztja a parasztot a primitív földművelőtől.”³⁴ WOLF a továbbiakban is elszakadva a hagyományos amerikai koncepciótól — tulajdonképpen visszatérve MORGAN nézetéhez³⁵ — primitív és civilizált, primitív és paraszt különbségét nem a város megjelenéséhez, hanem a végrehajtó hatalom, az állam kikristályosodásához köti.

WOLF ezzel a megfogalmazással eljutott odáig, hogy egy meghatározott, parasztok és nem parasztok közötti termelési viszony teremti meg és jellemzi a parasztot, nem pedig a döntően természetes gazdálkodás. A parasztság tipologizálásánál azonban nem használta fel ezt a felismerést, nem azon termelési viszonyok szerint tekintette át könyvében a parasztságot, amelyek definíciója értelmében számításba vehetők lettek volna. Sőt, meghatározásának egyik eleme, tudniillik az, hogy az uralkodó csoport kezébe kerülő terméktöbbség további elosztásra kerül, tulajdonképpen félrevezető, hiszen szorosan vett értelemben csak a redistributív rendszerű archaikus gazdaságokra vonatkoztatható.³⁶ WOLF könyve azonban egyértelműen bizonyítja, hogy szélesebben értelmezte a parasztságot fogalmát, sőt a megengedhetőnél is szélesebben, mert míg a modern, ártermelő amerikai magángazdákat kirekesztette a parasztok közül, addig a modern, ártermelő európai magángazdákat a neotechnikai paraszti ökotípus hordozóinak tartja.³⁷

Az angolszász parasztságtudományoknak ez a rövid szemléje — részben a hiányosságok felfedésén keresztül — lehetőséget nyújt néhány szempont kihangsúlyozására, amelyek figyelembevételével talán egyértelműbben fogalmazható meg a parasztság problematikája. Ilyenek: a parasztságnak mint társadalmi osztálynak a genezisének és fennmaradásának okát meghatározott termelési viszonyok rendszerében kell keresnünk; ez a viszonyrendszer adja meg a kulcsot a parasztság társadalmi és kulturális jellemzői megértéséhez; a

³⁴ WOLF, E. R., 1973, 324, 331.

³⁵ MORGAN, L. H., 1961, 16.

³⁶ Az archaikus gazdaság fogalmi meghatározására lásd POLÁNYI Károly, 1972, 231.

³⁷ WOLF, E. R., 1973, 322, 363—364.

termelési mód, a társadalom szerkezete és az életforma között szükségszerű összefüggések vannak, hiszen a termelés és a társadalmi kapcsolatok részét képezik az életmódnak; továbbá a parasztság felszámolódásának időszakában fel kell figyelnünk az áruviszonyok, az árutermelés, a piacrendszer szerepére. Olyan felismerések ezek, amelyek fellelhetők a parasztság fogalmát tisztázni és meghatározni kívánó hazai tanulmányokban is, de egyértelmű kiemelésükre, különösen a termelési, társadalmi és életforma jegyek közötti szükségszerű kapcsolódás módjának feltárására nem került sor.³⁸ A felismerések összecsengése azonban alapot nyújt arra, hogy a parasztságot most a következőképpen definiáljuk: a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és termelőtevékenységüket olyan társadalmakban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elcsatolják.

A fenti meghatározásnak megfelelően parasztnak tekinthetők az ókori keleti és mediterrán, az ázsiai, afrikai, közép- és dél-amerikai államalakulatokat létrehozó társadalmaknak, valamint a feudális társadalomnak a fenti feltételek szerint dolgozó termelői éppúgy, mint a gyarmati területeken megtermelt javaik egy részének átengedésére kényszerített élelmiszer-termelők. Nem parasztok viszont a fenti definíció értelmében a törzsi közösségek földművesei, a saját tulajdonukban lévő földön létfenntartásuk biztosításáért gazdálkodó földművesek, a kisárutermelők (mint ahogyan egyéb kisárutermelők sem), valamint a bér munkát vállaló agrárproletárok — szükségképpen a szocializmusban a földdel a társadalmi tulajdon különböző formájában rendelkező mezőgazdasági termelők sem. A parasztság az állam születésével együtt keletkezik. Az állam létrejötte teremti meg össztársadalmi méretben a termelőtevékenység és a nem termelőtevékenység munkamegosztását, amivel időben nem szükségszerűen esik egybe az élelmiszer-termelő és a kereskedelmi-ipari tevékenységek lokális elkülönülése, a város és falu szétválása. A definíció értelmében a parasztság akkor szűnik meg, amikor a korábban paraszti sorban élő saját munkafeltételeinek tulajdonosává válik. Ez Európában többnyire a jobbágyfelszabadítással esik egybe, ami az ipari forradalom egyik kísérő jelensége, ám ez a felszabadulás nem nyújt szükségszerűen módot arra, hogy a földjének tulajdonosává vált magántermelő termelése az áruforgalom törvényeinek rendelődjön alá.³⁹ Egyéb tényezők mellett oka és

³⁸ Nem annyira a fogalmi elhatárolás, mint inkább egy közhasznú fogalom történeti konkretizálásának igényével íródott HOFFMANN Tamás tanulmánya, melyben a szerző a paraszti termelés és fogyasztás változásait elemzi a város—falu ellentmondás történelmi mozgásának szemszögéből, így éppen a termelés—társadalmi helyzet—életforma összefüggését vázolja fel egy hosszú történelmi szakaszban, elsősorban Európára összpontosítva (HOFFMANN Tamás, 1977).

³⁹ Világosan látta ezt a különbséget MARX, aki a francia parcellás parasztot, annak ellenére, hogy a földdel mint magántulajdonos rendelkezik, parasztnak nevezi. „Egy angol bérlő és egy francia paraszt, amennyiben mezőgazdasági termékek az áruk,

következménye ennek, hogy a mezőgazdaság ipari forradalma hosszabban elnyúló folyamat, mint ahogyan a változások az iparban és a kereskedelemben lezajlanak. Különösen hosszú ez az időszak olyan területeken, ahol a feudális alávetettség jegyei fennmaradnak a jobbágyszabadság követő időszakban is, mint Kelet-Európában.⁴⁰

A magyar parasztság történelmi útja a kelet-európai népekéhez hasonlóan alakult. Itt az állam megteremtése időben csaknem egybeesett és összefonódott a feudális termelési viszonyok kibontakozásával, ez a háttér annak a vélekedésnek, hogy itt a parasztság a feudalizmus terméke. A feudalizmus a hűbéres parasztnak ténylegesen nagyobb szabadságot adott, a közösségtől elszakadás több lehetőségét nyújtotta, mint a korai államalakulatok ázsiai termelési módja. Ezért válhatott az európai parasztság erősen rétegezetté, sőt egyes rétegeinek módja nyílt, hogy a paraszti helyzetből kitörjön. Nem volt ez másként Magyarországon sem, ahol a parasztság fogalmába a kötelezettségek igen különböző mértékével és formájával tartozó csoportok foglaltattak bele, ez sem indokolja azonban a termelési viszonyaik alapján egyértelműen nem paraszti területiális nemesek vagy magukat a jobbágyhelyzetből kiváltók csoportjainak parasztkénti számontartását. Ezeknek a rétegeknek ugyanis — és hozzájuk

amelyeket eladnak, ugyanabban a gazdasági viszonyban állnak. Csakhogy a paraszt csupán a családjának való termelésen felüli kis többletét adja el. A fő részt ő maga fogyasztja el, tehát terméke legnagyobb részéhez nem mint csereértékhez, hanem mint használati értékhez, közvetlen létfenntartási eszközhöz viszonyul. Ezzel szemben az angol bérlő teljesen termékének eladásától függ, tehát attól mint árutól, ennél fogva termékének társadalmi használati értékétől. Termelését tehát egész terjedelme szerint a csereérték ragadja meg és határozza meg. Világos mármost, hogy a munka termelőerőinek, megosztásának milyen szerfelett különböző fejlődése, az egyéneknek a termelésen belüli milyen különböző vonatkozásai szükségesek ahhoz, hogy pl. a gabonát pusztán csereérték-ként termeljék, tehát egészen bekerüljön a forgalomba; milyen gazdasági folyamatok szükségesek ahhoz, hogy egy francia parasztból angol bérlőt csináljanak.” (MARX, K., 1972, 371.) A 19. sz.-i fejlődés azonban a nyugat-európai földművelések többségének más utat szabott ki, ezért fogalmazhatott így ENGELS 1894-ben: „A kisparaszt jövődó proletár” (ENGELS, F., 1967, 456.).

⁴⁰ Ezeknek a folyamatoknak európai kitekintésű leírását adja AUGÉ-LARIBÉ, akinek azonban azt az álláspontját, hogy tartózkodik „... a mezőgazdaság forradalmát teljesen beolvasztani az ipari forradalomba vagy a kémiai forradalomba” (AUGÉ-LARIBÉ, M., 1955, 8), nem tudom osztani. Érvei, hogy itt részben az ipari forradalom előtt felhalmozott ismeretek, eljárások elterjedése is lejártszódott, és a kezdet inkább az 1760-as évekre tehető, a folyamat döntő szakasza pedig a múlt század második felében zajlott le (legalábbis Nyugat-Európában), technikacentrikus álláspontot tükröznek, holott az ipari forradalom fogalma korántsem csupán technikai forradalom, hanem a gazdaság és a társadalom egészének forradalma értelmében merült fel a francia forradalom idején, és vált tudományos kategóriává a 19. sz. folyamán [BRAUN, R. et al. (szerk.), 1972, 9]. A volt jobbágyságok magántulajdonos kisárutermelővé válása ennek a folyamatnak lényeges összetevője. Ahogyan MARX éppen a francia viszonyokról megállapította: „A parcella tulajdon gazdasági fejlődése alapján felforgatta a parasztságnak a társadalom többi osztályához való viszonyát. Napóleon alatt a föld felparcellázása a falun kiegészítette a szabad konkurenciát és a kezdődő nagyipart a városokban... Azok a gyökök, amelyeket a parcellatulajdon a francia földbe eresztett, elvontak a feudalizmustól minden tápanyagot. A parcella határkarói alkották a burzsoázia természetes erődítményét régi legfőbb urainak minden rajtaütése ellen.” (MARX, K., 1962, 189.)

hasonlóan a csekélyebb szolgáltatásra kötelezett mezővárosi polgárságnak is — objektíve jóval nagyobb lehetősége volt az áruterelésbe és a kultúra termelésébe való bekapcsolódásra is, mint a hűbéres parasztnak. E tények elhanyagolása pedig eltorzíthatja az ország egész társadalmának fejlődéséről alkotott képet, akár a feudalizmus időszakáról van szó, akár az azt követő korról, amikor nem csak porosz úton bontakozott ki a kapitalizmus a magyar mezőgazdaságban.⁴¹

Amikor a parasztokat meghatározott termelési viszonyban álló termelőknek tekintem, és ezzel elválasztom őket az ugyanazon gazdasági-társadalmi formációkban azonos termelési ágakban tevékenykedőktől, nem mondom azt, hogy életformájuk gyökeresen különböző volna azokétól. Felteszem viszont, hogy az életformabeli hasonlóságok és különbözőségek hátterében a munka és a kultúra társadalmi megosztottságának olyan rendszereit kell látnunk, amelyek a parasztok és a rájuk nehezedő társadalmi hatalom, legyen akár állami, akár magántermészetű, alapvető ellentmondását tükrözik. Amikor a közvetlen termelő birtokosa marad a saját létfenntartási eszközei termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek „... a tulajdonviszonyoknak egyszersmind uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelőnek nem-szabad emberként...” — írja MARX. Másfelől a termelési eszközök birtokában „... önállóan űzi földművelését és a vele egybekötött falusi háziipart. Ez az önállóság nem szűnik meg azért, hogy — mint pl. Indiában — ezek a kisparasztok egymás között többé-kevésbé természetadta termelési közösséget alkotnak, mert itt csak a névleges földesúrral szemben érvényesülő önállóságról van szó. E feltételek között csak gazdaságon kívüli kényszerrel, bármilyen formát ölt is ez, facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára való többletmunka.”⁴² A kultúra megosztottsága a tulajdonviszonyokon alapuló uralmi—szolgasági viszonyokat tükrözi, és ez a megosztottság kifejeződik a társadalom azon rétegeinek kultúrájában is, melyek bár nem földművelők, nem tudják kivonni magukat az uralmi—szolgasági viszonyok hálójából.

Amikor a társadalmi fejlődés során a szerszámtulajdon önállósulásával új, alapvető ellentmondások keletkeznek, nevezetesen a város és a falu, valamint az áruterelés (tehát a város) és az egész feudális rendszer közötti,⁴³ akkor mód nyílik a munka és a kultúra megosztottságának átszerveződésére is. Ennek lehetőségei, mint köztudott, Kelet-Európában, így Magyarországon is, csekélyebbek voltak, mint Nyugat-Európában, ez az oka annak, hogy a paraszti sorból kiválás mértéke kisebb, üteme megkésettőbb volt, és azt eredményezte, hogy a jobbágyfelszabadítást követően az élelmiszer-termelők gazdaságában az önellátás vált pregnánssá az áruterelés helyett, és ezzel összhangban a parasztság nem mindenütt tudott bekapcsolódni a társadalom többi osztályát behálózó kapcsolatok rendszerébe, ami nemcsak tovább élte, hanem helyenként még mélyítet-

⁴¹ GYIMESI Sándor, 1968.

⁴² MARX, K., 1974, 745.

⁴³ FÖLDES László, 1973, 723—724.

te is a közötté és az iskolázott osztályok közötti hagyományos szakadékot, a társadalom ügyeinek intézéséből pedig gyakorlatilag továbbra is kizárták a hatalom képviselői. A jobbágyfelszabadítást követően bizonyos fokig összemósdtak a főként élelmiszer-termeléssel foglalkozók közötti társadalmi különbségek, illetőleg a differenciálódás közöttük döntően az áruterelésbe bekapcsolódás mértékétől, nem pedig korábbi osztályhelyzetüktől függött. Ez a differenciálódás elsősorban azt jelentette, hogy a termelési viszonyok rendszerében elfoglalt helyzetük vált különbözővé, kevesek tőkés vállalkozókká, tömegek agrárproletárokká lettek, és megtalálhatók voltak közöttük azok a kisárutermelők, akik közül a piacra kisebb mértékben termelők váltak az „igazi paraszt” kategória hordozóivá. Ha kultúrájuk, életformájuk nem vált annyira megosztottá, úgy ennek okát elsősorban munkájuk hasonlóságában kereshetjük, abban az eszközkészletben és alkalmazott technológiában, amelyben kevés nyoma akadt az ipari forradalom vívmányainak. Ez utóbbiak benyomulása a mezőgazdasági termelésbe, és itt a gépekről, a vegyszerek felhasználásáról és az agrártudományok eredményeinek hasznosításánál egyaránt szó van, hosszan elhúzódó folyamat volt, aminek legbiztosabb mutatója a mezőgazdasági népesség arányának csökkenése az össznépességen belül.⁴⁴ Ennek alakulása Magyarországon arra vall, hogy a folyamat az 1960-as évekig tartott, intenzitása különösen az 1950-es évektől volt figyelemre méltó. A statisztikai adatok egyúttal azt is mutatják, hogy a települések jellege — és ezúttal eltekinthetünk attól, hogy ez utóbbi a statisztikában mint jogi státusz jelenik meg — kevésbé változott, mint az ország népességének foglalkozási arányai, ezért ma a falun élők többsége nem mezőgazdasági termelő.⁴⁵ Mindezek a tények igen lényegesek mind a falu, mind

⁴⁴ A mezőgazdasági népesség csökkenése „... a gazdasági fejlődés egyik legállandóbb...” mutatószáma, aminek éppen az ad kivételes jelentőséget, hogy „... a mezőgazdasági munkaerő elvándorlásának valóban előfeltétele a termelékenység emelkedése, de az elvándorlás ütemét mégsem a termelékenységemelkedés szabja meg, hanem fordítva: a munkaerő redisztribúciója — amelynek belső törvényszerűségei még beható elemzésre szorulnak — kényszeríti ki a megfelelő ütemű termelékenységemelkedést” (JÁNOSY Ferenc, 1966, 41). Arról van tehát szó, hogy ebben az arányban mintegy összegeződik egy gazdaság fejlődése. Hipotézisem szerint ez a folyamat mindaddig tart, amíg ez az aránycsökkenés intenzívné mutatkozik, lezárulásával pedig — tehát a csökkenés lassulásával, sőt leállításával — JÁNOSY példái szerint a 0–25% közötti tartományban számolhatunk a természeti adottságoktól függően az egyes országokban.

⁴⁵ Magyarországon a mezőgazdasági termelők aránya a népességen belül a következőképpen alakult:

Év	Aránya (megközelítőleg)
1880	69,0%
1890	67,0%
1900	60,7%
1910	55,9%
1920	55,7%
1930	51,8%
1941	48,7%
1949	49,1%
1960	35,5%
1970	22,8%

település, mind a falun lakók társadalmi megítélése szempontjából. Ami a falut illeti, ERDEI Ferenc levonta azt a következtetést, hogy egykori jellegét és jelentését már elvesztette.

„Megszokásból, hagyományból, továbbra is használhatjuk a szót, de legyünk tisztában vele, hogy már csak jelkép értékű — amit jelez, az lényegében megváltozott.”⁴⁶ Ugyanez minden bizonnyal elmondható a parasztságról is.

Ezek az adatok, amelyek 1949 előtt magukba foglalják az elhanyagolható számú nagybirtokosokat is, azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termelők számában az igazán nagyarányú csökkenés 1949 után következett be, és ami még fontosabb, fokozatos csökkenésük csak az 1949 utáni időszakban öltött olyan mértéket, hogy megszűntek a magyar társadalom legszámosabb termelő osztálya lenni. Ugyanebben az időszakban a városban, illetőleg falun lakók aránya a következő volt:

Év	Városi	Falusi
	lakók	
1870	26,2%	73,8%
1880	28,2%	71,8%
1890	29,9%	70,2%
1900	33,6%	66,4%
1910	36,6%	64,0%
1920	37,1%	62,9%
1930	38,1%	61,9%
1941	40,1%	59,9%
1949	38,4%	61,6%
1960	41,6%	58,4%
1970	45,2%	54,8%

Forrás: THIRRING, Lajos, 1963, 320; *Központi Statisztikai Hivatal 1960. évi népszámlálása*, 6. k. 36. Bp., 1962; *Központi Statisztikai Hivatal 1970. évi népszámlálása*, 23. k. 258; 24. k. 60. Bp., 1973. Az azonos jellegű adatoknál mindig a későbbi korrekciót vettem figyelembe.

⁴⁶ ERDEI Ferenc, 1969, 23.

- AUGÉ-LARIBÉ, M.
1955 *La Révolution agricole*. Paris.
- BRAUN, R. et alii (eds.)
1972 *Industrielle Revolution. Wirtschaftliche Aspekte*. Köln—Berlin.
- ENGELS, F.
1967 (1894) *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban*. MEM 22. k. 451—471. Bp.
- ERDEI Ferenc
1938 *Parasztok*. Bp.
1941 *A magyar paraszttársadalom*. Bp.
1969 *Az átalakuló magyar falu*. Társadalmi Szemle 12. sz. 23—32.
- FALLERS, L. A.
1961 *Are African Cultivators to Be Called „Peasants”?* Current Anthropology 108—110.
- FIRTH, R.
1963 (1951) *Elements of Social Organization*. Boston.
- FOSTER, G. M.
1967 *Introduction. What is a Peasant?* In: POTTER, J.-DIAZ, M.-FOSTER, G. (eds.): *Peasant Society*. Boston.
- FÖLDES László
1973 *Tradicionális gazdálkodás. A tulajdonviszonyok vizsgálata*. Világosság 12. sz. 720—727.
- GYENES Antal
1968 „Munkások” és „parasztok” a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Valóság 4. sz. 26—35.
- GYIMESI Sándor
1968 *A kapitalizmus és a parasztság*. Ethn. 149—162.
- HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében*. Ethn. 398—414.
- HOFFMANN Tamás
1977 *Parasztok*. Valóság 10. sz. 34—52.
- JÁNOSSY Ferenc
1966 *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Bp.
- KIRÁLY Péter
1965 *A „paraszt” szó jelentéstörténetéhez*. Ethn. 106—109.
- KROEBER, A. L.
1948 *Anthropology*. (2. kiad.) London.
- MÁRKUS István
1972 *Post-peasants and Pre-citizens*. The New Hungarian Quarterly No. 46. 79—90; No. 47. 185—195.
- MARX, K.
1962 (1852) *Louis Bonaparte brumaire tizenennyolcadikája*. MEM 8. k. 101—196. Bp.
1972 (1859) *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/I-II. k. Bp.
1974 (1894) *A tőke*. III. MEM 25. k. Bp.
- MORGAN, L. H.
1961 (1877) *Az ősi társadalom*. Bp.
- POLÁNYI Károly
1972 (1966) *Dahomey és a rabszolga-kereskedelem*. Bp.
- POWELL, J. D.
1972 *On Defining Peasants and Peasant Society*. Peasant Studies Newsletter 94—99.
- REDFIELD, R.
1956 *Peasant Society and Culture*. Chicago.
- SCHLESIER, E.
1975 *Ethnologische Aspekte zum Begriff „Bauer”*. In: Wort und Begriff „Bauer”. (Abhandlungen d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philosophische-Historische Klasse, Dritte Folge, No. 89.) — (Hrsg.:

- WENSKUS, K.—JANKUHN, H.—GRINDA, K.) 46—57. Göttingen.
- SHANIN, T.
1973 *Peasantry: Delineation of a Sociological Concept and a Field of Study*. Peasant Studies Newsletter 1—8.
- SZABÓ István
1940 *A magyar parasztság története*. Bp.
1976 (1965) *Jobbágyság — parasztság*. In: *Jobbágyok — parasztok*. 31—49. Bp.
- THIRRING Lajos
1963 *Magyarország népessége 1869—1949 között*. In: *Magyarország történeti demográfiája*. (Szerk.: KOVACSICS József) 221—388. Bp.
- WOLF, E. R.
1973 (1966) *Parasztok*. In: SERVICE, E. R.—SAHLINS, M. D.—WOLF, E. R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. 317—454. Bp.

HOFER TAMÁS

A „TÁRGYAK ELMÉLETÉ”-HEZ
FELSZERELÉSEK ÉS TÁRGYEGYÜTTESEK
NÉPRAJZI ELEMZÉSE

A magyar néprajztudományban, de számos más európai ország néprajztudományában is a tárgyak vizsgálata a leginkább kimunkált szakterületek közé tartozik. A szaktudomány kialakulásának legfontosabb korai műhelyei sokfelé éppen a tárgyakat gyűjtő, rendszerező múzeumok voltak. A tárgyak gyűjtését, megfigyelését kezdetben, de jelentős mértékben napjainkban is a kulturális vonások leltározásának, számbavételének igénye vezette. Az egyre nagyobb mennyiségű és tartalmában egyre gazdagabb, árnyaltabb tárgyi adatanyagból levonható következtetések célja az egyes időben-térben szűkebben vagy tágabban fölfogott történeti alakulásmenetek rekonstruálása, elterjedési körzetek megállapítása, egyes csoportok tárgyi felszerelésében a sajátos, megkülönböztető jegyek kimutatása volt. Az egymással összefonódva használt tárgyak leírásából, történeti elemzéséből egy-egy tevékenységi kör — mint földművelés, kézműves-ség, öltözködés — állapota, illetve alakulása rajzolódott ki. A sokrétű történeti és összehasonlító kutatómunkára tekintve a programszerű összefoglaló állásfoglalások joggal fejezték ki azt a reményt, hogy a tárgyelemző vizsgálatok a szaktudomány egyik legfontosabb hozzájárulását jelenthetik az emberiség történetének, a nagy tömegek mindennapjainak rekonstruálásához. Joggal mutattak rá a programatikus nyilatkozatok arra is, hogy az anyagi kultúra egyes jelenségcsoportjai — például a táplálkozás, az étkezési szokások vagy a lakásmód — közvetlenül és árnyaltan tükrözik egy-egy társadalom szerkezetét.¹ A néprajzi anyagi kultúra vizsgálatokat értékelő optimista nézetekkel szemben azonban hivatkozhatunk szkeptikus állásfoglalásokra is. Ezek részben kétségbe vonják, hogy az elmúlt generációk által különböző kultúrpolitikai-ideológiai motiváció-

¹ Vö. TOKAREW, S. A., 1972 (a tanulmány eredetileg a Szovetszkaja Etnografija 1970. évfolyamában jelent meg oroszul, egyik szakasza német nyelven a Műveltség és Hagyomány XIII—XIV. kötetében (Studia ethnographica et folcloristica in honorem Béla Gunda 1971) látott napvilágot. — Az „anyagi kultúra” koncepció hazai szerepéhez l. TÁLASI István, 1955. — A skandináv etnográfusoknak a tárgyakból kiinduló néprajzi kutatások lehetőségeiről 1973-ban rendezett vitáján Knut KOLSRUD más társadalomtudományokkal szemben az etnológia identitását részben éppen a tárgyvizsgálatokban látta (ARNSTBERG, K. O., 1973, 28. — A cikk a Nord Nytt folyóiratnak a tárgyvita 12 tanulmányát, hozzászólását közlő 1973, 1—2. számában jelent meg).

val összegyűjtött tárgygyűjtemények és a rájuk épülő vizsgálatok képesek lennének hitelesen tükrözni az egykori mindennapi valóságot, kétségbe vonják továbbá a rendkívül munka- és odaadás-igényes tárgyfilológiai kutatómunka hatékonyságát a történeti rekonstrukció más lehetőségeivel szemben.² Ez utóbbival kapcsolatban kétségeinket erősítheti, hogy a nemzeti jellegű humán diszciplínák testvériségében kibontakozott európai néprajztudománytól eltérően a természettudományos és társadalomtudományi alapokról induló modern szociális antropológia általában valamennyi modern társadalomtudomány szintje semmi figyelmet sem fordít a tárgyakra.³ További kétségeket támaszthat az is, hogy a kvantitatív elemző módszereket, közgazdasági modelleket használó történettudomány már ma is olyan kontinensekre, sőt az egész emberiségre vonatkozó általánosító megállapításokra vállalkozik az anyagi életkörülmények történeti alakulását illetően, amelyhez hasonló általánosításokat a sokkal lassabban haladó tárgyelemző részletvizsgálatok eredményeinek több generáció óta folyó halmozódása ellenére sem tud célba venni jelenleg az etnográfia.⁴

Ez a tanulmány az anyagi kultúra vizsgálatának egy olyan lehetőségével foglalkozik, amely az alakulásmenetek, elterjedési folyamatok, a tárgyalományban kimutatható történeti rétegek feltárására irányuló kutatások mellett eddig csak szórványosan, periférikusan jelentkezett. Milyen egy-egy család, parasztfalu, mezőváros stb. egy adott időpontban használt tárgyi felszerelésének, tárgyalományának összetétele, szerkezete, funkcionálása? A múzeumokba régtől bekerültek összefüggő tárgye gyűttesek is, például szobaberendezések, kézműves műhelyek. Összeállításukat azonban csak kis mértékben vezette ez a kérdésfeltevés: a szoba (általában parádés szoba) berendezése mellett csak a legritkább esetben találjuk meg a kamra vagy a padlás tárgyait is, a szobában élő család gazdasági szerszámain; a műhely mellett a mester, a segédek-inasok öltözetét, lakóhelyének berendezését, a nyersanyag- és késztermékkészletnek legalább jegyzékét, mintadarabjait. Nem véletlen, hogy a „tárgypopuláció” kifejezést a régészeti szakirodalomból kellett kölcsönvenni. A terepre induló etnográfus ugyanis eleve tudta, mi az a kultúra, életmód, amit tárgyakkal dokumentálni kíván, ezért a szeme elé kerülő rengeteg artifaktum, ember készítette tárgy között anélkül, hogy azokat végigszámlálta volna — természetesen kortól, tudományos törekvéstől függően eltérő szempontok szerint — tudott válogatni: mi fontos, mi nem fontos, mit érdemes megfigyelni, múzeumba vinni. A régész, akinek kiindulópontja tárgyi maradványoknak egy kisebb-nagyobb együttese volt, és ebből kellett következtetnie a tárgyakat használó, készítő ismeretlen egykori embercsoportra, jobban rá volt utalva, hogy e forrásából minden információt kisorsoljon, azokat is, melyek a tárgyi maradványok teljes

² Vö. HOFFMANN Tamás, 1969.

³ A német néprajznak (az NSZK-ban) a hatvanas évektől egyre hangsúlyozottabban társadalomtudományi-társadalomkritikai irányba fordult szárnya például épp ezért veszélyként értékelte, hogy a közvélemény még mindig nagymértékben múzeumok és néprajzi kiállítások alapján alkot fogalmat a néprajzról (BAUSINGER, H., é. n. 263—264).

⁴ Vö. pl. BRAUDEL, F., 1967.

körének megfigyeléséből, a tárgypopuláció összetételének, belső szerkezetének vizsgálatából vonhatók ki.

Mi haszna lehet a néprajztudományban az egy-egy embercsoporthoz kapcsolódó teljes tárgyállomány vizsgálatának? Az egyik haszna az lehetne, hogy a tárgyakat, amelyeknek vizsgálatában az etnográfusok annyi gyakorlati tapasztalatot halmoztak föl, s melyeknek történeti előzményeiről, társadalmi vonatkozásairól oly sokat tudnak, be tudnánk vonni a jelenlegi társadalmi mozgások néprajzi kutatásába.

E dolgozat eredetileg feleletnek készült arra a kérdésre, hogy a tárgyak vizsgálata használható-e a jelenlegi európai lokális társadalmak megismerésére.⁵ Ha az európai etnológia újabb irodalmára tekintünk, tagadó válasz látszik kézenfekvőnek. Úgy tűnik, hogy a helyi társadalmak szerkezetének, átalakulási folyamatainak vizsgálata és a tárgykutatás két egymástól távol eső kutatási terület, ahol különböző kutatótípusok dolgoznak eltérő módszerekkel, eltérő tudományos eszközökkel. Az anyagi kultúra, a tárgyak kutatói csak igen ritkán használják a tárgyakat arra, hogy rajtuk keresztül egy-egy helyi társadalom szerkezetét, gondolkodásmódját, aspirációit tárják fel egy adott időpontban. A másik oldalon viszont azt látjuk, hogy az európai falvakról, városokról készített újabb monográfiák többnyire úgy elemzik a társadalmi kapcsolatokat és intézményeket, a rétegződést, a hatalmi viszonyokat, a tudatformákat és értékrendszereket, hogy az illető embercsoport tárgyi környezetét jóformán nem is említik. A tárgyak, ha egyáltalán helyet kapnak ezekben a munkákban (pl. az európai községekről készített angol és amerikai falumonográfiákban), legfőlegbb illusztrációul szolgálnak a technikai fejlettségi szint, az életszínvonal, illetve a különböző társadalmi rétegek eltérő életvitelének bemutatásához.

Egy-egy társadalom teljes tárgyállományának, a teljes természetes tárgypopulációnak a számbavétele és szerkezetének elemzése lenne az egyik lehetőség, hogy a tárgyakból kiindulva eljussunk a társadalom szerkezetének és alakulási tendenciáinak megismeréséhez. Ez a program nem új, számos szép elvi megfogalmazása ismeretes.⁶ Az ez irányban elvégzett kutatások száma viszont egyelőre fölöttébb csekély.

Az efféle kutatások elé azonban egy-egy helyi társadalom megismerésén túl általánosabb cél is állítható. Milyen általános sajátosságai vannak a különböző emberi társadalmak tárgyhasználatának, a különböző tárgyi világok fölépítésének, a tárgyakhoz fűződő emberi vonatkozásoknak? Efféle elméleti általánosítást célul tűzni egyelőre szokatlan a néprajztudományban (bár más szakterülete-

⁵ E szöveg korábbi, rövidebb változata előadásként elhangzott a Német Néprajzi Társaság 1977 szeptemberében, Braunschweigenben tartott kongresszusán. A kongresszus témája „A változó község. Községtanulmányok Európában” volt, a német *Gemeinde* szó értelmének megfelelően a község fogalmába értve városias lokális társadalmakat is (vö. Ethn. 1978, 633–634). — A tanulmány az eredeti fölkérésnek megfelelően törekszik példákat hozni különböző európai kutatási tradíciókból, a témára vonatkozó hazai irodalmat csak igen szemelvényesen tudja idézni.

⁶ Vö. pl. MAGET, M., 1953.

ken már megfogalmazták). Fölmerülhet az a kérdés is, hogy vajon lehetséges-e a tárgyak társadalmi realitásának sokféle mozzanatát olyasféle átfogó, elvont modellben elrendezni, mint pl. az emberek közötti kapcsolatok különböző típusait. Ha a többi társadalomtudományra tekintünk, úgy tűnik azonban, hogy ez a tudományágak közötti összegező modellalkotás lehetséges is, talán idősebb is.

Egyre több tudományág tűzi célul egy-egy társadalom teljes tárgyállományának rendszerként való vizsgálatát. A szociológia a „mindennapi élet” vizsgálata és a modern fogyasztói társadalom egyre irracionálisabb tárgyhasználatának kritikája révén jutott ehhez a kérdéskörhöz.⁷ A kommunikációelmélet és a szemiotika művelői a tárgyakban a társadalom egyik legfontosabb jelrendszerét fedezték fel.⁸ A művészetelméletben a műalkotások anyagi mivoltának, időbeli létének vizsgálata vitt el egyes kutatókat odáig, hogy látókörükbe vonják a „civilizációs tárgyak”, az emberi artifaktumok teljes körét.⁹ A vizuális kultúra gyorsan kibontakozó elemzése szintén nemigen tud megállni a teljes tárgyi környezet vizsgálatánál szűkebb bázison.¹⁰ A régészek példáját már említettük, akik a fennmaradt tárgye gyűtte sek belső rendjét vizsgálva igen érzékeny megfigyelési módszereket, embercsoportok és tárgyrendszerek kapcsolatáról bonyolult elméleti modelleket dolgoztak ki.¹¹ Az „új történelem” szintén feladatának tekinti, hogy feltárja az emberek tárgyi környezetének alakulását, a tárgyak akkumulálásának, fogyasztásának, forgalmának eltérő rendszereit.¹² A tudomány mellett hivatkozhatunk a kortárs művészeti gyakorlatra is, a teljes tárgyi környezetek megalkotására törekvő ipari formatervezésre vagy a tárgyakat, tárgyak alkotóelemeit kifejezési eszközként használó képzőművészekre, akik alkotómunkájukkal egyben a tárgyak többsikű, „asszociációs mezejének” a kiterjedését, határait nyomozzák.¹³ Voltaképp ugyanannak a rendszernek, a tárgyak rendszerének, a tárgyakkal élés rendszerének különböző irányú megközelítéséről van szó. Ezekre a különböző diszciplínák és kulturális területek irányából megfigyelhető törekvésekre célozva beszélt Abraham MOLES 1969-ben arról, hogy küszöbön áll egy átfogó „tárgyak elméletének” megalkotása.¹⁴ Azok a

⁷ Pl. BAUDRILLARD, J., 1970; HAUG, W. F., 1971.

⁸ MOLES, A. A., 1969; VOIGT Vilmos, 1977, 89, 121, 129—131, 136, 161—162, 172.

⁹ A „civilizációs tárgy” fogalmához: Pierre FRANCASTEL (1972). — George KUBLER (1965) az ember készítette tárgyak teljes körére kiterjesztett figyelemmel vizsgálta, hogy az egy-egy társadalom által használt tárgyak egymást követő generációiban milyen szabályszerűségeket mutat egyes formák fennmaradása, illetőleg változása. — További példaként említhető Gregor PAULSON (1973) svéd művészettörténész hatalmas vállalkozása, aki munkatársaival a svéd városok újkori történetét a lakás, a munka, a szórakozás, a közélet tárgyi miliőinek átalakulásán keresztül ragadta meg.

¹⁰ Vö. MIKLÓS Pál, 1976.

¹¹ Például BINFORD, L. R., 1964.

¹² Vö. BRAUDEL, F., 1967.

¹³ Vö. KEPES György, 1966; NÉMETH Lajos, 1973.

¹⁴ MOLES, A. A., 1969, 21.

kis részben elvégzett, nagyobb részben kutatási lehetőségként említett néprajzi tárgypopuláció-vizsgálatok, amelyekről a következőkben szó lesz, ennyiben tekinthetők hozzájárulásnak a tárgyak talán születőben levő elméletéhez.¹⁵

TÁRGYUNIVERZUMOK

Ha azt vizsgáljuk, hogy egy adott társadalom egy adott pillanatban hogyan él tárgyaival, először számba kell venni magát a tárgyállományt, a „targypopulációt”, „tárgytársadalmat” és annak többé-kevésbé független egységeit, a személyes, illetve családi tárgykészleteket.¹⁶ Ebben a tárgyállományban sokféle kapcsolat állapítható meg tárgyak között: kisebb és nagyobb csoportosulások, rang és presztízs szerinti rétegződés. A tárgyak számbavételénél mintegy a leletegyüttest feltáró régész „objektivitásával” lehet (illetőleg kívánatos) eljárni — erre a párhuzamra hivatkozott egyébként Oscar LEWIS is abban a tanulmányában, melyben Mexiko City egyik nyomornegyedében a „szegények tárgyait” elemzi.¹⁷

Mennyi tárgya van — illetve volt — egy-egy falusi, városi családnak Európa különböző pontjain? Már ennél az elemi kérdésnél kitűnik, milyen kevés szabatos információnk van különböző társadalmi rétegek tárgyi felszereléséről. A bukaresti falumúzeum munkatársai egy az ipari forradalom által még nem érintett román faluban, amelyik 40 házból áll és 350 lakosa van, kb. 10 000 tárggyal, családonként hozzávetőleg 250-nel számoltak.¹⁸ 1936-ban egy dunántúli magyar faluban a különböző vagyoni rétegekhez tartozó családoknál 209—839 darab közötti tárgyállományt talált a számbavétel, az itt idézett két véglet egy családos béresé, illetőleg egy jómódú gazdáé volt.¹⁹ 1974—75-ben (amikor 10-15 évvel a mezőgazdaság szocialista átszervezése után a gazdasági szerszámok jó része szükségtelenné vált), Szeged környékén, tanyán élő idős, magános házaspároknál

¹⁵ A „tárgyak elmélete” kialakításával szinte „hivatalból” kísérleteznek szerte a világon a művelődéstörténeti múzeumok, melyek mondanivalójukat főképpen tárgyakkal, tárgyak elrendezett együtteseivel tudják kifejezni, s melyek kutatómunkájukban a régi, távoli, illetve a kortárs társadalmak tárgyaiban tárolt információk, üzenetek megfejtésén fáradoznak. Ezentúl a műgyűjtemények, kivált a közgyűjtemények létrejötte, működése önmagában is figyelmet érdemel — a múzeumokkal, a „műzeumi tárgyak” kiválasztásával a tárgyakhoz új, tudatos viszony alakult ki. Létrejött a tárgyakhoz való viszony alakításának egy új mechanizmusa is. Magyar példán is demonstrálhatjuk, hogy a kiállításoknak és múzeumoknak milyen nagy szerepe volt abban, hogy a „háziipar termékei” „népművészeti tárgyakká” alakuljanak a köztudatban. Vö. KRESZ Mária, 1968; GABUS, J., 1975; BRÜCKNER, W.—DENEKE, B., 1976.

¹⁶ Vö. MAGET, M., 1953, 28—32. — MAGET (1953, 43.) háromféle leltár elkészítését javasolta: a létező tárgyféléseket számbavevő egyszerű minősítő leltárét, tárgykategóriánként a darabszámot megállapító leltárét és egy topográfiai leltárét, mely a tárgyak „helyét” regisztrálja a vizsgált udvaron, műhelyben stb. — számba véve az időszakos térbeli átcsoportosításokat.

¹⁷ LEWIS, O., [1970] 441.

¹⁸ MOLES, A. A., 1969, 3.

¹⁹ FÉL Edit, 1941, 215—222.

630—996 tárgyat számláltak össze.²⁰ Oscar LEWIS a mexikói szegények felszereléséről nem ad tárgydarabszámot, csak értéket, sejtethető azonban, hogy a legszegényebbeknél a leltári tételek száma jóval alatta volt a magyar szegényekénél.

Ezeknek a számoknak az összehasonlíthatósága természetesen attól függ, mennyire azonos kritériumok szerint minősítünk valamit tárgynak. A két idézett magyar tárgyszámlálás pl. figyelmen kívül hagyta a „marginális objektumokat”, így eszközzalkatrészeket, törött, de valamilyen célra még másodlagosan használható és ezért megőrzött tárgyakat stb. Ezeket a tárgyrétegeket is számba véve jóval nagyobb tételek száma adódna. Átányon pl. az 1950-es évek elején egy jómódú gazda mezőgazdasági felszerelése 1172 tételre rúgott.²¹

Ezek a családi mikro-tárgyuniverzumok hogyan viszonyulnak az össztársadalom tárgyállományához? Ennek a megítéléséhez támpontot ad, ha számba vesszük az egy-egy családi tárgye gyűttesben előforduló tárgyfélésegek számát és az össztársadalomban elérhető, megszerezhető tárgyfélésegek számát. Alacsony technológiai szinten levő társadalmaknál még viszonylag egyszerű vagy legalábbis megoldható ennek a tárgyválasztéknak az áttekintése. Clyde KLUCKHOHN például kimondhatja, hogy a (intenzív fehér érintkezések előtti) navaho társadalom 263 tárgyféléseget ismert (ebbe beleszámítva épületeket is).²² A modern fogyasztói társadalom kritikusa már csak olyan számokat idézhet, hogy a francia Prisunic áruházláncban 2500 tárgyféléseget kapható, az Inno áruházakban mintegy 60 000, a legnagyobb áruházak választéka pedig 150 000—300 000 között mozog (beleszámítva pl. az elefántlövő vadászfegyvereket is távcsővel vagy anélkül).²³ Itt azonban ismét felmerül a kérdés, mi a valós értéke ezeknek a számoknak, vagyis milyen alapon különböztethető meg két tárgyféléseget. „Osztható-e egyáltalán a tárgyak beláthatatlan vegetációja, mint valamely flóra vagy fauna, trópusi és arktikus fajaival, hirtelen mutációival, kihalóban levő fajtaival?”²⁴ A tradicionális kézművesség tárgyai a kidolgozott, az anyag és technika felől induló rendszerezések — mint LEROI-GOURHANÉ²⁵ — nemigen terjeszthetők ki az áruházak katalógusaiban rendszerezett modern fogyasztási

²⁰ JUHÁSZ Antal, 1974—75.

²¹ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1974, 346—348, 388. — A tárgyi felszerelések perifériáinak a vizsgálatánál fölmerül az a kérdés is, hogy különböztessük meg az ember által formált és a természet által kialakított tárgyakat. A kezdetleges technológiát rendkívül módszeresen vizsgáló W. H. OSWALT (1976) és az őt követő Vera LUSTIG-ARECCO (1975) egy-egy társadalom tárgyleltárába besorolja a bármely célra használt természeti tárgyakat is (naturefact), ezektől megkülönbözteti azokat, melyeken az ember már bizonyos alakítást végzett (preartifact, pl. meghegyezett bot, élesre pattintott kő) és az emberi tárgykészítő technikával létrehozottakat (artifact, pl. cserépedény). További elemi osztályozást alakít ki azon az alapon, hogy az egyes tárgyak hány alkotóelemből vannak összeállítva. Átányon — s bizonyára más magyar falvakban is — elég nagy számban voltak használatban a naturefact és preartifact kategóriába eső eszközök, pl. terelő és hajító botok, árnak meghegyezett csont stb.

²² KLUCKHOHN, C.—HILL, W. W.—KLUCKHOHN, L. W., 1971.

²³ MOLES, A. A., 1969, 11.

²⁴ BAUDRILLARD, J., 1968, 7; VÖ. BOUDON, P., 1969.

²⁵ LEROI-GOURHAN, A., 1941; 1943; vö. még OSWALT, W. H., 1976; LUSTIG-ARECCO, V., 1975.

javakra, amelyek egyébként is csupán egyik szektorát jelentik saját társadalmunk tárgyainak. Ha volna is — BAUDRILLARD flóra és fauna hasonlatát folytatva — egy a LINNÉÉHEZ hasonló tudományos rendszerünk a tárgyak meghatározására, akkor is megmaradna egyébként az etnográfus számára a feladat, hogy tárja föl a tárgyakkal élő „bennszülöttek” hierarchikusan rendezett fogalomrendszerét, amellyel a tárgyféleségeket megkülönböztetik, osztályozzák. A kutató még a navaho indiánok 263 tárgyánál is megjegyzi, hogy nem egy esetben az indiánok fogalmi osztályozása szerint a számára természetesnek tetsző besorolástól el kellett térnie.²⁶ Az átányi parasztemberek eszközhasználatát vizsgálva szintén tapasztalhattuk, hogy a helyi normák szerint a különböző szerszámokat eltérő mértékű formai vagy méretbeli különbségek jellemzik.²⁷

Egy-egy családi „tárgyuniverzum” összértéke nyilvánvalóan összefügg az illető család vagyoni-társadalmi helyzetével, és a különböző felszerelések közötti értékkülönbségek igen szembeötlő és konkrét módon illusztrálják a társadalmi különbségeket. Az, hogy Oscar LEWIS sokgyerekes, egyetlen ablak nélküli betonhelyiségben élő mexikói családjainak az összes tárgyi vagyona 119 és 937 dollár között mozgott (átlagként 338 dollárral), a cikket olvasó amerikaiak számára igen érzékletesen kifejezhette, hogy az övéktől mennyire különböző életszínvonalról, életvitel-biztonságról van szó.²⁸ Most azonban a tárgyak értékének más összehasonlítási lehetőségeire kívánok utalni: pl. arra, hogy a tárgyak egy-egy társadalom vagy család évi keresetéhez, illetőleg termelési értékéhez képest milyen értékű fölhalmozást testesítenek meg. Átányon a mezőgazdasági fölszerelés értékét vizsgálva a jómódú gazdánál (60 hold birtok) 370 q búzának, a kisebb birtokúaknál (20—24 hold) 190—150 q-nak, a töredék birtokán még fogatot tartó parasztembernél 31 q búza értékének megfelelő eszközt találtunk. A jómódú gazdánál ez a felszerelés nem egészen 2 év teljes búzatermésének felelt meg, a kisebb földűeknél 3, sőt több évnek. Ha viszont a „gyalogemberek” kereseti lehetőségeit nézzük, kitűnik: mennyire elérhetetlen, szinte irreális vállalkozás volt számukra az igatartáshoz szükséges legelemibb eszközzállomány megszerzése is. Az uradalmi cseléd pl. 12—16 q gabonát kapott egy évre, a hat hónapra elszegődő summások, ellátásuk mellett, 6—8 mázsát tudtak hazahozni. Egy-egy felnőtt évi „kenyere” viszont 2,5—3 q búza lévén, ebből néha a család élelme is alig telt ki. Még olyan kisebb előrelépést jelentő eszközkészletek megszerzése, mint az uradalmi dohánykertész szerszámaié (kb. 7,5 q búza) vagy egyetlen székfűszedő elkészíttetése (ami mellékkeresetre adott módot, 1 q búza) gondos tervezést, takarékoskodást kívánt. A különböző munkákhoz szükséges eszközminimumok így nehezen átléphető küszöbököt alkottak, erősen hozzájárultak a társadalmi különbségek stabilizálásához, és szinte végzettszerűvé tették: ki mit örökölt, illetőleg hogyan házasodott.²⁹

²⁶ KLUCKHOHN, C.—HILL, W. W.—KLUCKHOHN, L. W., 1971, 2—3.

²⁷ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1964; 1974, 42—47.

²⁸ LEWIS, O., [1970], 444—447.

²⁹ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1974. Ezeknél a viszonyításoknál Kopátsy Sándor tanácsait hasznosítottuk, amit ezúton is megköszönök.

EGYÜTTESEK, KÉSZLETEK ÉS RÉTEGEK A FELSZERELÉSBEN

A parasztok, kézművesek szerszámai közt együtteseket alkottak azok, amelyek egy-egy munkafolyamat elvégzéséhez voltak szükségesek, egymást föltételezték. Még „személyesebb” volt a kapcsolat az egyes szerszám és az azt gondozó, élesítő eszközök közt.³⁰ Más alapon alkottak csoportot a „személyes szerszámok”: ezekkel mindig ugyanaz a személy dolgozott, így formai, méretbeli összhangot teremtett köztük, hogy az ő testarányaihoz voltak méretezve. A tejesköcsögök „műszakokba” beosztva teljesítenek szolgáltatást, 2—3 napig alszik bennük a tej, de kétszeri tejaltatás után ki kell főzni és napon-levegőn kiszáritani őket, ami három nap. Átányon egy tehénhez így — tejhozamától függően — kb. 15 tejesköcsögből álló együttes tartozott.³¹ Efféle kisebb és nagyobb egységekből meglehetősen lazán állították össze a paraszti gazdasági felszerelések, kézműves műhelyek, konyha- és szobaberendezések. Ennek ellenére többé-kevésbé meghatározott fogalom volt, mit tartalmaz egy magyar faluban egy „féltelkes” paraszt felszerelése,³² és régi szerződések tanúskodnak „egy teljes kovácsműhely”, „egy kádárműhely” eladásáról. MOLES és WAHL az 1890-es évekre, a „giccskorszakra” összeállítja egy jó polgári „komplett” szalon berendezését 186 tétellel, köztük papírnehezékekkel, kitömött állattal és Napóleondomborművel — szemben az 1960-as polgári „living room” 33 tételével.³³

Mindezeknél az együtteseknél a használat praktikus igényei mellett érvényesülnek a „teljesség” hagyományos, illetőleg rétegspecifikus normái és a mennyiségek, a felhalmozás presztízst szerző szerepe. Például szolgálhatnak a századforduló körüli polgári háztartások hat-, tizenkét és huszonnégyszemélyes étkészletei, abroszai. Ezek a számok nem a társadalmi érintkezés, vendéghívás stb. normáit fejezték ki, hanem mintegy a teljesség elfogadott lépcsőfokait. Efféle mértékek használata nem volt ismeretlen a parasztok körében sem, például hat, kilenc vagy tizenkét párnával fölszerelt, magasra fölvetett díszágy, amit a párnákhoz készített huzatok készletei sokszorozhattak meg.³⁴ (A különböző huzatok az esztendő különböző szakaszaihoz, illetve különböző jellegű ünnepi alkalmakhoz, gyászhoz tették „átöltöztethetővé” az ágyat, de egyéni elképzelések kifejezésére is módot adtak, pl. két eltérő stílusú huzatsorozat darabjainak

³⁰ Példa lehet erre a kasza és az élesítésére szolgáló eszközök összetartozása: a kaszakalapács és a kaszaüllő keménységének egymással is, a kaszapengével is összhangban kell lennie stb.

³¹ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1972, 271—273.

³² Efféle, széles területen hasonló felszerelési „normák” meglétére utalt legutóbb TÓTH Zoltán (1977). SZILÁGYI Miklós (1977, 597—599) Gyomán mutatta ki a parasztházak hasonló berendezését, felszerelését, ugyanő elemezte hagyatéki leltárak, osztzkodások alapján azt a szerszámminimumot, amit a családi kötelekből kiváló fiúknak föltétlen meg kellett kapniuk. Helmut MÜLLER (1977) Westfáliából mutatta ki a tájilag egységes felszerelésnorma tartós érvényesülését.

³³ MOLES, A. A.—WAHL, E., 1969, 112—113.

³⁴ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1969.

együttes szerepeltetésével szabályos váltakozásban.) Efféle számszerű normák egyébként Európán kívüli társadalmakban is rendező szerepet játszanak, például idézem a Sumba szigetén a menyasszonyért adott vételárba összeállított értékeknél használt kettes, négyes, nyolcas és tizenhatos rendszert, ami egymástól funkcionálisan olyannyira különböző dolgokat, mint lovakat és nyakláncokat írt elő azonos mennyiségekben.³⁵

A tárgyi világ megszerkesztésében érvényesülő elvek, normák, arányok egykor talán legtisztábban a menyasszonyi kelengye összeállításában nyilvánultak meg. A kelengye újonnan készített darabjaival mintegy elvont modellje a felszerelésben megvalósítani kívánt rendszernek (ami a ténylegesen használt tárgyak közt, a használat sokféle esetlegessége következtében szükségszerűen elhomályosul). A kelengyét ezen túlmenően ünnepélyesen be is mutatják, az új pár lakására való átszállítás során ünnepélyes gesztusokkal ünneplik. Ezek a szertartások a királyi udvarokban,³⁶ városi patrícius- és polgárcsaládokban és a parasztok közt egyaránt megvoltak. A kelengye összetétele a bemutatás, kiállítás során szembe-
tűnően kifejezte a vagyoni lehetőségek és a társadalmi helyzet különbségét. A hatóságok siettek is kitűzni a megengedett határokat. Braunschweigben pl. csak az „első rend” lányai kaphattak piros színű ládát, a negyedik rendben levőknek meg kellett elégedniük „csekélyebb színekkel” (geringe Farben), valószínűleg barnával, szürkével.³⁷ Hasonló társadalmi típusoknál is szembetűnőek a jómód, illetve fényűzés eltérései, ha különböző tájakat vetünk össze. Magyar parasztembereknél a különösen gazdag kelengyét is elvitte két szekér, Schleswig-Holsteinben néha 15 kocsira is szükség volt.³⁸ E különbségek mellett azonban, úgy vélem, figyelmet érdemel magának ennek az össztársadalmi tárgyünneplő rítusnak az általános előfordulása is, a nemzedékek közötti tárgytovábbadásnak ez az Európában századokon át érvényes rite de passage-a. (Budapesten még a századforduló körül is közölte a sajtó a Habsburg főherceg-kisasszonyok kelengyéjének leltárát, és a főhatalom üzleteiben a komplett kelengyék árusítása csak a két világháború közt szorult vissza³⁹ — a falusi kelengye-összeállítás azonban, új városi elemekkel bővülve, a mezőgazdaság szocialista átszervezésétől szinte új lendületet vett.) Ezekben a helyzetekben a tárgyak dinamikusán, mintegy színpadra állítva jelennek meg a közönség előtt. Közvetlen megfigyelhető, hogy elhelyezésükkel, mozgatásukkal, bemutatásuk dramaturgiájával hogyan kívánnak hatást elérni velük, másfelől a közönség hogyan érzékeli és minősíti őket — a tárgyak miképpen hozzák létre a presztízst vagy éppen az

³⁵ ADAMS, M. J., 1973.

³⁶ 1791-ben Berlinben például Friderike hercegnő házassága előtt — egykorú leírások szerint — letaposták egymást az emberek a kiállított kelengye megtekintésénél, egy évtized múlva Kassalban Karoline von Hessen hercegnő házassága előtt még a kelengyébe tartozó fehérnemű és a hálóruhák is ki voltak állítva (DENEKE, B., 1971. 35—36).

³⁷ DENEKE, B., 1971, 25—41. Vö. FÉL Edit—HOFFER Tamás, 1969.

³⁸ DENEKE, B., 1971, 34.

³⁹ DÓZSA Katalin, 1975.

ellenkezőjét. Ezeknél az „object event”-eknél elemezhető a tárgyakra vonatkozóan a „performancia”.⁴⁰

A kelengye gondosan elrendezett mikrovilágában jól érzékelhető a tárgyak közti, korábban említett rang és presztízs szerinti rétegződés. A mindennapi munkában szolgáló és a különböző fokozatokban ünneplő szerepű, ennek megfelelően megkímélt tárgyak különbségére gondolunk. Különösen világos és differenciált lehet ez a rétegződés az öltözetek esetében, például a magyar parasztok „nagyünneplő”, tehát ünnep délelőttjére, istentiszteletekre való, ünnep délutáni, lakodalomba, táncba való, városba menő, „idestova menő” és köznapló ruhái közt vagy a polgári kelengye estélyi, délutáni, első vizitet tevő és házi ruhái közt. De megtaláljuk ezt a rétegződést a többi tárgyféleség esetében is. A különbségeket BOGATIRJEVnek a tárgyak polifunkcionalitásából kiinduló modellje segítségével jellemezhetjük, mint a funkciók hierarchikus rendjében a praktikus használat, illetve a rituális, esztétikai, reprezentációs funkció előtérbe kerülését.⁴¹ Egy-egy tárgyuniverzumra igen jellemző, hogy milyen arányban vannak benne a dominánsan gyakorlati használatra, illetve reprezentációra szolgáló tárgyak. ERIXON ezt a kettősséget a népművészetről írva a használati tárgyakat formáló „használati művészet” (Gebrauchskunst) és a „reprezentációs művészet” (Representationskunst) szembeállításával fejezte ki.⁴² A 19. sz. végén némely magyar parasztfaluban a reprezentációs tárgyállomány számban értékben többszöröse volt a használatinak. A modern fogyasztói társadalom kritikussai pedig odáig mennek, hogy a tárgyfogyasztás szokásait már nem is értelmezik az elsődleges emberi szükségletekkel, hanem kizárólag a tárgyak szimbolikus jel funkciójával.⁴³

TÁRGYAK ÉS TÁRGYEGYÜTTESEK IDŐBELI LÉTE

Théophile GAUTIER verssora arról, hogy „a szobor túléli az embereket”, sok más tárgyra is érvényes, így pl. a szekrényre, székre, gyalura vagy a szénavágóra. Az említett tárgyakból néha több száz éves datált példányok tanúsítják ezt, egyben tanúskodnak arról is, hogy az évszámot elhelyező készítő, megrendelő is számolt ezzel a hosszú léttel. Az emberek és a tárgyak „életpályája” közt így többféle viszony lehet: a tárgy lehet hosszabb életű, mint az ember, de rövidebb életű is, amikor viszont pótlásáról kell (esetleg rövid távközökkel) rendszeresen gondoskodni. A tárgyakhoz várható, jellegzetes életpálya tartozik. Ennek egyik szakasza telhet várakozással (tartalékként, a felhalmozott készlet darabjaként), majd a voltaképpeni használat szakasza után — aminek végét fizikai vagy

⁴⁰ A performancia-elemzésnek eddig a néprajzon belől jobbra csak az orális folklórban kihasznált lehetőségeihez vő TURNER, V., 1975.

⁴¹ BOGATYREV, P., 1971.

⁴² ERIXON, S., 1941.

⁴³ BAUDRILLARD, J., 1969.

„morális” kopás, törés, elvesztés hozhatja — esetleg lefokozott, másodlagos szerepekhez való utóérettel, más tárggyá való átalakítással.⁴⁴

A korábban említett személyes, illetőleg családi „tárgyuniverzumoknak” is van sajátos fejlődési ciklusa. Az utóbbi évszázadokban, Európában jóformán mindenkinek kialakult valamilyen személyes „tárggyűjteménye” addigra, mire a felnőtt korba lépett.⁴⁵ A családalapítást pedig — még ha a család egy nagyobb háztartás keretébe illeszkedett is be — felszerelésalapítás is kísérte. E tárggyűjtések történetének is van születés előtti, tervezési, előkészítő szakasza, ezt követi a tényleges funkcionálás időszaka, amelyikben, épp az egyes tárgyak különböző tartamú élete, szolgálata következtében, folyamatosan kell gondoskodni a tárgyak pótlásáról, végül eljön — a tárgyakat használó ember, illetőleg család életpályájához, fejlődési ciklusához kapcsolódva — a felszerelés átadásának, felosztatásának, szétoztatásának ideje is.

Azok a jórészt kézműves technikával készített tárgyak, amelyeket régészek és az előttünk járó etnográfus generációk többnyire vizsgáltak, általában „természetes halállal” múltak ki, tehát potenciális életpályájukat befutották. Az átányi szerszámok részletes vizsgálata egyébként azt mutatta, hogy az öntöttvas eszközök bevezetése előtt ezek a „tárgyletpályák” semmi hulladékot nem hagytak maguk után, az összes szerves anyag, a fa, kötél, zsák, bőr stb. vagy hamuként vagy trágyaként a termőföldre került, az összes kovácsolt vas újra felhasználódott. A „természetes” átlag élettartam fogalma a fogyasztói javak modern korszakában azonban elveszti értelmét, amikor az egymás sarkát taposó újabb és újabb tárgygenerációk szorítják ki a használatból az előttük járókat.

A tárgyak természetes élettartamáról is nagyon kevés információ áll egyébként rendelkezésre.⁴⁶ Az átányi parasztok gazdasági szerszámai közt a várható életkor igen széles skáláját találtuk a néhány naponként újra készített lőtisztító szalmacsutaktól azokig a ritkán használt eszközökig, amelyek a parasztok szavával „örökké”, „törésig” élnek. Egy jó kapanyél pl. 40-50 évig eltart, közben azonban 4-6 vas kapafej is elkopik rajta.⁴⁷

A tárgyak pótlási szükséglete szerint minden felszereléshez körülhatárolható háterszág tartozik, ahonnan beszerzik, ahol előállítják az új tárgyakat. Átányi vizsgálatunknak egyik meglepő eredménye volt, hogy érték szerint még a II.

⁴⁴ Erről a jelenségről a magyar néprajzi szakirodalomban igen sok megfigyelés olvasható, itt csak Kiss Lajos (1958, 83—90) sokat idézett dolgozatát említem „a tárgyak életéről”. A dán művelődéstörténeti múzeumok közösen kiadott évkönyve, az *Arv och Eje* 1971-es évfolyamát a takarékoskodás témájának szentelte, és számos tanulmányt közölt a tárgyak, tárgytöredékek másodlagos fölhasználásáról különböző társadalmi rétegek körében. A régészek a másodlagos-harmadlagos fölhasználásról rendszerelméleti modelleket is kidolgoztak (vö. SCHIFFER, M. B., 1972).

⁴⁵ DENEKE, B., 1971, 25.

⁴⁶ George M. FOSTER (1960) például egy mexikói faluban statisztikát készített a használatban talált cserépedények beszerzési időpontjairól, és ebből állapította meg a különböző edényfélések átlagos élettartamát. (Azóta több kontinensen végeztek hasonló felméréseket.)

⁴⁷ FÉL Edit—HOFER Tamás, 1974, 343—351, 384—387.

világháború idején is a gazdasági felszereléseknek kb. fele kézműves technikával készült (olyan nagy értékű darabok, mint kocsi, lószerszám, hordók, egyes mezőgazdasági kisgépek gyári minta nyomán, kovácsok által készített olcsóbb változatai). Eszközvásárlásaikkal az átányi parasztok tehát hozzávetőleg ugyanolyan arányban, ahogy a magyar gyáripár piacát alkották, egyben a kézművesek és háziiparosok egy földrajzilag elég széles szóródású termelő szervezetét is működtették.

A mexikói szegények tárgyaik 85%-át a lakásuktól számított egy mérföldes körön belül vették, 66%-át pedig vagy magában a háztömbben, vagy közvetlen szomszédságában használtan, másik hasonló sorsú családtól vagy vándor-kereskedőtől, vagy utcai piacokon. Ezeknek a felszereléseknek az egyik alapkérdése az volt, mennyi ideig tudják az egyes tárgyakat a családok birtokukban tartani, és mikor kényszerülnek a még elemibb szükségletek kielégítése miatt még az ágyat is vagy a kisszámú ruhadarab valamelyikét eladni. A tárgyaknak ebben az igen nagy mobilitásában a személyes öltözet s a viszonylag könnyen eladható ékszer volt a legkevésbé tartós (9-10 hónap átlagos birtoklással), amiben az öltözetdaraboknál gyors elnyűvésük is szerepet játszott. Az ágyi ruhákat általában egy év hat hónapig tudták tartani, a bútordarabokat négy év nyolc hónapig, legerősebben azonban a vallásos tárgyakhoz, vallásos szobrokhoz, képekhez, szentelt gyertyákhoz ragaszkodtak, valamint a kenyérkereső szerszámokhoz. Ezek átlag birtoklása meghaladta az öt évet. Az elemző antropológus azonban megjegyzi, így is kevés ideig tartoznak egyvalakihez ahhoz, hogy igazi „családi, jelképes tárggyá” válhassanak.⁴⁸

Ha időbeli és térbeli diagramot rajzolhatnánk a szegények különböző tárgyai-
nak most említett mozgásáról, nyilván társadalmukra igen jellemző képet kapnánk. Hasonlóan jellegzetes rajzot adna egy-egy parasztfalu tárgyaitak útja is háztartások és generációk közt. A magyar falvakban még a közelmúltban is elkülönültek a lányágon és a férfiágon tovább szálló tárgyak, valamint azok a tárgyak, amelyek rokonok, keresztszülők, barátnők, keresztkomák ajándéka-
ként kerültek egyik felszerelésből a másikba. Ahol még maguk készítették a háztartás tárgyszükségletének vászonneműit, ez a rend igen egyenlőtlenül osztotta el a tárgykészítési feladatokat. Amíg a lányos házaknál a kelengyék kiállításához évek során át fontak-szóttek-varrtak, a fiús családokban az asszonyok efféle munka nélkül használták saját kelengyéjüket — az apa viszont erejét megfeszítve fáradozott azon, hogy fiai szárnyra bocsátásához földet, jószágot, házat szerezzen nekik.

Az új generációkra szálló tárgyak egyben új korszakba is lépnek, és változó tárgyi környezetben kell helyet találniuk. Felvetődik az a probléma, amit Konrad KÖSTLIN találó szóval a „nem egyidejű egyidejűségének” (Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen) nevezett.⁴⁹ A magyar falvakban tárgyfélésegek szerint

⁴⁸ LEWIS, O., [1970].

⁴⁹ KÖSTLIN K., (1973, 146, 151—152.) megállapítja, hogy a réginek, a régiesnek a megbecsülése ugyan általában idegen a parasztoktól, bizonyos ünnepélyes helyzetekben azonban előfordul. A hesseni és pomerániai lakodalmi székekből például 18. századi

is, tájanként is különböző beállítottságokat lehetett megfigyelni a régi tárgyakkal szemben. A régi öltözetdarab például általában értékben-megbecsülésben süllyed, peremre szorul, de vannak olyan vidékek is, ahol a nagyszülőről, sőt dédszülőről maradt ünneplő darabokat vasárnap, ünneplőnek is föl lehet öltetni (így Kalotaszegen régi muszujokat, kötényeket), és ezek régiességükkel mintegy a család múltját igazolják. Figyelemre méltó, hogy egyes tárgyakat sejtethően már készítésükkor, megszerzésükkor több generációnyi használatra szántak, már kezdetben „üzenni” akartak velük későbbi nemzedékeknek. Erre lehet következtetni a tárgyakra tett évszámokból,⁵⁰ monogramokból, feliratokból (és talán abból a tényből is, hogy a múzeumi gyűjtemények tanúsága szerint a datált tárgyféleségeknek valóban az átlagost meghaladó „túlélési esélye” lehetett).

A datált tárgyak — bár sajnos nem minden tárgykategóriában fordulnak elő — támpontokat adhatnak a tárgyak időbeli létének rekonstruálásához. Összehasonlítási lehetőségek is adódnak. Tájankénti, országonkénti eltérést mutat, hogy mikor kezdődik a tárgydatalás szokása, összefüggésben az írás és olvasás elterjedésével, valamint a tárgyi felszerelés reprezentációs szférájának kidolgozásával. Különbözőek azok a tárgyak is, amelyek évszámokat viselnek. Egyes tárgyféleségek nagyobb számban fennmaradt datált példányai időbeli eloszlásukkal további bepillantást adhatnak a rétegspecifikus tárgynépeség alakulási folyamataiba. Ha például összehasonlítjuk a fennmaradt datált Alsó-Rajna-vidéki dísztalak időbeli eloszlását a hódmezővásárhelyi datált cserépedények, többnyire pálinkás butellák időbeli eloszlásával, a két görbéből a presztízs-javak időbelileg eltérően elhelyezkedő és társadalmilag eltérően meghatározott folyamataira következtethetünk⁵¹ — bár itt a két adatsor reprezentativitásának kérdéseire nem térhetünk ki (2. ábra).

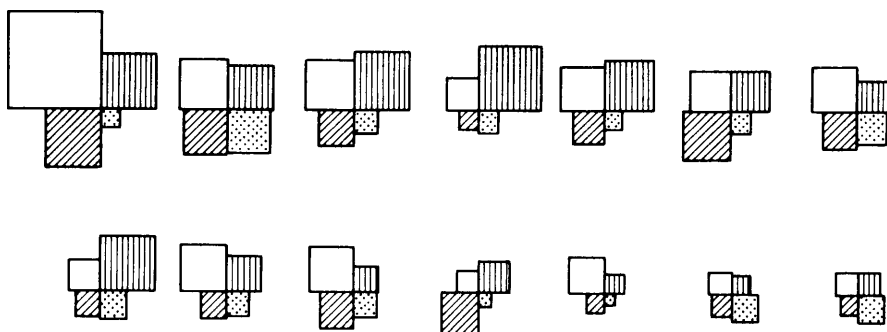
Követve a tárgyak időbeli útját, olyan vonalakat is fölfedezhetünk, amelyek nem a vér és jog szerinti leszármazás mellett vezetnek, hanem más társadalmi rétegekbe, sőt más országokba visznek. Magyar falvakban még néhány évtizede is a jómódú parasztlányok ünneplő ruhája néhány év múlva szegényebb családok lányaihoz kerülhetett.⁵² Sok községben akadtak olyan közvetítők is, akiknek működése révén használt városi bútor került falura. A jelenség nem lehet új: Norvégiában például a gazdagon díszített, néha több száz éves, ünnepi összejöveteleken használt söröstálakról mutatta ki a kutatás, hogy eredetileg városi házakban használták őket, s csak mikor ott divatjuk múlt, jóval az emberemlékezetben elérhető idő előtt, szóródtak szét vidékre.

példányok is fennmaradtak, és a későbbi darabok szerkezete, díszítése is sokkal régiesebb, mint a többi széké. Hasonló indítéka lehet szerinte az ékrovás fennmaradásának is szerelmi ajándékok díszítésére az északfríz területen.

⁵⁰ A tárgyak datálásának módszeres vizsgálatához: TARDIEU, S., 1950; K. CSILLÉRY Klára, 1971; WIEGELMANN, G., 1976, 179, 194.

⁵¹ LEHNEMANN, W., 1973; KRESZ Mária, 1954; vö. WIEGELMANN, G., 1976.

⁵² Újabb, termelékenyebb ekék, boronák beszerzése után a régi, kopott szerszámpéldányok gyakran egészen kis földű birtokosokhoz kerültek. FÉL Edit—HOFER Tamás, 1974, 346.

- Bútorzat és ággyi ruhák
- Öltözet, test- és ruhadíszítés, ékszer
- Háztartási eszközök és edények, szerszámok
- Lakásdíszek, vallásos tárgyak, játékok, dísznövények

1. Tizennégy szegény család tárgyi felszerelésének összetétele Mexikóváros egyik külvárosában. Lewis, O., 1970. adatai alapján

Nem kevésbé tanulságos — Maurice RHEIMS kifejezésével — a „tárgyak kirándulásait” másik irányban, a falukból a városok felé követni.⁵³ Az 1870-es, 1880-as években pl. a kelet-közép-európai falusi szőtt és hímzett textíliák, valamint a cserépedények már tömegesen vándorolnak (hazai és külföldi) városi lakásokba. A budapesti sajtó arról ír akkoriban, hogy némelyik polgári lakás előszobája „fazekasraktárhoz” hasonló.⁵⁴ Ennek a múlt század végi és századfor-

⁵³ RHEIMS, M., 1960, 123. — RHEIMS (1960, 136) képzőművészeti alkotások „vándorlásai” mellett egyéb tárgyak áramlásáról is tanulságos adatokat közöl. 1664-ben pl. 22 hajó összesen 61 580 porcelántárgyat hozott holland kikötőkbe. 1760-ban ez a szám 307 318-ra rúgott. 1766 és 1786 közt a háborúkkal lekötött Közép- és Nyugat-Európa helyett a porcelán főleg a semleges Svédországba került, 20 év alatt összesen 11 millió darab — ennek következtében Svédország mindmáig kiemelkedő mértékben van telítve kelet-ázsiai porcelánnal. Ez a forgalom Kelet-Ázsiában jelentős termelőszervezeteket hozott létre.

⁵⁴ A népművészeti tárgyak más társadalmi rétegekbe történő „vándorlásánál” föllépő szivó hatás leírható a tárgyak „társadalmi helyi értékének” (KÖSTLIN, K., 1973) változásaival. Az 1960-as, 70-es években a régi paraszti életformát tükröző tárgyak tömeges elvándorlása a magyar falukból összefügg „helyi értékük” rohamos csökkenésével a helyszínen és felértékelődésükkel más társadalmi rétegekben. A tárgyak áramlását mozgató értékeléseket jól tükrözi a kereskedelmi árak változása — a műkereskedelem történetével foglalkozó munkák már iparművészeti tárgyakra is két évszázadot átfogó adatsorokat tudnak nyújtani (REITLINGER, G., 1963), bizonyára hamarosan lesznek adatsorok a törzsi művészet és a népművészet tárgyaitól is.

duló körüli tárgyvándorlásnak érdekes a mikrotopográfiája is. A falusi bútor, cserépedény, hímzés nem kerül be a szalonba, nem „műgyűjtemény” még: megmarad az előszoba, illetve a nyári lak, a vadászház berendezésének.

A TÁRGYAK JELENTÉSE

A felszerelések összetételéről szólva különbséget tettünk a köznapi, elsősorban praktikus funkciókat betöltő tárgyrétegek és az ünnepi, reprezentációs szerepű, megkímélt tárgyrétegek közt. Ez utóbbiak a tárgyuniverzumnak mintegy kifelé forduló, társadalmi státust, ünnepi alkalmat kifejező részei, amelyeknél a „szimbolizálás elébe vág a közvetlen funkcionális jelentőségnek”. A két kategória közt pontosan kitűzött határ lehet, mint a DAMGAARD és MOUSTGAARD által leírt koppenhágai polgári lakásban, ahol a látogatók számára nyitott helyiségektől pontosan elkülönültek azok, ahová a család tagjain kívül más nem lépett be.⁵⁵

Ettől a megkülönböztetéstől függetlenül azonban valamennyi tárgy egyben jel is, és mindegyikben — az alakjában (Gestalt) hordozott alapüzenet mellett — további másodlagos üzenetek, konnotatív jelentések, esztétikai, érzelmi töltés is található. Az üzenetek megfejtése, dekódolása már az alapszinten is megkívánja a tárgyrendszer ismeretét. Köznapi példaként idézem Átányból a már említett tejes köcsögöket. Ezek az udvaron az utcáról jól látható módon vannak állványokra kitéve száradni. Az arra járó átányiak — ismervén a fejés és tejfeldolgozás hagyományos gyakorlatát — a köcsögök számából és méretéből (két, két és fél, három literesek), következtetni tudnak arra, hogy a portán hány tehenet fejnek, s azoknak hozzávetőleg milyen a tejhozama. A köcsögök formája, díszítése ezenkívül esztétikai üzeneteket is hordoz, állapotuk tanúskodik, mennyire rendes vagy rendetlen a háziasszony stb.

Ezektől a példaktól tovább lehetne haladni a jelentő-jelentett viszony mechanizmusának, a különböző jelentésszintek kapcsolatának elemzése felé. A tárgyi környezetet szöveggként felfogva, kereshetnénk nyelvtanát és retorikáját,⁵⁶ valamint a tárgyrendszer kapcsolatát ugyanannak a kultúrának más szemiotikai rendszereivel.⁵⁷ Ebben a vázlatos áttekintésben azonban az elvont modellekkel való kísérletezés helyett inkább néhány további leíró példát idézek a „tárgyak liturgiájára”, arra, hogy a tárgyak átadása, mozgatása, bemutatása hogyan szolgál céltudatosan üzenetek közvetítésére, akár egy konvencionális kód alapján, akár rögtönzött módon. Példa az előbbire: a bevonuló átányi legények kalapjára rokonok, szomszédok, legénybarátok és lányismerősök szalagokat

⁵⁵ DAMGAARD, E.—MOUSTGAARD, P. H., 1970. — A munka egy koppenhágai jómódú gyógyszerész lakását írja le, amit a 19. század végéről származó teljes berendezésével megszerzett a Dán Nemzeti Múzeum. A bőséges írott forrásanyag lehetővé tette a család és a cselédség mindennapos életének, kiadásainak, fogyasztásának, társas összefüggéseinek stb. pontos rekonstrukcióját.

⁵⁶ Vö. BAUDRILLARD, J., 1969.

⁵⁷ Vö. WINNER, I. P.—WINNER, Th. G., 1976.

adnak. A szalagok mintegy a legény más emberekhez fűződő kapcsolatrendszerét jelenítik meg, a szalagok színe és száma jelezheti e kapcsolatok intenzitását, formális vagy őszinte voltát. A tárgyakból való egyéni, rögtönzött jelképzalkotásra példaként idézem azt a gazdát, aki kényszerűségből városi munkát vállalt, de nem tudott beilleszkedni, hazament, hogy megölje magát. Feleségéhez nem szólt be este, de ablaka előtt az asszony kedves rózsafájára felkötötte a zsebkendőjét — ez a jel feleségének reggel nyomban felidézte, hogy férje hazajött, neki kedveset akar mondani, de olyan súlyosat, tragikusát is, amit szóban nem fejezhet ki, rögtön megértette a tragikus eseményt.

Ezzel el is jutottunk a tárgyak jellegéből fakadó konvencionális jelentésektől a hozzájuk tapadó egyéni, személyes emlékekig. Jean BAUDRILLARD-nak a *Tárgyak rendszeréről* írt könyve példatárát szinte kizárólag modern nagypolgári szobaberendezésekből veszi. A funkcionális tárgyak körén kívül mint „marginális rendszert” írja le azokat, amelyeket a „tanúskodás, emlék, nosztalgia őrzése”, a történetiségük, műértékük stb. révén gyűjtöttek.⁵⁸ Az „egyszerű emberek” tárgyainak alapos vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a mindennap használt egyszerű tárgyak is rengeteg életrajzi emlék, személyek közötti kapcsolat emlékeztetői lehetnek. Az egyik, Szeged mellett lakó, középirtokú parasztházaspár 740 darabból álló tárgykészletét Juhász Antal írta le. A tárgyak között 267 (36%) olyan volt, ami más személyektől és nem vásárlás útján került hozzájuk: 149 (20%) örökségként, több előtük járó generációtól, 66 (9%) nászajándékként, illetve a hozományban (amelynek nagy része már a számbavétel idejére fölhasználódott), további 52 (7%) pedig különböző alkalmi ajándékként, pl. a sublóton párosával álló porcelán bögréket és festett üvegpoharakat az asszony korábbi udvarlótól kapta búcsúi ajándékként.⁵⁹ Az elmúlt években, a falusi házakban rohamosan szaporodnak azok az „emléktárgyak”, amelyek esztétikai minőségükkel ugyan a giccs terjedéséről tanúskodnak, személyes jelentésükkel azonban a családok tárgyakkal történet „naplóírásának” új témáit mutatják; a falusiak szaporodó városi, illetve üdülőhelyekre való utazásait, továbbá a szülőfaluból egyre jobban szétszóródó rokonok látogatásait.

Nemrégiben irodalomtörténész kollégák vizsgálatot kezdtek, hogy kiderítsék, az „irodalmi emlékhelyeken”, írók szülőházában, lakásában stb. az ereklyévé transzformált használati tárgyakhoz milyen emlékek kapcsolódnak. Milyen személyes kapcsolatokról tanúskodnak, milyen személyes tárgyajándékozási, tárgycsere rítusokat árulnak el pl. azok a sétatálcák, melyeket JÓKAI barátaitól kapott?⁶⁰ Az efféle számbavételek általános tanulságok levonását ígéri a tárgyak biografikus emlékhordozó képességéről⁶¹ és az „utókor” ereklyét szelek-

⁵⁸ BAUDRILLARD, J., 1968, 89—128.

⁵⁹ JUHÁSZ Antal, 1974—75.

⁶⁰ Jókai egyébként is „mintegy elindítója lett az írói hagyatékok tudatos gyűjtésének”, ő szedte össze Petőfi tárgyait, és „már-már tudatosan” tette el saját életének tárgyi emlékeit. 1900-ban a párizsi világkiállításon műveinek díszkiadása mellett „válogatott emléktárgyait” is bemutatták — a kettő együtt nagydíjat nyert (SZEKERES László, 1976).

⁶¹ Vö. MORIN, V., 1969.

táló, megőrző tevékenységéről, legendaképzéséről is. A személyes életrajzi emlékekkel való „feltöltődés” azonban nem pusztán a kiemelkedő személyek privilégiuma. Annak a muzeológusnak, aki használójától szerez meg tárgyakat, bőven van alkalmja, hogy érzékelje a tárgyaknak ezt a személyes jelentését. Arról az „utalásszövedékről”, „utaláshálózatról” van szó, ami az egy élményközösséget alkotó kis csoportban, tehát a családban is, hozzákapcsolódhat a közösen ismert-használt tárgyakhoz éppúgy, mint a gesztusokhoz, nyelvi kifejezésekhez. Az efféle élmény-maradványokból, értékelésekből álló „asszociatív felhő” egy-egy társadalmi rétegben, foglalkozási csoportban, szubkultúrában is hozzákapcsolódhat az egyes tárgyfélésegekhez.⁶² Ennek révén a jellegzetes, természetesen létrejött tárgyegyüttesek nemcsak egyes társadalmi rétegek, egyes korszakok életszintjét dokumentálhatják, hanem ennek az életmódnak a személyes sorsban megélt egyedi változatait is.

A tárgyak szimbolikus tartalommal való töltődését néha történeti arányú népmozgások tárgyi emlékeiben figyelhetjük meg. A washingtoni Smithsonian Institution 1976-ban az amerikai történetet a bevándorlás századokon át egymást követő hullámainak kiemelésével mutatta be.⁶³ Kiállították a különböző betelepülők, így a későn, a századforduló körül Európa keleti országaiból érkező paraszti bevándorlók magukkal hozott egyszerű tárgyait. Látni lehetett pl. egy magyar asszony egyszerű úti ládára tett vastag, nagy, gyapjú vállkendőjét. A többi, ez idő tájt bevándorló olasz, lengyel, ukrán, kínai tárgyai közt — legalábbis a magyar néző számára — ez a tárgy rendkívül szomorú volt: érzékeltette, hogy az otthont, egy paraszti társadalomban tisztességes státust, mintegy közös életformát reprezentáló tárgy hogyan vált az új társadalmi és tárgyi környezetben stigmává, mely viselőjét negatívan kirekeszti a társadalomból, amíg azt viseli.⁶⁴

TÁRGYRENDSZEREK ÉS ÉLETMÓDOK

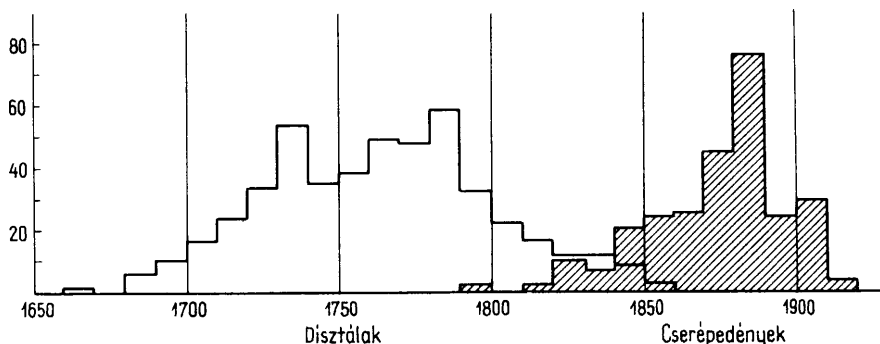
Különböző korszakok és társadalmi rétegek tárgyuniverzumai, tárgyi világai szembetűnően eltérő felépítésűek. Nemcsak az életszínvonal és a technológiai szint különbségéről van szó, hanem arról, hogy az egyes csoportok (azon belül egyes személyek és családok is) különböző mértékben halmoznak föl tárgyakat, és tárgyállományuk különböző szektorait eltérő mértékben dolgozzák ki. Ez a megállapítás így általánosan fogalmazva meglehetősen kézenfekvő — ennek ellenére a korábbi mondottak szerint nehezen dokumentálható. A napjainkban készülő fogyasztási statisztikák Nyugat-Európa hozzávetőleg hasonló társadalmi rétegeinél országonként „kulturális”, szinte azt mondhatnánk: „etnikus”

⁶² MÉREI Ferenc, 1975.

⁶³ MARZIO, P. C., (ed.), 1976.

⁶⁴ Másfajta népmozgás tárgyi szimbólumteremtő folyamataiba adott bepillantást a Néprajzi Múzeum chilei politikai menekültek magukkal hozott tárgyaiból rendezett kiállítása (vö. AGÜERO Irma, 1978).

különbségeket mutatnak a hasonló gyáripari termékek vásárlásában⁶⁵ — és föltehetően akkumulálásában. A nemzeti és táji keretben összeállított népművészeti összefoglalásokban szembeötlően különbözik az egyes tárgyféleségek aránya. Ez föltehetően nem csupán a válogatási szempontok eltéréséből ered, hanem abból, hogy a reprezentációs tárgyszférában az egyes tájakon más-más műfajok kerültek előtérbe.

2. A datált Alsó-Rajna-vidéki dísztalak és a hódmezővásárhelyi datált cserépedények időbeli megoszlása, a darabszámok évtizedenkénti összegezésével.

Lehmann, W., 1973; Kresz Mária, 1954. adatai alapján

A több évszázaddal ezelőtt élt családok tárgyi felszerelésének összetételére szinte riasztóan gazdag forrásanyagot kínálnak a vagyontelvények. Az angliai Lincoln grófságban például az 1520 és 1750 közötti időből mintegy 75 000 leltár maradt fenn.⁶⁶ A leltárak tanulságainak kiaknázása az európai etnológiai kutatások számos műhelyében — így Magyarországon is — régóta folyik, de főképpen abban az irányban, hogy egyes jelenségek feltűnését, elterjedését, illetve helyi változási folyamatokat rekonstruáljanak. Tudomásom szerint nemigen történtek kísérletek a tárgyi felszerelések szerkezetének tájak és országok közötti összevetésére.⁶⁷

Az e téren adódó lehetőségek érzékeltetésére két elnagyolt példát, két diagramot mutatok be. Az első Frederick LE PLAY adatain alapul, aki a múlt század derekán számos európai országból falusi és városi családok monográfiáit gyűjtötte össze, ezekben leltárt adott tárgyi felszerelésükről is, és föltüntette az egyes tételek értékét francia frankban.⁶⁸ A bemutatott diagram hat, falusi körülmények közt élő, önállóan gazdálkodó, saját házában lakó család tárgyi

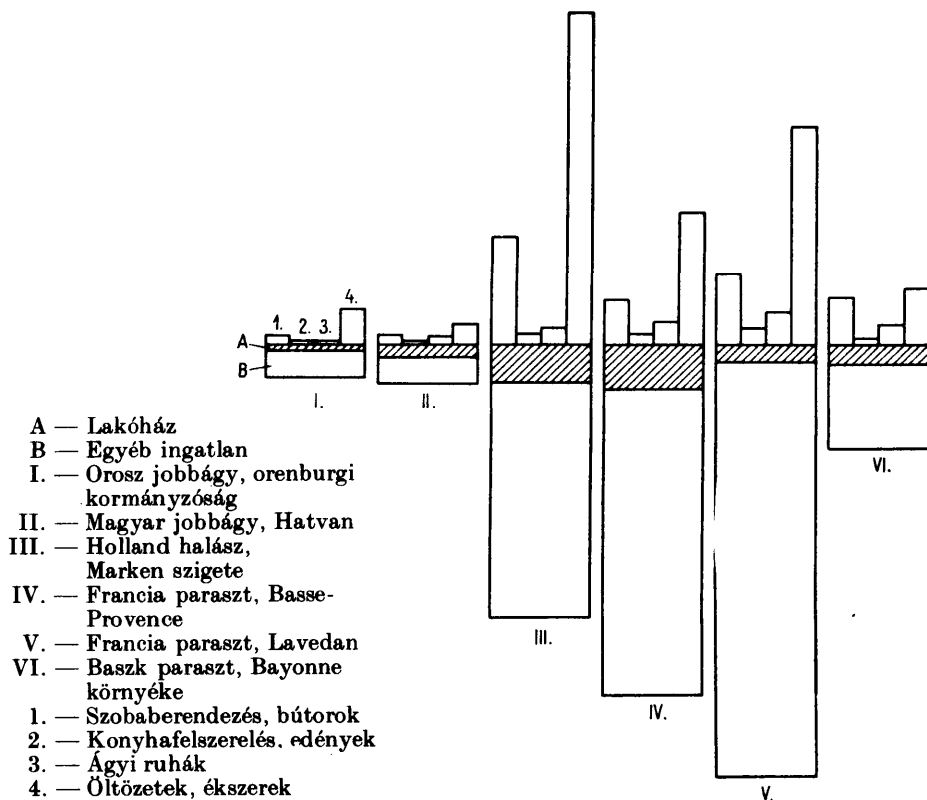
⁶⁵ Vö. pl. BAUDRILLARD, J., 1970.

⁶⁶ BARLEY, M. W., 1961, 39.

⁶⁷ Vö. TARDIEU, S., 1964; BRINGÉUS, N.-A., 1969; BENTZIEN, U., 1973; BARLEY, M. W., 1961; — Magyarországon a múzeumok 1975-ben kezdődő középtávú terve tűzte ki célul a hagyatéki leltárak összehasonlító vizsgálatát.

⁶⁸ LE PLAY, F., 1877—78.

fölszerelésének összetételét mutatja, négy fő kategóriába összevonva (bútorzat, konyhai felszerelés és edények, ágyi ruhák, öltözet és ékszer), és viszonyítja ezt házuk (A) és egyéb ingatlanaik, állataik, gazdasági szerszámaik (B) összesített értékéhez. A diagramok érzékeltetik a vagyoni szint eltérései mellett a tárgyi

3. Hat európai falusi család tárgyi fölszerelésének megoszlása a 19. sz. közepén.
Le Play, 1877—78. adatai alapján.

felhalmozás különböző irányait és arányait is. (Le Play adatai finomabb elemzésekre is módot adnának, pl. a leltárak részletező bontására, az egyes családok összetételével, kereseti viszonyaival való összevetésekre. Minderre itt nem térhetek ki, arra sem, hogy a francia franknak az egykori Európa különböző övezeteiben esetleg eltérő vásárlóértéke mennyire torzíthatta az értékarányokat.)

A másik példa az Oscar Lewis által leírt tizennégy szegény mexikói család.⁶⁹ A diagram ugyancsak leegyszerűsítve, négy kategóriába összevonva (bútor és

⁶⁹ LEWIS, O., [1970].

ágynemű, öltözet, háztartási eszközök és szerszámok, a lakásdíszítés tárgyai és vallásos tárgyak), a tárgyak értékével arányos felületekkel ábrázolja e felszerelések összetételét. Hozzávetőleg egyformán szegény városi emberekről van szó, akik mind egy-egy azonos nagyságú, ablaktalan külvárosi szobában laknak. A felszerelések mérete-értéke nagyobb különbségeket mutat, mint keresetük eltérései. Jellemző e felszerelések változékony összetétele is, tehát a variálódás nagy mértéke — amivel szemben ellenpéldaként hivatkozhatunk a westfáliai parasztok már említett időben és térben nagy stabilitást, egyöntetűséget mutató felszereléseire.⁷⁰ (Vö. 1. ábra.)

Kézenfekvő, hogy a tárgypopulációk eltérő felépítésében — a technológiai és anyagi szint különbségein túl — a különböző értékrendszerek, társadalmi attitűdök és aspirációk megvalósulását lássuk. Azt mondhatjuk: a különböző szerkezetű tárgypopulációk különböző életmódokhoz tartoznak. Az életmód fogalmával kapcsolatban joggal lehetnek fenntartásaink: sem a szociológiában, sem a néprajzban nincs egységes értelmezése, túlságosan komplex. Alkalmas azonban annak érzékeltetésére, hogy egy-egy társadalom tárgykészlete, tárgyszerkezete szorosan összefügg viselkedési rendszerével, ideológiájával, a „jó életről” alkotott elképzeléseivel.

Max WEBER mutatott rá, hogy az embereknek a társadalmi struktúrán belül elfoglalt pozíciójától, osztályhelyzetétől megkülönböztethető a szimbolikus kapcsolatrendszerekben, a megbecsülés és a presztízs hierarchiájában elfoglalt helyzetük, státuscsoporthoz (Stand) való tartozásuk.⁷¹ Az utóbbi nem annyira a dolgok fölötti rendelkezési jog, mint inkább használatuk módja, fogyasztásuk elvei, az életstílus szerint különül el. Osztály és státuscsoport nem esik szükségszerűen egybe. Vannak olyan történeti helyzetek, amikor választani lehet a gazdasági aspektus vagy a szimbolikus aspektus hangsúlyozása közt. Ugyanaz az osztály így különböző státuscsoportokra tagolódhat, másfelől ugyanaz a státuscsoport különböző osztályhelyzetű személyeket foglalhat magában. A társadalomban az osztálystruktúra mellett, attól többé-kevésbé különböző módon létezhet az életformák struktúrája, a történelemben pedig, ennek megfelelően, az osztályok mozgása mellett kutatható a státuscsoportok alakulásának dinamikája.

A jellegzetes tárgye gyűttesekből, tárgyi környezetekből így két lépcsőben következtethetünk a társadalom struktúrájára és mozgásaira. Egy-egy társadalmi csoport tárgyi felszerelése megmutatja életmódját, azt a státuscsoportot, amihez tartozik. Újabb lépést igényel, hogy emögött megkeressük az egyes csoportok osztályhelyzetét. Lehet, hogy a kettő azonos, de az is lehet, hogy különbözik. Az utóbbi esetben a különbségből átrétegződési folyamatokra, társadalmi mozgásokra következtethetünk: süllyedőben levő csoportokra, amelyek őrzik régi presztízsük látszatát, vagy éppen emelkedő csoportokra, amelyek aspirációikat új tárgyi kellékek „meghódításával” fejezik ki.

⁷⁰ MÜLLER, H., 1977.

⁷¹ WEBER, M., 1956, 678—689; Vö. BOURDIEU, P., 1971.

Az utóbbi évek európai néprajzi irodalma a tárgyi fölszerelés több rohamos, mélyreható változását is kimutatta az elmúlt évszázadokban. Észak-Németországban Günter WIEGELMANN állapította meg, hogy a 16. sz. végén és a 17. sz.-ban új, a korábbinál igényesebb lakóépületek és új presztízsjavak terjedtek el.⁷² Ebben az időben Angliában is „housing revolution” zajlott le, tömegesen épültek a korábbiaknál tágasabb, differenciáltabb beosztású házak, illetve épültek át a régiék. Új bútorkészítés, újfajta ágyneműk, a kényelem új normái terjedtek el, az épületben és fölszerelésben fölhalmozott érték egy-két generáció alatt megtöbbszöröződhetett.⁷³ Ezek a jelenségek vizsgálhatók mint gazdasági konjunktúrák következményeként föllépő innovációs hullámok — és a néprajzi irodalomban történtek is kísérletek ilyen értelmezésükre.⁷⁴ Sajnos, ahhoz alig található támpont, hogy az életmódnak ezek a gyors, lökészerű változásai hogyan függnek össze a társadalmi mozgásokkal, átrétegződési folyamatokkal. Föltehetnénk, hogy folyamatosan létező osztályokon és státuscsoportokon belül lezajló divatváltozásokról van csupán szó. Gyanítani lehet azonban, hogy az új és drága presztízsjavak elterjedése nem teljesen töltötte ki a régi kereteket, új szimbolikus különbségeket, másfelől új szimbolikus összetartozásokat hozott létre. A nagyméretű, pompásan berendezett németországi falusi házak például közelebb hozták a módos paraszti rétegeket a fölöttük levő polgári, nemesi rétegekhez, másfelől eltávolították a földtelen zsellérektől, napszámosoktól (németül találóan: unterbäuerliche Schichten) — szemben egy korábban mindannyiukat jellemző falusias egyszerűséggel.⁷⁵ A birtokos és a birtoktalan falusi lakosságnak ez a határozott kulturális elkülönülése (a zsellér és napszámos népesség gyakran külön településekben is lakott) Magyarországról nézve különösen feltűnő. Kelet-Közép-Európában ugyanis még századokig fennmaradt a birtokos és birtoktalan rétegeket többé-kevésbé összefogó hasonló falusi életmód, illetve ennek az életmódnak az illúziója

Árnyaltan ábrázolja a szakirodalom egy-egy kisebb társadalmi csoport azon erőfeszítését is, hogy tárgyi környezete megváltoztatásával társadalmi helyzetét szimbolikusan átértelmezze. Dél-Svédországban például a korábban módos parasztpartákhhoz hasonló házakban lakó falusi lelkészek a 18. sz.-ban úri-polgári minták nyomán privilegizált, társadalmi helyzetüket jobban kifejező új lelkészlakokat építtettek. Szó sem volt arról, hogy jövedelmük, gazdasági-társadalmi hatalmuk és befolyásuk nőtt volna — egyénileg nem egy lelkész panaszkodott az új, költséges életmód terhéről.⁷⁶ Kiss Ákos egy megjelenőben

⁷² WIEGELMANN, G., 1976.

⁷³ BARLEY, M. W., 1961. — Az építkezési hullám háttérében új reprezentációs igények álltak: „az emberek arra vágytak, hogy gazdagabbnak mutakozzanak másoknál”, „a vidéki nemesek azért építtettek, hogy másokra hatást tegyenek [for show]” (BARLEY, M. W., 1961, 57—59).

⁷⁴ Ilyen értelmezést ad a skandináv kutatók által kidolgozott „kulturarögződés”-hipotézis. Vö. SVENSSON, S., 1972.

⁷⁵ WIEGELMANN, G., 1976, 186.

⁷⁶ ARVASTSON, G., 1977.

levő tanulmánya hasonló hazai folyamatot elemez: miképpen építenek azok a falusi birtokos nemesek, akik korábban a falusi jobbágyok házáitól alig különböző épületekben éltek, rangjukat szembeszökően kifejező kúriákat a 19. sz. elején és derekán — egy olyan korszakban, amikor aprózódó birtokaik és egyre inkább kétségbe vont kiváltságaik helyzetüket már megrendítették.⁷⁷ A 19. sz.-i Magyarország átalakulóban levő társadalmában jóformán minden csoportnál megkülönböztethető: milyen volt a tényleges társadalmi helyzete és milyen helyzetben levőnek kívánt mutatkozni (többek közt öltözetével, lakásberendezésével, étkezési szokásaival). Így jöhetett létre a HANÁK Péter által fölvázolt „kettős társadalmi piramis”, amelyre az volt jellemző, hogy a társadalom azonos „emeletein”, azonos osztályhelyzetben élő csoportokat az életmód, az öntudat, az előítéletek erős különbségei választották el aszerint, hogy a társadalom feudális vagy kapitalista szárnyán helyezkedtek-e el.⁷⁸ Talán ennek a korszaknak a sok vonásában anakronisztikusnak tetsző paraszti kultúrája, a késői népművészet virágzása is értelmezhető a paraszti státuscsoport fönntartási-fönntmaradási kísérleteként a tényleges átrétegződéssel szemben.⁷⁹

A történelmi példák élesebbé tehetik megfigyelő készségünket, hogy a jelenben zajló társadalmi átrétegződési folyamatoknál is meg tudjuk különböztetni az életformák, életviteli szokások hol a társadalmi pozícióváltozásokkal egybevető, hol azoktól különböző változásait.

Magyarországon efféle vizsgálatokra az elmúlt 30 év átrétegződési folyamatai kitűnő lehetőségeket kínálnak. A tapasztalatok megmutatták, hogy az életmód korántsem változott mindig együtt a munkaviszonyok és az osztályhelyzet változásával a megtervezett módon. Nemcsak arról van szó, hogy egyes csoportok magukkal visznek a mobilitás során életviteli megszokásokat, hanem arról is, hogy új helyzetükben, új lehetőségeikkel azokat a vágyakat próbálják megvalósítani, amelyek saját fiatalkorukban vagy szüleik életében az akkori társadalmi struktúrában fölöttük levő rétegek életvitelének elérésére irányultak. Sajátos módon így épp azok az intézkedések, amelyek gyökeresen meg akarják változtatni a társadalom szerkezetét — és nagy tömegek osztálypozícióját meg is változtatják —, hozzájárulhatnak, hogy a megszűntetni kívánt életvitelmodellek, illetőleg azok egyes vonásai új pozíciókban visszatérjenek.

Ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatában több szociológiai vállalkozás jelentős figyelmet fordított a családok tárgyi környezetére és tárgyszerző aspirációira. A családi tárgyi világok felépítését, belső rendszerét kiindulásul tekintették tehát az értékorientáció, az életvitelmodellek megközelítéséhez. Az MTA Szociológiai Intézetének Békés megyei felmérése például a mintában szereplő családok idővel való gazdálkodása, társadalmi kapcsolatai és társadalmi aktivitása mellett harmadik nagy témaként tárgyi ellátottságukat, anyagi életkörülményeiket vizsgálta. Épp az utóbbi témakör szembetűnően megmutatta, hogy pl. az

⁷⁷ KISS Ákos, 1979.

⁷⁸ HANÁK Péter (szerk.), 1972, 369—379.

⁷⁹ HOFER Tamás, 1977.

étkezési szokásokat, a lakással kapcsolatos igényeket, a tárgyszerző ambíciókat milyen nagy mértékben meghatározza a jelenlegi osztályhelyzet mellett a családok és elődeik korábbi pozíciója. Így a kutatás menet közben kibővült a megelőző nemzedékek életformamodelljeinek tanulmányozásával.⁸⁰

A szekszárdi vizsgálat viszont kifejezetten úgy tette fel a kérdést: vajon az eltérő tárgyi környezetekhez (lakástípusokhoz) eltérő társadalmi típusok tartoznak-e. A válasz igenlő volt. Az országszerte nagy számban épülő, a régi parasztházakkal szemben városias megjelenésre törekvő „kockaházakban” például Szekszárdon messzemenően azonos mobilitási stratégiát követő családokat lehetett találni: olyan parasztszármazású embereket, akik maguk vagy már korábban szüleik kiegészítő, városias, kézműves és ipari foglalkozásokkal próbálták átlépni a paraszti életforma hagyományos kereteit, és akik ma is az átlagot meghaladó fölfelé irányuló mobilitást mutatnak, nagy számban küldik pl. gyermekeiket magasabb iskolákba.⁸¹

*

Egy-egy új tudományos fogalomnak az lehet a haszna, hogy érzékennyé teszi figyelmünket a valóság olyan darabjai iránt, amelyeket a korábban meglevő fogalmak irányításával nem észlelhattünk. Hozzásegíthet ahhoz is, hogy a valóság már ismert elemei között új összefüggéseket állapítsunk meg. Úgy tetszik, hogy a tárgyrendszer, tárgyi világ, tárgyuniverzum fogalma (voltaképp nem is teljesen új, csupán eddig nemigen használt fogalom) hasonló szerepet tölthet be. A fenti vázlat néhány lehetőséget kívánt megmutatni egy-egy társadalom tárgyainak rendszerként, folyamatként való vizsgálatára. Talán azt is sikerült érzékeltetnie, hogy a tárgyi világok felépítésének, rendszereinek, funkcionálásának különböző típusai különíthetők el, s ezek összefüggnek egy-egy társadalom szerkezetével, mozgásával. A legutolsó példák azt sejtetik, hogy az emberi viselkedés talán legkönnyebben megfigyelhető elemeinek, a tárgyaknak rendszeres vizsgálatából a kortárs társadalom mozgásairól is következtetések vonhatók le.

⁸⁰ LOSONCZI Ágnes, 1973, 1977.

⁸¹ TÓTH Zoltán, 1976.

- ADAMS, M. J.
1973 *Structural aspects of a village art*. American Anthropologist Vol. 75. 265—279.
- AGÜERO Irma
1978 *Chilei menekültek tárgyai a Néprajzi Múzeumban*. Ethn. 454—455.
- ARNSTBERG, K. O.
1973 *Studiet av teknologi och materiell kultur*. (Knut KOLSRUD és Nils Arvid BRINGÉUS hozzászólásával.) Nord Nytt No. 1—2. 4—35.
- ARVASTON, G.
1977 *Skånska prästgårdar*. Lund.
- BARLEY, M. W.
1961 *The English farmhouse and cottage*. London.
- BAUDRILLARD, J.
1968 *Le système des objets*. Paris.
1969 *La morale des objets. Fonction-signé et logique de classe*. Communications No. 13. 23—50.
1970 *La société de consommation*. [H. n.]
- BAUSINGER, H.
é. n. *Volkskunde*. (Das Wissen der Gegenwart). Darmstadt.
- BENTZIEN, U.
1973 *Zwei Nachlassverzeichnisse aus Rogendorf bei Zittau (1776, 1779)*. Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte. 168—195.
- BINFORD, L. R.
1964 *A consideration of archeological research design*. American Antiquity Vol. 29. 425—441.
- BOGATYREV, P.
1971 *The functions of folk costume in Moravian Slovakia*. The Hague—Paris.
- BOUDON, P.
1969 *Sur un statut de l'objet: différer l'objet de l'objet*. Communications No. 13. 65—87.
- BOURDIEU, P.
1971 *Osztályhelyzet és osztálypozíció*. In: Francia szociológia. Válogatás (Szerk.: FERGE Zsuzsa) 402—432. Bp.
- BRAUDEL, F.
1967 *Civilisation matérielle et capitalisme*. Paris.
- BRINGÉUS, N.-A.
1969 *Nachlassverzeichnisse als Quellen für das Studium von Landwirtschaftsgeräten in Südschweden*. In: Arbeit und Gerät in volkskundlicher Dokumentation. (Hrsg.: HANSEN, W.) 28—36. Münster.
- BRÜCKNER, W.—DENEKE, B. (hrsg.)
1976 *Volkskunde im Museum*. Würzburg.
- K. CSILLÉRY Klára
1971 *Népművészetünk története*. (Kiállításkatalógus) Bp.
- DAMGAARD, E.—MOUSTGAARD, P. H.
1970 *Et hjem — ein familie. En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø*. (Folkklivs Studier 3.) København.
- DENEKE, B.
1971 *Hochzeit*. München.
- DÓZSA Katalin
1975 *Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867—1914 között*. Folia Historica No. 3. 89—107.
- ERIXON, S.
1941 *Volkskunst und Kunstkultur*. 36—49. Volkswerk.
- FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia*. Bp.

- FÉL Edit—HOFER Tamás
 1964 *A monografikus tárggyűjtés. Az átányi példa.* NÉ. 5—90.
 1969 *A kalotaszentkirályi kelengye I. Ki-sérlet a tárgyi világ rendjének feltá-rására.* NÉ. 15—36.
 1972 *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Atány.* Göttingen.
 1974 *Geräte der Atányer Bauern.* Kop-penhagen—Budapest.
- FOSTER, G. M.
 1960 *Life-expectancy of utilitarian pot-tery in Tzintzuntzan, Michoacan, Mexico.* American Antiquity Vol. 25. 606—609.
- FRANCASTEL, P.
 1972 *Művészet és társadalom.* Válogatott tanulmányok. Bp.
- GABUS, J.
 1975 *L'objet témoin. Les références d'une civilisation par l'objet.* Neuchatel.
- HANÁK Péter (szerk.)
 1972 *Magyarország története 1849—1918.* Egyetemi tankönyv. Magyar-ország története. IV. Bp.
- HAUG, W. F.
 1971 *Kritik der Warenästhetik.* Frank-furt am Main.
- HOFER Tamás
 1977 *A XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége.* Ethn. 62—80.
- HOFFMANN Tamás
 1969 *A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei?* NÉ. 5—14.
- JUHÁSZ Antal
 1974—75 *A parasztság tárgyi ellátottsága.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 105—167. Szeged.
- KEPES György (szerk.)
 1966 *The man-made object.* (Vision + Value Series) New York
- KISS Ákos
 1979 *Egy nemesi közbirtokosság kúria-építkezései.* Ethn. 354—380.
- KISS Lajos
 1958 *Vásárhelyi hétköznapiak.* Bp.
- KLUCKHOHN, C.—HILL, W. W.—KLUCK-HOHN, L. W.
 1971 *Navaho material culture.* Cam-bridge.
- KÖSTLIN, K.
 1973 *Relikte. Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen.* Kieler Blätter zur Volkskunde V. 135—157.
- KRESZ Mária
 1954 *Évszámós hódmezővásárhelyi cserép-edények a Néprajzi Múzeumban.* NÉ. 127—148.
 1968 *A magyar népművészet felfedezése.* Ethn. 1—36.
- KUBLER, G.
 1965 *The shape of time. Remarks on the history of things.* New Haven and London.
- LEHNEMANN, W.
 1973 *Konjunktur und Prestigegüter im 18. Jahrhundert am Niederrhein.* Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 20. 11—24.
- LE PLAY, F.
 1877—78 *Les ouvriers européens.* I—VI. (2. kiad.) Paris.
- LEROI-GOURHAN, A.
 1941 *L'Homme et la matière.* Paris.
 1943 *Milieu et techniques.* Paris.
- LEWIS, O.
 é. n. [1970] *The possessions of the poor.* In: Anthropological essays. 441—460. New York.
- LOSONCZI Ágnes
 1973 *Az életmódról. Az anyagi feltételek, a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései.* Bp.
 1977 *Az életmódról az időben, a tárgyak-ban és az értékekben.* Bp.
- LUSTIG-ARECCO, V.
 1975 *Technology. Strategies for survival.* Basic Anthropology Units. New York.
- MAGET, M.
 1953 *Guide d'étude directe des comporte-ments culturels.* Paris.
- MARZIO, P. C. (ed.)
 1976 *A nation of nations. The people who came to America as seen through objects and documents exhibited at the Smithsonian Institution.* New York.
- MÉREI Ferenc
 1975 *Az utalás — az élményközösség sze-miotikai többlete.* In: Jel és közös-ség. Szemiotikai tanulmánygyűjte-mény. (Szerk.: VOIGT Vilmos—SZÉPE György—SZERDAHELYI Ist-ván) 145—170. Bp.
- MIKLÓS Pál
 1976 *Vizuális kultúra.* Bp.
- MOLES, A. A.
 1969 *Objet et communication.* Communi-cations No. 13. 1—21.

- MOLES, A. A.—WAHL, E.
1969 *Kitsch et objets*. Communications No. 13. 105—129.
- MORIN, V.
1969 *L'objet biographique*. Communications No. 13. 131—139.
- MÜLLER, H.
1977 *Die Ausstattung der Höfe des Sand- und Kleinmünsterlandes von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis um 1800*. Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 23. 132—141.
- NÉMETH Lajos
1973 *A tárgyi világ jelentéskörének módosulása a modern képzőművészetben*. In: Minerva baglya. 124—140. Bp.
- OSWALT, W. H.
1976 *An anthropological analysis of food-getting technology*. New York.
- PAULSON, G.
1973 *Svensk stad*. I—II. (2. kiad.) Stockholm.
- REITLINGER, G.
1963 *The economics of taste. II. The rise and fall of objects d'art prices since 1750*. London.
- RHEIMS, M.
1960 *La vie étrange des objets*. Paris.
- SCHIFFER, M. B.
1972 *Archaeological context and systemic context*. American Antiquity Vol. 37. 156—165.
- SVENSSON, S.
1972 *On the concept of cultural fixation*. (Hozzászólásokkal.) Ethnologia Europea V. 129—156.
- SZEKERES László
1976 *150 éves Jókai. Megjegyzések a Jókai-émlékiállítások margójára*. Múzeumi Közlemények 1. sz. 16—34.
- SZILÁGYI Miklós
1977 *Mezővárosi társadalom és műveltség*. In: Gyomai tanulmányok. (Szerk.: SZABÓ Ferenc) 577—658. Gyoma.
- TÁLASI István
1955 *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955)*. Ethn. 5—56.
- TARDIEU, S.
1950 *Meubles régionaux datés*. Paris.
1964 *La vie domestique dans le Maconnais rural préindustriel*. Paris.
- TOKAREW, S. A.
1972 *Von einigen Aufgaben der ethnographischen Erforschung der materiellen Kultur*. (Hozzászólásokkal.) Ethnologia Europea VI. 163—178.
- TÓTH Zoltán
1976 *Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben*. Valóság 4. sz. 74—84.
1977 *Schizler Károly kádármeister Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón*. Agrártörténeti Szemle 199—218.
- TURNER, V.
1975 *Symbolic studies*. Annual Review of Anthropology 145—161.
- VOIGT Vilmos
1977 *Bevezetés a szemiotikába*. Bp.
- WEBER, M.
1956 *Wirtschaft und Gesellschaft*. Studienausgabe. Köln—Berlin.
- WIEGELMANN, G.
1976 *Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500*. Zeitschrift für Volkskunde 177—200.
- WINNER, I. P.—WINNER, Th. G.
1976 *The semiotics of cultural texts*. Semiotica Vol. 18. No. 2. 101—156.

A FINNUGOR ŐSTÖRTÉNET KÉRDÉSEI MAGYAR ÉS FINN OLDALRÓL NÉZVE

„Sciences should be free from dogma,
from metaphysics, from national sym-
pathies and antipathies.”

A. M. TALLGREN

Írásomban a századfordulótól a második világháború végéig terjedő korszak historiográfiájának néhány problémáját tekintem át nagy vonalakban. A korszak megválasztását az indokolja, hogy a jelzett időhatárok között kristályosodtak ki az etnogenezis és az etnikus őstörténet vizsgálatának korszerű, a mai napig alkalmazott módszerei. És ugyanekkor bukkantak fel azok a problémák, amelyeket a mai napig sem sikerült megnyugtatóan megoldani. Ebben a korszakban lépett fel tudományosan szervezett erővel, és váltott ki mély hatást a marxista történelemszemlélet. Másfelől, ugyancsak tudományosan szervezett erővel lépett fel a szélsőséges nacionalizmusra, valamint a fasiszta fajelméletre alapozott etnogenetika és őstörténet. Talán még az sem túlzás, ha azt állítom, hogy a fasiszta eszmék az etnogenetikából és az őstörténetből merítették érveik jelentős hányadát. A fasiszta tudománypolitika elvárta az őstörténet művelőitől az alsó és a felső rendű fajok létezésének igazolását. Az őstörténet művelői sohasem vonták kétségbe végkövetkeztetéseik jelentőségét a nemzeti tudat alakításában. A fasizmus láttán az etnikus őstörténet tárgyilagos szakértői háborgó lelkiismerettel vehették tudomásul, hogy rendkívül problematikus, gyér etnikai ismereteik, ingatag feltevéseik, ellenőrizhetetlen elgondolásaik a napi politika szintjére degradálódtak. A súlyos döntéseket provokáló korszak nem múlhatott el nyomtalanul a finnugor őstörténet kérdéseit elemző tudósok felett sem. A germán terjeszkedés gátlástalan ideológiája és történelemszemlélete állásfoglalásra készítette mind a magyar, mind pedig a finn tudomány képviselőit. Állásfoglalásaik lehetőségei mélyen ágyazódtak a tudománytörténeti előzményekben, népek geneziséről kialakított felfogásukban. Ezekben a vonatkozásokban lényeges különbségek ütköznek ki. Mégis, népek nyelvének és végső soron népek eredetének kérdésében azonos állásponton voltak. Ezenfelül, a közös eredetből következő műveltségi örökség, illetve ennek helye az egyetemes történetben ugyancsak közös érdekű kérdések voltak. A különböző megközelítések okainak feltárása szükségtelen, azok jól ismertek. Elemzésük azonban aktuális módszertani és elméleti tanulságokkal szolgálhat.

A módszertannál és az elméletnél tartva, sajnos, meg kell állapítani, hogy a magyar őstörténet művelésében közösen elismert módszertanról nem, legfeljebb egyes szakértők véleménynyilvánításairól lehet beszélni. A jelenlegi helyzet a

tudományág tekintélyét veszélyezteti, mert egyéni ötletek nem helyettesíthetik a sokoldalú, körültekintő állásfoglalások eredményeként kialakított metodikai alapelveket. Ezek nem rekesztenék ki, s nem is rekeszthetnék ki a véleménykülönbségeket. Az összes részletek, s főként a végkövetkeztetés előírása, mint amilyen példának okáért a dákoromán kontinuitás elmélete, aligha segítené elő a magyar őstörténet művelésekor a követésre alkalmas módszertani alapelvek kialakítását. Ugyanakkor az irodalomban jelen levő metodikai elvek kritikai rendszerbe foglalásának hiánya laza értelmezéseket enged meg. Ezek legszembetűnőbb következménye az őstörténetünkkel kapcsolatos etnikai és társadalomszervezeti fogalmaknak bizonytalan, sőt ötletszerű alkalmazása. Tudományágunk tekintélyének, eredményei megszilárdításának érdekében a módszertani lazaságtól meg kell szabadulnunk.

Közismert, hogy szenvedélyes harc dúlt a finnugor és török párt képviselői között a magyar etnogenezis és őstörténeti népalakulás kérdéseiben. A nyelv- és néperedet lényegét illetően a HUNFALVY Pál vezette finnugor álláspontot igazolta az idő. Óriási optikai tévedésbe esnénk azonban, ha VÁMBÉRY Ármin török pártjától elvitatnánk az eredményeket. Már a kortárs PAULER Gyula¹ felfigyelt VÁMBÉRY Ármin kritikai észrevételeinek jogosságára: a honfoglalás előtti török kapcsolatok a magyar nép és nyelv alakulása szempontjából jelentősek voltak. VÁMBÉRY Ármin² az őstörténeti népalakulás elemzésének sajátos, korszerű módszereit javasolta, mivel a nyelv- és a néptörténet nem teljesen fedik egymást. Ezért a nyelvtörténetben elfogadott módszerek alkalmazása az őstörténetben nem problémamentes. Joggal kérte számon a történeti antropológia, etnopszichológia és az etnoszociológia alkalmazását. HUNFALVY Pál ugyancsak kitűnően ismerte korának korszerű őstörténet-elméleteit és -módszereit, a nyelv- és néptörténet tökéletes egybeesésének tételéhez való görcsös ragaszkodása miatt ezek azonban háttérbe szorultak. A magyar őstörténeti irányú turkológia kiválóságai: GOMBOCZ Zoltán, NÉMETH Gyula és LIGETI Lajos alaposan megvizsgálták a honfoglalás előtti török vonatkozásokat. Klasszikus művekben kiszűrték a téves szóegyeztetéseket és túlzásokat. GOMBOCZ Zoltán a bolgár-török kapcsolatokra irányította a figyelmet.³ A népes török nyelvcsaládon belül a bolgár-törökség nem csak nyelvi sajátosságainál fogva tűnt ki. A sztyeppei lovas nomád törökségtől eltérően, a bolgár-törökök telepedésre, ekés földművelésre és kereskedésre hajlottak. A honfoglalás előtti magyar nyelvbe bejutott bolgár-török szókinés nemcsak nyelvi, hanem életmódbeli sajátosságait is tükrözi. A magyar őstörténeti irányú turkológia eredményei programot adtak a magyar őstörténeti kutatásoknak. A történettudomány, a régészet, a néprajz és az embertan őstörténeti programjainak középpontjába a bolgár-török kapcsolatok feltárása került. A honfoglalás előtti magyar történe-

¹ PAULER Gyula, 1900a, 337—357.

² VÁMBÉRY Ármin, 1884.

³ GOMBOCZ Zoltán, 1912.

lem egyéb török kapcsolatainak kérdései iránti érdeklődés mérséklődött. Nagy előrelépés volt, hogy a magyar őstörténeti irányú turkológia nem vonta többé kétségbe a nyelv és a nép finnugor, közelebbről ugor eredetét.

A finnugor összehasonlító és a magyar nyelvtudomány művelői: SZINNYEI József, ZSIRAI Miklós, BÁRCZI Géza és PAIS Dezső a nyelvrokonság és a magyar nyelvfejlődés vizsgálatán túlmenően, a finnugor és az ugor korszak műveltségi viszonyait is szemrevételezték. ZSIRAI Miklós nagyszabású összegezésében igyekezett bemutatni valamennyi finnugor nép történetének vázlatát és néprajzát.⁴ HUNFALVY Pál derűs színekkel készített tablója beárnyékolódott. A sötét színek megjelenésének az volt az oka, hogy a hiányos értelmezések a finnugor és az ugor korszak műveltségi állapotainak szerény szintjére utaltak. A végkövetkeztetés szerint az ugorságból kivált magyar csoportok, ahogyan nevezték: az előmagyarok rendkívül szerény művelődési örökséggel léptek a történelembe. A szélesebb közvélemény, de a magyar őstörténet vizsgálatában érdekelt tudományágak képviselői sem túlságosan lelkesedtek a magyar őstörténet finnugor vonatkozásainak hallatán. Belőlük nem származhattak a kutatások számára lelkesítő programokat nyitó következtetések.

MUNKÁCSI Bernát a magyar nyelv és rokonai indoeurópai, illetve más, nyelvcsaládhoz bajosan köthető, déli kapcsolatainak feltárásában kezdeményezett úttörő kutatásokat.⁵ Irányzata támogatás nélkül maradt, annak hiányát a magyar őstörténet a mai napig sínyli.

ZICHY István nagy horderejű szintézisében kora ismereteinek szintjén összegezte a magyar őstörténetet és ősműveltséget.⁶ Következtesen törekedett arra, hogy tudományos működésének középpontjába a fogalom tág értelmében vett művelődéstörténet kerüljön. A magyar nép eredete iránt tanúsított mély érdeklődéséből és eszmei beállítottságából következően ez a törekvés sajátos módon valósult meg. ZICHY István teremtette meg azt a historiográfiai és eszmetörténeti korszakot jelentő felfogást, mely szerint, a fejlettség és szervezkedés szintjére önerejéből emelkedni képtelen finnugorságból kiszakadt előmagyarság bolgár-török szomszédainak uralma alá kerülve, átvette bolgár-török urinak magasabb műveltségét, berendezkedését, és velük keveredve egy szellemében teljesen újjászületett, igazi lovas nomád ősmagyarság jött létre. E keveredés következményeként kialakult szellemiség irányította a honfoglalás, a kalandozások és az államalapítás eseményeit.

A magyar őstörténeti irányú turkológia nagybecsű művében NÉMETH Gyula kiállt a magyar nyelv és nép finnugor eredete mellett.⁷ ZICHY István nézetével polemizálva mutatott rá arra, hogy egy olyan alacsony szinten álló előmagyarsággal, mint amilyen szinten a tudomány az obi-ugorokat megismerte, a bolgár-törökség nem tudott volna mit kezdeni. ZICHY István a megkésett

⁴ ZSIRAI Miklós, 1937.

⁵ MUNKÁCSI Bernát, 1901.

⁶ ZICHY István, 1923.

⁷ NÉMETH Gyula, 1930, 1—5.

kőkorszaknak megfelelő állapotban tételzte fel az ugor egység és az előmagyar kor műveltségét. Ezt a felfogást NÉMETH Gyula alaptalannak minősítette.⁸ ZICHY István túlzásait hatálytalanító fejtegetései azonban nem mentesek problémáktól. NÉMETH Gyula azon az állásponton volt, hogy a bolgár-török és kazár uralom alá került magyarság törzsi szervezete, egész politikai berendezkedése bolgár-török eredetű. Mivelhogy NÉMETH Gyula is úgy tapasztalta, hogy a magasabb szervezet a finnugor népekre nem jellemző, ezért a finnugor, illetőleg ugor eredetűnek elismert Megyer és Nyék törzsek szervezetét is a bolgár-töröknél korábbinak feltételezett, valamilyen török beavatkozás következményeként magyarázta.⁹ A magyar őstörténeti népszerveződést a bolgár-török érintkezésekre korlátozta, nem tartotta fenn annak a lehetőségét, hogy a bolgár-török kapcsolatok kialakulásánál sokkal korábbi, finnugor és ugor kori előzmények is léteztek. E lehetőség kizárása miatt a magyar ősműveltség és őstörténet fejlődésének belső erői és mozgatói fel sem merültek. Így végül is az a kép alakult ki, hogy a magyar őstörténet a bolgár-török hatások koncentrátuma. MÉSZÖLY Gedeon példának okáért ZICHY István és HÓMAN Bálint álláspontját bírálva mutatott rá a magyar lótarás és lovaglás ugor kori eredetére, mert a magyar őstörténet bolgár-török elméletének jegyében az igazi sztyepei lótenyésztő ősmagyarság bolgár-török hatásra lépett színre.¹⁰

A nyelvrokon finnugor népek közül a magyar volt az egyetlen, amelyik kilépett az erdőövezetből, és társult a sztyepei népekkel. Nem úgy ugor nyelvrokonai, akik is Nyugat-Szibériában a pusztai népek nyomására egyre mélyebbre rejtőztek a tajgában.

A mai napig érvényes kettős népnév: az ugor eredetű magyar és a török onogur eredetű Ungarn, Hungarian, Vengr, továbbá az, hogy a bizánci kútfőkben Türk néven ismertek a magyarok, valamint az, hogy a magyar nyelvben honfoglalás előtti, igen jelentős bolgár-török és egyéb török eredetű szókincs van, illetve az ősmagyarság politikai és katonai viselkedésének törökös jellege történelmünk eredeti sajátossága. A törökös vonások dominálása mellett roppant nehéz volt a finnugor és ugor kori előzmények kimutatása. Az igazság persze az, hogy a tudománypolitika irányítói nem is nagyon szorgalmazzák a finnugor előzmények kutatását. A Magyar Őstörténeti Intézet címet a Budapesti Tudomány Egyetem Török Tanszéke kapta meg. A tudományos érdemek elismerése mellett e cím állásfoglalást is jelentett.

A népnév, a kútfőadatok és a magyar őstörténeti irányultságú turkológia nyelvtörténeti elemzései a magyar és a nemzetközi tudományos körök számára egyaránt ellenőrizhetővé tették a magyar őstörténet török kapcsolatait. Ezeket a kapcsolatokat a tudomány sokoldalúan ellenőrizte, és valóságukat senki sem vonhatta kétségbe. A magyar őstörténeti irányultságú turkológia nyelvtörténeti eredményei még akkor is megdönthetetlenek, ha problematikus megállapítások

⁸ NÉMETH Gyula, 1930, 125.

⁹ NÉMETH Gyula, 1930, 241, 245, 274, 277.

¹⁰ MÉSZÖLY Gedeon, 1929.

maradtak bennük. Ezek nyugvópontra vitele a magyar őstörténeti irányú turkológia belső ügye. A tárgyalt korban azonban a magyar őstörténeti irányú turkológia a nyelvtudományi vizsgálódásokon túlmenően a történeti tudományok — nevezetesen művelődéstörténet, etnogenetika, társadalom-, gazdaság- és politikatörténet — illetékességébe vágó megállapításokat is tett. Az eredmények mellett problematikus nézetek és állásfoglalások is születtek, amelyek kiigazításáért a magyar őstörténeti irányú turkológia és a magyar őstörténet már sokat tett.

LIGETI Lajos klasszikus értékű munkájában mutatott rá arra, hogy a finnugor, ugor kori előzményeknek és a bolgár-török kapcsolatok következményeinek merev szembeállítására kényszerpályára terelte a magyar őstörténetet.¹¹ LIGETI Lajos elemzéséből kiderült, hogy az őstörténet korai szakaszában a zsákmányoló gazdálkodás és a belőle származó társadalmi berendezkedés általánosan jellemző volt. Kezdetben török népek is erdei, zsákmányoló életmódot folytattak. Történelmüknek későbbi szakaszaiban is szolgáltatott példát a sztyeppei lovas és az erdei vadász életmód viszonylag gyors cseréjére — az egyik és másik-irányban egyaránt. A török népeknek nem valamiféle kiváltsága a lovas nomád életmód. A történelem névről ismert első sztyeppei lovasai nem török, hanem iráni népek voltak. Az erdő és a füves síkság határára került ugor magyarság, más népekhez hasonlóan, saját erejéből is válthatott életmódot, élve a kínáló termézetadta lehetőségekkel. Mindezekon felül LIGETI Lajos figyelmeztetett a bolgár-török érintkezéseken kívüli, a magyar etnogenezis és őstörténet szemszögéből fontos indoeurópai kapcsolatokra, főként a különböző iráni népekkel létesült érintkezésekre. Jelezte, hogy a török nyelvekből a magyarba került egyes fogalmak a török nyelvjárásokban iráni eredetűek. Tehát ezek a fogalmak nem feltétlenül a török műveltség sajátjai. LIGETI Lajos kimutatta, hogy a magyar őstörténet bolgár-török vonatkozásai vizsgálatának — még a polgári tudományon belül is — vannak egyéb elméleti és módszertani lehetőségei.

A magyar őstörténet vizsgálatának általában, szűkebben a bolgár-török érintkezések feltárásának feladatára vállalkozott a magyar őstörténeti irányú régészet és embertan is. A régészet és a történeti embertan számára csak az a metodikai lehetőség kínálkozott, hogy a honfoglaláskori, magyarnak elismert leletekből induljanak ki. És tőlük időben távolodva, területileg kelet felé haladva keressék, azonosítsák a magyar etnogenezis és őstörténet embertani és tárgyi emlékeit. Az analógiás, tipológiai módszer kiváló eredményeket hozott FETICH Nándor, LÁSZLÓ Gyula és BARTUCZ Lajos munkásságában. Nagy vonásaiban sikerült kimutatni azokat az emberfajta-változatokat Kelet-Európa, Szibéria, Közép-Ázsia és a Kaukázus vidékein, amelyek bekerültek, illetőleg gyaníthatóan bekerültek a honfoglaló magyarságba. A kelet-európai régészeti emlékek analógiás gyűjtéséből nagyszabású művelődéstörténeti következtetések levonására nyílt lehetőség. Így, az egykori Levediával és Etelköz területével azonosnak vélt óriási terület 8—9. sz.-i viszonyairól kiderült, hogy fejlettségüknek színvonala

¹¹ LIGETI Lajos, 1943.

indokolja a honfoglalás utáni száz esztendő fejleményeit, végső soron a magyar államalapítást. Túlzó megállapítások is napvilágot láttak: FETTICH Nándor túlértékelt a normannok kelet-európai jelenlétének arányait és ebből következően a magyar—normann kapcsolatok súlyát.¹²

Legsúlyosabb gondokat támasztó problémák abból származtak, hogy a honfoglalás kori emlékekhez analógiás alapon kínálkozó emlékek a Volga—Káma egybeszakadásának vidékén túl és Belső-Ázsiáig fellelhetők, messze túl azokon a földrajzi határokon, amelyeken akár Levedia, akár pedig Etelköz elhelyezhető. A Volga—Káma egybeszakadásának körzete a magyar őstörténet kereteibe beilleszthető lett volna, az onnan származó emlékek azonban alig fiatalabbak vagy egykorúak a magyar honfoglalással, sőt annál későbbiek. És ott ezek az emlékek éppoly jövevények, mint Magyarországon. A kelet-európai és az ázsiai sztyeppékről származó leletek korát sem sikerült a 7—8. sz. fordulójánál korábbra helyezni. A magyar őstörténeti irányú régészet legsúlyosabb elméleti és metodikai gondja került felszínre, amikor kiderült, hogy a Kárpátoktól keletre felderített analógiás emlékek népi hátterének megítélésében a nemzetközi és főként az elsősorban érdekelt szovjet tudomány merőben más véleményen van, mint a magyar. Világossá vált, hogy a magyar őstörténeti irányú régészet etnikai fogalmai problematikusak, nem tudja meghatározni, hogy a tárgyakat készítő és hátrahagyók melyik népcsoportba tartoznak.

Egybevetve magyar őstörténeti irányú régészet elméleti és módszertani problémáját a magyar őstörténeti irányú turkológiában fellelhetőekkel, kiderül, hogy az utóbbi etnikai meghatározásainak a túlnyomó részét a nemzetközi tudományos irodalom nem vette bírálat alá, a magyar őstörténeti irányú régészet etnikai meghatározásai ellenben nem győzték meg a tudományos közvéleményt. Megjegyzem, hogy a presztízssokokat nem rekesztem ki a kételkedésekből, de a magyar őstörténeti irányú turkológia etnikus meghatározásai elleni érvekben is helyet kaptak presztízsmegfontolások, de etnikai érveinek metodikai alapjait nem kezdhették ki. A régészet számára nem maradt más, mint hogy a magyar őstörténeti irányú turkológia eredményeire támaszkodjon, de ugyanez volt a helyzet a történeti embertan magyar őstörténeti vizsgálataiban is.

A magyar őstörténeti irányú régészet elméleti és módszertani erőtlensége, gyengesége meghatározásokban nem periférikus jelenség. Mély következményekkel járt a magyar őstörténet vizsgálatára. És meggyőződésem, a régészet erőtlensége az etnikus kérdésekben nem csak a magyar őstörténet esetében forog fenn. A dolog lényege az, hogy a nyelvtörténeti ágazatok anyagaival szemben a régészet szolgáltatja a legnagyobb mennyiségű, legátfogóbb és a leghitelesebb emlékeket azoknak a koroknak emberi tevékenységéről, amelyeket nem vagy rendkívül gyéren világítanak meg írott kútfők. Nagyon érzékeny és nagy felelősséggel kezelendő elméleti és módszertani problémáról van tehát szó. Mert éppen a régészeti anyag jelentősége, illetve problematikussága nyit utat a legkülönbözőbb manipulációknak.

¹² FETTICH Nándor, 1935.

És a magyar őstörténet kutatásában érdekelt valamennyi ágazat éppen a manipulációval találta magát szembe. A német fasizmus eszmei fegyvertárában az alacsonyabb rendű fajok teóriájának alapvetését a régészetre és az embertanra bízta. Végtelen hiba lenne tehát, ha mindazokat, akik a magyar őstörténet bolgár-török vonatkozásait állították előtérbe, a szélsőségesen nacionalista és konzervatív irányzathoz sorolnánk. Ezt azért mondom ki, mert marxista történetírásunk el-elvétette a kritika alkalmazását, amikor a magyar őstörténet bolgár-török vonatkozásainak vizsgálatát kompromittálódottnak minősítette. Csak szélsőséges példaként említem meg, *turul* szavunkat, legősibb mitológiánk egyik központi fogalmát nem rekeszthetjük ki történelmünkől csak azért, mert egy jobboldali mozgalom névként kisajátította. A német régészet minden jelentős kelet-európai régészeti leletet a germán szellemnek tulajdonított, és a fasiszta német szellemi térhódítás, elnemzetlenítés eszmei, „tudományos” eszközként használt. Ilyen körülmények közepette a kínai nagy faltól az Al-Dunáig terjedő roppant területen óriási eredményeket felmutató törökséggel való kapcsolatnak a hangsúlyozása olyan eszmei alapállás volt, amelyikhez a magyar progresszió erői is csatlakoztak, mert hiszen a német felsőbbrendűséggel szembeni szellemi ellenállást segítette. Ennek az ellenállásnak a keretei vagy korlátai adva voltak. Amiként a magyar őstörténet bolgár-török vonatkozásai tanulmányozásának lehetőségeit is kijelölték tudománytörténeti és kultúrpolitikai előzményei. És ezek a lehetőségek nem voltak mellőzhetők egy olyan ideológiával szemben, amelyik az őstörténetet fő kellékei közt tartotta számon. Így az analógiás alapon etnikai azonosításokat kockáztató magyar őstörténeti irányú régészet ugyanahhoz az eszközhöz nyúlt, amelyik alkalmazásának példáit nemzetközi síkon tapasztalta.

A helyzet komolyságát mi sem jellemzi jobban annál, hogy a szovjet marxista őstörténetben és régészetben is — a fasiszta eszmei behatolás elleni küzdelem részeként — előtérbe került a régészeti emlékek etnikai értelmezésének irányzata. Igaz, ez a történelmi materializmus marrista vulgarizálásának jegyében alakult ki. (Ezzel a minősítéssel nem vonom kétségbe J. M. MARR nyelvtörténeti, őstörténeti és elméleti eredményeit.) A korai orosz történet művelésének marxista kiválóságai: B. D. GREKOV, M. N. TYIHOMIROV, majd B. A. RIBAKOV vállalkoztak a régészeti emlékek népi háttérének azonosítására. Eredményeik megítélése részletes elemzést igényelne. A kialakult helyzet kuszaságának illusztrálásaként jegyzem meg, hogy miközben a magyar őstörténeti irányú régészet a német fasiszta őstörténet magyarellenességének visszaverésére kersett és fedezett fel érveket a kelet-európai és szibériai régészeti emlékekben, szovjet részről kapott mérvadó bírálatot. A tanulság csak egyféle lehet: az egymásra licitáló szupremácia elméletek tudományos bázisa omlatag, s mivelhogy mind a magyar, mind pedig a germán őstörténeti irányú régészet adatai nem az etnikai kérdések megválaszolására alkalmasak, az érvek kölcsönösen elégtelenek voltak. Az irracionális áliáspontokkal szembeszegülő felfogáshoz tartozott LIGETI Lajos és GYÖRFFY István. Amikor felmerült a kérdés, hogy a magyar szilaj állattartás a török hódoltság korában kényszerpályára szorult gazdasági

életnek vagy a honfoglalás kori tevékenységnek töretlen öröksége-e, akkor GYÖRFFY István az előbbi mellett szállt síkra.¹³ Az utóbbi igazolása a magyarok fejlődésképtelenségéről kialakított fasiszta felfogást támogatta volna. Megjegyezni kívánom, hogy az utóbbi álláspont helyessége semmiképpen sem bizonyított volna életképtelenséget, mert a német népi hagyományokban megmaradt ősi mitológiák is a németek fejlődési képességét kérdőjelezhatték volna meg.

A materialista történelemszemlélet a magyar őstörténetben MOLNÁR Erik munkásságával lépett színre.¹⁴ Jelezte, hogy van lehetőség a magyar szellemi életben mélyen beágyazódott irányzatoktól való elfordulásra. Maga HÓMAN Bálint reagált idegesen a történelmi materializmus megjelenésére a magyar őstörténetben.¹⁵ A marxizmus hatására jellemző, hogy a magyar őstörténet művelői, ha némely vonatkozásban túlzónak ítélték is MOLNÁR Erik nézeteit, fellépésének jelentőségét, újszerűségét érdeklődéssel fogadták.

Az eddigiek alapján kínálgató következtetések:

1. A magyar őstörténeti irányú turkológia nyelvtudományos eredményei cáfolhatatlanul bizonyítják a magyar őstörténet és etnogenezis bolgár-török vonatkozásait.

2. A magyar őstörténeti irányú turkológiában, történeti irodalomban és a finnugor nyelvtudományban az etnogenetikai és a történeti fejtegetések síkján — az óvások ellenére — a magyar őstörténet finnugor, ugor és bolgár-török vonatkozásai ahistorikus módon szembesültek.

3. A magyar őstörténeti irányú régészetben és embertanban a bolgár-török érintkezések tényeinek programszerű átvétele etnikai síkon problematikus következtetéseket eredményezett.

4. A fasiszmus eszmei támadásának idején a bolgár-török érintkezések előtérbe kerülése olyan történeti tudatot alakított ki, amit — kifogásai hangoztatásával, bár — a magyar progresszió nem utasított el, mert tényei cáfolhatatlanok.

5. MOLNÁR Erik fellépése jelezte a magyar őstörténet vizsgálatának új távlatait, az egymásra licitáló szupremácia teóriáktól való elfordulás szükségét.

Térjünk most át annak vizsgálatára, hogyan látta a finn tudomány a finn nép őstörténetének finnugor előzményeit. Megkönnyíti és meg is nehezíti a helyzetet, hogy a tárgyalt korban szinte csak egyetlen személyre, A. M. TALLGREN-re figyelhetünk.¹⁶ A nehézséget az támasztja, hogy az a téves képzet alakulhat ki az olvasóban, mintha egyedül A. M. TALLGREN képviselte volna Finnországban a finnugor őstörténetet. Ebben a téves elképzelésben persze jó adag igazság van, mert ez a hallatlanul energikus, ambiciózus tudós rányomta bélyegét a finn őstörténet művelésére. Talán ezzel is magyarázható, hogy napjainkban mintha a

¹³ GYÖRFFY István, 1928.

¹⁴ SZENTMIKLÓS Lajos [MOLNÁR Erik], 1942.

¹⁵ HÓMAN Bálint, 1943, 137—153.

¹⁶ A mondottakból nem következik, hogy mellőzhetőnek tartom E. N. SETÄLÄ, K. T. SIRELIUS, H. PAASONEN, A. E. AHLQVIST, K. F. KARJALAINEN és más neves személyiségek tevékenységét.

feledés fátyla borítaná munkásságát, ami azért nem jó, mert negatív és pozitív tanulások egyaránt következnek A. M. TALLGREN működéséből.

Amikor Finnország visszaszerezte függetlenségét, nagy hiány volt vezetésre alkalmas, magas képesítésű értelmiségiekben. S a független nemzeti élet megszervezésekor nyilván nem a finnugor őstörténet iránti érdeklődés kielégítése állt az előtérben. A. M. TALLGRENnek is kormányzati tisztségeket ajánlottak fel, amit viszont ő nem fogadott el, hanem a függetlenné vált Észtországban vállalt egyetemi tanárságot.

A finn nemzeti életben és eszmélésben a finnugor ősműltből levont következtetéseknek nagy jelentősége volt. Jóval nagyobb, mint a magyar őstörténetnek, hiszen a 12. sz.-tól svéd, majd orosz uralom alatt élő finnek függetlenségi eszményeiket a 12. sz.-ot megelőző időkben merítették. Azok pedig északon a társadalmi és politikai szervezet szempontjából jócskán őstörténetiek voltak. A hatalmas ívelésű népi epikus költeményről, a Kalevaláról kiderült, hogy nem csak a finn folklór és nyelv kincstára — a történelmi hagyományok szédítő mélységeinek emlékét őrizte meg. Kozmogóniája, kultúrhéroszai világot, embert, társadalmat és műveltséget teremtettek: figyelmes elemzéséből, mondhatni, valóságos „őstörténeti enciklopédiai szótár” bukkant elő. M. A. CASTREN oroszországi expedíciói, nyelvészeti, néprajzi és történeti felfedezései, amelyeket *EUROPAEUS* és *AILIO* gazdagítottak, nagy hatással voltak a finn nemzeti ébredésre. Az urál-altaji nyelv- és néprokonság elmélete született meg.¹⁷ A szibériai Minuszinszki-medencétől Finnorszáig terjedő roppant területet az urál-altaji rokon nyelvű ősnépekkel telepítette be a tudományos képzelet. Az akkor még rendkívül szórványos, ám egyes darabjaiban roppant magas színvonalat képviselő régészeti leleteket, amelyek Szibériából és az Uráltól nyugatra bukkantak fel — példának okáért a permi ezüstök és az altaji aranykincsek — az urál-altajiak hagyatékainak tartották. Senki kétségbe nem vonta, hogy a finnek távoli elődei magas színvonalú műveltséget teremtettek az északi tájakon.

Eme eszmei előzményeknek nem töretlen folytatója A. M. TALLGREN. Ifjúságától a finn nemzeti mozgalom radikális szárnyához csatlakozott, és rövidesen vezető egyénisége lett. Harcos politikai publicisztikai működése végigkísérte pályafutását. Ebben a tudományos és a politikai, közéleti publicisztika szétválaszthatatlan. A finnugor őstörténetet, az orosz, majd a szovjet tudományt elemző tanulmányai egyben szenvedélyesen polemizáló publicisztikai írások is. A szárazon értekező tudományos stílus helyébe személyes hangvételű, színes előadásmódot állított. Gyors reagálása, meglepően nem skandináv szenvedélyessége néha túlzásokra ragadtatta őt. Mélyen humanista és demokratikus meggyőződéséhez kétség nem férhet, ahogyan szándékainak tisztaságát még tévítéleteiben sem lehet kétségbe vonni. Tudományos, politikai és morális tekintélyét a finn szélsőjobboldal sovinizmusa elleni küzdelemben alkalmazta. Az események kényszerpályára is vitték közéleti tevékenységét, de demokratikus meggyőződés-

¹⁷ *AILIO*, J., 1932 és *EUROPAEUS*, D. E. D., 1870.

sét, szenvedélyes békevágyát, tudományba vetett hitét még súlyos események terhe alatt sem adta fel.

Nyugat-Szibéria és Északkelet-Oroszország bronzkoráról írt művével tört be a finn tudományba. Ez valóban betörés volt. A század elején a tudomány alig tudott valamit a jelzett több millió négyzetkilométernyi terület bronzkoráról. Mivel a tervszerű ásatások még hiányoztak, bizonytalan eredetű szórvány leletekre építő nagyszabású szintézis a tudomány elleni merényletnek tűnt a régészet finn szeniorjainak szemében. A kiváló V. A. GORODCOV életművével alapozta meg az oroszországi és kis részben a szibériai bronzkor feltárását.¹⁸ A. M. TALLGREN és V. A. GORODCOV egyébként meleg kollegiális kapcsolatban álltak.¹⁹ Az utóbbi nagy tapintattal egyengette a fiatal finn tudós pályáját. A. M. TALLGREN merészségének nagyságát növelte, hogy szinte félretolta a régészetben éppen hogy megszilárdult módszereket, és az addig szinte ismeretlen korszakba utalt tárgyakról kijelentette, hogy azok alkalmasak az etnikum meghatározására, éppen olyan hiteles történelmi források, mint a levéltárakban őrzött írott kútfők. A dolgok természetének megfelelően A. M. TALLGREN a finn nép finnugor elődeinek tulajdonította az általa taglalt, bronzkorinak vélt emlékeket. A bírálók érzékenységét nem a deklarált etnikai affinitás, hanem a tudományos szabályok mellőzése sértette. Az ismeretek akkori szintjére jellemző, hogy amikor A. M. TALLGREN elsőként összegezést közölt az ananyinói kora vaskori kultúráról, akkor azokat még bronzkorinak nyilvánította. Mindez semmit sem von le úttörő tevékenységének jelentőségéből, csupán a század eleji ismeretek tervszerű, nagy feltárásokat nélkülöző, kényszerűen szerény színvonalát tükrözi.

Az eset két okból érdemel említést. Először azért, mert A. M. TALLGREN szemében a régészeti emlékek nem egyszerűen tárgyak, amelyeket típusaik szerint rendszerezni kell, és csak ezt lehet velük tenni, hanem népek tevékenységét bizonyító történelmi források, amelyek felfedik készítőik népcsoport szerinti hovatartozását. A. M. TALLGREN pályafutásának kezdetétől annak utolsó éveig rendületlenül hitt annak lehetőségében, hogy a régészeti kultúrák etnikai affinitása meghatározható. Másodszor, A. M. TALLGREN saját működését gyakorlatinak, elméletek és módszerek iránt közömbösnek fogta fel, miközben valamennyi munkájában súlyosabbnál súlyosabb módszertani és elméleti kérdések tengelyére fűzte fel anyagát, és többük megválaszolását meg is kísérelte.

A két ok láthatóan ugyanarra a jelenségre világít rá. Mert végül is az, hogy a régészeti kultúrák tárgyai és emlékei felfedik-e hátrahagyóik etnikumát, elevenbe vágó módszertani és elméleti probléma.

A finnugor előzményekhez forduló magyar tudomány állásfoglalásától eltérően, A. M. TALLGREN nem kételkedett a finnugor és az ugor korszak műveltségének fejlett színvonalában. A két álláspontot én szembesítem, mert A. M. TALLGREN

¹⁸ GORODCOV, V. A., 1930.

¹⁹ GORODCOV, V. A. levele A. M. Tallgrenhez. A dátum nélküli levél valószínűleg az 1905–06. évi orosz forradalom után íródott. Finn Nemzeti Múzeum. Őstörténelmi Osztály kézikönyvtára. TALLGREN, A. M., Fasc. 9.

ezt soha sem tette meg. Ha a magyar régészetről egyáltalán nyilatkozott, akkor az udvarias elismerés hangnemét használta, legfeljebb addig ment el, hogy jelezte, a magyar régészetnek más az érdeklődési köre.

A finnugor régészet és őstörténet nemzetközileg számon tartott fóruma lett az *Eurasia Septentrionalis Antiqua* (ESA) c. évkönyvsorozat, amely a húszas évek második felében és a harmincas évek első felében nagy érdemeket szerzett a Szovjetunióban folyó régészeti kutatások eredményeinek nemzetközi ismertetésében. Publikációival és tudományszervezői tevékenységével A. M. TALLGREN hervadhatatlan érdemeket szerzett, és méltánytalanság éri emlékét azzal, hogy erről átfogó értékelés még nem született. Az persze óriási torzulást okozna, ha valaki csak az ESA köteteire hagyatkozva kísérelné megítélni a szovjet régészet jelzett évtizedben elért eredményeit. Maga A. M. TALLGREN ismerte fel, hogy az ESA képtelen átfogni azokat. Az más dolog, hogy A. M. TALLGREN megkísérelte a lehetetlent.

Nyugat-Szibériára, az Urál és a Volga—Káma vidékére összpontosult érdeklődése csakhamar a pontuszi sztyeppe és Észak-Kaukázus felé fordult. Kiderült ugyanis a szakirodalomból, hogy a finnugor őstörténettel összeforrott területekről származó, vallási hiedelmekkel kapcsolatos bronztárgyak, továbbá általában a fémművesség termékei a déli tájak műveltségeiből származtak, illetőleg azok mintáit követték a helyi finnugor mesterek. A finnugor és a finn őstörténet bronzkori, messzi déli tájak népeihez fűződő műveltségi kapcsolatai körvonalazódtak, éspedig oly módon, hogy azokban az etnogenezis déli eredője is hangsúlyt kaptak. A bronz- és kora vaskori déli kapcsolatok előtérbe kerülése A. M. TALLGREN tevékenységében azt eredményezte, hogy a finnugor és a finn őstörténetet abba a műveltségi egységbe illeszkedőnek vélte, amelyik Kelet-Európában a pontuszi sztyeppétől a szubarktikumig terjedt.²⁰ A. M. TALLGREN nagyvonalú következtetéseit az idő megrostálta. A magyar nyelvtudós, MUNKÁCSI Bernát TALLGRENnél korábban fejtegette a finnugor nyelvtörténet és etnogenezis déli szálait. E déli szálak problémája azóta is napirenden maradt. A régész-történész A. M. TALLGRENnek még a húszas években levont következtetései, történeti általánosításai e déli vonatkozásokat megkísérelték történetileg megindokolni, és ebben a tekintetben eredményei tisztelő méltatást érdemelnek.

A finn tudományban nem mindenki osztotta A. M. TALLGREN nézeteit. Egy jelentős kérdésben azonban közös elvi állásfoglalás fűzte össze a finn álláspontokat. Egyetértettek abban, hogy a finnugor ősműveltség nagyszabású interetnikus érintkezések kereszteződésében fejlődött, hordozói nem isten háta mögötti őserdők félvad lakói, hanem imponáló erődtített településeket és ipart teremtő, bronz- és kora vaskori szinten álló népcsoportok voltak. A. M. TALLGREN a finnugor és sajátosan a finn őstörténet felderítése közben jutott el addig a feltételezésig, hogy a pontuszi sztyeppénél húzza meg a határt, amellet jó két évezreddel korábbi fejlemények vizsgálatában, mint a sajátosan magyar őstörténeti vonatkozásokat felfejtő magyar kutatás.

²⁰ TALLGREN, A. M., 1926, 1—248; TALLGREN, A. M., 1936, 171—185.

Vajon miért nem találkozott ez a két kutatási irányzat? Nem kívánom előkövetkeztetésekkel terhelni a nagy figyelmet és körütekintést érdemlő tudománytörténeti téma részletes tárgyalását. Balgaság lenne akár a magyar, akár a finn oldalon tájékoztatlanságot tétélezni fel. A lényegi koncepcionális kérdésekben az álláspontok mindkét oldalon ismertek voltak. Esetleg egy-egy fontos megállapítás maradhatott a véletlen folytán nézőponton kívül. A lényeges az, hogy a magyar őstörténet művelői számára a finnugor és az ugor előzmények periférikus kérdések maradtak. A tudománypolitikai légkör pedig senkit sem ösztönzött arra, hogy az ominózussá vált előzmények vizsgálatakor elért új eredményeket, amelyek koncepcionális átalakítást írtak elő, bárki is komolyan értékelje. Még a finnugor tudományok művelői sem mélyedtek el az új művelődéstörténeti eredményekben. Erre nézve sajnálatosan jellemző példa az az összefoglalás, amelyiket ZSIRAI Miklós készített a LIGETI Lajos szerkesztésében megjelent *Magyarság őstörténete* számára.²¹ Ez annyira visszafogottan és annyira a korabeli ismeretek színvonala alatt értékelte a finnugor és az ugor vonatkozásokat, hogy a turkológus LIGETI Lajos kényszerült arra, hogy megközelítően a korabeli tudományos eredmények szintjén mutassa be a finnugor és az ugor korszak művelődési állapotait. Mert az, hogy ZICHY István a húszas évek elején írt nagyszabású szintézisében a bolgár-török érintkezések jelentőségének túlhangsúlyozására vállalkozott, megérthető, bár nem méltányolható. Nagy érdemű kell azonban betudni, hogy ismertette a finn tudományoknak azokat az eredményeit, amelyek már a húszas évek elején más megvilágításba helyezték a finnugor és az ugor korok műveltségi viszonyait. ZICHY István szkepszissel fogadta ezeket az eredményeket, és vitatkozva velük, elutasította őket.²² ZICHY István imponáló tájékozottsággal és történetírói intelligenciával rendelkezett. Éppen ennél fogva, nagy felelősséget vállalt magára, amikor a könnyen ellenőrizhető finn tudományos eredményektől, köztük A. M. TALLGRENétől, mereven elhatárolta magát. Ezzel a tettevel egyben a magyar őstörténeti kutatások látókörét szűkítette be, mégpedig olyan sikeresen, hogy kihatásait még ma is érezzük. Méltánytalanság lenne azonban egyedül ZICHY Istvánra hárítani a felelősséget a történetekért. ZICHY István nem gátolta az ellenvélemények kifejtését, de meghallgatásuk után a magyar őstörténet kérdéseiben kialakított téves állásfoglalásait nem adta fel. S hogy csak igen kevés ellenvélemény hangzott el, annak egyik oka a tudománypolitikában és a tudományos közélet állapotában kereshető. A másik ok abban lelhető fel, hogy a finnugor tudományok hazai művelőinek őstörténeti ismeretei oly szerény szinten álltak, hogy a magyar őstörténeti irányú turkológia művelőinek és a történészeknek nem okozhattak gondot.

Nehezen kiigazítható tévhitet okozhatna, ha azt a látszatot kelteném, hogy A. M. TALLGREN megállapításai mindenben feddhetetlenek. Más megítélés alá esnek adatai és következtetései. Láttuk, adatai valószínűsítették, talán bizonyították

²¹ ZSIRAI Miklós, 1943, 34—35.

²² ZICHY István, 1923, 38—39.

is, hogy a finnugor ősműveltségben, ennek fejlődésében ugyanazok a szabályszerűségek és ismérvek érvényesültek, mint az eurázsiai kontinens mérsékelt égövi belső körzeteiben élő ősi etnoszok esetében. Megdőlt tehát az az abszurd teória, hogy a fejlődésképtelen finnugorok elszigetelten éltek őserdeikben. Problematikusak, esetenként ingatagok viszont azok az elvek, amelyekre támaszkodva a régészeti kultúráknak ezt vagy amazt a csoportját a finnugorokkal vagy az ősfinnekkel kapcsolta össze. A. M. TALLGREN történeti következtetései sem mindenben megnyugtatók. Így nem kelt bizalmat a finnugorok déli kapcsolatainak jelentőségére vonatkozó túlértékelése, melynek csúcsa az, hogy egységes pontuszi kultúrtörténeti közösség fogalma alá vonta őket.

Az elmélet és a módszer mellőzése miatt A. M. TALLGREN nem gondolta végig nagyszabású következtetéseinek kiindulópontját; azt történetesen, mi a bizonyíték arra, hogy az általa finnugornak deklarált bronzkori régészeti emlékek valóban finnugor hagyatékok-e. Vagyis, a régészet illetékessége az etnikai kérdések eldöntésében nála éppen úgy fel sem merült, miként a magyar őstörténeti irányú régészetben. Egyéb kérdésekben — mint pl. a vallástörténet, gazdálkodás- és településtörténet — A. M. TALLGREN körültekintően elemzett módszertani és elméleti problémákat. Tette ezt annak ellenére, hogy az elméleteket nem sorolta a tudomány központi kérdéseihez, saját elméleti érdeklődését pedig tagadta.

A régészeti kultúrákat hordozók etnikai meghatározásának nyitott és problematikus kérdéseiben a magyar és a finn tudomány hasonló álláspontot foglalt el. Ennek finn oldalon is megszülettek a káros eszméi és politikai következményei, amelyek ellen A. M. TALLGREN hiába emelt szót, mert azok a következtelenségek, melyekből a finn nacionalizmus merített, az ő tevékenységében rejtlettek.

Kelet-Európa területén valamennyi imponáló régészeti kultúra hordozójának germán etnikumát deklaráló fasiszta német őstörténet Skandináviát tette meg az ősgermán szellemiség székhelyének. Úgy vélte, innen áradt szét és vette birtokba Európát. Az önálló életre képtelen finnugorságból leszármazott skandináviai finneket idegen testnek tartotta. A régészet tényeivel való gátlástalan manipuláció szólásra bírta A. M. TALLGRENT. Egy szenvedélyes hangvételű tanulmányban leplezte le a manipuláció tudománytalanságát. A szóban forgó eset azokhoz a kivételes alkalmakhoz tartozik, amikor a súlyosan elmarasztaló fogalom, a „leplezés” helyénvaló.

Elvben kétféle lehetőség kínálkozott A. M. TALLGREN számára, hogy a fasiszta hamisításokra válaszoljon. A finn nemzeti függetlenségnek nem volt nagy történelmi múltja. Az orosz uralmat megelőzően több évszázados svéd uralom alatt éltek a finnek. Éppen TALLGREN esetében azonban mégiscsak kínálkozott egy olyan lehetőség is, hogy a germán szupremáciára alapozott ideológiával egyfajta finn szupremácia gondolkört szembesítsen. Hiszen ő mutatta ki a finnugor ősműveltségnek egy magasan fejlett pontuszi kultúrvilághoz való tartozását. És ezen az alapon már készen állt egy nagyszabású történeti általánosítás vázlata. Könnyen felismerhető, hogy az a lehetőség, amelyiket a

magyar tudomány valószínűleg meg a fasiszta német történetírással szemben, a finn tudományban is jelen volt. A finn történelemnek a nemzeti függetlenség szemszögéből kedvezőtlen alakulása tehát egy másfajta értékelésre alapozott szupremácia ideológia kimunkálását nem zárta el.

A. M. TALLGREN a fellépés körülményeit tekintve kevésbé hatékony, a tudomány fejlődése számára azonban nagy távlatokat nyitó megoldást választott. Az etnikumnak régészeti eszközökkel való meghatározása terén összegezte saját ismereteit, és szembesítette azokat a régészettudomány egészében felgyűlt tapasztalatokkal.²³ Rámutatott arra, hogy értelmét veszti az a régészet, amelyik minden áron és eszközzel hajszolja a régészeti kultúrák hordozói népi személyazonosságának meghatározását. Különösen káros egyetlen nép őseit kikiáltani valamennyi fejlett régészeti emlék hordozóinak. Minden fejlett nép heterogén, heterogén a kultúrája is, mert kapcsolatai révén kívülről érkezett befolyásokat és ösztönzéseket vett át. Éppen ezért a modern, fejlett nemzeteket és műveltségüket nem lehet visszapörgetni kialakulásuk korára és színhelyére; egy adott időmetszetben és színhelyen megtalálni, körülhatárolni őskultúrájukat, képtelen feladat. A régészet az etnikum meghatározására alkalmatlan, mert a régészet adatai: a tárgyak, jelképek, településmaradványok stb. etnikai információt nem hordoznak. A régészet óriási eszköz a gazdaság- és településtörténet, az eszmények és vallási hiedelmek történetének bemutatására, de korlátozottabb mértékben tudja illusztrálni az emberek társulási formáinak, a társadalom történetének alakulását.

A. M. TALLGREN elvi állásfoglalásának árnyalatait az idő meghaladta, dialektikusabb megfogalmazások szükségesek szinte valamennyi érintett aspektusban. Hogy milyennek képzelem az árnyaltabb megfogalmazásokat, erre nézve az érdeklődőt egy megjelent gondolatmenetemhez irányítom.²⁴ Nem azért teszem ezt, mintha elhinném, hogy sikerült felülmúlnom TALLGREN nézeteit, és kifogástalannak tartom a saját feljegyzéseimet. Ellenkezőleg, csak azért hivatkozom rá, mert polémia kiindulópontja lehetne. A leglényegesebb ponton, azt hiszem, már senki sem múlhatja felül TALLGRENT, aki a régészet, őstörténet elvi kérdéseire nyúl. Az etnocidizmust hirdető, áltudományos őstörténetre alapozott ideológia ellen lépett fel akkor, amikor az etnikai problémák tisztázása terén a régészet gyengeségét felfedte. És ezen a lényeges ponton A. M. TALLGREN messze maga mögött hagyta a korabeli magyar tudományt.

²³ TALLGREN, A. M., 1936, 18, 21, 23, 24.

²⁴ BARTHA Antal, 1976, 425–436.

- AILIO, J.
1932 *Suomen kultuurhistoralliset maa-kuntaja paikallismuseot*. Helsinki.
- BARTHA Antal
1976 *Magyar őstörténet. A kutatás mód-szere*. Magyar Tudomány 425—435.
- EUROPAEUS, D. E. D.
1870 *Die finnisch-ungarischen Sprachen und die Urheimath des Menschengeschichtes. Zur Beleuchtung der archäologischen Fragen im Betreff des ältesten Vorhistorischen Dasein der Menschen*. Helsingfors.
- FETTICH Nándor
1935 *A honfoglaló magyarság fémmű-vessége*. Bp.
- GOMBOCZ Zoltán
1912 *Die bulgarisch-türkischen Lehn-wörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.
- GORODCOV, V. A.
1930 ГОРОДЦОВ, В. А.: *Бронзовый век Центральной России*. Москва.
- GYÖRFFY István
1928 *A szilaj pásztorok*. Karcag.
- HÓMAN Bálint
1943 *Elnöki megnyitó beszéd*. Századok 137—153.
- LIGETI Lajos
1943 *Az uráli őshaza*. In: *A magyarság őstörténete*. (Szerk.: LIGETI Lajos) 37—69. Bp.
- MÉSZÖLY Gedeon
1929 *Mióta lovasnép a magyar?* Sze-ged.
- MUNKÁCSI Bernát
1901 *Árja és kaukázusi elemek a finn-ugor nyelvekben*. Bp.
- NÉMETH Gyula
1930 *A honfoglaló magyar nép kialaku-lása*. Bp.
- PAULER Gyula
1900a *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp.
1900b *A baskir—magyar rokonságról*. Budapesti Szemle 217—280.
- SZENTMIKLÓS Lajos [MOLNÁR Erik]
1942 *Magyar őstörténet*. Bp.
- TALLGREN, A. M.
1926 *La pontide préscythique après l'introduction des métaux*. ESA II.
1936 *Problems Concerning the Central-Russian Gorodische Civilisation*. ESA X.
- VÁMBÉRY Ármin
1884 *A magyarok eredete és a finnugor nyelvészet*. Bp.
- ZICHY István
1923 *A magyarság őstörténete és művelt-sége a honfoglalásig*. Bp.
- ZSIRAI Miklós
1937 *Finnugor rokonságunk*. Bp.
1943 *A magyarság eredete*. In: *A ma-gyarság őstörténete*. (Szerk.: LI-GETI Lajos) 9—35. Bp.

RÉGÉSZETI ADALÉKOK LAKÁSKULTÚRÁNK TÖRTÉNETÉHEZ

1.

Lakáskultúránk történetének egyik legbecsesebb forrása nyelvünk szókincse. A lakásra vonatkozó legfontosabb szavaink a finnugor együttélés korából származnak, tehát legalább négy-ötezer esztendősek. Ilyen a *ház, fal, lakik, rak* (eredetileg: épít), *ajtó, fél* (kapufél) s talán a *küszöb*, a berendezés tárgyai közül pedig az *ágy* szó.¹ A jövevényszavak többsége szláv (*pitvar, ablak, padlás, kemence, pest* stb.), kisebb része bolgár-török eredetű (*sátor, kapu*),² s nem kétséges, hogy jóval fiatalabbak az előbbieknél: a honfoglalás körüli évszázadokban kerültek nyelvünkbe.

A szavak hozzátvetőleges korának ismerete azonban vajmi keveset árul el őseink hajlékáról, annak koronkénti változásáról. A szavakhoz tapadó egykori valóság felderítése terén a múlt század vége — HERMAN Ottó kezdeményezése — óta néprajztudományunk tette a legtöbbet.³ Különösen a két világháború közötti időszakban folytak intenzív kutatások és polémiák. A néprajzi vizsgálatok a nyelvi adatokon kívül elsősorban az eurázsiai (főként a velünk rokon) népek archaikus építményeit használhatták forrásul a magyar ház történetének rekonstruálásához. Az írott kútfők vallomásai csupán a honfoglalás körüli időszakról nyújtanak némi segítséget. A régészet pedig ekkor még alig hallatta szavát ebben a kérdésben, hiszen sem a magyar őstörténet színtereként számításba jöhető keleti területeken, sem pedig hazánkban nem folytak számottevő településfeltárások.

Ez a helyzet nagyjából a második világháborút követő években változott meg lényegesen. A szovjet földön óriási méretekben folyó telepásatások jelentős része az egykori finnugor szállásterületekre esett. Zömmel az ötvenes évek elején láttak napvilágot a harmincas-negyvenes évek ásatainak közleményei is. Az újjászerveződő magyar régészeti kutatás egyik legfontosabb feladatát a középkori falutelepülések feltárásában látta.⁴ A meginduló faluásatások az elmúlt három

¹ BÁRCZI Géza, 1958, 12, valamint a TESz és a MSzFE megfelelő címszavai.

² Vö. BÁRCZI Géza, 1958, 77, 94.

³ A háztörténeti kutatások nagyszerű összegzését l.: KOROMPAY Bertalan, 1954.

⁴ A háztörténet kutatásának szempontjából MÉRI István (1948, 19) így ítélte meg a tennivalókat: „Elpusztult falvaink tömegének feltárása szükséges ahhoz is, hogy a magyar ház fejlődését — a honfoglalók hajlékától a középkor végének fejlett, kétosztatú

évtizedben középkori falvaink történetének számos alapvető kérdését tisztázták, vagy vittek közelebb a megoldáshoz. Főként a lakóházak szerkezetének kutatásában születtek jelentős eredmények.⁵

Lakáskultúránk történetének vizsgálata tehát ma már semmiképpen sem nélkülözheti a régészet eredményeit. Ezt a Kárpát-medencei emlékanyaggal kapcsolatban általában nem is vitatják a szakemberek. A népi építészetünk előzményeit vizsgáló néprajzkutatók széles körben hasznosítják Árpád-kori és késő középkori falvaink feltárásának eredményeit.⁶ Korántsem mondható azonban általánosnak a korábbi, a keleti területeken végzett feltárások tanulságainak kamatoztatása, többnyire csupán a dél-oroszországi telep kutatások eredményeit kísérik figyelemmel szakembereink.⁷ Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a magyarság és rokon népei elődeivel kapcsolatba hozható régészeti emlékanyag az esetek jelentős részében a régészkatatók körében is vitatott, s többféle — gyakran egymásnak ellentmondó — feltevés lát napvilágot az uráli, finnugor, ugor és magyar őshaza területi elhelyezkedéséről és esetenként idejéről is. A viták szövevényében rendkívül nehéz még úgy-ahogy is eligazodni, különösen a disputák alapjául szolgáló régészeti forrásanyagot kellően nem ismerő szakembereknek, akik sok esetben inkább lemondanak e forráscsoport hasznosításáról. Igen nagy nehézséget jelent továbbá a hatalmas vonatkozó régészeti szakirodalom áttekintése, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egyes kiadványok nálunk hozzáférhetetlenek.

Az említett akadályok azonban semmiképpen sem indokolhatják a régészeti forrásanyag figyelmen kívül hagyását. Az elméletek és feltevések labirintusában ma már több kitűnő összefoglalás igazít bennünket útba, amelyek a legfontosabb leletanyagról s annak értékeléséről is nagyszerű áttekintést nyújtanak.⁸ A finnugor lakóépületek története szempontjából fontos régészeti leleteket korábban a néprajztudomány szempontjából is felférték.⁹

Kétségtől kívül a régészeti leletek néptörténeti értékelése okozza a legtöbb nehézséget. Csak hogy éppen a finnugor népek esetében korántsem reménytelen vállalkozás az egyes régészeti leletcsoportok (műveltségek vagy kultúrák) népi hátterének meghatározása, hiszen néhány, fejlődésben elmaradt rokon népünk (elsősorban az obi-ugorok) hagyományos népi kultúrája és a földből előkerült leletek közt közvetlen kapcsolat állapítható meg. Az időben visszafelé haladó nyomozás a többi finnugor nép őstörténetében is új lapokat nyitott.¹⁰ Attól még

házáig — tárgyi alapon nyomon követhessük, hiszen jelenleg pl. az Árpád-korból egyetlen hiteles házformát sem ismerünk [...]” L. még: FÜLEP Ferenc, 1951, 4, 9.

⁵ Vö. MÉRI István, 1952; 1964; KOVALOVSKÍ Júlía, 1971; PARÁDI Nándor, 1971.

⁶ L. K. CSILLÉRY Klára, 1968; BALASSA M. Iván, 1977, 347—353.

⁷ Ezeknek az ásatásoknak legfontosabb eredményei főként MÉRI István, 1952; 1964; KOVALOVSKÍ Júlía, 1960; 1975 és BÓNA István, 1973, munkái révén kerültek be a magyar kutatás vérkeringésébe.

⁸ Vö. pl.: CSERNYECOV, V. N. 1953; 1957; TRETYAKOV, P. N., 1966; BADER, O. N., 1970; HALIKOV, A. H., 1969.

⁹ SZOKOLOVA, Z. P., 1957; 1963; 1964.

¹⁰ Vö. SZMIRNOV, A. P., 1963, 3; FODOR István, 1973 (további irodalommal).

természetesen távol vagyunk, hogy e nyelvcsalád egyes népeinek őstörténetét régészetileg is lépésről lépésre követni tudjuk. Különösen sok a fehér folt még a sztyeppevilág „nemzetközi” műveltségi körébe szakadt magyarság őstörténeti térképén. A legfontosabb sorsfordulókról azonban ma már a régészetnek is van mondandója, s ami a címben jelzett kérdés szempontjából talán a leglényegesebb, nagyjából meg tudjuk jelölni azokat a területeket, ahol az ősmagyarság önálló néppé formálódott. Az itt előkerült régészeti leletek pedig a számba jöhető tudománysszakok közül kétségkívül a legteljesebb és legtárgyilagosabb képet festik őseink életmódjáról. Emellett a régészeti időrend minden bizonytalansága, hozzávetőlegessége ellenére is összehasonlíthatatlanul pontosabb, mint az őstörténetben szintén eredményesen hasznosítható nyelvészeti kronológia.¹¹

Az uráli, illetve finnugor népek régészeti hagyatékát az újkőkor korai szakaszától, azaz nagyjából i. e. 4000-tól tudjuk nyomon követni. A nyelvészeti és régészeti vizsgálatok majdnem egybehangzó eredménye szerint az i. e. IV. évezredben az uráliak szállásterülete az Urál-hegység keleti oldalához csatlakozó nyugat-szibériai területen volt. Az i. e. 3000 körüli évszázadokban szállták meg az Urál nyugati oldalát, a Káma folyó völgyét.¹² A kutatók túlnyomó többségének véleménye szerint a hegység mindkét oldalát magába foglaló, i. e. III. évezred, újkőkori műveltség a többé-kevésbé még egységes anyagi kultúrával rendelkező finnugorság emlékenyaga.¹³

Az újkőkori települések feltárása lényegesen megváltoztatta a korai finnugor lakóházakról alkotott korábbi elképzeléseket. Z. P. SZOKOLOVA már az ötvenes évekig feltárt lakóházak alapján joggal állapította meg, hogy nem a kúpos kunyhó volt a finnugorság legkorábbi hajléka, amint ezt a korábbi kutatás általában feltételezte,¹⁴ hanem a sátozott veremház. A felszíni kúpos kunyhót ugyan a legkorábbi időktől használták, de csak a nyári, melegebb időszakban, télen a földházakban laktak.¹⁵ Elgondolásának lényeges pontjait az újabb régészeti feltárások is igazolták, és tovább gazdagították az ősi finnugor lakáskultúráról kialakult elképzeléseket. Az alábbiakban néhány fontosabb lelőhely rövid bemutatásával kíséreljük meg nyomon követni az Urál-vidéki újkőkori lakóházak fejlődését.

Az uráli újkőkori műveltség legkorábbi, kozlovi szakaszából (kb. i. e. 4000—3300) még nincsenek biztos adataink a lakóházakról. V. N. CSERNYECOV úgy vélte, hogy ekkor még valószínűleg olyan felszíni, könnyű szerkezetű épületekben élt az itteni lakosság, mint az obi-ugorok nyírfakéreg sátra (*csum*).¹⁶ E kényszerű feltevést azonban a kutatás hiányossága szülte, s nagyon valószínű, hogy az

¹¹ Vö. LÁSZLÓ Gyula, 1955, 39.

¹² HAJDÚ Péter, 1964, 74; 1966, 9; 1977, 75; CSERNYECOV, V. N., 1963; 1970, 262; 1971, 110—112; 1973, 13—14; BADER, O. N., 1970, 166; FODOR István, 1976, 161—168; 1977, 292—300.

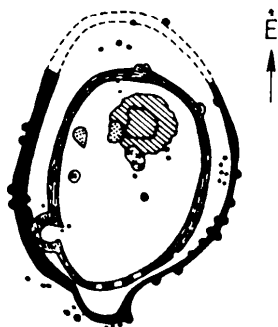
¹³ Vö. HALIKOV, A. H., 1969, 381; 1975, 182—183.

¹⁴ SZOKOLOVA, Z. P., 1957, 97—98; Vö. KOROMPAY Bertalan, 1954, 71—73.

¹⁵ SZOKOLOVA, Z. P., 1963, 348.

¹⁶ CSERNYECOV, V. N., 1968, 41; 1970, 263.

elkövetkezendő években koraneolitikus földbe ázott lakóházakra bukkannak majd a kutatók. O. N. BADER óvatos feltételezése szerint már az eddig ismertek közül is erre a korra tehető az E. M. BERSZ által a Szverdlovszk melletti Nyizsnaja Makusa nevű telepen feltárt, közel kör alakú ($4,8 \times 6$ m), alig földbe mélyített, kb. 28 m^2 nagyságú épület. A padlón két tűzhelynek, a gödör pereménél pedig a sátortetőt tartó 13 oszlopnak a nyomát figyelték meg (1. kép).¹⁷ V. F. SZTARKOV

1. A Nyizsnaja Makusa-i ovális lakóházak. (A belső a korábbi épület.) Bader, O. N., 1970, 2/13. kép

ezzel szemben az újkőkor középső szakaszára keltezi az épületet (kb. i. e. 3300—2700).¹⁸ A ház gödrének betöltéséből előkerült edénytöredékek, amelyek felületét hegyes pálcikával felvitt, ún. fércvonalak díszítenek,¹⁹ úgy vélem, inkább BADER keltezését erősítik meg. Azt azonban csak a további kutatások tisztázhatják, hogy a legkorábbi finnugor lakóépületek valóban kör alakúak voltak-e.²⁰

Az uráli újkőkori műveltség említett második időszakára keltezhető lakóházak eddig még szintén csak a hegység keleti oldaláról kerültek elő. O. N. BADER 1945-ben, a Nyizsnayij Tagiltól nem messze fekvő poludjonkai telepen két, félig földbe mélyített ház egy-egy részletét figyelte meg. Padlójuk 90—120 cm mélyen volt, amelyen több helyen a szabad tűzhely nyomai találhatók. (Lehetséges, hogy a tűzhelynek nem volt állandó helye, azt időnként változtatták.) Az első ház szélessége 5 m, hossza 8-10 m lehetett. A második háznak csak az egyik sarkát

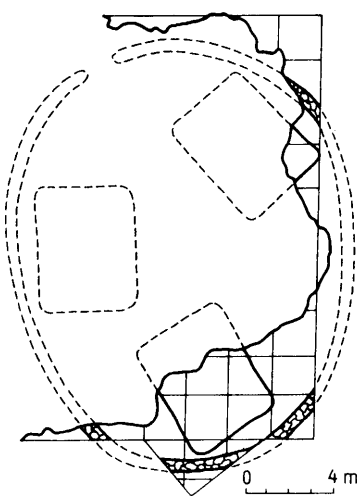
¹⁷ BADER, O. N., 1970, 161, 2/13. kép.

¹⁸ SZTARKOV, V. F., 1970, 3.

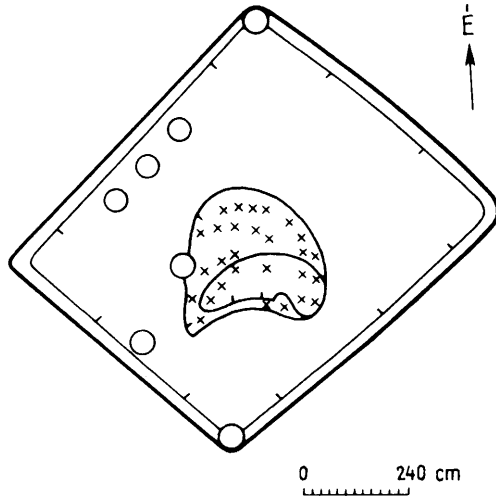
¹⁹ BADER, O. N., 1970, 2/1—2. kép.

²⁰ Amennyiben a jövőben ez derül ki, akkor a leletanyag más elemei mellett (kerámia, kőeszközök) a lakóépületek alakja is Csernyecov azon elgondolását erősíti meg, amely szerint az uráliak távoli elődei az átmeneti kőkorból — az i. e. 6000—5000 közötti időszakban — délről, az Aral-tó és a Kaspi-tenger keleti partvidéke környékéről húzódtak fel az Urál-hegységtől keletre eső területre (CSERNYECOV, V. N., 1968, 50—53; 1970, 262). Az Aral-vidéki kelteminári műveltség i. e. IV. évezredre keltezhető Dzsambasz-kala IV. nevű telepén ugyanis szintén ovális alaprajzú épület került elő. (Igaz, ez jóval nagyobb — 24×17 méteres — felszíni épület volt, amelynek oszlopos szerkezetű fala fából és nádból készült.) L.: TOLSZTOV, Sz. P., 1950, 70, 72; VINOGRADOV, A. V., 1968, 35, 37, 143, 152.

kímélte meg a partomlás. Gödrének fala mellett a felmenő fal alapjául szolgáló árok húzódott. BADER szerint a fal fából készült. A házgödrök betöltésében lelt elszenesedett nyírfakéreghancsok bizonyára a tetőt fedték egykor. A házak melletti kerítőárok az ásató szerint cölöpkerítés alapja volt, amely eddig egyedüli jelenség a vidék újkőkori településein (2. kép).²¹ A házak tetőszerkezete nem tisztázható egyértelműen, Z. P. SZOKOLOVA sátoztetőre gondol.²²

2. A poludjonkai (részben rekonstruált) házak. Bader, O. N., 1949a, 162, 1. kép

3. A Kozlov misz I. nevű telepen feltárt lakóház alaprajza. Jurovskaja, V. T., 1975, 87, 1/2. kép

Hasonló korú és szerkezetű lakóház került elő a Kozlov misz I. nevű telepen. Közel négyzetes alapú ($3,8 \times 4$ m), padlója mintegy fél méternyire mélyedt az egykori járószint alá, ennek közepén lelték meg a tűzhely nyomait. Hét cölöpnymot figyeltek meg: kettőt egy-egy sarokban, hármat az egyik fal mellett, egyet pedig majdnem közepén, a tűzhely közelében (3. kép).²³ A félig földbe ázott háznak — úgy tűnik — legalábbis az egyik oldalon felmenő fala volt, s ebben az esetben talán féltetős szerkezetre gyanakodhatunk.²⁴

Nagyjából ugyanerre az időre, valószínűleg az i. e. IV. évezred végére keltezhető a délebbi, a ligetes sztyeppe övezetében, az Isim folyó partján levő Kokuj I. nevű település két lakóháza, melyek közül csak az egyiket tárták fel

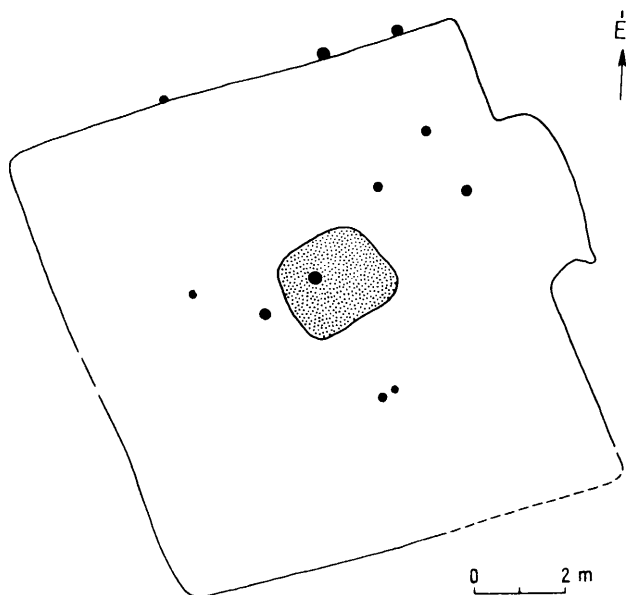
²¹ BADER, O. N., 1949a, 144—150; 1949b, 3—8.

²² SZOKOLOVA, Z. P., 1957, 93.

²³ JUROVSKAJA, V. T., 1975, 86—88.

²⁴ Nehezen egyezhetünk az ásatóval, aki úgy véli, hogy e ház jóval nagyobb alapterületű volt, s csupán a közepét mélyítették a felszín alá. (JUROVSKAJA, V. T., 1975. 88.) Ilyen szerkezetű lakóházat ugyanis eddig másutt még sehol nem figyeltek meg.

teljesen. Ez utóbbi (harmadik számú) $5,88 \times 5,7$ m-es, lekerekített sarkú, 70-80 cm-re földbe mélyített épület volt, északi falába vágták a meneteles, 105-130 cm széles bejáratot. A másik (második számú) gödrének mélysége 140 cm, a feltárt rész nagysága $9,30 \times 7,10$ m. A tűzhely nyomát a ház közepén lelték meg. A megfigyelt 6 cölöplyuk közül a legnagyobb a tűzhely mellett volt, amiből alighanem sátortetőre következtethetünk. Az igen mély épületnek aligha lehetett

4. A Szosznovij Osztrov-i lakóház. Viktorova, V. D., 1968, 162, 1. kép

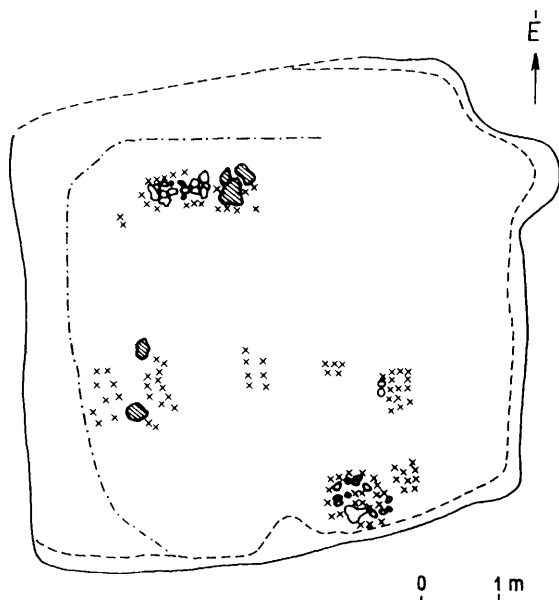
felmenő fala. Az előbbi, félig földbe ásott ház tetőszerkezetének nem maradt nyoma.²⁵

Az újkőkör késői időszakából (i. e. 2700—2200) már az Urál-hegység mindkét oldaláról ismerünk lakóházakat. A keleti oldalon, Tyumenytól délre, a Tura folyó partján, a Szosznovij Osztrov nevű lelőhelyen 180-190 cm mély, közel négyzet alapú, 93 m^2 -es földbe ásott ház került elő, közepütt a tűzhely nyomával (4. kép). A ház közepe táján megfigyelt 8 cölöplyuk közül a középső a legnagyobb, ami sátortetőre vall. A mintegy 3 m széles, egyenletesen emelkedő bejárat a keleti fal közepén volt.²⁶ Jóval északabbra, a Szaranpaul melletti Csesz-tij-jag nevű

²⁵ GENING, V. F.—GOLGYINA, R. D., 1969, 31—32, 43, III. tábla; GENING, V. F.—GUSZENCOVA, T. M.—KONDRATYEV, O. M.—SZTYEFANOV, V. I.—TROFIMENKO, V. Sz., 1970, 15, 17.

²⁶ VIKTOROVA, V. D., 1968, 163—165; BADER, O. N., 1970, 163. (BADER úgy véli, hogy a tetőn volt a bejárat. Az ásató közleménye alapján azonban nem tartjuk valószínűnek ezt — a néprajzi leírásokból egyébként jól ismert — megoldást.)

telepen nagyméretű (9×9 -tól 20×20 m-ig terjedő), négyzet alapú lakóházakat tártak fel, melyeknek padlója 3-4 méterre süllyedt a felszín alá. A folyóparton levő házak kijárata a lejtős, part felőli oldalon volt. A tűz nyomait viselő kövekből arra lehet következtetni, hogy a tűzhelyeket kővel rakták körül.²⁷ Sajnos, e házakat mindeddig nem tárták fel módszeresen. Az 1968-ban részben feltárt épület alapján sátozott szerkezetre gyanakodhatunk (középpüthető kerület a nagy tartóoszlop nyoma), s feltehető, hogy a padlót fával borították.²⁸

5. A csasihai ház alaprajza. Rausenbach, V. M., 1966, 16, 1. kép

E két földházzal ellentétben az erre a korra keltezhető lakóházak többségét csak félig mélyítették a felszín alá. A Nyizsnyij Tagil melletti csasihai telepen a kb. 40 m^2 alapterületű, négyzetes alapú ház padlója a mai felszíntől 80, az egykori járószinttől pedig csupán 45-50 cm-rel mélyebben volt. Rajta több, kővel kirakott tűzhely nyomát figyelték meg (5. kép). A bejárat a keleti oldalon volt.²⁹ A tető szerkezetének nem maradt nyoma. Hasonló, félig földbe ácsott ház került elő az Ajaty I. nevű településen is.³⁰

Az Urál nyugati oldalán, a Bereznyiki falu határában levő hutorszkojei telepen $16,5 \times 4,5$ m-es, a mai felszíntől számítva 70–105 cm-re földbe ácsott házat tártak

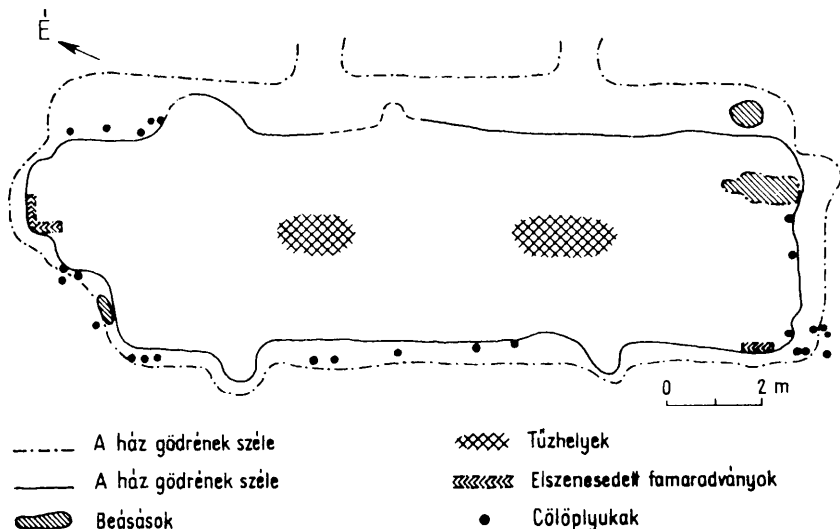
²⁷ CSERNYECOV, V. N., 1953. 12—13.

²⁸ SZTARKOV, V. F., 1975. 152.

²⁹ RAUSENBACH, V. M., 1966. 15—18.

³⁰ BADER, O. N., 1970. 163; SZTARKOV, V. F., 1970. 3.

fel, amelyben a padló szintje alá mélyedő két gödörtűzhely nyomát találták. A falakat egykor fával bélelték, ennek nyoma jól kivehető volt. A megfigyelt 27 cölöpnym a nyugati hosszanti fal és az északi rövidebb fal mentén helyezkedett el, ahol a bejárat is volt. Az épületnek tehát valószínűleg a nyugati oldalon volt felmenő fala s féltetős fedele lehetett. Az oszlopokból ítélve tető fedte a bejáratot is (6. kép).³¹

6. A hutorszkojei lakóház. Gyenyiszov, V. P., 1960. 39. 6. kép

Az uráli újkőkor végső szakaszán (i. e. 2200—1800), amely már a bronzkorba való átmenet időszaka, általában kisebb, 10—18 m² alapterületű, 1-1,5 m mély, egy tűzhelyes házakat letek, amelyek szintén féltetűsként rekonstruálhatók.³² A tyumenyi körzetben feltárt lipcsinszkojei házak méretei: 4,61 × 2,84 és 6,30 × 3 m, gödrük mélysége a régi járószinttől: 60-62 cm.³³ Az északi, Vicsegda-vidéki Visz nevű telepen jóval nagyobb, 50 m² körűli, négyszögletes, alig földbe mélyített épületeket tártak fel, ahol a sarkokban és középütt több tűzhely nyoma figyelhető meg. Ezek lényegében felszíni, felmenő falú épületek voltak, ez utóbbiaknak azonban nem maradt nyoma.³⁴ Az említett Nyizsnaja Makusa melletti koraneolitikus ház fölött egy erre a korra keltezhető, a megszokottól

³¹ GYENYISZOV, V. P., 1960. 38—40; FODOR István 1973a. 10; 1975b. 50. — Az ásató megfigyelése szerint a bejárat nyugati oldalán két. végével összeácsolt. egyenként kb. fél méteres gerenda feküdt. Ennek szerepét ugyan nem lehet egyértelműen meghatározni. de talán joggal gondolhatunk arra, hogy az ajtófélf egyik sarka került elő.

³² DMITRIJEV, P. A., 1928; 1951a. 31; 1951b. 15—16; JUROVSKAJA, V. T., 1973. 4—6.

³³ DMITRIJEV, P. A., 1928. 67; 1951a. 26—27.

³⁴ BUROV, G. M., 1962. 107—108; 1965. 60—61; 1967. 48—49.

ugyancsak eltérő formájú, ovális alaprajzú (8,6 × 7 m) földbe ástott ház került elő.³⁵

Az Urál-vidéki újkőkori települések feltárása tehát lényegében megerősíti Z. P. SZOKOLOVA idézett, két évtizede kifejtett álláspontját: az ősi finnugorság lakóházai félig vagy teljesen földbe mélyített veremlakások voltak. A házak alakja azonban sokkal változatosabb, mint azt korábban vélni lehetett, s egyelőre igen nehéz egységes fejlődési irányvonalat megállapítani. Nem igazolható, hogy a házak gödrének mélysége az idők folyamán egyre csökken,³⁶ hiszen már a legkorábbi időszakban is fellelhetők az alig földbe ástott s biztosan felmenő fallal is rendelkező épületek (Nyizsnaja Makusa, Kozlov misz I.). A teljesen földbe mélyedő lakóházak kivétel számba mennek (Csesz-tij-jag), s talán csak a legészakibb vidékeken lehettek gyakoribbak. A sátor tető sem volt általános, mint ahogy a házak alakja és méretei is igen változatosak, bár a négyszögletes, nagyméretű épületek látszanak általánosnak. Ezekben a kérdésekben azonban a további feltárások bizonyára jelentős mértékben bővítik majd ismereteinket.

Végképp túlhaladottnak tekinthetjük a századforduló néprajzkutatóinak azon vélekedését, amely szerint a finnugorság ősi hajléka a kúpos sátor lett volna, s a földbe ástott házak későbbi keletűek.³⁷ Így természetesen a magyar lakóházak legkorábbi előzményét sem az ideiglenes nyári hajlékként szolgáló kúpos kunyhókban kell látnunk.³⁸ A dolgozat elején említett ősi szavaink tehát elsősorban a röviden áttekintett típusú földházakra vonatkozhattak.

Az ugor együttélés korszakával nagyjából egybeeső bronzkorból (i. e. 18—8. sz.) már jóval több lakóházat ismerünk az Urál-hegység tágabb körzetéből. Az ugor kori lakóházak fejlődésének régészeti leletekből kiinduló vizsgálatát azonban nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy az egykori ugor szállásterületeket illetően ma még korántsem beszélhetünk egységes álláspontról. A nyelvi és régészeti nyomok azonban egyértelműen arról vallanak, hogy az ugor együttélés zömmel nem az északi, erdős övezetbe és viszonylag kis területre tehető (amilyen például az ugor őshazaként korábban számításba vett Káma-völgy), hanem a délebbi ligetes és sztyepei területek tágas térségeire.³⁹ Úgy vélem, egyre több adattal igazolható az a régészeti hipotézis, amely a nyugat-szibériai sztyeppe és ligetes sztyeppe nagy részét magába foglaló andronovói régészeti műveltség északnyugati csoportjában az ősi ugorság régészeti hagyatékát látja.⁴⁰ Eszerint az obi-ugorok és a magyarok távoli elődei az Urál-hegységhez keletről csatlakozó nyugat-szibériai ligetes sztyeppén és részben a sztyeppe

³⁵ SZTARKOV, V. F., 1970, 3; BADER, O. N., 1970, 2/13. kép.

³⁶ SZOKOLOVA, Z. P., 1963, 348.

³⁷ SIRELIUS, U. T., 1906, 96—101; Vö. SZOKOLOVA, Z. P., 1963, 347.

³⁸ HERMAN Ottó, 1899, 41—45; K. CSILLÉRY Klára 1970, 35, 40. — U. T. SIRELIUS véleményével szemben korábban már ZICHY István feltételezte, hogy a finnugorságnál lehetett „[...] beföldelt vermeskunyhóhoz hasonló épület” (1923, 14).

³⁹ Vö. GÜLYA János, 1965, 287; 1977, 121; HAJDÚ Péter—DOMOKOS Péter, 1978, 82—87; FODOR István, 1975a, 87—96.

⁴⁰ CSERNYECOV, V. N., 1963, 410; SZALNYIKOV, K. V., 1966, 118—124; 1967, 347, 352; KOSZAREV, M. F., 1965, 244; 1973, 73; MOGILNYIKOV, V. A., 1973, 180.

sávjában éltek. Itt alakult ki olyan fejlett bronzkori lovaskultúra, amelyet e nyelvek ugor kori szókészlete alapján feltehetünk.⁴¹ Ha tehát az említett területen és annak szomszédságában feltárt települések lakóházait szemügyre vesszük, belőlük nagy valószínűséggel rekonstruálni tudjuk az ugor kori lakóépületek egykori alakját.

Az andronovói lakóházak zömmel nagy alapterületű (100—300 m²), félig földbe mélyített épületek voltak. Egy településen általában 10—20 házat figyeltek meg. Feltehető, hogy ezek nemzetségi települések voltak, a házakat pedig egy-egy nagycsalád lakta.⁴² A műveltség legészakibb csoportjának területén feltárt kipeli településen egy 9 × 10 m-es, négyszögletes házat találtak, amelynek padlója a falaktól a ház közepe felé lejt, de legmélyebb része is csak 90 cm, a falaknál pedig csak 50 cm körüli. A ház hosszanti tengelye mentén két sor cölöpnym húzódtott, amelyek bizonyára a nyeregtetőt tartották. Itt ugyan csak egy egyszerű, 1 m átmérőjű tűznyomot figyeltek meg, a telep többi házaiban azonban legalább 2-2 gödörtűzhelyet leltek. A tűzhelyek egy részét kővel rakták körül. A félig földbe ástott házak mellett felszíni (valószínűleg fából készült, oszlopos szerkezetű) épületek nyomait is megfigyelte az ásató, ezek méreteit és szerkezetét azonban nem sikerült pontosan megállapítani.⁴³ A Kusztanaj melletti alekszejevszkojei telepen öt, félig földbe ástott, négyszögletes, 110—250 m²-es házat tártak fel, amelyeknek valószínűleg fából készült felmenő faluk is volt, s amint az a cölöpnymokból kitűnik, a lakóterületet helyenként két részre osztották. A gödör falát valószínűleg cölöpös szerkezetű vesszőfonattal erősítették meg. Minden házban több, kővel kirakott tűzhely volt. Az épületeket talán nyeregtető fedte, bár az ásató „kupola alakú” sátoztetőt is feltételez az egyik házon.⁴⁴

Ritkán fordulnak elő a viszonylag kis méretű (pl. 7 × 5; 8 × 6 m),⁴⁵ a valamivel mélyebb (120—140 cm) gödrű⁴⁶ és az átjáróval összekötött kéthelyiséges földházak.⁴⁷ Ezzel szemben bizonyára igen sok, teljesen föld fölé épült lakóház volt az andronovói településeken, ezek nyomait azonban csak egy-két szerencsés esetben sikerült megfigyelni.⁴⁸ A fában szegény sztyeppe területen a házak földfalát kőlapokkal rakták ki, s óvták meg a beomlástól,⁴⁹ a folyóktól távoli falvak házaiba pedig kutakat ástak, amelyek falát vesszőfonattal vagy kővel erősítették meg.⁵⁰ Egyes településeken nem csupán lakóházakat, hanem különböző gazdasá-

⁴¹ Vö. BÁRCZI Géza, 1958, 14; FODOR István, 1975a, 97—103.

⁴² *Andronovszkaja kultura*, 11.

⁴³ *Andronovszkaja kultura*, 36—37; SZALNYIKOV, K. V., 1951, 103—104.

⁴⁴ KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A., 1948, 76—81; *Andronovszkaja kultura*, 41.

⁴⁵ CSEBAKOVA, T. N., 1975, 96—97; JUROVSZKAJA, V. T., 1973, 17.

⁴⁶ JUROVSZKAJA, V. T., 1973, 17.

⁴⁷ ZDANOVICS, G. B., 1973, 44.

⁴⁸ ZDANOVICS, G. B., 1974, 61, 63.

⁴⁹ KUZMINA, E. E., 1962, 9—10; *Andronovszkaja kultura*, 54—55; SZALNYIKOV, K. V., 1967, 248.

⁵⁰ SZOROKIN, V. Sz., 1962, 56; *Andronovszkaja kultura*, 60—61.

gi jellegű épületet:⁵¹ fémolvasztó- vagy kovácsműhelyt⁵² és istállót is feltártak.⁵³ A lakóházak fűtőberendezéseivel kapcsolatban néhány ásató a nyomokból arra következtet, hogy téglából épített, kezdetleges boltozatos kemencékkel is számolhatunk,⁵⁴ amelyek között talán sütökemencék is lehettek.⁵⁵

Az andronovói lakóházak általános jellemzője tehát a nagy alapterület, az alig földbe mélyedő gödör, a nyereg-, ritkábban sátozott.⁵⁶ Nagy lehetett a teljesen felszíni épületek aránya a településeken, különösen a bronzkor végén, tehát az i. e. 1000 körüli évszázadokban. A régészeti megfigyelések ugyanis arra mutatnak, hogy mind Kelet-Európában, mind Nyugat-Szibériában a bronzkori lakóházak fejlődése a félig földbe ástaktól a felszíniek felé vezet, s ez utóbbiak a bronzkor végén szinte mindenütt jellemzőek.⁵⁷ Az is kétségtelennek tűnik, hogy már a legkorábbi andronovói lakóépületeknek volt felmenő faluk is. Ez utóbbiaknak azonban alig maradt nyomuk, amiből szerkezetükre, anyagukra következtetni lehetne. A szerény maradványok azt sejtetik csupán, hogy e falak zömmel fából készülhettek. Több helyen megfigyelték, hogy a házon belül, a gödör fala mellett árok húzódik, amely nyilván e felmenő falak alapja lehetett.⁵⁸ Néhány esetben fonott falra következethetünk.⁵⁹ A fában szegény pusztaságokon a fal alsó részét kőlapok alkották, a felmenő részről nincsenek adataink.

Alighanem azok a kutatók járnak helyes úton, akik a telepásatások hiányait a szerves anyagot jobban megőrző temetkezések feltárásának tanulságaival igyekeznek pótolni. Az andronovói sírok gödreit ugyanis fával bélelték, több helyen megfigyelték a kezdetleges boronafal maradványait (7. kép).⁶⁰ Ezekből K. V. SZALNYIKOV arra következtetett, hogy a boronaeépítkezés technikáját nem csupán a „halottak falujában”, a temetőben alkalmazták, hanem az élők településein is. Véleménye szerint e kezdetleges boronafalak még csak úgy állhattak meg, ha kívülről oszlopokkal erősítették meg s beföldelték.⁶¹ (Amire egyébként a zord telek miatt nyilván majdnem minden felmenő falú épületnél

⁵¹ Pl.: CSEMJAKIN, Ju. P., 1974, 52.

⁵² KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A., 1951, 176; *Andronovszkaja kultura*, 43.

⁵³ SZALNYIKOV, K. V., 1951, 104—105; *Andronovszkaja kultura*, 19. (Mivel a 26 × 11 m-es, kéthelyiséges házban tűzhelyek is voltak, feltehető, hogy csak az épület egyik fele volt az istálló, ahol bizonyára a növendék állatokat tartották. A leégett épületben ugyanis egy borjú és egy juh csontvázát találták meg.)

⁵⁴ ZDANOVICS, G. B., 1974, 63; SZALNYIKOV, K. V., 1951, 104; 1967, 248; *Andronovszkaja kultura*, 37.

⁵⁵ SZALNYIKOV, K. V., 1951, 108.

⁵⁶ SZALNYIKOV, K. V., 1954, 251; 1967, 248.

⁵⁷ Vö. pl. a kazányi és a pozdnyakovói műveltség késői szakaszának házaival: HALIKOV, A. H., 1969, 293; POPOVA, T. B., 1970, 220. S ugyanez a tendencia figyelhető meg a szintén Volga-vidéki bronzkori balanovói településeken is: BADER, O. N.—HALIKOV, A. H., 1976, 41.

⁵⁸ KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A., 1948, 76; SZALNYIKOV, K. V., 1951, 104; *Andronovszkaja kultura*, 41, 61.

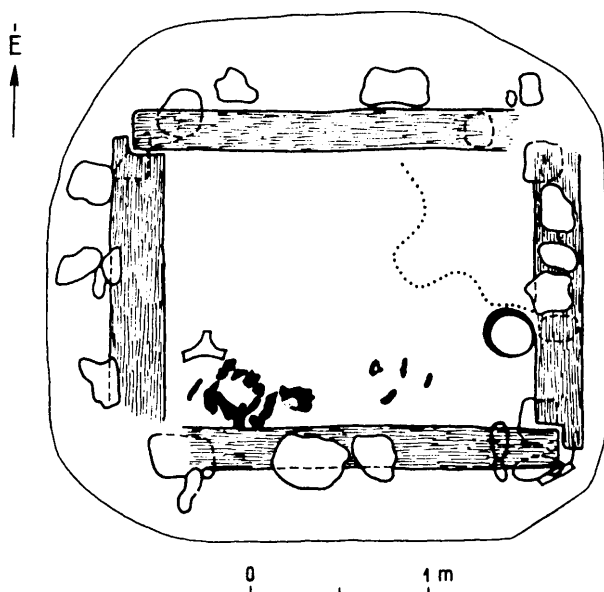
⁵⁹ KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A., 1948, 79.

⁶⁰ SZALNYIKOV, K. V. 1940, 62; *Andronovszkaja kultura*, 12, 20, 35; KUZMINA, E. E., 1973, 156; 1975, 222.

⁶¹ SZALNYIKOV, K. V., 1951, 106—107.

szükség lehetett.)⁶² Véleményét azonban többen nem fogadták el, hangsúlyozván, hogy ilyen korai időszakban aligha tehető fel a boronaépítkezés fortélyainak ismerete.⁶³

E kétkedéssel szemben — úgy vélem — továbbra sem hagyhatjuk figyelmen kívül a temetők tanúvallomását. A holtak házát ugyanis mindig az élők házának mintájára építik, s aligha itt próbálkoztak volna először valamilyen új építési

7. A fjodorovkai 39. kurgán 1. sírja kezdetleges boronafal maradványával. Szalnyikov, K. V., 1940, 62, 5. kép

móddal. (A kőlapokat is egyaránt alkalmazták a lakóházak gödreinek, mind pedig a sírgödröknek a bélelésére.)⁶⁴ Emellett a boronaépítkezés korántsem kivételes jelenség az andronovói településeken, hiszen a bronzkorban több helyen is fellelhető. A szomszédos, sok vonásában rokon gerendasíros műveltség Volga-vidéki temetkezéseiben a boronaépítés talán még fejlettebb fokon állott, amiről a boronafalú sírkamrák tanúskodnak.⁶⁵ Ezek alapján joggal feltehető a boronaépítkezés alkalmazása a műveltség településein is.⁶⁶ De boronaházakat sejthetünk a valamivel nyugatabbi, balanovói településeken is.⁶⁷

⁶² SZALNYIKOV, K. V., 1951, 107.

⁶³ SZOKOLOVA, Z. P., 1957, 93; BARABÁS Jenő, 1977, 21.

⁶⁴ Vö. 49. j., valamint: SZOROKIN, V. Sz., 1962a, 27.

⁶⁵ Vö. pl. MERPERT, N. Ja., 1958, 96.

⁶⁶ SZALNYIKOV, K. V., 1967, 153.

⁶⁷ BADER, O. N.—HALIKOV, A. H., 1976, 41, 45, 46, 47. A boronaház ebben az időszakban nem csak Kelet-Európában és Nyugat-Szibériában jelenik meg. Hazánkban is

Az andronovói lakóházak rövid jellemzése — úgy vélem — az ugor kor lakásviszonyainak leglényegesebb vonásait villantotta fel. Az ugarság ebben az időszakban félig földbe ástott, nagy alapterületű házakban lakott. A felszíni lakóépületek száma azonban a késői bronzkorban — az ugor együttélés utolsó szakaszában — bizonyára jelentősen megnövekedett, s ezek közt a fából készült — esetenként boronafalú — házak lehettek többségben.

Az andronovóival szomszédos nyugat-szibériai területeken is a négyszögletes, félig földbe ástott házak a leggyakoribbak. Az északról határos cserkaszkuli műveltség egyik feltárt lakóháza csak valamivel kisebb méreteivel (22,5 m²) tér el az andronovóaktól, egyébként még gödrének falait is az előbbiekéhez hasonlóan kőlapokkal és fával bélelték.⁶⁸ Az északabbi vidékekre is a kisebb alapterületű, négyszögletes, félig földbe mélyedő lakóházak a jellemzőek,⁶⁹ a kerek alaprajzú lakógödrök⁷⁰ (amennyiben ezek egyáltalán helyes ásatási megfigyeléseken alapulnak), valamint a teljesen földbe ástottak⁷¹ és a felszíniek⁷² ritka kivételnek számítanak. Z. P. SZOKOLOVA korábbi feltevésével szemben⁷³ az újabb ásatások nem igazolják a sátozott általános elterjedtségét, bár egyes esetekben biztosan nyomára bukkantak.⁷⁴

Az ugarság nyugati szomszédai, a kelet-európai finnugorság településeinek szintén a félig földbe ástott háztípus volt az általános a bronzkorban. A korai időszakban, a volosozovói és a turbinói műveltség területén a kis alapterületű, négyszögletes házakat csatornaszerű átjárókkal kötötték össze.⁷⁵ A bronzkor végén az átjárók építési hagyománya megszűnik, s a már említett fejlődés a felszíni házak megjelenését hozza magával.

nyomára akadtak a középső bronzkori békés-várdombi telepen: BANNER János. 1955. 147; VARGHA László. 1955. 151—156; KOVÁCS Tibor. 1977. 21. 6/2. kép: BANNER János—BÓNA István. 1974. 37.

⁶⁸ HLOBISZTYIN. L. P., 1976. 41. 45—47. — K. V. SZALNYIKOV korábbi vezetésével szemben (1967. 354) újabban az a gondolat is felmerült, hogy e műveltség csupán az andronovóinak egyik változata. (KOSZAREV. M. F.—MOGILNYIKOV. V. A., 1979. 295.) Általános feltevés szerint ez az emlékcsoport — amely előbb a Szverdlovszk—Cseljabinszk közötti ligetes sztyeppén és erdővidéken, később pedig az Urál nyugati oldalán. Észak-Baskíriában tűnik fel — az ugarság egyik csoportjának hagyatéka lehet. Vö. SZALNYIKOV. K. V., 1967. 373—374; HLOBISZTYIN. L. P., 1976. 62.

⁶⁹ Vö. FEDOROVA, A. F., 1974. 31—32; JUROVSZKAJA, V. T., 1974. 37, 39; GENING, V. F.—GUSZENCOVA, T. M.—KONDRATYEV, O. M.—SZTYEFANOV, V. I.—TROFIMENKO, V. Sz., 1970. 21. 33—34. 40; KRIZSEVSZKAJA, L. Ja., 1977. 85—87; MOLOGYIN. V. I., 1977. 43. 51. 70; DMITRIJEV, P. A., 1951a. 28—29; 1951b. 16.

⁷⁰ DMITRIJEV, P. A., 1951a. 19; 1951b. 15; KRIZSEVSZKAJA, L. Ja., 1977. 69.

⁷¹ VIKTOROVA, V. D., 1968. 168; SZTYEFANOV, V. I., 1974. 24.

⁷² VIKTOROVA, V. P.—BORZUNOV, V. A., 1974. 20.

⁷³ SZOKOLOVA, Z. P., 1963. 348.

⁷⁴ SZTYEFANOV, V. I., 1974. 24.

⁷⁵ Vö. FODOR István. 1973a. 13—18 (irodalommal). Kéthelyiséges földházakat a távoli. Ob-vidéki bronzkori telepeken is feltártak: MOLOGYIN. V. I., 1977. 50—51; DULZON, A. P., 1966. 55—57. (Ez utóbbi, a Tomszk környéki Molcsanovo melletti telepen feltárt lakóház érdekessége, hogy az ásató megfigyelése szerint ún. csuavallal fűtötték, amelynek megjelenését a korábbi adatok szerint csak a 10. sz.-ra lehetett tenni: SZOKOLOVA, Z. P., 1964. 67.) Az említett szovjetföldi házfeltárásokkal kapcsolatban egy sajnálatos, jellemző

Az ősmagyarságnak az ugor közösségből való kiválása a bronzkor végére vagy a vaskor elejére tehető, abszolút időrendben megközelítőleg az i.e. I. évezred első felére. A közösség végleges felbomlásában valószínűleg döntő szerepe volt a ma már régészetiileg is jól kitapintható bronzkor végi vándorlásoknak. Az ekkori száraz és meleg időjárás hatására jelentősen megváltoztak Nyugat-Szibéria addigi életföldrajzi viszonyai, ami a korábbi gazdálkodási mód megváltoztatására vagy vándorlásra készítette e vidék lakóit. Az ugarság egy része északabbra vándorolt,⁷⁶ az ugor szállások déli peremén lakó⁷⁷ ősmagyarság pedig áttért a nomád állattartásra.⁷⁸ A korábban is laza közösséget ez az életmódbeli különbség és a fokozódó területi széttagolódás bonthatta meg végképp.

Az ősmagyarság életmódja önálló néppé válásától egészen a Kárpát-medencei új haza meghódításáig a nomád állattartás különböző változatain alapult. Természetesen sem kultúrájuk, sem gazdálkodásuk nem volt változásoktól mentes e több mint másfél évezred folyamán. Adataink — éppen ellenkezőleg — azt igazolják, hogy a belső fejlődésen túl őseinket a sztyeppei népek családjában jóval több idegen hatás érte, mint korábban bármikor. E hatásoktól nem lehetett mentes lakáskultúrájuk sem, amit jövevényszavaink igazolnak. Gyakran igen nagy nehézséget okoz viszont e szavak valós tartalmának felderítése, tehát annak megállapítása, hogy az új szó kölcsönzése együtt járt-e új tárgyak, hagyományok átvételével, továbbá milyenek lehettek ennek körülményei.⁷⁹ E fontos kérdések megválaszolásában ma már segítségül hívhatjuk a tárgyakat vizsgáló régészetet is. Az alábbiakban ebből a szempontból fűzünk néhány megjegyzést három jövevényszavunk (*sátor, kemence, pest*) átvételéhez, pontosabban: a kölcsönzés művelődéstörténeti hátteréhez.

Az önálló népi életet kezdő ősmagyarság a Dél-Urál vidékén, az iráni nyelvű szarmaták szomszédságában élt,⁸⁰ s az új életmód bizonyára lakáskultúrájában is jelentős változásokat idézett elő. A nomád pásztorok tavasztól ősziig mozgó szállásaikon szilárd, tartós hajlékot nyilvánvalóan nem építettek, állandóbb jellegű épületeket csak téli szállásaikon emelhettek. A vándorló pásztornép valószínűleg már ebben az időben nemezsátrakban s nemezzel fedett, sátoros szekereken lakott. Talán erre enged következtetni *nemez* szavunk iráni eredete is,

hiányosságról is említést kell tennem. Legtöbbnek a közlése messze elmarad a jól dokumentált ásatási közlemény korszerű követelményeitől. A leírást csak a legkritikább esetben kísérik jól áttekinthető, szemléletes rajzok (ha egyáltalán vannak). A kivételek közt tarthatjuk számon a berezniki ház közlését. Összességükben ezek a közlemények jóval elmaradnak a középkori telepfeltárások mintaszerű publikációinak színvonalától. (Vö. LJAPUSKIN, I. I., 1958.)

⁷⁶ MOGILNYIKOV, V. A., 1973, 180.

⁷⁷ Vö. GULYA János, 1977, 118, 121.

⁷⁸ Vö. VERES Péter, 1971, 42—47; 1972, 5—8; FODOR István, 1971, 170—171; 1975a, 117—121; MARKOV, G. E., 1976.

⁷⁹ E nehézségekről általában l. GULYA János, 1974, 170—174.

⁸⁰ FODOR István, 1971, 163; 1973a, 104; 1975a, 139—157.

amely korai átvétel valamely középiráni nyelvből.⁸¹ Az átadó nép Nyugat-Szibériában és a Dél-Urál vidékén élhetett.⁸² Minden bizonnyal az iráni andronovókat vagy a korai szarmatákat sejtethetjük bennük. Az elő-, illetve ősmagyar-ság tőlük kapta a fejlettebb termelőgazdálkodás (földművelés és állattartás) jó néhány impulzusát,⁸³ s bizonyára tőlük tanulták a nomád sátor fedőanyagának, a nemeznek gyapjából való készítését is.

A korai nomádok (szkiták, szarmaták) legfontosabb lakóalkalmatossága a sátoros szekér lehetett. STRABÓN szavaival: „A nomád pásztorok nemezsátrai a szekerekre vannak erősítve, s ezek szolgálnak lakásul...”⁸⁴ E sátoros szekerek agyagmodelljei sokféle változatban előkerültek a Fekete-tenger északi partvidékén végzett régészeti ásatásokon.⁸⁵ A gazdag szkíta kurgánok pedig esetenként szekeres temetkezéseket rejteneek.⁸⁶ Aligha lehet kétséges, hogy a vaskorban — iráni nyelvű szomszédaihoz hasonlóan — az ősmagyar-ság is használt ilyen sátoros szekereket. Nemcsak a *nemez* szó volt már meg ekkor nyelvükben, hanem a *szekér* is, amelyet még az ugorok kölcsönöztek szintén iráni nyelvű szomszédaitól.⁸⁷

Emellett nyilván voltak földre állított sátraik is. Ezek szerkezetéről azonban alig tudunk valamit. A jóval későbbi nomádok rácsos szerkezetű sátrait (jurtait) ugyan jól ismerjük a történeti forrásokból és a néprajzi leírásokból,⁸⁸ a korai nomádok sátráról azonban csak néhány közvetett adat alapján alkothatunk ítéletet.

Igen meglepő, hogy a magyar *sátor* szó bolgár-török eredetű,⁸⁹ s nem sokkal a honfoglalás előtt, a 8—9. sz.-ban kerülhetett nyelvünkbe. Érthetetlennek látszik ez, hiszen a magyarság ekkor már majdnem kétezer esztendeje folytatott nomád életmódot, s e pásztorhajlékkal semmiképp sem ekkor ismerkedett meg. Feltéhető tehát, hogy e szó ún. fölösleges jövevényszóként került nyelvünkbe, s nem

⁸¹ BÁRCZI Géza, 1958, 52; TESz II, 1012; JOKI, A. J., 1973, 290—291; Vö. MUNKÁCSI Bernát, 1901, 482.

⁸² JOKI, A. J., 1973, 291.

⁸³ HLOPIN, I. N., 1969, 162—164; 1970, 54—58; HARMATTA János, 1977, 174—175.

⁸⁴ STRABÓN VII. könyv, III, 17.

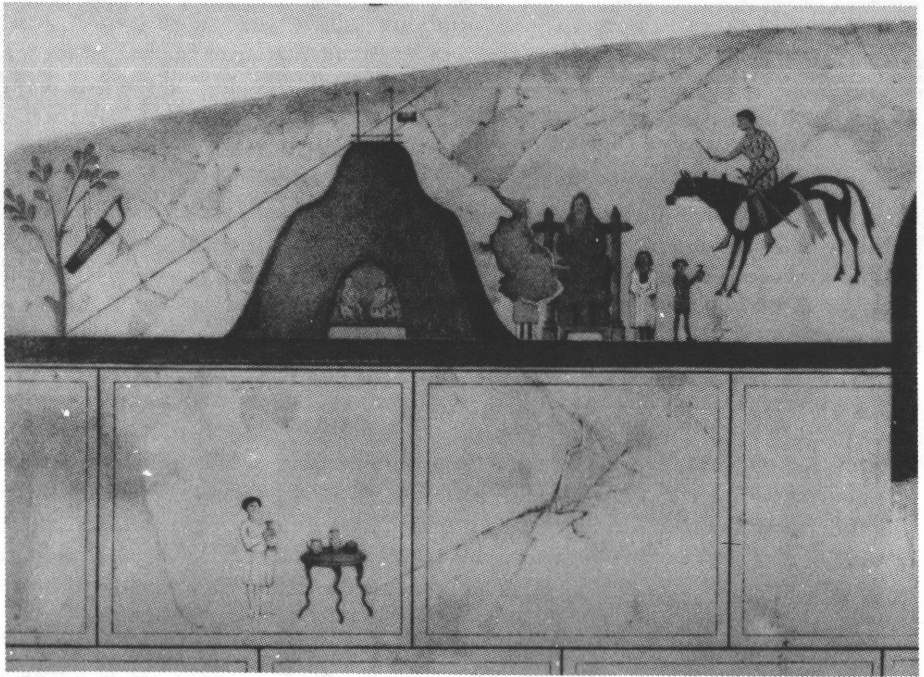
⁸⁵ GRAKOV, B. N., 1971, 46; 1978, 41; BLAVATSKIJ, V. D., 1961, 81, 29. kép. NECSAJEVA, L. G., 1975, 13, 1. kép.

⁸⁶ GRAKOV, B. N., 1971, 114—116; 1978, 104—108; MOZOLEVSKIJ, B. M., 1972, 78.

⁸⁷ MUNKÁCSI Bernát, 1901, 566—567; GULYA János, 1965, 285; TESz III. 702; KORENCZY Éva, 1972, 73—74; JOKI, A. J., 1973, 317. (A szó ma az osztjákban és a magyarban van meg.) Az átvétel korát illetően véleményem szerint perdöntő jelentőséget tulajdoníthatunk egy új régészeti adatnak. Nemrég ugyanis a Dél-Uráltól keletre, a cseljabinszki területen levő Szintasta folyó mellett — tehát az ugarság feltételezett szálláshelye környékén — az i. e. 16. sz.-ra keltezhető temetőt tárták fel, ahol öt sírkamrába harci szekeret temettek. L.: GENING, V. F.—ASIHMINA, L. I., 1974, 145; GENING, V. F., 1975, 94—95; 1977, 59, 3. kép. A temető minden bizonnyal egy ősiráni, az ásató szerint indoiráni közösség nyugvóhelye lehetett (GENING, V. F., 1977, 73), akitől a szekér használatát és a rá vonatkozó szót már ekkor eltanulhatták a szomszédos ugorok. A sátoros szekér a nomád, majd félnomád magyarság kedvelt lakóalkalmatossága lehetett jóval későbbben, a honfoglalás körüli évszázadokban is.

⁸⁸ A nomád jurta leírását l. pl. RADLOFF, W., 1884, 270—271; HARUZIN, N., 1896; Cs. SEBESTYÉN Károly, 1926, 693—694; RÓNA-TAS András, 1961, 129—130; 1965, 85—86.

⁸⁹ BÁRCZI Géza 1958, 77; TESz III. 500.

8. Az egyik kercsi sírkamra falfestménye. Rosztovcev, M., 1914, LI. tábla

hordozott új tartalmat. Nem vethetjük azonban el azt a gondolatot sem, hogy az új szó kölcsönzése egy újfajta sátor átvételét jelentette a bolgár-törökségtől. Nézetem szerint ez utóbbi feltevés támasztható alá bizonyítékokkal.

Erre vonatkozóan figyelemre méltó L. G. NECSAJEVA elgondolása. Nemrég megjelent dolgozatában azt fejtegeti, hogy a dél-őroszországi iráni nyelvű nomádok (szkíták, szarmaták) favázás nemezsátrai nem kerek, hanem négyszögletes alakúak voltak. Ennek igazolását látja az egyik I. századi kercsi festett sírkamra ábrázolásában, ahol piramisra emlékeztető jurtot láthatunk (8. kép).⁹⁰ A tökéletesebb, az erős szélnek jobban ellenálló kerek sátor véleménye szerint belső-ázsiai lelemény, s valószínű, hogy a hunok már ilyenben laktak. A szétszedhető, rácsos szerkezetű sátor csak később, már a letelepedés felé tartó, ún. félnomád népeknél jelent meg.⁹¹

NECSAJEVA fenti gondolatmenete azonban nem minden ponton tűnik meggyőzőnek. Az említett kercsi ábrázolásról ugyanis nem állapítható meg minden kétség nélkül, hogy az négyszögletes jurtot jelenít meg. Kétkedésünket még csak

⁹⁰ ROSZTOVCEV, M., 1914, 172—173, LI. tábla; NECSAJEVA, L. G., 1975, 15, 2/1. kép; GRAKOV, B. N. 1971, 46; 1978, 40.

⁹¹ NECSAJEVA, L. G., 1975, 14—16.

fokozza a Krím-félsziget nyugati részén, a Kara-Tobe melletti szkita településen fellelt kerek sátornyom. Az ásató a kör alakú árokban a sátor tartócölöpeinek nyomát figyelhette meg.⁹² Ez természetesen semmiképpen sem jelentheti azt, hogy a szkíták vagy akár a szarmaták a rácsos szerkezetű jurtot ismerték, hiszen a kercsi falfestmény sátra nem jurt típusú, hanem az ún. „fekete” nomád sátrak válfajához sorolható.⁹³ De azt sem állíthatjuk, hogy — szekereik alaprajzát követve — kizárólag négyszögletes sátrakat állítottak. Éppen ellenkezőleg: nagyon valószínű, hogy a szélnek jobban ellenálló kerek formájúak voltak az általánosak. (Amint fentebb láttuk, a szintén kerek formájú, kúpos kunyhó az ember legősibb lakóalkalmatosságai közé tartozik.)

Sátor szavunk átvételének művelődéstörténeti hátterével kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdésnek a jurt típusú sátor megjelenésének időpontját tarthatjuk. Sajnos, erre vonatkozóan alig van biztos támpontunk. Közülük talán egy 756 előtt készült kínai mázas tálon levő ábrázolás a legfontosabb, amelyen rácsos szerkezetű (bár gyékénnyel fedett) sátor látható. Kínában tehát már 756 előtt ismerték ezt a sátortípust,⁹⁴ s nyilvánvaló, hogy a szomszédos nomádok körében — akik a kínaiakkal megismertették — még korábban vált közkedvelté. Másik támpontul talán a mongol—bolgár—török kapcsolatok egy nyelvi tanulsága szolgálhat. A bolgár—törökök ugyanis 4. sz.-i nyugati vándorlásukat megelőzően élénk kapcsolatot tartottak fenn a keleti szomszédságukban élő mongolokkal, s rájuk nagyjából ugyanazt a hatást gyakorolták, mint később a magyarokra: a fejlett nagyállattartás számos elemével ismertették meg őket, amit a mongol nyelv bolgár—török jövevényszavai tükröznek.⁹⁵ Feltűnő viszont, hogy (RÓNA-TAS András szavaival) bár „... a mongol és a török jurta morfológiai-történeti szempontból is kimutathatóan egy töről fakad, [...] ennek ellenére a mongol sátor terminológiája lényegesen eltér a törökétől [...]”.⁹⁶ Ebből joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a bolgár—török hatás idején — nagyjából a 4. sz. előtt — a nagyállattartó lovasnomádok még nem ismerték a rácsos szerkezetű sátrat,⁹⁷ hiszen ellenkező esetben a mongolok valószínűleg ezt is a fejlettebb állattartó bolgár—törököktől vették volna át, aminek kétségtávol nyelvi nyoma is lenne. Legvalószínűbbnek tehát azt a feltevést tartjuk, hogy az új típusú sátor valamikor a 4—7. sz.-ban terjedhetett el az eurázsiai sztyeppe nomád népeinél.

Ami a magyar *sátor* szó átvételét illeti, a fentiek alapján csak arra gondolhatunk, hogy őseink a bolgár—törököktől vele együtt a fejlettebb típusú, rácsos

⁹² SULC, P. N., 1941; GRAKOV, B. N. 1971, 75; 1978, 67.

⁹³ A nomád sátrak típusairól l.: RÓNA-TAS András, 1965, 85—86, további irodalommal.

⁹⁴ GABAIN, A., 1971, 172—173.

⁹⁵ Vö. RÓNA-TAS András, 1970a, 1006—1008, 1014—1015, 1024—1025; 1970b, 20—22; 1975, 141; 1977, 271; KARA György 1977, 185.

⁹⁶ RÓNA-TAS András, 1977, 272. Igaz ugyan, hogy a *sátor* szó *čatır* alakban előfordul a *Mongolok titkos történetében* (275. bek.; HAENISCH, E., 1962; DOERFER, G., 1967, 1041; vö. LIGETI Lajos, 1962, 132), ez azonban nyilvánvalóan későbbi átvétel lehet. Erre az adatra — több más nyelvi szempont mellett — RÓNA-TAS András hívta fel figyelmem. Értékes segítséget ezúton is köszönöm.

⁹⁷ RÓNA-TAS András, 1963, 50.

szerkezetű sátor készítésének fortélyait is eltanulták. A kölcsönzés koráról talán DZSAJHÁNI tudósítása ad némi útbaigazítást, aki a magyarok boltozatos jurtjairól ír.⁹⁸ 870 körül tehát már a rácsos szerkezetű, könnyen szétszedhető és összerakható sátor volt a magyarok jellegzetes hajléka.⁹⁹ Ez a körülmény alighanem arra utal, hogy a szó és a tárgy átvétele a bolgár-török—magyar intenzív kapcsolatok legkorábbi időszakára tehető. Magam a 700 körüli évtizedekre gondolok, amikor elődeink a későbbi volgai bolgárok észak felé húzódó csoportjaival éltek közeli szállásterületen, sejtethetően a mai Kujbisev—Szaratov környéki Volga-vidéken.¹⁰⁰

A fentiek alapján tehát igen valószínűnek tarthatjuk, hogy *sátor* szavunk kölcsönzése fontos műveltségi hatással járt együtt: a magyar lakáskultúra a legfejlettebb típusú nomád hajlékkal gazdagodott.¹⁰¹

⁹⁸ MEH, 86. (CZEGLÉDY Károly fordítása.) Vö. K. CSILLÉRY Klára, 1968, 39; 1970, 41.

⁹⁹ Nem mond ennek ellent al Bakrí Dzsajhání alapján készült tudósítása sem, amely szerint a magyaroknak a sátrakon kívül ágakból, karókból készült kúpos kunyhók is voltak (K. CSILLÉRY Klára, 1968, 43; 1970, 41, továbbá: ZICHY István, 1923, 53, 73; LÁSZLÓ Gyula, 1944, 304—305). A kezdetleges kúpos kunyhót a nomádok a legkorábbi időktől használták, a legtöbb esetben valószínűleg nem lakásként, hanem valamiféle melléképülettént. HÉRODOTOSZ tudósítása szerint a szkíták gőzfürdője kúpos sátor volt (HÉRODOTOSZ, IV, 73). A későbbi nomád szállásokon is megtaláljuk, ahol szintén ideiglenes hajlékként és gazdasági épülettént szolgált (RUDENKO, Sz. I., 1955, 200—203, 211; LEVIN, M. G.—POTAPOV, L. P., 1956, 340, 438—439; TOKAREV, Sz. A., 1958, 185; VOROBJEV, N. I.—BUSZIGIN, E. P.—ZORIN, N. V., 1957, 166). Valószínűleg hasonló szerepe lehetett a Bakrí által említett magyar kunyhóknak is. Talán erre következtethetünk Ibn Fadlán útleírásából is, aki az ideiglenes épületeket jelöli a Bakrí által használt *haima* szóval. (K. CSILLÉRY Klára 1968, 43; TOGAN, Z. V., 1939, 118—119). Emellett természetesen elképzelhető, hogy esetenként a szegények hajléka lehetett. (K. CSILLÉRY Klára 1968, 44.)

¹⁰⁰ FODOR István, 1980, 16, 19; 1982. A szó az ótörök nyelvemlékekben a 11. sz.-tól fordul elő: *Drevnyetyurkszkij szlovar*, 135, 141—142, nincs meg a régi török feliratokban: MALOV, Sz. E., 1952; 1959; AJDAROV, G., 1971. A nyelvészek mindeddig nem jutottak egységes álláspontra abban a kérdésben, hogy a szó a törökben belső keletkezésű (pl.: PAIS Dezső, 1939, 26; NÉMETH Gyula, 1953, 313; DOERFER, G., 1967, 17; TESZ III. 500) vagy pedig iráni jövevény (GOMBOCZ Zoltán, 1907, 313; HARMATTA János, 1953, 183; ABAJEV, V. I., 1958, 292; CLAUSON, G., 1972, 403; VASMER, M., 1973, 413). Ez utóbbi feltevés mellett nem csupán az szól, hogy a törökbe más, lakással kapcsolatos szavak is kerültek az irániból e korai időszakban (CZEGLÉDY Károly, 1953, 177—178; 1963, 29—31; HARMATTA János, 1953, 181—183), hanem az a gazdaságtörténeti körülmény is, hogy az eurázsiai sztyeppék első nagyállattartó lovas népei az indoeurópai, zömmel ósírani népcsoportok voltak, s ez új típusú állattartás több elemét tőlük vehették át az őstörökök is (KUZMINA, E. E., 1977, 42; SCSEBBAK, A. M., 1961, 84—87, 98). Feltehető, hogy ekkor (még a bronzkorban) került nyelvükbe a mozgékonyabb állattartók hajlékát jelölő *sátor* szó ősi formája is, amely természetesen ekkor még nem jelentett rácsos szerkezetű nomád sátrat, ezt a jelentését csak későbbben, már a török nyelvekben vehette fel.

¹⁰¹ Másként, alighanem hibásan: MOÓR Elemér, 1954, 468; 1960, 385—386. Lehetséges, hogy az új típusú nomád sátrat a szláv népek zöme a magyarok közvetítésével ismerte meg, s a rá vonatkozó szó is a magyarból került hozzájuk, így magyar jövevény lehet az orosz *uamép* szó is (KNIEZSA István, 1974, 939—940; KIRÁLY Péter, 1975, 619). Csak néhány szláv nyelvben számol magyar közvetítéssel: DOBRODOMOV, I. G., 1976, 25. Közvetlenül a törökből származtatja: VASMER, M., 1973, 413; SIPOVA, E. N., 1976, 413—414. Mindkét feltevést, sőt a szlávból a magyarba való kölcsönzést is lehetségesnek tartja: DOERFER, G., 1967, 19—20. Az orosz szó magyarból való kölcsönzését valószínűsítik a 9.

A szláv eredetű *kemence* és *pest* szavunk származása is a magyar lakáskultúra korai időszakába visz bennünket. A magyar népi építészet legjobb kutatói a múlt század vége óta vallják, hogy a honfoglaló magyarság számottevő építészeti hagyománnyal a tarsolyában érkezett Kárpátok övezte új hazájába a 9. sz. legvégén. A néprajzkutatók között ugyan számosan akadtak olyanok is — mint például Cs. SEBESTYÉN Károly —, akik a honfoglaló magyarságot egyoldalúan nomád népnek vélték, s úgy gondolták, hogy egyedüli hajlékuk a nemezsátor volt,¹⁰² a szilárd, állandó épületek készítése fortélyait a honfoglalás után a helyi lakosságtól tanulták el. Ezzel szemben a kiváló BÁTKY Zsigmond és GYÖRFFY István határozottan amellett szálltak síkra, hogy az ekkori magyarság közt jelentős földművelő, letelepült népelemek is éltek, s ennek megfelelően állandó, szilárd anyagból készült épületeik is voltak, ilyeneket már a honfoglalás előtt is építettek.¹⁰³

Az elmúlt évtizedek régészeti eredményei teljes egészében igazolták ez utóbbi elgondolást. A nomád magyarság ugyanis valószínűleg sohasem hagyott fel az állandó jellegű épületek készítésével téli szállásain. Lakáskultúrájában azonban különösen a 8—9. sz.-ban mehetett végbe jelentős változás, amikor a magyar törzsek a Don-vidék környékén, a Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár által Levédiának nevezett szállásterületen éltek. Szomszédaik itt a letelepült és a letelepedés útját járó szaltovói régészeti kultúra népei voltak, akiknek hatására a

századi élénk magyar—keleti szláv kapcsolatok, amelyek a régészeti leletanyagban is nyomot hagytak (FODOR István, 1977a, 87—101, további irodalommal). Ekkor vehették át a *szablya* szót is, amely szintén magyar jövevény lehet az oroszban és a többi szláv nyelvben, amint azt tárgytörténeti alapon LÁSZLÓ Gyula, 1977. 28—32 és KOVÁCS László, 1978. 161—165 egyszerűen igazolta (KNIEZSA István, 1974, 744; TESz III. 643). Bizonyítékaikhoz hozzátették még, hogy a Kijevben előkerült egyetlen díszes szablya minden bizonnyal magyar mester keze alól került ki: FODOR István, 1975a, 205—210. — NECSAJEVA, L. G., említett elgondolásával ellentétben a gyorsan szétszedhető és összeállítható rácsos szerkezetű sátor nem elsősorban a megtelepedő nomádok jellegzetes hajléka lehetett (1975, 16—17), hiszen azok éppen hogy mind több állandó jellegű épületet emeltek téli szállásaikon. E feltevésnek számos néprajzi megfigyelés is ellene szól, amikor „valódi” nomádok használták ezeket a vándorló életmód számára kiválóan alkalmas sátrakat, amelyek könnyen szállíthatók, s felverésükre 30 perc elegendő (RÓNA-TAS András, 1961, 128). *Sátor* szavunk átvételének művelődéstörténeti háttéréről elmondottak ma még csak a röviden ismertett gyér adatsorra támaszkodnak. A jövőbeli kutatások remélhetőleg jelentősen elősegítik majd a kérdés tisztázását. A régészeti eredményektől is sokat várhatunk, igaz, elsősorban közvetett bizonyítékokat, hiszen a nomád sátraknak a legtöbb esetben nem volt földbe nyúló része, ezért a régészek ritka szerencsés esetben is csak feltételezhetik meg a homokos talajban (PLETNYOVA, Sz. A., 1962, 87). A letelepedő nomádok szállásain lehet csak megfigyelni a már többé-kevésbé állandó épületnek készült jurtok cölöpnymait, valamint földbe mélyedő padlójukat (vö. FODOR István, 1977b, 47, 29. jegyzetben szereplő irodalmat, valamint: PLETNYOVA, Sz. A., 1976, 81; LÁSZLÓ Gyula, 1977, 49).

¹⁰² Cs. SEBESTYÉN Károly, 1926, 691—692. 694; 1938. 43; 1939, 67. 74; 1941, 25—26; 1930, 20—23; MOÓR Elemér, 1964, 22—29.

¹⁰³ GYÖRFFY István, 1943, 52, 79—80, 140; BÁTKY Zsigmond, 1929, 11; 1930a, 7; 1930b, 74; 1935, 203—204.

magyarság gazdálkodása is a tartós letelepedettség irányába fejlődött.¹⁰⁴ A megtelepült életforma sok más elemével együtt (cserepüst stb.) nyilvánvalóan a lakásépítés terén is jelentősen gyarapodtak ismereteik.

A Don-vidéki szaltovói szállásokon az egykori nomádok földbe mélyített, már a helyhez kötött életmódhoz idomított jurtokban, tapasztott sövény-, agyag- vagy nádfalú kunyhókban, és 40—100 cm-re földbe ástott veremházakban laktak. A tányér alakú, lemélyített, nyílt tűzhelyek bennük a leggyakoribbak, amelyeket mindig az épület közepén találunk, de megjelennek a kőből vagy agyagból épített zárt tüzelők, a kemencék is.¹⁰⁵ A sarokban épült kemencével ellátott veremlakások elterjedésében bizonyára nagy szerepük volt a szaltovóiak északi szomszédságában élő keleti szláv földművelőknek.¹⁰⁶

A magyar *kemence* szó minden bizonnyal a régi keleti szláv nyelvből származik, mivel egyedül az oroszból ismert a jelentéstanilag is megfelelő szó (*kammenyica* = kőből rakott tűzhely az északi oroszok gőzfürdőjében).¹⁰⁷ KNEZSA István véleménye szerint a szó „[...] eredetileg (és az oroszban a mai napig) a fürdőkemencére vonatkozott. Ezt a nevét pedig a fürdőkemence onnan kapta, hogy a lakóhelyiség kemencéjétől eltérően mindig kőből volt építve, amelynek áttüzesedett köveit vízzel locsolták, hogy a szükséges gőzt megkapják [...]. Eszerint tehát valószínű, hogy a *kemence* egy északi szláv **kamenica* vagy **kamnica* (< *kamonica*) átvétele, amely azonban fürdőkemencét jelentett, bár a magyarban a szónak fürdőkemence jelentését (sőt az egész fürdőkultúrát) kimutatni nem lehet.”¹⁰⁸

Az utóbbi véleménnyel szemben azonban nemrég elhunyt kiváló falukutató régészünk, MÉRI István áliásfoglalása szerint „az ásatási tapasztalatok mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a szlávok a régmúltba visszanyúlóan nemcsak fürdőikben, hanem lakóházaikban is használták a kőkemencéket”.¹⁰⁹ Az

¹⁰⁴ Vö. BARTHA Antal, 1968, 88; FODOR István, 1975a, 186—188; 1975c, 261; 1977d, 106—107; BÁLINT Csanád, 1975, 60.

¹⁰⁵ PLETNYOVA, SZ. A., 1967, 52—61. A majaki településen nemrég feltárt egyik lakóházat s annak rekonstrukcióját magyar nyelvű dolgozatban is bemutatta ERDÉLYI István (1977, 451—452). A közölt rekonstrukció azonban több ponton is kételyt ébreszt az olvasóban. Az alaprajz nem indokolja a sátozottot, hiszen hiányzik a középső tartócölöp, s egyébként is a nyeregtetős házak voltak általánosak ekkor a Don vidékén. A lejárát szemmel láthatóan menetes volt, nem pedig lépcsős, ezt a ház gödrének csekély mélysége egyébként sem indokolja. (Emellett a bejárát nyilvánvalóan fedett volt.) Az északi sarokhoz csatlakozó, bizonytalan körvonalú, kétségkívül későbbi beásásból aligha rekonstruálhatunk szabályos négyszög alapú „melléképületet”. A rajzon látható vékony deszka falú épületben (amelyben csak egy igen gyenge hőhatású nyílt tűzhely volt) még az életerős felnőttek sem vészelhették volna át a Voronyezs környékén igen zord teleket, nem beszélve a gyenge öregekről és gyermekekről. A szovjet szakemberek megalapozott véleménye szerint e földházak falai gömbfából vagy hasított fából készültek, amelyek felmenő részét kívülről lefedték.

¹⁰⁶ PLETNYOVA, SZ. A., 1962, 83—94; 1972, 118. Nem tartjuk meggyőzőnek D. T. BEREZOVEC (1965, 47—67) álláspontját, aki nem számol szláv hatással.

¹⁰⁷ TESZ II. 436. Vö. *Szlovár*, 722.

¹⁰⁸ KNEZSA István, 1974, I. 262.

¹⁰⁹ MÉRI István, 1964, 60.

ő vizsgálódásaira hivatkozva a néprajzkutató TÁLASI István is hasonló véleményének adott kifejezést: „[...] a VIII—IX. századbeli nagy-borsevói pečkamenkák azt mutatják, hogy lakóházbeli kőkemencék is voltak, ezek korabeli megnevezése természetesen ismeretlen”.¹¹⁰ Véleményüket a későbbi szovjet földi feltárások mindenben megerősítették. Ezt igazolják P. A. RAPPOPORT nemrég megjelent munkái is, amelyek a korábbinál jóval teljesebb képet nyújtanak a keleti szlávok zárt tüzelőjéről, mivel szerzőjük minden eddig feltárt lakóépületet figyelembe vett.¹¹¹ Témánk szempontjából legfontosabb eredményeit rövidre fogva az alábbiakban summázhatjuk:

A Kárpátok és a Dnyeper közti területeken a 6—8. sz.-i szláv, fával bélelt veremlakásokban — egy-két kivételtől eltekintve — kizárólag kőből rakott, négyszögletes alakú kemencék álltak a ház valamelyik sarkában, leggyakrabban a bejárattal szemben levő északi fal mellett. Később — a 8. sz.-tól a 10. sz. közepéig — a keleti szlávok lényegesen kiterjesztik lakóterületüket kelet felé, ilyen korú régészeti emlékeik szép számmal kerültek elő a Don felső szakaszának vidékén is. Legtöbb településüket az erdős zóna déli részén és a ligetes sztyeppe övezetében találjuk. A veremlakások kőkemencéi ekkor a későbbi Halics területére, a Dnyeszter—Prut vidékére, az erdőzóna déli sávjának egy részére és a Don felső szakaszának mellékére jellemzőek. A Dnyeper—Don közti ligetes sztyeppe sávjában majdnem mindenütt agyagból készültek ekkor a négyszögletes vagy ritkábban kerek alaprajzú, boltozatos kemencék. A 10. sz. második felében s a 11. sz.-ban mind elterjedtebbé válnak a kerek agyagkemencék, csupán a Dnyeszter mellékén használatosak még a kőből épültek. A 12—13. sz.-ban aztán a kerek agyagkemencék általánossá váltak az egész keleti szláv területen, nemcsak a ligetes sztyeppe és sztyeppe övezetének veremlakásaiban, hanem az ekkor már uralkodó háztípussá vált felszíni boronaházakban is. Kőkemencéket ekkor már kizárólag az északi vidékeken, főként Novgorod környékén találunk.

RAPPOPORT szemléletes térképei azt is érthetővé teszik számunkra, hogy miért szorult az orosz nyelv északi területeire a „kőkemence” jelentésű *kamennica*, illetőleg a *kamenka* szó. A jobb hőhatású agyagkemence ugyanis a 12—13. sz.-ban már ide szorította vissza a kőkemencét. Később aztán a *kamenka* szó az orosz fürdőházak kemencéjének lett az elnevezése. (A különálló fürdőház a 16—17. sz.-ban kezd általánossá válni, elsősorban Oroszország északkeleti vidékein.)¹¹² A magyarság dél-oroszországi tartózkodása idején azonban (8—9. sz.) még bizonyára közkeletű szó lehetett a délibb, ligetes sztyeppei szláv területeken is.

Úgy véljük, a Don-vidéki szaltovói területek közvetlen szomszédságában élő levédiai magyarság itt ismerkedett meg a keleti szláv lakáskultúrára jellemző zárt tüzelővel, a kemencével, s itt vette át a rá vonatkozó szláv *kemence* szót is. Mint láttuk, a szláv háztípus s vele együtt a kő- és agyagkemence jelentős

¹¹⁰ TÁLASI István, 1954, 395.

¹¹¹ RAPPOPORT, P. A., 1975a; 1975b, 104—155. E két könyv részletes értékelését l. FODOR István, 1977b.

¹¹² RABINOVICS, M. G., 1975, 210.

mértékben elterjedt a doni szaltovóiaknál. A magyarság is minden bizonnyal itt, a ligetes sztyeppe övezetében ismerte meg ezt a ház- és tüzelőformát. Az a körülmény pedig, hogy a zárt tüzelőt jelentő szót nem a bolgár-törökből vagy az alánból, s mégcsak nem is ezek közvetítésével, hanem a szlávból vette át, arra enged következtetni, hogy a keleti szláv kemencés lakóház típus elterjedése a szaltovói kultúra területén — amint ezt Sz. A. PLETNYOVA feltételezte¹¹³ együttjárt bizonyos szláv lakosság ideköltözésével.¹¹⁴

A kemence szó átvétele azonban aligha jogosít fel bennünket annak feltevésére, hogy a Don vidékén a magyarság kizárólag a kőkemence készítését tanulta el. A szaltovói területen ugyanis nemcsak a kőkemencék terjednek el, hanem a vázas, agyagból építettek és az agyagba vájtak is.¹¹⁵ A magyarok tehát kétségkívül megismerkedhettek az agyagkemence készítésének módjával is.

A mi korai településeink kis számú feltárása is mintha arra mutatna, hogy a legkorábbi Kárpát-medencei lakóházak kőkemencések voltak¹¹⁶ (9. kép). Ugyanakkor ezek a lelőhelyek zömmel a kőben gazdag hegy- és dombvidékeken ismeretesek, míg a korai alföldi dobozi településen — egy kivétellel¹¹⁷ — eddig

¹¹³ PLETNYOVA, Sz. A., 1962, 91.

¹¹⁴ A szaltovói példa természetesen nem sugallhatja azt a következtetést, hogy a kemencés földházak Kelet-Európában mindenütt a szláv etnikum velejárói. A félig földbe ástott gödörház Kelet-Európa erdős és ligetes sztyeppés vidékein az újkőkor óta megszokás nélkül él, s semmiképpen nem egy 4—5. sz.-i klímaváltozás hívta életre (BÓNA István, 1973, 67—68). Az első kőből épített kemencéket már a pontuszi görög városok építési hagyományait ismerő szkíta településeken megtaláljuk (POGREBOVA, N. N., 1958, 198). A Volga- és Don-vidéken azonban a kemencés gödörházak nagyarányú elterjedése (8—10. sz.) nagyjából egybeesik a szlávok keleti irányú terjeszkedésével. Emellett természetes, hogy a szlávok szomszédai viszonylag rövid idő alatt átvették az új tüzelőberendezést, és a kemencék a szláv etnikumtól függetlenül is elterjedtek hatalmas területeken, például a volgai bolgárok településein. (Másként: SZMIRNOV, A. P., 1962, 169.)

¹¹⁵ PLETNYOVA, Sz. A., 1962, 90; 1967, 61; BELECKIJ, V. D., 1959.

¹¹⁶ Zömmel bizonyára 10—11. sz.-iak: Visegrád, Várkert (MÉRI István—SOPRONI Sándor, 1960, 79; 1963, 42—43; LÁSZLÓ Gyula, 1967, 118); Várpalota (BÓNA István, 1963, 122, 1—2. kép; 1973, 70, 9. kép; vö. MÉRI István, 1964, 59, 53. j.), Magyarad (SZABÓ János Győző, 1975, 38—40), Visegrád, Sibrik-domb (SOPRONI Sándor—SZÓKE Máttyás, 1976, 49), Sály, Latorpuszta (GÁDOR Judit, 1976, 84; GÁDOR Judit—HELLEBRANDT Magdolna, 1976, 70), Pilismarót—szobi rév (KEMENCZEI Tibor—STANCZIK Ilona, 1979, 14), Gergelyugor-nya (NÉMETH Péter, 1968, 47; 1970, 1106; ERDÉLYI István—SZIMONOVA Eugénia, 1978, 157. vö. ERDÉLYI István, 1969, 167), Nyíregyháza, Felsősim (NÉMETH Péter, 1973, 22; 1978, 1575), Sopron (GÖMÖRI János, 1973, 86; 1976, 417, 5/2. kép), Doboz (KOVALOVSKI Júlia, 1974, 71), Veregyház, Ivacs (MESTERHÁZY Károly, 1977, 49, valamint az ásató szíves szóbeli közlése), Tatabánya, Dózsakert (VÉKONY Gábor, 1978, 27; 1980, 29), Tát és Domony. (Mindkettő Kalicz Nándor ásatása, róluk az ásató barátai közléséből szereztem tudomást. Vö. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára X. 1960/464, III. 109/1963, X. 1960/465. számú dokumentáció.) Bizonyára ide sorolhatjuk az únyi IV. számú házat is. (HORVÁTH István—H. KELEMEN Márta—TORMA István, 1979, 349.) A fenti kőkemencés házakról meg kell még jegyeznem, hogy közülük néhány bizonyára a honfoglalás előttre, a 9. sz.-ra keltezhető. Bizonyára ilyen korú az egyik sályi lakóház, amelynek betöltésében 9. sz.-i övveretet leltek. (GÁDOR Judit, 1980, 84.) Az említett lelőhelyek többségéről azonban még nem készült részletes feldolgozás, így keltezésük is csak hozzávetőleges. — Talán valamivel későbbi: Tiszalök. Rázompuszt (MÉRI István, 1952, 58—59.)

¹¹⁷ L. az előző jegyzetben.

9. Kora Árpád-kori lakóház kőkemencéje. (Pilismarót—Szobi rév)

csak agyagkemencék kerültek elő.¹¹⁸ (A kőben gazdagabb vidékeken viszont még később — a 12—13. sz.-ban is — találunk kőkemencéket.)¹¹⁹ Megbízható következtetésként az eddigi feltárásokból tehát csak annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy a korai Árpád-korban az épített kemencék anyaga elsősorban a vidék adottságaitól függött, sem kor-, sem pedig etnikumjelző szerepe nincsen.¹²⁰ Azt sejthetjük csupán — s ennek igazolását a mainál jóval kiterjedtebb ásatásoktól várhatjuk —, hogy a korai időszakban (a 10—11. sz.-ban) a kőkemencék aránya jóval nagyobb lehetett, mint később, a 12—13. sz.-ban, ami az említett általános közép- és kelet-európai fejlődés irányvonalát tükrözi.

¹¹⁸ KOVALOVSKI Júlia, 1975a, 209.

¹¹⁹ SZÉKELY Zoltán, 1974—75a, 67. Ugyanakkor a székelyföldi Árpád-kori lakóházakban megtaláljuk a falba vájt kemencéket is: SZÉKELY Zoltán, 1976—77, 75; KOMÁROMY József, 1955, 19—20; 1957, 73; HORVÁTH Béla, 1970, 74; SZABÓ János Győző, 1975, 46; FODOR István—NÉMETH Péter, 1972, 93—94; FODOR István, 1976b, 379; LOVAG Zsuzsa, 1979, 33—34.

¹²⁰ Nem tudok egyezni SZABÓ János Győzővel (1975, 56, 68), aki a Heves megyei magyaradi kőkemencés házak kapcsán arra gondolt, hogy az itt megtelepedő Magyar törzsbéliek korábban kőben gazdag vidéken éltek. Már az eddig ismert kőkemencés házak térképre viteléből sem juthatunk arra a következtetésre, hogy ezek valamely törzs építési hagyományaihoz kapcsolódnak.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a levédiai magyarság a *kemence* szót valószínűleg akkor vette át a szomszédos keleti szlávok nyelvéből, amikor azok a Don-vidéken még szinte kizárólag kőkemencét építettek házaikba, s ennek megnevezését (*kamenica*) használták: feltehetőleg a 8. sz.-ban.¹²¹ Alighanem ezzel magyarázható, hogy a későbbben mind általánosabbá váló agyagkemencéket is ezzel a szóval illették elődeink, akik a jövevényszó eredeti jelentésével nem voltak tisztában.

A szintén házbeli tüzelőre vonatkozó *pest* szó ma már csak tájszóként él a Nyitra-vidéken és Székelyföldön, valamint a moldvai csángók körében.¹²² Bolgár eredete ma már nem vonható kétségbe.¹²³ Korai okleveles említése (1148; 1291)¹²⁴ már önmagában arra utal, hogy igen korai átvétellel lehet dolgunk. Már HUNFALVY Pál felfigyelt Anonymus azon adatára, hogy Taksony fejedelem idején, tehát a 10. sz. közepén, bolgárok jöttek Magyarországra, és Pest környékén telepedtek meg. A bolgár eredetű helynevet HUNFALVY e jövevényekkel hozza kapcsolatba.¹²⁵ MELICH János szerint Pest magyar helynévadás szülötte, e közszó tehát a 10. sz. közepén már megvolt nyelvünkben.¹²⁶ Ugyancsak ő sorolta fel az ország egész területén előforduló, nagyszámú Pest helynevet, amelyből méltán lehet arra következtetni, hogy e közszó régen jóval gyakoribb volt, mint manapság.¹²⁷

A korábbi szakirodalom beható ismertetése helyett most csak GYÖRFFY György megjegyzésére utalok, aki szerint e szó 'mészégető kemence' jelentése (erre utalnak például Mészpest, Meszespest helyneveink)¹²⁸ szolgálhatott inkább irányjelzőül, s lehetett következőképp helynévadó, mintsem a minden házban megtalálható sütő- és főzőkemence.¹²⁹

A *pest* szó korai átvételének történeti háttere régészetileg is eléggé jól körvonalazható. A Kárpát-medencébe betelepülő magyarság Erdélyben és esetleg a Tiszántúlon talált bolgár lakosságot, akiknek túlnyomó többsége nyilvánvalóan szláv nyelvű lehetett. A központi bolgár területeken, a mai

¹²¹ A magyar—keleti szláv kapcsolatok időrendjének megállapítása még jobbára a kutatás jövőbeni feladatai közé tartozik. A régészeti adatok azt sugallják, hogy kezdetük nem tehető a 8. sz.-nál korábbra. Nem osztom A. M. ROT véleményét (1973, 172), aki e kapcsolatok kezdetét a 7. sz. közepére teszi. Úgy vélem továbbá, hogy mind az írott források, mind a régészeti eredmények teljességgel ellene szólnak annak a feltevésének, hogy a magyarok a 8. sz. elején Mescserába költöztek volna, mivel „megtetszett nekik ez a vidék”. (Uo. 174.)

¹²² BÁTKY Zsigmond, 1932, 29—33; DOMOKOS Pál Péter, 1941, 158.

¹²³ KNIEZSA István, 1974, I. köt. 418; TESz III, 171.

¹²⁴ SZAMOTA István—ZOLNAY Gyula, 1902—06, 767: helynévként: Pest et Kerepes....

¹²⁵ HUNFALVY Pál, 1876, 337, 433—434; Vö. ANONYMUS 57. fej.

¹²⁶ MELICH János, 1925—29, 138—140; 1910, 10.

¹²⁷ MELICH János, 1925—29, 138—140.

¹²⁸ SZAMOTA István—ZOLNAY Gyula, 1902—06, 650, 767.

¹²⁹ GYÖRFFY György, 1973, 259—260. Ezzel szemben MOÓR Elemér a szó 'barlang' jelentését véli helynévadónak a mai Pest (Budapest) esetében is (1938, 90—92). Román párhuzam alapján BÁTKY Zsigmond úgy vélte, hogy a belső kemence neve is lehetett helynévadó, s feltehetően a szóból alakult személynév is (1932, 28—29).

Bulgária vidékein feltárt települések házaiban a 6. sz.-tól ismeretesebbek a zárt tüzelők, a kemencék. Mindkét válfajuknak, az agyag- és kőkemencéknek is nyomára bukkantak.¹³⁰ Erdély honfoglalás körüli szláv településeinek kőtüzhelyes veremlakások kerültek elő.¹³¹ A különbség nyilván a természeti adottságokkal magyarázható: Erdély kőben bővelkedő terület.

Az említett korai helynévi előfordulások a *pest* szó korai átvételéről tanúskodnak. A történeti adatok MELICH igazát látszanak megerősíteni: a magyarországi bolgár-szláv lakosság a 10. sz.-ban még bizonyára megőrizte nyelvét.

Arra már nehezebb feleletet adnunk, hogy mi volt e szó korabeli jelentése. A Nyitra vidékén és a csángóknál a szó a házbeli zárt tüzelőt jelöli, a székelyeknél pedig a szikrafogóval ellátott nyílt tüzhelyet.¹³² VÁCZY Péter, majd nyomában MÉRI István arra gondolt, hogy „[...] a ‚pest’ szó — származása alapján — inkább sütő-, edényégető stb. kemencefélék felé mutat [...]”.¹³³ (A szó ugyanis végső soron a szláv *pekъ* = ‚süt’ igéből származik.)¹³⁴ A régész adatai azonban ebben a kérdésben semmiféle útbaigazítást nem adnak. A nagyszámú helynévi adat szől csak amellet, hogy a *pest* szó ‚mészégető kemence’ jelentése nagyon el lehetett terjedve.

A fentiek alapján úgy vélem, hogy a régészeti adatai TÁLASI István több mint húsz éve feltételezés formában kifejtett elgondolását erősítik meg: „Ha a *kemence* szó nyelvünkben a régibb, s a bolgár-szláv *pest* az újabb, ez azt jelentené, hogy hazánk területén csak folytatódott a zárt tüzelőszerkezet használata a mindinkább állandóbb használatú ház tüzelőjeként, esetleg tárgyi variánsaként. Egyik szavunk sem magyarázza meg azonban a forrásokat, de feltehető, hogy mind a gömbölyű, mind a szögletes, hasábos idomú zárt tüzelők egy ideig tájanként mindkét néven éltek.”¹³⁵ E feltevés tárgyi háttere ma már szemléletesen bontakozik ki a régészek ásója nyomán: Kelet- és Közép-Európában mindkét alakú és anyagú (kő és agyag) zárt tüzelőt ismerték a honfoglalást megelőző időszakban. Az is kétségtelen, hogy a magyarság gazdasági élete és építőkultúrája rendkívül komoly mértékben gazdagodott a Don vidékén a 8–9. sz.-ban.¹³⁶ Ahhoz sem igen férhet kétség, hogy a zárt tüzelős háztípussal is itt ismerkedett meg, s a rá vonatkozó szót a szomszédos keleti szlávok nyelvéből kölcsönözte, amit korai településeink nagyszámú Don-vidéki hagyománya igazol.¹³⁷ Így

¹³⁰ VÁŽAROVA, Ž. N., 1965; 1968, 148—154. Hasonló a helyzet a szomszédos havaselvei területeken is. Vö. pl.: COMŞA, M., 1978, további irodalommal.

¹³¹ SZÉKELY Zoltán, 1974—75a, 47—49.

¹³² BÁTKY Zsigmond, 1932, 29—30.

¹³³ MÉRI István, 1964, 60; VÁCZY Péter, 1958, 290.

¹³⁴ TESZ III. 171.

¹³⁵ TÁLASI István, 1954, 395.

¹³⁶ Vö. 104. jegyzet.

¹³⁷ Az Árpád-kori és a Don-vidéki települések szerkezeti hasonlóságát MÉRI István ismerte fel (1964, 47—49, 102—108. jegyzet). Újabban a dobozi településen sikerült megfigyelni a szaltovói nomád szállásokra jellemző telepjelenségeket, feltehetően felszíni épületek és sátrak nyomait. (KOVALOVSKÍ Júlía, 1975a, 219, vö. PLETNYOVA, SZ. A., 1967, 52—58; GADLO, A. V., 1978, 122—125.) Ugyanitt előkerült a szláv novotroicki telepen megfigyelt (LJAPUSKIN, I. I., 1958, 107. kép) kürtös kemence is, amelynek korábban csak a

kemence szavunk minden bizonnyal régebbi átvétel, mint a *pest*, amely már a Kárpát-medencében kerülhetett nyelvünkbe.¹³⁸ Okleveinkben való későbbi

sárközi, egykori Etén akadtak nálunk nyomára (CSALOGVITS József, 1935, 1—2; KOVALOVSKÍ JÚLIA, 1978, 80), valamint a szaltovóiakra jellemző kör alapú, földbe mélyített sátorserű, középtűzhelyes épület is. (KOVALOVSKÍ JÚLIA, 1975a, 210.) Sövény falú (patics falú) ház nyomaira Fonyód-Bélatelepen (HORVÁTH BÉLA, 1968, 127), a burgenlandi Felsőőrön (UBL, H., 1977, 370), a váchartyáni földvárban (MIKLÓS Zsuzsa, 1978, 101) és a kiskunhalasi Zöldhalmon bukkantak. (Biczó Piroska szíves közlése.) Ugyancsak ismeretek a Don-vidéken a sövényvázás házbéli kemencék is (PLETNYOVA, SZ. A., 1967, 61; BELECKIJ, V. D., 1959, 94—95, vö. KOVALOVSKÍ JÚLIA, 1980, 59, 95. jegyzet), amelyet Biczó Piroska figyelt meg Matkón. (Szíves szóbeli közlése. — Nem világos, hogy házbéli vagy külső kemence volt-e az imént említett, szintén sövényvázás etei: CSALOGVITS József, 1935, 1—2.) E kemenceépítési mód keleti eredete azonban nem igazolható, mivel ottani elterjedésük nem tehető a 10. sz.-nál korábbra. (RAPPOORT, P. A., 1975b, 147.) — Az egyik muhi s talán magyaradi ház gödrének falát fával bélelték (ÉRI István—BÁLINT Alajos, 1959, 10. kép, VI—VII. t.; SZABÓ János Győző, 1975, 39 — a muhi épület pince is lehetett: PARÁDI Nándor 1979, 58), ami szintén gyakori a Don vidékén. Bár a régészek nem bukkantak még nyomára, adataink azt sugallják, hogy a faépítkezés szerepe jelentős lehetett már a legkorábbi időkben is, sejtethetően boronaházakat is emeltek ekkoriban (vö. LÁSZLÓ Gyula, 1944, 304; SZABÓ István, 1969, 33—37; BALASSA Iván, 1974, 583). Ebben a tekintetben a honfoglalás előtt elsősorban a keleti szlávok hatásával kell számolnunk, akiknek településein igen sok boronaház maradványát figyelték meg a régészek (legutóbb: TOLOCSKO, P. P., 1978, 87—88). Ezenkívül szinte minden eddig ismert Árpád-kori településünkön sejtethetjük a gödörházak szomszédságában a szaltovói telepekre is általánosan jellemző könnyű, felszíni épületeket vagy éppenséggel nemezsátrakat (vö. MÉRI István, 1964, 47—48; FODOR István, 1975c, 261), ami a nomád hagyományokkal rendelkező megtelepült népek sajátja (LEVIN, M. G.—POTAPOV, L. P., 1956, 340, 438—439; TOKAREV, SZ. A., 1958, 185, 395; ZSDANKO, T. A., 1949, 51—52; SIBAJEVA, JU. A., 1973, 118—119). A Don vidékén élő levédiai magyarság a monumentális kőépítéssel is megismerkedhetett. Nem lehetetlen például, hogy a legkorábbi magyar épületek kváderes öntöttkőves falazási technikája szintén itteni hagyományokra vezethető vissza (PLETNYOVA, SZ. A., 1967, 35—36; NAGY Emese, 1968, 103). A Don vidéki föld- és kővárak arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a legkorábbi magyarországi földvárak építési hagyományai közt is számolhatunk keletről hozottakkal. Természetesen nem csupán a szaltovói, hanem a keleti szláv várépítészet hatása is jelentős lehetett. Földváraink vitatott eredetkérdéséről. Nováki Gyula, 1975a, 335; 1975b, 59; TOMKA Péter, 1975, 82. Nem tartjuk viszont valószínűnek, hogy a koravaskori Káma-vidéki ananyinói földvárak a mi földváraink akár távoli előzményének tekinthetők (GYÖRFFY György, 1973, 241; 1977, 194). Nem csupán a nagy időbeli távolság — mintegy másfélszezer év — miatt, hanem azért is, mert az újabb kutatások fényében ez a műveltség nem tartható ugor hagyaték-nak. (L. fentebb.) Figyelemre méltó jelenség, hogy a szaltovói várak jelentős része refugium volt, ami a szabolesi földvárról gyanítható (PLETNYOVA, SZ. A., 1962, 85; NÉMETH Péter, 1974, 77—78). Egyelőre viszont úgy tűnik, hogy a szabolesi helyzet kivételesnek tekinthető, hiszen más váraink lakottak voltak (TOMKA Péter, 1975, 82; GÁDOR Judit—HELLEBRANDT Magdolna, 1976, 65; GÁDOR Judit, 1978, 79). Ugyanitt megismerkedhetett a magyarság a téglalapítás fortélyáival is, hiszen az írott kútfők többször említik a kazár téglalapületeket, abból épült — talán éppen a magyarok ellen — a híres sarkeli vár is. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad figyelmen kívül hagyunk a téglalapítás tilalmát Kazáriában. Istahri szerint „[...] a királyon kívül nincs más embernek téglából épült háza, s a király nem is engedi, hogy ilyen házat valaki magának építsen” (A magyar honfoglalás kútfői, 224). Ennek ellenére igen valószínű, hogy téglalapítkezésünket nem kizárólag nyugati hatások hívták életre, s *tégla* szavunk sem német jövevény. (BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula, 1979, 135, vö. TESZ III. 873.)

¹³⁸ Ennek ellenkezőjét gondolta: BÁTKY Zsigmond, 1930a, 82, majd nyomában

feltűnése (1156?; 1264; 1324; 1319)¹³⁹ nyilván azzal magyarázható, hogy jelentése már ekkor is elsősorban a házban levő zárt tüzelőre vonatkozott, s ezért jóval ritkábban képeztek belőle helyneveket. Alighanem ezzel a jelentésbeli különbséggel magyarázható az is, hogy későbbben e szó csaknem teljesen kiszorította a *pestet* a használatból.

A honfoglaló magyarság tehát magával hozta a zárt tüzelős veremlakás építési hagyományait. Ezeket fejlesztette tovább az új hazában talált őslakosság tapasztalatai alapján.¹⁴⁰

GYÖRFFY István, 1943, 142 és MOÓR Elemér, 1962, 50; 1963, 91. (Az utóbbi szerző régészeti bizonyítékai — mint annyi más esetben — itt is félreértésen alapulnak.) Cs. SEBESTYÉN Károly szerint a *pest* szót a székeltek vették át az erdélyi bolgároktól a 11. sz.-ban oly módon, hogy beköltöztek azok házaiba (1941a. 68). Elgondolása azonban semmilyen adattal nem támasztható alá. VÁMOS Ferenc a *pest* szót honfoglalás előtti kelet-európai átvételnek vélte (1938. 69).

¹³⁹ SZAMOTA István—ZOLNAY Gyula. 1902—06, 470; TESz II. 436.

¹⁴⁰ A honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében kőkemencés és agyagkemencés gödörházakat is találtak a szláv és avar településeken. A szláv kőkemencékről l. a 131. jegyzetet, valamint a kárpátaljai kő- és agyagkemencés házakról: LJAPUSKIN, I. I., 1968, 45; PENYAK, Sz. I., 1973. A 7. sz.-i dunaújvárosi avar és a 9—10. sz.-i csákvári kőkemencés házakról: BÓNA István, 1973, 67. 85. Későavar agyagkemencés házakról Kiss Attila tárt fel a még közéletlen kölkedi telepen, amelyről szíves szóbeli közléséből tudok.

- АБАЕВ, В. И.
1958 АБАЕВ, В. И., *Историко-этимологический словарь осетинского языка*. 1. Москва—Ленинград.
- АЙДАРОВ, Г.
1971 АЙДАРОВ, Г., *Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века*. Алма-Ата.
- Andronovszkaja kultura*
1966 (Андроновская культура.) Археология СССР. Москва—Ленинград.
- ANONYMUS
1975 *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Ford. PAIS Dezső, bev. GYÖRFFY György. Bp.
- BADER, O. N.
1949a БАДЕР, О. Н., *Новый тип неолитического поселения на Урале*. Советская этнография № 2. 144—150.
1949b *Új neolitikus településtípus az Urálban*. Arch. Ért. 3—8.
1970 *Уральский неолит*. In: Каменный век на территории СССР. (Ред.: ФОРМОЗОВ, А. А.) 157—171. Москва.
- BADER, O. N.—ХАЛИКОВ, А. Н.
1976 БАДЕР, О. Н.—ХАЛИКОВ, А. Н., *Памятники балановской культуры*. Москва.
- BALASSA Iván
1974 *Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához?* Ethn. 575—585.
- BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz*. Bp.
- BALASSA M. Iván
1977 *Az ágasfás-szelemenés tetőszerkezet a magyar népi építészetben*. Ethn. 329—364.
- BÁLINT Csanád
1975 *A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól*. Arch. Ért. 52—63.
- BANNER János
1955 *Bronzkori házak a békési Várdombon*. Arch. Ért. 143—150.
- BANNER János—BÓNA István
1974 *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. Bp.
- BARABÁS Jenő
1977 *A magyarság anyagi műveltsége a VI—IX. században*. (A néprajzi kutatások tanulságai.) In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGÉDY Károly—RÓNA-TAS András) 15—22. Bp.
- BÁRCZI Géza
1958 *A magyar szókincs eredete*. (2. kiad.) Bp.
- BARTHA Antal
1968 *A IX—X. századi magyar társadalom*. Bp.
- BÁTKY Zsigmond
1927 *Kémény és kemence*. NÉ. 11—16, 47—48.
1929 *Földöl és tüzelőszól*. NÉ. 11—15, 32.
1930a *A magyar sátor emlékei*. NÉ. 1—14, 63—64.
1930b *A magyar ház eredetéhez*. NÉ. 65—83, 112.
1932 *A „pest”-hez*. NÉ. 28—33, 36.
1933 *Építkezés*. In: A magyarság néprajza. I. 124—245. Bp.
1935 *A honfoglaló magyarság hajléka*. A Földgömb 201—212.

- BELECKIJ, V. D.
1959 БЕЛЕЦКИЙ, В. Д., *Жилища Сармела — Белой Вежи*. Москва—Ленинград.
- BEREZOVEC, D. T.
1965 БЕРЕЗОВЕЦ, Д. Т., *Слов'яний племена салтівської культури*. Археологія XIX, 47—67.
- BERSZ, Je. M.
1958 БЕРС, Е. М., *Некоторые данные о древнейшей истории Среднего Зауралья*. (По материалам раскопок Средне-Уральской археологической экспедиции — СУАЭ) In: *Вопросы истории Урала*. 3—21. Свердловск.
- 1961 *Археологические памятники на острове Макуша*. Ученые записки Уральского университета XXXIX. 1. 3—24.
- BLAVATSKIJ, V. D.
1961 БЛАВАТСКИЙ, В. Д., *Античная археология Северного Причерноморья*. Москва.
- BÓNA István
1963 *Ásatások Várpalotán (1963)*. Régészeti Dolgozatok — Dissertationes Archaeologicae V. 119—124.
- 1973 *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunajvárosban*. Вр.
- BUROV, G. M.
1962 БУРОВ, Г. М., *Раскопки у бассейне р. Вычегды (близ д. Синдор)*. Вопросы археологии Урала II. 107—111.
- 1965 *Вычегодский край*. Москва.
- 1967 *Древний Синдор*. (Из истории племен Европейского Северо-Востока в VII тысячелетии до н. э. — I тысячелетии н. э.) Москва.
- CLAUSON, G.
1972 *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- COMŞA, M.
1978 *Cultura materială veche românească. (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploesti.)* București.
- CZEGLÉDY Károly
1953 *A kazár kil kel eredete*. MNy. 175—178.
- 1963 *Sarkel, an Ancient Turkish Word for „House”*. In: *Aspects of Altaic Civilization*. (Ed.: SINOR, D.) 23—31. Bloomington.
- CSALOGOVITS József
1935 *Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben*. NÉ. 1—10.
- CSEBAKOVA, T. N.
1975 ЧЕБАКОВА, Т. Н., *Андроновские поселения верховьев р. Увельки*. Вопросы археологии Урала XI. II. 92—108.
- CSEMJAKIN, Ju. P.
1974 ЧЕМЯКИН, Ю. П., *Поселение эпохи бронзы Мирный IV*. Из истории Сибири XV. 50—55. Томск.
- CŠERNÝECOV, V. N.
1953 ЧЕРНЕЦОВ, В. Н., *Древняя история Нижнего Приобья*. 7—71. Москва.
- 1957 *Нижнее Приобье в I тысячелетии нашей эры*. 136—245. Москва.
- 1963 *К вопросу о месте и времени формирования уральской (финно-угро-самодийской) общности*. Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum 405—411.
- 1968 *К вопросу о сложении уральского неолита*. In: *История, археология и этнография Средней Азии*. (Сб. в честь С. П. Толстова.) 41—53. Москва.
- 1970 *On the Problem of Ancient Substratum in Cultures of the Circumpolar Region*. Труды VII. Международного конгресса антропологических и этнографических наук X. 260—267. Москва.
- 1971 *Наскальные изображения Урала*. Москва.
- 1973 *Этнокультурные ареалы в лесной и субарктической зонах Евразии в эпоху неолита*. In: *Проблемы археологии Урала и Сибири*. (Ред.: Смирнов, А. П.) 10—17. Москва.
- K. CSILLÉRY Klára
1968 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. (Kandidátusi értekezés, kézirat.) Вр.
- 1970 *A magyar kúpos kunyhó*. NÉ. 31—43.
- DIMITRIJEV, P. A.
1928 ДИМИТРИЕВ, П. А., *Липчская неометаллическая стоянка*. (Тюменский округ, Уральской области.) Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских инс-

- титуттов общественных наук II. 61—68.
- 1951a *Földbemélyített lakóházak (zeml-jánkák) az urálvidéki telephelye-ken.* In: Szovjet régészeti tanul-mányok. (Szerk.: FÜLEP Ferenc) 17—32. Bp.
- 1951b *Культура населения Среднего Зауралья в эпоху бронзы.* 7—27. Москва.
- DOBRODOMOV, I. G.
1976 Добродомов, И. Г., *Вопросы хро-нологии тюркских заимство-ваний в славянских языках.* Со-ветская тюркология VI. 24—37.
- DOERFER, G.
1967 *Türkische und mongolische Ele-mente in Neupersischen.* III. Wies-baden.
- DOMOKOS Pál Péter
1941 *A moldvai magyarság.* (3. kiad.) Kolozsvár.
- DOMOKOS Péter (szerk.)
1977 *Uralisztikai olvasókönyv.* Bp.
Drevnyetyurkszkij szlovar
1969 *Древнетюркский словарь.* Ред.: НАДЕЛЯЕВ, В. М.—НАСИЛОВ, Д. М.—ТЕКИШЕВ, Э. Р.—ЩЕРБАК, А. М. Ленинград.
- DULZON, A. P.
1966 Дульзон, А. П., *Землянка эпохи бронзы на средней Оби.* In: Воп-росы археологии и этнографии Западной Сибири. (Ред.: Бояр-шинова, З. Я.) Ученые записки Томского университета LX. 52—57.
- ERDELYI István
1969 *Forschungen auf awarenzeitli-chen Siedlungen.* In: I. Mędzy-narodowy kongres archeologii słowiańskiej. III. 163—171. Wroc-ław—Warszawa—Kraków.
1977 *Őseink nyomában a kazár biroda-lomban.* Élet és Tudomány 451—453.
- ERDELYI István—SZIMONOVA Eugénia
1978 *Ásatások Vásárosnamény határá-ban.* In: Találkozások Bereggel. Múlt és jelen. 155—163. Vásáros-namény.
- ÉRI István—BALINT Alajos
1959 *Muhi elpusztult középkori falu tár-gyi emlékei.* Régészeti Füzetek II. 6. Bp.
- FEDOROVA, A. F.
1974 ФЕДОРОВА, А. Ф., *Исследования на городище Подчеваши у г. То-болска.* Из истории Сибири XV. 31—35. Томск.
- FODOR István
1971 *Einige kulturgeschichtliche Bezie-hungen der ungarischen Urge-schichte.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 157—181. Szeged.
1973a *Vázlatok a finnugor őstörténet ré-gészetéből.* Régészeti Füzetek II. 15. Bp.
1973b *Az újabb szovjetföldi régészeti ku-tatások és a magyar őstörténet.* Sza-bolcs-Szatmári Szemle 102—118. (Új kiadása: DOMOKOS Péter, 1977, 107—120.)
1975a *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Bp.
1975b *A finnugor régészet fő problémái.* In: Uráli népek. (Szerk.: HAJDÚ Péter) 47—75. Bp.
1975c *Cseréppüstjeink származása.* Arch. Ért. 250—265.
1976a *The Problem of the Uralian and Finno-Ugrian Original Home.* (Archaeological Survey.) Fol. Arch. 149—170.
1976b *Vorbericht über die Ausgrabung am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud.* Acta Arch. Hung. 371—382.
1977a *Az uráli és a finnugor őshaza kérdéséről.* (Régészeti áttekintés.) MTA II. Oszt. Közl. XXVI. 279—302.
1977b *Könyvismertetés.* Arch. Ért. 285—288.
1977c *Altungarn, Bulgarotürken und Ost-slaven in Südrussland.* (Archäo-logische Beiträge.) Acta Antiqua et Archaeologica, XX. (Opuscula Byzantina, IV.) Szeged.
1977d *Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet.* In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓ-na-TAS András) 79—114. Bp.
1980 *A magyar—bolgár-török kapcsola-tok történeti háttéréről.* In: Bolgár tanulmányok. III. (Szerk.: DAN-kó Imre) 9—48. Debrecen.
1982 *On the Hungarian — Bulgar Tur-kish Contacts.* In: Chuvash Studi-

- es. (Ed.: RÓNA-TAS, A.) Bibliotheca Orientalis Hungarica. s.a. Bp.
- FODOR István—NÉMETH Péter
1972 *A szabolcsi ispáni központ régészeti feltárásának első három évéről (1969—1971)*. Szabolcs-Szatmári Szemle 89—100.
- FÜLEP Ferenc
1951 *A magyar régészet öt éves terve*. MTA II. Oszt. Közl. 3—10.
- GABAIN, A.
1971 *Frühe Zeugen der Scherengitter-Jurte*. In: *Studia Turcica*. (Ed.: LIGETI, L.) 169—173. Bp.
- GADLO, A. V.
1978 Гадло, А. В., *Кочевье хазарского времени у станицы Заплавской на Нижнем Дону*. In: Проблемы археологии, вып. II, 118—125. (Сб. в память М. И. Артамонова.) Ленинград.
- GÁDOR Judit
1976 *Sály-Latorpuszta*. Régészeti Füzetek I. 29. sz. 84.
1979 *Abaujvár-Vár*. Régészeti Füzetek I. 32. sz. 84.
1980 *Sály-Lator*. Régészeti Füzetek I. 33. sz. 84.
- GÁDOR Judit—HELLEBRANDT Magdolna
1976 *A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1975-ben*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XV. 65—71.
- GENING, V. F.
1975 ГЕНИНГ, В. Ф. *Хронологические комплексы XVI в. до н. э. (по материалам Синташтинского могильника)*. In: Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов). 94—95. Киев.
1977 *Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен*. Советская археология IV. 53—73.
- GENING, V. F.—ASHMINA, L. I.
1975 ГЕНИНГ, В. Ф.—АШИМИНА, Л. И., *Могильник эпохи бронзы на р. Синташта*. In: Археологические открытия 1974 года. (Ред.: РЫБАКОВ, Б. А.) 144—147. Москва.
- GENING, V. F.—GOLGYINA, R. D.
1969 ГЕНИНГ, В. Ф.—ГОЛДИНА, Р. Д., *Поселение Кокуй I*. Вопросы археологии Урала VIII. 30—47.
- GENING, V. F. és mtsai
1970 ГЕНИНГ, В. Ф.—ГУСЕНЦОВА, Т. М.—КОНДРАТЬЕВ, О. М.—СТЕФАНОВ, В. И., ТРОФИМЕНКО, В. С., *Периодизация поселений эпохи неолита и бронзового века Среднего Прииртышья*. In: Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири. 12—51. Томск.
- GENING, V. F. és mtsai
1970 ГЕНИНГ, В. Ф.—КОРЯКОВА, Л. Н.—ОВЧИННИКОВА, Б. Б.—ФЕДОРОВА, Н. В., *Памятники железного века в Омском Прииртышье*. In: Проблемы хронологии и этнической принадлежности археологических памятников Западной Сибири. 203—228. Томск.
- GOMBOSZ Zoltán
1907 *Régi török jövevényszavaink*. MNy. 17—29, 62—72, 105—116, 153—165, 213—224, 250—263, 307—318, 357—370, 395—406.
1912 *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX. Helsinki.
- GÖMÖRI János
1973 *Sopron, Bánfalvi út*. Régészeti Füzetek I. 26. sz. 85—86.
1976 *Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in den Jahren 1971—74*. Acta Arch. Hung. 411—424.
- GRAKOV B. N.
1971 ГРАКОВ, Б. Н., *Скифы*. Москва.
1978 *Die Skythe*. Berlin.
- GÜLYA János
1965 *Egy és más a -ni főnévi igenévképző körül*. MTA I. Oszt. Közl. 281—287.
1974 *Östörténet és szemantika*. In: Jelentés és stílusztika. (Szerk.: IMRE Samu—SZATHMÁRI István—SZÜTS László) 170—174. Bp.
1977 *Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről*. In: Magyar őstörténeti tanulmányok (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNA-TAS András) 115—121. Bp.

GYENYISZOV, V. P.

- 1960 ДЕНИСОВ, В. П., Хуторская неолитическая стоянка. Ученые записки Пермского гос. университета XII. 1. 34—71. (Труды Камской археологической экспедиции, III.)

GYÖRFFY György

- 1973 *Budapest története az Árpád-korban.* In: Budapest története. I. (Szerk.: GEREVICH László) 217—349. Bp.
- 1977 *István király és műve.* Bp.

GYÖRFFY István

- 1943 *Magyar falu — magyar ház.* Bp.

HAENISCH, E.

- 1962 *Wörterbuch zu Manghol un ninuca toba'an (Yüan — ch'ao pi-shi), Geheime Geschichte der Mongolen.* Wiesbaden.

HAJDÚ Péter

- 1964 *Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie.* Acta Ling. Hung. 47—83.
- 1966 *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Bp.
- 1977 *Az uráli őstörténetkutatás helyzete és néhány problémája.* In: Uralisztikai olvasókönyv. (Szerk.: DOMOKOS Péter) 3—82. Bp.

HAJDÚ Péter—DOMOKOS Péter

- 1978 *Urali nyelvrokonaink.* Bp.

HALIKOV, A. H.

- 1969 ХАЛИКОВ, А. Х., Древняя история Среднего Поволжья. Москва.
- 1975 *A középső Volga-vidék és a finn-ugor őstörténet.* In: A vízimadarak népe. (Szerk.: GÜLYA János) 163—191. Bp.

HARMATTA János

- 1953 *A kazár kil szó magyarázatához.* MNy. 175—178.
- 1977 *Irániai és finnugorok, iráiai és magyarok.* In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNÁ-TAS András) 167—18. Bp.

HARUZIN, N.

- 1896 ХАРУЗИН, Н., История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. Этнографическое обозрение XVIII. 1—53; XIX—XX. 1—71.

HERMAN Ottó

- 1899 *A magyar ősfoglalkozások köréből.* Bp.

HÉRODOTOSZ

- 1893 *Herodotos történeti könyvei.* (Görögül és magyarul.) II. Bp.

НЛОБИСТУН, Л. Р.

- 1976 ХЛОБЫСТИН, Л. П., Поселение Линовая Курья в Южном Зауралье. Ленинград.

НЛОПИН, I. N.

- 1969 Хлопин, И. Н., К происхождению андроновского субстрата сибирских народов. In: Происхождение аборигенов Сибири. (Ред.: Дульзон, А. П.) 162—164. Томск.
- 1970 Проблемы происхождения культуры степной бронзы. Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР СХХII. 54—58.

HORVÁTH Béla

- 1968 *Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen.* Fol. Arch. 113—144.
- 1970 *Tiszaörvény-Templomdomb.* Régészeti Füzetek I. 23. sz. 73—74.
- HORVÁTH István—H. KELEMEN Márta—TORMA István
- 1979 *Komárom megye régészeti topográfiaja (Esztergom és a dorogi járás).* Magyarország régészeti topográfiaja 5. Bp.

HUNFALVY Pál

- 1876 *Magyarország ethnographiaja.* Bp.

ЖОКИ, А. J.

- 1972 *Uralier und Indogermanen. Die ältere Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne CVI. Helsinki.

ЖУРОВСКАЯ, V. T.

- 1973 ЮРОВСКАЯ, В. Т., Классификация и относительная хронология археологических памятников эпохи бронзы на Андреевском озере у г. Тюмени. Вопросы археологии Урала XII. 3—20.
- 1974 Новые памятники эпохи бронзы на Андреевском озере у г. Тюмени. Из истории Сибири XV. 35—40. Томск.
- 1975 Неолитическое жилище на стоянке Козлов мыс I. Вопросы археологии Урала XIII. 86—91.

KARA György

- 1977 *A magyar őstörténet altái háttéréhez.* In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLÉDY Károly—RÓNÁ-TAS András) 183—187. Bp.

- KEMENCZEI Tibor—STANCZIK Ilona
1979 *Előzetes jelentés a Pilismarót—Szobi révénél 1978-ban végzett ásatásról.* Dunai Régészeti Híradó 7—21.
- KIRÁLY Péter
1975 *Zur Frage der ungarischen Lehnwörter in der slawischen Sprachen.* Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. 619—23.
- KNEZSA István
1974 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I—II. (2. kiad.)* Bp.
- KOMÁROMY József
1955 *A miskolci Sötétkapu melletti ásatás jobbágyházai.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 18—21.
1957 *Beszámoló a miskolci Sötétkapu melletti ásatás eredményeiről.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. 70—101. Miskolc.
- KORENCZY Éva
1972 *Iranische Lehnwörter in den obungarischen Sprachen.* Bp.
- KOROMPAY Bertalan
1954 *A magyar ház hátteréből.* NyK. 70—96.
- KONZAREV, M. F.
1965 КОСАРЕВ, М. Ф., *О культурах андроновского времени в Западной Сибири.* Советская археология II. 242—246.
1973 *Этнокультурные ареалы Западной Сибири в бронзовом веке.* Из истории Сибири VII. 65—77. Томск.
- KONZAREV, M. F.—MOGILNYIKOV, V. A.
1979 КОСАРЕВ, М. Ф.—МОГИЛЬНИКОВ, В. А., VI. *Уральское археологическое совещание.* Советская археология II. 294—299.
- KOVALEVSKIJ, A. P.
1956 КОВАЛЕВСКИЙ, А. П., *Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 г.* Харьков.
- KOVALOVSKÍ Júlia
1960 *Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén.* Arch. Ért. 32—40.
1970 *Doboz-Hajdúirtás.* Régészeti Füzetek I. 23, 62.
1971 *A középkori falvak régészeti kutatása.* In: Középkori tudományos ülésszak 1970. dec. 8—10. (Szerk.: NAGY Emese) Régészeti Füzetek II. 14, 22—30.
- 1974 *Doboz.* Régészeti Füzetek I. 27, 71.
1975a *Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról.* 1962—1974. Arch. Ért. 204—223.
1975b *Doboz-Hajdúirtás.* Régészeti Füzetek I. 28, 92—93.
1978 *Doboz.* Régészeti Füzetek I. 31, 80.
1980 *Településásatások Tiszaeszlár—Bacsahalmon.* Fontes Arch. Hun. Bp.
- KOVÁCS László
1978 *Régészeti jegyzet szablya szavunk eredetéhez.* NyK. 161—165.
- KOVÁCS Tibor
1977 *A bronzkor Magyarországon.* Bp.
- KRIVCOVA-GRAKOVA, O. A.
1948 КРИВЦОВА-ГРАКОВА, О. А., *Алексеевское поселение и могильник.* Труды Государственного Исторического музея XVIII. 56—172.
1951 *Садчиковское поселение.* (Раскопки 1948 г.) 152—181. Москва.
- KRIZSEVSKAJA, L. Ja.
1977 КРИЖЕВСКАЯ, Л. Я., *Раннебронзовое время в Южном Зауралье.* Ленинград.
- KUZMINA, E. E.
1962 КУЗЬМИНА, Е. Е., *Новый тип андроновского жилища в Оренбургской области.* Вопросы археологии Урала II. 9—15.
1973 *Могильник Туктубаево и вопрос о хронологии памятников федоровского типа на Урале.* In: Проблемы археологии Урала и Сибири. (Ред.: Смирнов, А. П.) 153—164. Москва.
1975 *О соотношении типов андроновских памятников Урала (по материалам Кинзерского могильника).* In: Памятники древнейшей истории Евразии. (Ред.: Кожин, П. М.—Кольцов, Л. В.—Зимина, М. П.) 220—230. Москва.
1977 *Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого Света.* In: Средняя Азия в древности и средневековье. (История и культура.) (Ред.: Гафуров, Б. Г.—Литвинский, Б. А.) 28—52. Москва.

- LÁSZLÓ Gyula
 1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* Bp.
 1955 *Hozzászólás.* In: *A magyar őstörténet kérdései.* (Szerk.: CZEGLÉDY Károly—HAJDÚ Péter) 38—43. Bp.
 1967 *Hunor és Magyar nyomában.* Bp.
 1977 *Régészeti tanulmányok.* Bp.
- LEVIN, M. G.—ПОТАПОВ, Л. Р. (szerk.)
 1956 ЛЕВИН, М. Г.—ПОТАПОВ, Л. П. (ред.), *Народы Сибири.* Москва—Ленинград.
- LIGETI Lajos
 1962 *A mongolok titkos története.* Bp.
- LIAPUSKIN, I. I.
 1958 Ляпушкин, И. И., *Городище Новотроицкое.* Москва—Ленинград.
 1968 *Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства.* Ленинград.
- LOVAG Zsuzsa
 1979 *Dömös-Alsóföldek.* Dunai Régészeti Híradó 31—36.
- MALOV, Sz. E.
 1952 МАЛОВ, С. Е., *Енисейская письменность торков.* Москва—Ленинград.
 1959 *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.* Москва—Ленинград.
- MARKOV, G. E.
 1976 МАРКОВ, Г. Е., *Кочевники Азии.* Москва.
- MEH
 1975 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* (Kortársak és krónikások híradásai.) (Szerk.: GYÖRFFY György) (2. kiad.) Bp.
- MELICH János
 1910 *Nyelvünk szláv jövevényei.* MNyTK XIII. Bp.
 1925—29 *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.
- MERPERT, N. Ja.
 1958 МЕРПЕРТ, Н. Я., *Из древнейшей истории Среднего Поволжья.* 45—156. Москва.
- MESTERHÁZY Károly
 1977 *Veresegyház-Ivacs.* Régészeti Füzetek I. 30. sz. 49.
- MÉRI István
 1948 *A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása.* Bp.
 1952 *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről.* I. Arch. Ért. 49—67.
 1964 *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában.* Régészeti Füzetek II. 12. sz.
- MÉRI István—SOPRONI Sándor
 1960 *Visegrád-Várkertdűlő.* Régészeti Füzetek I. 14. sz. 79.
 1963 *Visegrád-Várkertdűlő.* Régészeti Füzetek I. 15. sz. 42—43.
- MHK
 1900 *A magyar honfoglalás kútfoi.* (Szerk.: PAULER Gyula—SZILÁGYI Sándor) Bp.
- MIKLÓS Zsuzsa
 1978 *Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyén.* Arch. Ért. 95—105.
- MOGILNYIKOV, V. A.
 1970 Могильников, В. А., *К вопросу об этнокультурных ареалах Среднего Прииртышья и Приобья эпохи раннего железа.* In: *Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири.* 172—190. Томск.
 1973 *К этнокультурной характеристике Западной Сибири в эпоху раннего железа.* In: *Из истории Сибири.* VII. 175—189. Томск.
- MOLOGYIN, V. I.
 1977 МОЛОДИН, В. И., *Эпоха неолита и бронзы лесостепного Обь-Иртышья.* Новосибирск.
- MOÓR Elemér
 1938 *Pest. Népünk és Nyelvünk* X. 90—93.
 1954 *Sátor.* MNy. 468—471.
 1960 *Die Ausbildung der ungarischen Volkes im Lichte der Laut- und Wortgeschichte.* Acta Ling. Hung. 383—421.
 1962 *Backofen und Brot bei Slawen und Ungarn.* Slavica III. 47—58.
 1963 *A nyelvtudomány mint az őś- és néptörténet forrástudománya.* Bp.
 1964 *A házi „férgek” nevei nyelvünkben mint népünk életformája változásainak tanújelei.* Nyg. 22—29.
- MOSKOVA, M. G.
 1969 МОШКОВА, М. Г., *Погребения VI—V вв. до н. э. в Челябинской группе курганов.* In: *Древности Восточной Европы.* (Сб. в честь Смирнова, А. П.) 18—147. Москва.

- MOZOLEVSKIJ, B. M.
1972 МОЗОЛЕВСКИЙ, Б. М., *Товста Могила — видатна пам'ятка Скифii*. Археологія V. 72—82.
- MÖT
1977 *Magyar őstörténeti tanulmányok*. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLEDY Károly—RÓNA-TAS András) Bp.
- MUNKÁCSI Bernát
1901 *Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben*. Bp.
- NAGY Emese
1968 *Előzetes jelentés az 1964—1967. évi esztergomi várfeltárásokról*. Arch. Ért. 102—109.
- NECSAJEVA, L. G.
1975 НЭЧАЕВА, Л. Г., *О жилище кочевников Юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.)*. In: Древнее жилище народов Восточной Европы. (Ред.: РАБОНОВИЧ, М. Г.) 7—49. Москва.
- NÉMETH Gyula
1953 *Kun László király nyögérei*. MNy. 304—318.
- NÉMETH Péter
1968 *Gergelyugornya-Ócskafalu*. Régészeti Füzetek I. 21. sz. 47.
1970 *Az árvíz*. Élet és Tudomány XXV. 24. sz. 1106, 1134.
1973 *Nyíregyháza földjének régészeti leletei az őskortól a magyar középkorig*. In: A régi Nyíregyháza. (Szerk.: NÉMETH Péter—MEZŐ András) 5—27. Nyíregyháza.
1974 *Szabolcs*. Régészeti Füzetek I. 27. sz. 77—78.
1978 *A honfoglalástól az államalapításig*. Élet és Tudomány XXXIII. 50. sz. 1574—1576.
- NOVÁKI Gyula
1975a *A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig*. Építés- és Építéstudomány 323—339.
1975b *Várpítézetünk kezdete*. In: Várpítézetünk. (Szerk.: GERŐ László) 45—61. Bp.
- PAIS Dezső
1939 *A veszprémvölgyi apácák görög levele mint nyelvi emlék*. Bp.
- PARÁDI Nándor
1971 *A késő középkori falukutatásokról*. In: Középkori tudományos ülésszak 1970. dec. 8—10. (Szerk.: NAGY Emese) Régészeti Füzetek II. 14. 37—40.
- 1979 *Sarvaly középkori pincéi és kemen-céi*. Arch. Ért. 52—66.
- PENYAK, Sz. I.
1973 ПЕНЯК, С. И., *Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н. е*. Археологія XII. 3—13.
- PLETNYOVA, Sz. A.
1962 ПЛЕТНЕВА, С. А., *О связях алаано-болгарских племен со славянами*. Советская археология I. 83—94.
1970 *От кочевий к городам. (Салтово-маяцкая культура.)* Москва.
1972 *Об этнической неоднородности населения северо-западного хазарского пограничья*. In: Новое в археологии. (Сб. статей в честь А. В. Арциховского.) (Ред.: Янин, В. Л.) 108—118. Москва.
1976 *Работы советско-венгерской экспедиции*. In: Археологические открытия 1975 года. (Ред.: РЫБАКОВ, Б. А.) 80—81. Москва.
- POGREBOVA, N. N.
1958 ПОГРЕБОВА, Н. Н., *Позднескифские городища на нижнем Днепре. (Городища Знаменское и Гавриловское.)* 102—247. Москва.
- POPOVA, T. B.
1970 ПОПОВА, Т. Б., *Племена позднейковской культуры*. In: Окский бассейн в эпоху камня и бронзы. (Ред.: РАУШЕНБАХ, В. М.) Труды Государственного Исторического музея XLIV. 154—230.
- RABINOVICS, M. G.
1975 РАБИНОВИЧ, М. Г., *Русское жилище в XIII—XVII вв.* In: Древнее жилище народов Восточной Европы. (Ред.: РАБИНОВИЧ, М. Г.) 156—244. Москва.
- RADLOFF, W.
1884 *Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten*. I. Leipzig.
- RAPPOPORT, P. A.
1975a РАППОПОРТ, П. А., *Древнерусское жилище*. Ленинград.
1975b *Древнерусское жилище (VI—XIII вв. н. э.)*. In: Древнее жилище народов Восточной Евро-

- пы. (Ред., Рабинович, М. Г.) 104—155. Москва.
- RAUSENBACH, V. M.
1966 РАУШЕНБАХ, В. М., *Новое поселение эпохи неолита в Среднем Зауралье*. Труды Государственного Исторического Музея XL. 15—28.
- ROSZTOVCEV, M.
1914 РОСТОВЦЕВ, М., *Античная декоративная живопись на юге России*. I—II. С.-Петербург.
- RÓNA-TAS András
1961 *A nomádok nyomában*. (Etnográfus szemmel Mongóliában.) Bp.
1963 *Preliminary Report on a Study of the Dwellings of the Altaic Peoples*. In: Aspects of Altaic Civilization. (Ed.: SINOR, D.) 47—56. Bloomington.
1965 *Notes on the Kazak Yurt of West Mongolia*. Acta Orient. Hung. 79—102.
1970a *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai*. (Doktori értekezés, kézirat.) Bp.
1970b *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai*. (Doktori értekezés tézisei.) Bp.
1975 *Some Problems of Uralic Vocalism from an Altaist's Point of View*. Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. 139—143.
1977 *A magyar—bolgár-török érintkezés jellege*. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Szerk.: BARTHA Antal—CZEGLEDY Károly—RÓNA-TAS András) 267—275. Bp.
- ROT, A. M.
1973 РОТ, А. М., *Венгерско—восточнославянские языковые контакты*. Будапешт.
- RUDENKO, Sz. I.
1955 РУДЕНКО, С. И., *Байкиры*. Историко-этнографические очерки. Москва—Ленинград.
- SCSERBAK, A. M.
1961 ЩЕРБАК, А. М., *Названия домашних животных тюркских языках*. In: Историческое развитие лексики тюркских языков. (Ред.: УБЯТОВА, Е. И.) 82—172. Москва.
- Cs. SEBESTYÉN Károly
1926 *Milyen házban laktak a honfoglaló magyarok?* Napkelet 691—696.
- 1930 *A magyar parasztház ablaka*. Népünk és Nyelvünk 20—23.
1938 *A nomádpásztorokodás életformája*. Népünk és Nyelvünk 41—60.
1939 *A honfoglaló magyarság földművelése*. Népünk és Nyelvünk 63—75.
1941a *A magyar ház ősi műszavai*. Ethn. 24—36.
1941b *A székhelyház eredete*. NÉ. 36—90.
- SIBAJEVA, Ju. A.
1973 ШИБАЕВА, Ю. А., *Животноводство кургизов Восточного Памира*. Труды Института этнографии АН СССР ХСVIII. 99—139.
- SÍPOVA, E. N.
1976 ШИПОВА, Е. Н., *Словарь тюркизов в русском языке*. Алма-Ата
- SIRELIUS, U. T.
1906 *Über die primitiven Wohnungen der finnischen und ob-ugrischen Völker*. Finnisch-Ugrische Forschungen VI. 74—104, 121—154.
- SOPRONI Sándor—SZÖKE Mátyás
1976 *Visegrad—Sibrik-domb*. Régészeti Füzetek I. 29. sz. 49.
- STRABÓN
1977 *Geographika*. Bp.
- SULC, P. N.
1941 Шульц, П. Н., *Евнаторийский район, 1933—1934 гг.* In: Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг. 265—277. Москва—Ленинград.
- SZABÓ István
1969 *A középkori magyar fatu*. Bp.
- SZABÓ János Győző
1975 *Árpád-kori falu és temetője Sarud határában*. II. Az Egri Múzeum Évkönyve XIII. 19—68.
- SZALNYIKOV, K. V.
1940 САЛЬНИКОВ, К. В., *Андроновский курганный могильник у с. Федоровки Челябинской области*. 68. Москва—Ленинград.
1951 *Бронзовый век Южного Зауралья*. (Андроновская культура.) 94—151. Москва—Ленинград.
1954 *Андроновские поселения Зауралья*. Советская археология XX. 213—252.
1966 *Об этническом составе населения лесостепного Зауралья в сарматское время*. Советская этнография V. 118—124.

- 1967 *Очерки древней истории Южного Урала*. Москва.
- SZAMOTA István—ZOLNAI Gyula
1902—06 *Magyar oklevélszótár*. Bp.
- SZEKELY Zoltán
1974—75a *Délkelet-Erdély a VI—XIII. században*. Aluta VI—VII. 63—71.
1974—75b *Așezări din sec. VI—IX. e. n. în sud-estul Transilvaniei*. Aluta VI—VII. 35—55.
1976—77 *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta VIII—IX. 52—109.
- Szlovár
1956 *Словарь современного русского литературного языка, том V*. Москва.
- SZMIRNOV, A. P.
1962 Смирнов, А. П., *Некоторые спорные вопросы истории волжских болгар*. In: Историко-археологический сборник. (В честь А. В. Арциховского.) (Ред.: Авдусин, Д. А.—Янин, В. Л.) 160—174. Москва.
1964 *Савроматы*. Москва.
1971 *Ранние кочевники Южного Урала*. Археология и этнография Башкирии IV. 69—76.
- SZMIRNOV, K. F.
1963 Смирнов, К. Ф., *Предисловие*. In: Проблемы археологии Урала и Сибири. (Сб. в честь В. Н. Чернецова.) (Ред.: Смирнов, А. П.) 1—4. Москва.
- SZOKOLOVA, Z. P.
1957 Соколова, З. П., *К истории жилищ обских угров*. Советская этнография II. 88—105.
1963 *Из истории жилищ обских угров. (К вопросу о развитии обско-угорской землянки.)* Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum 334—348.
1964 *Az obi-ugor lakóházak tűzhelyei. Műveltség és Hagomány VI*. 65—79.
- SZOROKIN, V. Sz.
1962a Сорокин, В. С., *Жилища поселения Тасты-Бутак*. Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР ХСІ. 51—60.
1962b *Могильник бронзовой эпохи Тасты-Бутак I в Западном Казахстане*. Москва—Ленинград.
- SZTARKOV, V. F.
1970 Старков, В. Ф., *К вопросу о периодизации зауральского неолита*. In: Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири. 1—11. Томск.
1975 *Неолитические памятники Нижнего Приобья*. In: Памятники древнейшей истории Евразии. (Ред.: Кожин, П. М.—Кольцов, Л. В.—Зими́на, М. П.) 151—157. Москва.
- SZTOJANOV, V. E.
1973 Стоянов, В. Е., *О могильниках зауральско-западносибирской лесостепи (ранний железный век)*. Вопросы археологии Урала XII. 44—57.
- SZTOKOLOSZ, V. Sz.
1972 Стоколос, В. С., *Культура населения бронзового века Южного Зауралья*. Москва.
- SZTYEFANOV, V. I.
1974 Стефанов, В. И., *Поселения эпохи бронзы в Среднем Прииртышье*. Из истории Сибири XV. 23—28. Томск.
- TÁLASI István
1954 *Hozzászólás Gunda Béla előadásához*. MTA II. Oszt. Közl. 390—399.
- TOGAN, Z. V.
1939 *Ibn Fadlan's Reisebericht Leipzig*. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV. 3.
- TOKAREV, Sz. A.
1958 Токарев, С. А., *Этнография народов СССР*. Москва.
- TOLOCSKO, P. P.
1978 Толочко, П. П., *Нове у вивченні Києва*. Археологія XXVI. 84—100.
- TOLSZTOV, Sz. P.
1950 *Az ősi Chorezm*. Bp.
- ТОМКА Péter
1975 *A soproni Vörös-sánc kutatása*. In: Magyar Műemlékvédelem 1971—1972. 65—86. Bp.
- TRETYAKOV, P. N.
1966 Третьяков, П. Н., *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва—Ленинград.
- UBL, H.
1977 *Die baugeschichtliche Untersuchung in der ehemaligen Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt*. In: Die

- Obere Wart. (Hrg.: TRIBER, L.) 365—378. Oberwart.
- VÁCZY Péter
1958 *A korai magyar történet néhány kérdéséről.* Századok 265—345.
- VÁMOS Ferenc
1938 *A magyar parasztság köralaprajzú épületeinek etnológiai jelentősége.* NÉ. 48—73.
- VARGHA László
1955 *A Békés-várdombi bronzkori építmények rekonstrukciója.* Arch. Ért. 151—156.
- VASZMER, M.
1973 ВАСМЕР, М., *Этимологический словарь русского языка.* IV. Москва.
- VÁZAROVA, Ž. N.
1965 ВАЖАРОВА, Ж., *Славянски и славяно-български селища в Българските земи от края на VI—XI век.* София.
1968 *Памятники Болгарии конца VI—XI в. и их этническая принадлежность.* Советская археология III. 148—159.
- VÉKONY Gábor
1978 *Tatabánya-Dózsakert.* Régészeti Füzetek I. 31. sz. 27.
1980 *Honfoglaló őseink szállása.* História II. 3. sz. 28—29.
- VERES Péter
1971 *Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez.* NÉ. 33. 56.
1972 *A magyar nép etnikai történetének vázlata.* Valóság 5. sz. 1—12. (Új kiadása, in: Uralisztikai olvasókönyv. Szerk.: DOMOKOS Péter. 91—106. Bp. 1977.)
- VIKTOROVA, V. D.
1968 ВИКТОРОВА, В. Д., *Сосновый остров — стоянка эпохи неолита и бронзы Среднего Зауралья.* Советская археология IV. 161—173.
- VIKTOROVA, V. P.—BORZUNOV, V. A.
1974 ВИКТОРОВА, В. П.—БОРЗУНОВ, В. А., *Городище эпохи бронзы у села Черноозерье на Иртыше.* In: Из истории Сибири XV. 19—23. Томск.
- VINOGRADOV, A. V.
1968 ВИНОГРАДОВ, А. В., *Неолитические памятники Хорезма.* (Материалы Хорезмийской экспедиции, VIII.) Москва.
- VOROBJEV, N. I.—BUSZGIN, E. P.—ZORIN, N. V.
1957 ВОРОБЬЕВ, Н. И.—БУСЫГИН, Е. П.—ЗОРИН, Н. В., *Тувинские коллекции в этнографическом музее Казанского университета.* Советская этнография III. 164—167.
- ZDANOVICS, G. B.
1973 ЗДАНОВИЧ, Г. Б., *Поселение Явленка I — памятник эпохи бронзы Северного Казахстана.* In: Из истории Сибири VII. 40—52. Томск.
1974 *Поселение эпохи бронзы Новоникольское I (раскопки 1970 г.).* In: Из истории Сибири XV. 61—68. Томск.
- ZICHY István
1923 *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.* Bp.
- ZSDANKO, T. A.
1949 ЖДАНКО, Т. А., *Быт каракалпакского колхозного аула.* (Опыт этнографического изучения колхоза им. Ахунбабаева Чимбайского района Каракалпакской АССР.) Советская этнография II. 35—58.

ÉGETŐ MELINDA

A LUGASOS SZŐLŐMŰVELÉS VIZSGÁLATA*

Aligha van ma Magyarországon olyan falu vagy város, ahol legalább egy-két lakóház udvarán, a ház végénél, kiváltképpen pedig a tornác, illetőleg a bejárat körül ne ékeskedne egy-két felfuttatott szőlőtőke. A két világháború között nevelt lugasok még gyakran minden támaszték nélkül, a fal tövébe ültetve, a házak udvari homlokzatán, a tornácokon kúsztak fel. A vastagabb hajtásokat falba vert szögekhez kötötték ki. Elterjedt megoldás volt az is, hogy földbe ásott oszlopokra erősített lécezet támasztotta a kialakuló vesszőszövevényt, mely így mintegy színszerű kiegészítésként járult a bejárat homlokzathoz. Az utóbbi évtizedekben egyre népszerűbbek lettek a kaputól a lakóházig vezető sima vagy boltozatos tetejű lugasutak és az udvaron, kertben különálló lugas-színek.¹

A lugasépítmények alaposabb szemrevételezése esetén meglepő hasonlóságokat fedezhetünk fel a mediterrán országok hagyományos pergoláival s bizonyos nyugat-európai középkori ábrázolásokkal. Az etnográfiai kutatás figyelmét mindeddig mégsem keltették fel, aminek legvalószínűbb oka az, hogy a ház körüli lugasok széles körű elterjedése, mondhatnánk divatjának felvirágzása a századunk elejétől eltelt néhány évtizedben zajlott le, sőt bátran mondhatjuk, hogy napjainkban éli virágkorát.² A szőlőlugas még ötven-hatvan éve is főként a falusi

* Ez a tanulmány a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztályának 1978. május 3-i ülésén elhangzott előadás tanulmánnyá bővített első része. Második része *Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez* címmel az Ethnographiában jelent meg (1980, 53—78).

¹ A formai variációk alakulásában feltétlenül szerepet játszik a telekelrendezés és a lakóház alaprajzi változása is. A sátoztetős, gyakran négyzet alaprajzú lakóházhoz nem illeszthető jól oldalról a lugas, viszont igen mutatós a kaputól a ház bejáratáig vezető nyitott vagy fedett lugasút. A magángazdaságok megszűnésével a legtöbb vidéken szükségtelenné vált a kocsibehajtás biztosítása az utcáról, így a lugas-szín sok helyen ezt a részt foglalta el. Másutt viszont, ahol továbbra is szükségesnek mutatkozott a kocsibehajtás fenntartása, ott úgy helyezték el, hogy alatta járhasanak ki-be. Ezt a megoldást figyelhetjük meg pl. a Dunántúl egyes vidékein, Erdélyben a Küküllő és a Maros mentén.

² Ebben kétségtelenül szerepet játszik bizonyos mértékig az is, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése során az ország legtöbb vidékén fel kellett számolni a kisparcellás paraszti szőlőket. Ezzel egy időben vált általánossá, hogy az udvaron, a lakóház mellé, a veteményes kertben kerítés gyanánt lugast ültettek, sőt — mint egyes Budapest környéki falvakban s az ország más területein is — a kiskertekben néhány négyszögölnyi

értelmiségiek, iparosemberek és módos parasztok portáit jellemezte. Napjainkban, rohamosan átépülő falvainkban s a városi kertes házak mellett is, a szőlőlugas nemcsak gyümölcséért és árnyékaért ápolt növény. A szép lugas hozzátartozik a rangos portához, a gazda büszkeségének tárgya, mely bizonyos méltóságot és módosságot szimbolizál.

A szemlélet egyáltalán nem új keletű. A szőlőlugas már évezredekkel ezelőtt a szépség, a gazdagság és a hatalom jelképeként jelent meg az egyiptomi falfestményeken éppúgy, mint az asszír agyagtáblákon. Hasonlóképpen előkelő helyet kapott a görög és a római művészetben. Ezt a kulturális örökséget sokszoros áttétellel közvetítette számukra a kereszténység. E helyen azonban el kell tekinteni a lugasművelésnek ilyen tág történeti és földrajzi keretek közötti vizsgálatától. E dolgozatban csupán jóval fiatalabb, de éppen ezért talán előbb előzményekre kívánok rámutatni.

A RENESZÁNSZ ÍZLÉS HATÁSA: A FÖLDESÚRI LUGASKERTEK

A 15. sz. végén, de különösen a 16—17. sz.-ban a kertkultúra nagy fellendülésének lehetünk tanúi hazánkban is. Ez elsősorban az egyházi és világi nagybirtokokra vonatkozik, akik vagyonukhoz mértén hódoltak Európa reneszánsz kertdivatjának.³ Ebből a korszakból maradt ránk az első hazai kertleírás Mátyás király budai és visegrádi palotájával kapcsolatban BONFINI tollából. Egy évszázaddal később az ő nyomán ecsetelte HELTAI Gáspár a budai vár pompáját. Többek között ezeket írta: „A kert is fellyül be vala fedve réz halóval. Es az allatt iárnac vala à madaroc, szép údegen földekről hozatot madaroc, és az it valóc is. A kert környül is szép lyugasoc valánac, és környülec szép kerengec, és szép rendel ültöttet fác: Ezec közet is szép haltartóc valánac. Az lyugasokban szép elegy kőrec vaczoráló házac valánac.”⁴

területen kordonokat létesítettek. Jól megválasztott fajta esetén 100-150 m²-nyi területen 3-4 mázsás szőlőtermés könnyen elérhető, ami már nemcsak a családi fogyasztásra szükséges szőlő megtermelését jelenti, hanem némi borkészítésre is jut belőle. A termelészövetkezetek megalakulása után a kiszántásra ítélt szőlőkből a tulajdonosok ősszel gyökerestől kiásták a jól termő tőkéket, és otthon, a lakóház körül ültették el őket. Ez alkalommal 60-70 cm mély gödröket ástak, hogy a tőkefejek a föld felszíne alá kerüljenek. A legjobb, legerősebb vesszőkből nevelték az új lugastőveket. Igen erős, jó termő lugasszőlők váltak ezekből, hiszen az eljárás egy *döntés*nek felelt meg. Maglódon például ily módon telepítették be kordonos művelésű szőlőkkel a lakótelekek minden talpalatnyi területét. A jelenleg erősen hódító kordonos művelést azonban történeti szempontból el kell különíteni a hagyományos lugasművelés problémájától. Napjainkban sajátosan találkozott össze a szőlőlugas értékrendben elfoglalt hagyományos helye a parasztgazdaságok átszervezésével jelentkező új törekvésekkel és a nagyüzemi szőlőtermesztés által széles körben elterjesztett tőkeművelési ismeretekkel.

³ RAPAICS Raymund, é. n. 27 skk.; A 17—18. sz.-i Erdélyre vonatkozóan B. NAGY Margit, 1970, 54—59.

⁴ HELTAI Gáspár, 1575, 169.

A középkori várkertnek és az abból kiteljesedő reneszánsz kertnek elmaradhatatlan tartozéka volt a *lugas*. Nemcsak a királyi és főúri kertekben kedvelték, hanem a vidéki nemesi udvarházak körül is. Sőt, úgy tetszik, hogy a divatos kert legfőbb attribútumává vált. Ezt jelzi, hogy a 16–17. sz.-i inventáriumokban általánosan *lugas-kertnek*, *lugos kertnek*, *lugosos kertnek* nevezik azokat a gyümölcsös, virágos vagy veteményes kerteket, amelyekben lugasnak nevelt szőlő is volt.⁵ Példaként említem a Rákóczi-birtokokat, ahol 1630–1640 körül Borsiban,⁶ Munkácson,⁷ Ecseden,⁸ Fogarason,⁹ Kománán,¹⁰ Porumbákon,¹¹ Örményesen,¹² tehát valamennyi jelentős uradalmi központban volt lugaskert, néhol kettő is. Gyakran közvetlenül kapcsolódtak az udvarházhoz. Vagy a külső és belső kapu között fogadták az érkezőt, vagy ami még általánosabb, a lakóépület mögött úgy helyezkedtek el, hogy az ablakokból kinézve nyújtsanak kedvező látványt a szemlélőnek. „Az Nagy Kapu előtt Palank vagy Udvar, Az Castoliból ki jöven az Palankban, egy kis Hidon által menven, Job keze vagyon egy Lugas Kert, minden keppen Lugas faival ep, meli Kertben vagion külömb külömb fele giümölcz fa ~ Baraczk, Mogy, Czieresznie Mogioro Soska fa. Wannak ezen kertben külömb, külömb féle füvek, Sallia, Ruta, Szekfü, Isten faia, Czipros, Basa Rosa, Rosa fa mind veres es feir, az Köszméte bővön.”¹³ A kúriából közvetlen hátsó kijárat is vezetett a lugaskertbe.

⁵ „Két kert vagion, edgyik Lugos kert, virágos kertel edgyüt, Masik oltvanyos kert az Istallo meget.” (A gálszécsi majorság és udvarház inventárium, 1671. OL U. et C. 46/64.); „Lugas, másik hagymás és egyéb veteményes kert.” (Nyelvtörténeti Szótár II. 638.); „Vagyon egy pusztá Curiais, Mellette gyümölcsös Veteményes kert egy kis Lugas szeleois vago(n) benne.” (Vajdakamarás, 1652.) (JAKÓ Zsigmond, 1944, 138); Vö. még HADROVICS László, 1975, 30–31.

⁶ MAKKA László, 1954, 312.

⁷ MAKKA László, 1954, 327, 330, 334.

⁸ „Az Sarampo előtt egy Lugosos veteményes Kert, mellyben vereshagyma ággy 65 ...” stb. (Ecsed, 1647. OL U. et C. 13/9. Tartalmilag közli: MAKKA László, 1954, 389–390.)

⁹ „A veteményes lugas-kertben 2 kertészház ... Egy nyolcszögletű bútorozott nyári ház. Szőlőlugas, virágok, gyümölcsfák.” (Fogarás, 1637. Tartalmilag közli: MAKKA László, 1954, 474.) A D. PRODAN (1970) által kiadott fogarasi urbáriumok két kötete az anyaggyűjtés lezárásáig nem volt hozzáférhető számomra, így részint MAKKA László forráskiadványára, részint pedig az Országos Levéltár U. et C. gyűjteményére támaszkodtam.

¹⁰ „Ugian azon kis kert mellett vagion mas egy eöreggh hosszú vetemines es Lugosos kerth...” (Komána, 1632.) — OL U. et C. 14/38.; Tartalmi kiv. közli: MAKKA László, 1954, 464; (uo. l. még 530.)

¹¹ „Vagjon ugian az falu keözeótt eggy Lugos kert, regi leszas seövenjes. Fel szer aitaia, fa szegezöje; Az fele regi sendelyes. Az Lugos benne negj reszre vagion, szep termett, megh szedetlen.” (A porumbáki uradalom inventárium, 1638. szept. 27. — OL U. et C. 68/41. Tartalmilag közli: MAKKA László, 1954, 485; (uo. l. még 468, 513.)

¹² MAKKA László, 1954, 412; L. még Uzdiszentpéter, 1647. Uo. 610., B. NAGY Margit, 1973, 172–177., „Vagjon Lugas kert, Vagjon ajto rajta Lakattal egiütt...” (Báthor, 1647. — OL U. et C. 13/19.)

¹³ Borsi és tartozékai inventárium, 1638. dec. 23. (OL U. et C. f. 2. No. 34.) Tartalmilag közli: MAKKA László, 1954, 312. Egy töredék mondatát idézi az Oklevélszótár, 598; „A tulsó oldalon a lugas kertre néző másik tornác.” (Porumbák, 1648. MAKKA László, 1954, 412; L. még 12. jegyzetet.)

Kimondott díszkert e korban csak a főnemesi, főpapi rezidenciák körül volt. Kisebb kúriák esetén a *díszkert* és *haszonkert* nem különült el élesen egymástól, általában még akkor sem, ha több kert volt. A kert egésze vagy annak egy része táblákra, ágyásokra volt osztva, melyekben konyhai zöldségféléket és fűszernövényeket termesztettek. Más részében virágok és gyümölcsfák voltak vegyesen. 1648-ban a kománai udvarház lugaskertjét a következőképpen írták le: „Lugas Kert. Az udvarról nylik a Lugasra egy félszer ajtó, fa sarkon forgo, kerekded sindelyes fedél alatt, az udvar feleől mind az házak kigh tapasztatlan, jó sindelezés alatt való palánkkal sövénnel körül véve; Tulszerigh az Falu feleől szalmával fedett jó tapasztos lészás kert körülle: És abban van öt rend szőlő Lugas között tiz ~ 10 Tábla veteménynek való föld, az szőlő elfödve.

Szilva fa, körtvély és alma fával beövös, és holmy füvek Virágok is mondatnak benne lenny mert most nem láttzik.

Az Lugas körül is szőlő vesszővel az kert be van ültetve, kit elis fedtek, metztettek. Egresfais van egy sorral, sállya hárommal, oltványok, szilvafák és megyfákkal fiatalokkal eöszve. Ugian azon Lugos kertben van egy jégveremis szalmával fedett; Item ezen Lugasból az malom pataka felöll volt ez előtt följáró grádics az Urunk házába, de most antiqáltatott és az iránt az fedele és sindelye megh szakadozott.”¹⁴

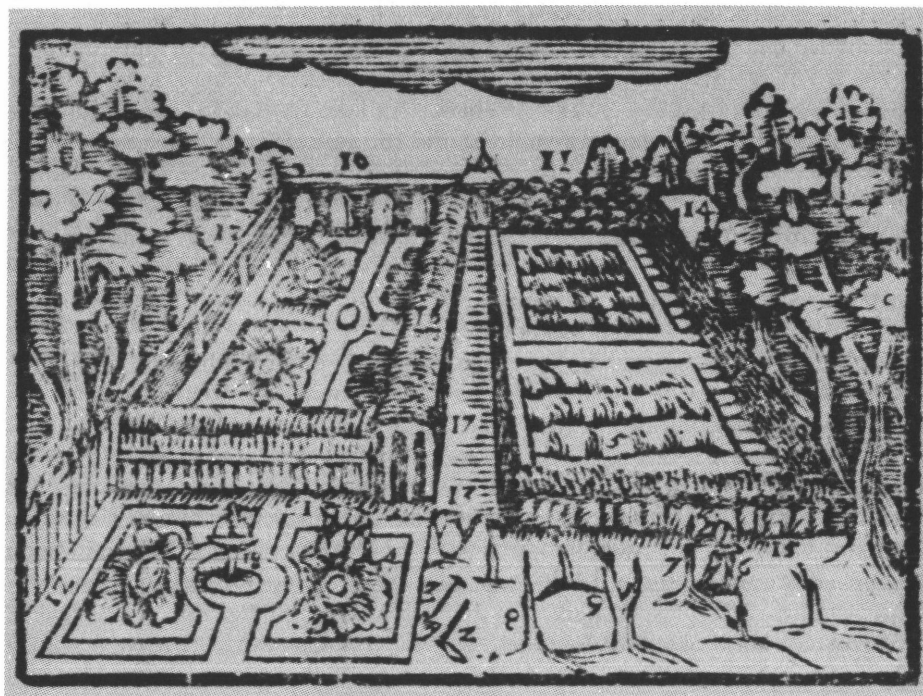
A jégvermen kívül gyakori volt a lugaskertben a fából *felrótt* vagy kőből *rakott haltartó* medence és a többnyire fából készült *filagória*.¹⁵ Ez utóbbi szellőssége folytán nyári időszakban kellemes tartózkodási hely volt délutáni szunyókálásra, beszélgetésre, estebéd elköltésére. Az inventáriumok tanúsága szerint az év nagyobb részében csak kerti szerszámokat, babot, hagymát s más efféléket tartottak benne.¹⁶

A lugasok formai megjelenését tekintve két általánosan elterjedt típus körvonala zódik. Az egyik: egyenes oszlopsort egymás felett több soron felerősített lécek kötöttek össze. Ezen a vázon a felfutó és elterebélyesedő szőlő függőleges falat alkotott. A másik forma: két sor szőlőtövet ültettek megfelelő távolságra egymástól, és mintegy két, két és fél méter magasságban vesszőboltozatot képeztek a hajtásokból. Az egymással szemben álló, függőleges tartóoszlopok felső végeit fából faragott ívek hidalták át. Az ívekre hosszanti irányban

¹⁴ A kománai udvarház inventárium. 1648. nov. 22. (OL U. et C. 10/63. b.) Tartalmilag közli: MAKKAJ László, 1954. 530.

¹⁵ „Vagyon a majoron alol az alsó malom előtt egy ravátkos besendelezett palánkkal keritet jó darab Kert melyben vagyon egy üres, fenyő fával rőt haltartani való tocska. Attul fogva az élő oldal palankig, a kertnek kerüléti fiatal gyümölcs fakkal van be ültetve. A Telke negy szakaszt tablara van osztva, a középén hosszúra es keresztül csinált szelis barázdával, s melleslegly vagyon lugasnak ültetett szőlő; az Ajtó be me'vé van egy séné al vett alfilegoriatska.” (Csetnek. 1638. — OL U. et C. 3/32.); „Az udvarház megett Vagj mellett Valo Lugos kertben vagjon eggy keöböl fel rakott hal tarto; . . . ninczen megh hal benne. Ennek fölötte vagion eggy fa labokra epített ket contignatiobol allo, sendelyes, vitorlás Philagoria.” (Porumbák. 1638. OL U. et C. 68/41.) Tartalmi kiv. közli: MAKKAJ László, 1954. 485); „A lugas kertben emeletes nyári mulatóház. orsós folyosóval, butorozva . . .” (Munkács. 1645. — MAKKAJ László, 1954. 334).

¹⁶ MAKKAJ László, 1954. 327. 330. 334. 485. 513 stb.

1. A kert tengelyét alkotó út mellett kialakított sétálólugas. Comenius: Orbis Pictus, fametszet az 1685-ös lőcsei kiadásból

léceket szegeztek. Ez alkotta a lugas vázát. Rövid, tágas, két vagy három oldalról zárt forma esetén *lugas-színnek*, folyosószerű megoldásnál *lugas-útnak* nevezték.¹⁷ A köznyelvben mindegyiket *lugosra eresztett szőlőnek*, *lugosra csinált szőlőnek*, *szőlő lugasnak* vagy egyszerűen *lugasnak*, *lugosnak* nevezték.¹⁸ E formákat a kert méretének megfelelően minél változatosabb formában alkalmazták egymás mellett.¹⁹ Mindenekelőtt a főbb utak mentén és a kerítések hosszán, de a kert belső részein is (1. kép). Kedvelt lehetett a kereszt formájú lugas, mely

¹⁷ Lippay János a lugasformák több, bonyolult kombinációját ismerteti. Vö. LIPPAY János, 1753, III. 17. skk. Ezek azonban témánk szempontjából figyelmen kívül hagyhatók, mivel egy-két fényűző díszkerttől eltekintve nem terjedtek el.

¹⁸ Latin megfelelői a korabeli szótárirodalomban: *arcella vitium*. *Arcella vitis* = *Lugas szőlő* (PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767. 53); *Pergulana vitis* = *Lugas szőlő* (Uo. 417); *Compluriata vitis* = *Szőlő lugas* (Uo. 122).

¹⁹ „Az első út, a mint az ajtón bemennek, legyen hosztára vagy lugas, vagy alacson út: az az, Spalyér. Szélességére legyenek Spalyérok. Ha nagy az hely, három s négy lugos-is lehet hosztára: hasonló-képen szélességére is: csak hogy, ha ki csinosságát akarja a kertnek, csinállyon minden lugos között, vagy utánna Spaliért: akár hosztára, akár szélességére; úgy, hogy ha az első út Spaliér, a másik út ellenében legyen lugos. Az két végén a kertnek oldalaslag, avagy lugos, avagy magos Spaliér.” (LIPPAY János, 1753, III. 15).

együttal megadta a kertnek a kívánt négyzetes tagolást is.²⁰ Lugasokat nemcsak szőlőből, hanem különböző szelíd- és vadgyümölcsfákból, sőt, erdei lombos fákból és cserjékből is neveltek. Ebben az értelemben tájékoztat bennünket LIPPAY János is a korszak kitűnő szakkönyvében: „Az lugasok fellyúl, vagy ki-nyitva lesznek, vagy arcusokra, azaz, bólt-hajtás formára hajtva. Az elsőt, szőlő-tővekkal kell ki-ültetni. Az másikat, vagy szőlő tővekből, az az, venyikékből, vagy külömb külömb fele gyümölcs fákból. . .”²¹ A lugasnevelés fákból, cserjékből sokkal több, illetve más kertészeti szakismeretet és gondozást kívánt, mint a szőlőlugas készítése. Ez lehet a magyarázata annak, hogy sohasem terjedt el olyan széles körben, mint az utóbbi. Többnyire csak tanult kertészek által gondozott, rangos kertekben találkozunk velük.

Mind a levéltári anyagból, mind az irodalmi említésekből egyértelműen kiderül, hogy a lugasokat elsősorban nem hasznukért nevelték.²² COMENIUS a kertművelésről szóló oktatást így fejezi be: „Fel-ékesítettik lugossokkal [ambu lacris, mit Spaziergängen, Ozdobena lywa] és árnyékos színekkel (sétáló helyekkel) [et pergulis, und Sommerlauben, prochazkami].”²³ Szépirodalmi példák sokasága is bizonyítja, hogy a lugas a kert legfőbb díszé volt. A 16—17. sz.-ban egyetlen valamirevaló kastély kertjéből sem hiányozhatott. Természetesen később sem tűntek el teljes mértékben, de a 18. sz. közepétől már új divat járta főúri körökben. A barokk kert más formai megoldásokkal élt, és a lugasok elvesztették korábbi jelentőségüket. A vidéki köznemességhez és a városi polgársághoz viszont jóformán most jutott csak el. Ahogy az építészetben, lakáskultúrában, viseletben mindig az uralkodó osztály élt az új divattal, s az alsóbb rétegek a megáhitás sorrendjében, anyagi lehetőségeik mértéke szerint juthattak csak hozzá az újabb darabokhoz, úgy tetszik, hasonló utat jártak be kerti lugasaink is a 16. sz.-tól napjainkig. Ezt a gondolatmenetet sugallja a 16—17. sz. földesúri lugaskertekre vonatkozó nagy tömegű írásos feljegyzés és a szépirodalmi példák sokasága. Ebből a kézenfekvő anyagból válogatták szép példáikat az Oklevélszótár és a Nyelvtörténeti Szótár készítői, kiegészítve ezeket a *Lugas*, *Lugos* helynevek és személynevek okleveles adataival. A *pergola*, *Weinlaube*, *Laubengang* jelentésben jól körülhatárolható, adatható és értelmezhető *lugas* szó képezte a nyelvészeti vizsgálatok tárgyát is.²⁴

²⁰ „Ezen udvarház mellett valo kertb' vagion egy kereszt formán czinalt Lugos.” (Porumbák, 1632. — OL U. et C. 14/28.); „Szőlő lugas keresztformára plántált, kávájával együtt.” (Fogaras, 1637. — Idézi: RAPAICS Raymund, é. n. 70).

²¹ LIPPAY János, 1753, III, 16. Ugyanitt kilencféle gyümölcsfát és öt- vagy hatféle vadfát nevez meg, melyek mind alkalmasak lugas nevelésére.

²² Így volt ez már a középkori várkertekben is. Albertus Magnus a 13. sz.-ban ezeket írta: „A kerti rétbe a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy *szőlőt kell magasra nevelni*, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot, árnyékával pedig gyönyörködtet és frissít. *Ezektől a fáktól nem várunk gyümölcsöt, hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázzuk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak.*” Idézi: RAPAICS Raymund, é. n. 40. (Kiemelés tőlem.)

²³ COMENIUS, 1685, 91.

²⁴ Ezt a jelentést tartalmazza *lugas* szavunk első olyan előfordulása is, ami nem személynévi és helynévi jelentésű: 1494, Eger. „Pro lugas ortus Bernaldj emi ligna in

Nem lehet kétséges, hogy a ház melletti, kerti lugasaink bizonyos fajtainak előképei között számon kell tartanunk a 16—17. sz.-i főúri lugaskerteket, s valószínűleg értékrendben elfoglalt helyüket is ez a kultúrtörténeti háttér befolyásolta. De vajon ilyen egyszerű, egyirányú kapcsolatról van-e itt szó? A hagyományos paraszti szőlőművelés vizsgálata arra hívja fel a figyelmet, hogy az írásos forrásoknak jelen esetben egysíkú gazdagsága elfed előlünk bizonyos archaikus vonásokat, melyek szőlőművelésünk technológiájában szinte napjainkig megőrződtek — s ez nemcsak technológiai probléma. Mielőtt azonban a néprajzi módszerekkel feltárt anyagot ismertetném, még egy szempontot szükséges számba venni.

A KELETI KERTKULTÚRA HATÁSA

A török hódoltság másfél évszázada nem formálta át népünk anyagi és szellemi kultúráját olyan mértékig, mint a balkáni államokban. Fő jellemzője mindvégig a katonai megszállás és az egymás mellett élés volt.²⁵ A hétköznapi élet kisebb területein azonban óhatatlanul kölcsönhatások érvényesültek. Népi műveltségünkben a hódoltsághoz kapcsolható változásokról beszélve különbséget kell tenni oszmán-török hatások és balkáni (délszláv) hatások között. A szó szoros értelmében vett török hatás valóban kevés mutatható ki. A viselet, táplálkozás, díszítőművészet stb. ide vonható elemei közismertek. Sokkal dominánsabb a hódoltsághoz kapcsolható balkáni hatás. Ennek két oka van. Az egyik a délszláv népesség nagyarányú migrációja hazánk területére a 15—17. sz. folyamán. A másik: a magyarországi török uralom megvalósítói többségükben a balkáni tartományokból származtak. Az újabb kutatások azt látszanak igazolni, hogy ez a vezető rétegre és a közhivatalokat viselőkre egyaránt vonatkozott, s így a tényleges török hatások is többnyire a Balkán szűrőjén keresztül érvényesülhettek. Jellemző példa a hódoltsági kultúrhatások természetére az ANDRÁSFALVY Bertalan által kidolgozott vörösbőr-problematika hazai vonatkozása.²⁶

A kertkultúráról szólva feltétlenül számításba kell venni a mindenkor nagyra értékelt török kertészet közvetett és közvetlen hatását. Az elegendő pénzzel rendelkező vezető réteg e távoli tartományban sem nélkülözte megszokott, kedvelt ételeit, italait, iparcikkeit. Ezek jó részét kereskedelem útján biztosították — amint erről a számadáskönyvek, vámnaplók tanúskodnak. Más részét azonban helyben termesztették meg. Ezek közé tartoztak mindenekelőtt a kedvelt gyümölcsfajták, melyek meghonosítása célszerűnek mutatkozott. RAPAICS Raymund úttörő kutatásai²⁷ biztos fogódzót nyújtanak arra nézve,

tharkan fl IIII.” (Idézi: Oklevélszótár, 598) — A szó etimológiájával legutóbb HADROVICS László foglalkozott, aki a fenti jelentéstartalmat külön választva, annak német eredetét valószínűsítette (HADROVICS László, 1975, 30—31).

²⁵ A hódoltsági életet legutóbb átfogóan értékelték: HEGYI Klára, 1976; KÁLDY-NAGY Gyula, 1970a.

²⁶ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1957, 49—67.

²⁷ A kérdésre összefoglalóan: RAPAICS Raymund, 1940, 101—113.

hogy gyümöleskultúránk számos új fajtával gazdagodott e korban. Balkáni úton kapottnak, gyaníthatólag török eredetűnek véli a *turkesztándinnyét*, a *tengeri barackot*, a *Kármán körtét*, a *Boszmán almát*. A szőlőfajták közül a *Kadarkán* kívül a legtöbb régi csemegefajtaról valószínűsíthető a balkáni eredet vagy közvetítés. Pl. *Romonya* szőlő, *Bolgár* szőlő, *Zelenka* szőlő, *Szlankamenka* stb.

A szőlő a mohamedánoknak is közismerten kedvelt gyümölcse volt, de nem telepszerű, tőkés ültetvényeken termesztették, hanem gyümölcsöskertekben, lugasos formában. Budán s a nagyobb városokban, ahol számottevő „török” lakosság élt, a 16. sz.-i defterekben feltűnnek a muzulmánok ház melletti veteményes *bağçe*jai (kertjei).²⁸ A lugasos művelés szempontjából különösen fontos momentum, hogy 1570–80 körül a budai, esztergomi, szekszárdi és szegedi szandzsákbán is szerepel a mohamedánok saját ültetésű szőlői után szedett adó.²⁹ Ezek csakis valamiféle lugasosan nevelt szőlők lehettek, hiszen a mohamedán lakosság Albániában, Jugoszláviában, Bulgáriában is mind a mai napig csak lugasokon termeszt szőlőt. (E kérdésre alább még visszatérek.) Ezek kizárólag csemegefajták, melyeket részben gyümölcsként fogyasztanak, részben pedig édes csemegék, *pekmez* és *tursu* készítésére használnak.

Buda esetében biztosra vehetjük, hogy a 17. sz. derekán viszonylag nagyszámú lugasos szőlőskertje volt. EVLIA Cselebi összesen hétezerre becsülte a város szőlőskertjeinek számát. Noha nem tesz említést a művelési formáról, leírásából mégis arra következtethetünk, hogy a tőkés művelés mellett jelentős teret kaphattak a lugasok. A Gellérthegy oldalán ezer szőlőt említ, amelyek sétahelyül szolgáltak.³⁰ Kifejezetten sétahelynek nevezi a *Királyszőlő* és a *Szöllőliget* nevű részeket.³¹ Aligha lehet kétséges, hogy a *sétahely* megjelölés lugasosan nevelt szőlőkre vonatkozik, nem pedig zárt, tőkés ültetvényekre. Ez utóbbiak nemcsak jellegüknél fogva alkalmatlanok erre, hanem e korszakban már rég rendtartások szabályozták a szőlőhegyeken való mozgást. „Török módra” művelt kerteket gyaníthatunk a mai *Rózsadombon* is, ahol *szőlő*-, *rózs*a- és *tulipánkertek* voltak.

Bármilyen gyérek is egyelőre a hódoltság alatti kertművelésre vonatkozó ismereteink, létezését nem szabad figyelmen kívül hagyni. A keleti kertkultúrával való szorosabb érintkezés időben egybeesett a reneszánsz kertdivat térhódításával, s fel kell tételeznünk, hogy a kettő nemcsak erősítette vagy gyengítette egymást, hanem sajátosan ötvöződhetett is.

²⁸ KÁLDY-NAGY Gyula, 1970b, 30–31.

²⁹ KÁLDY-NAGY Gyula, 1970b, 30–31.

³⁰ EVLIA Cselebi, 1904, I. 252.

³¹ EVLIA Cselebi, 1904, 245.

Ha lugasokat nevelnek, az elültetett szőlővesszőkből nem képeznek a talaj közelében elhelyezkedő *tőkefejet*, hanem megfelelő metszéssel (félmagas vagy magas combművelés) törzset nevelnek, mely csak a támasztékrendszer által meghatározott magasságban ágazik el. A gyakorlatban alkalmazott támasztékrendszereknek már az antik kultúrákban kikristályosodott formái voltak. Jól tájékozott római szerzők leírásai és a későbbi ábrázolások egybehangzóan négy fő formát különböztetnek meg.

a) *Vitis arbustiva* — vagyis az élőfára felfutó szőlőtő. Ez a legarchaikusabb forma, mely egyszerű változatában igen közel áll a szőlő természetes életkörülményeihez. A venyigék elborítják az egész fát. Fejlettebb változataiban az e célra sorba ültetett fák között, utak mentén, szántóföldek végében fától fáig vezető fonadékokat képeznek az indákból.

b) *Vinea camerata* — négy ágaszlopra koszorúfa gyanánt felrakott lécek között hálószerű fonadék vagy újabb lécek által képzett színszerű építmény tartja a szőlővesszőket. Kisebb méretű váz esetén egy tő kerül mellé, nagyobbaknál általában a négy oszlop mellé ültetnek egy-egy szőlőtövet. Magas törzset nevelnek, mely csak a koszorúfák magasságában ágazik el. Ezt a vázat alapsejtnek tekintve, számuk tetszés szerint sokszorozható.

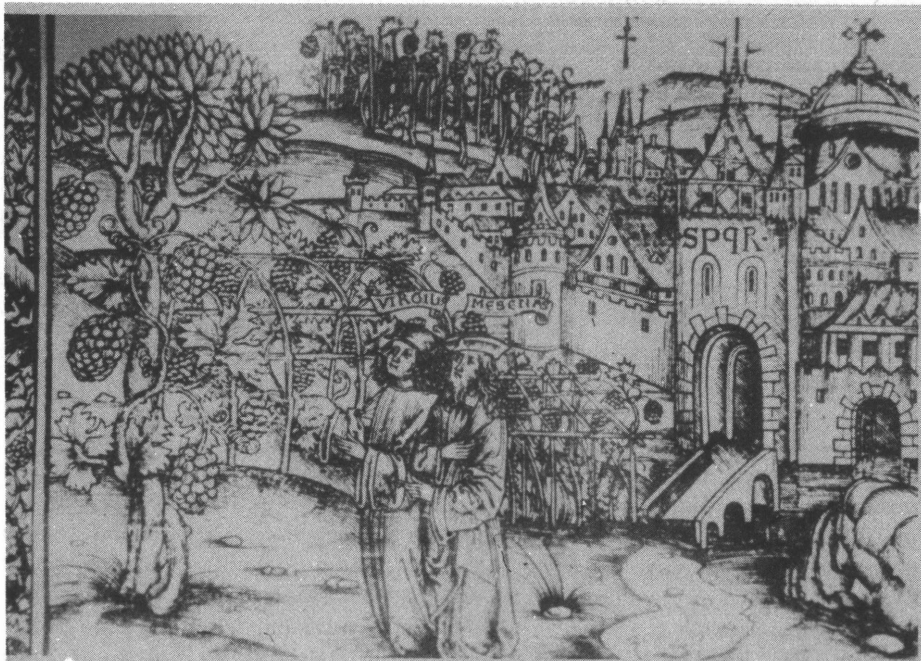
c) *Vinea iugata (canterata)* — egy sorban leásott, magas oszlopok képezik a vázat. Az oszlopokat két-három sor keresztléc köti össze. Hosszúsága igen különböző lehet.

d) *Vitis pergulana* — a két oldalról oszlopok mellett feleresztett szőlővesszők oldalról is zárt folyosót alkotnak. Tetejét boltívformán fedik a szőlővesszők.

Mint láthatjuk, a 16—17. sz.-i földesúri lugaskertekben e két utóbbi forma élte reneszánszát. Mind a négy megoldási formáról elmondhatjuk azonban, hogy a római birodalom széthullása után egy ideig tovább éltek a középkori Európa romanizált részein, majd egyre inkább visszaszorultak a mediterráneumba (2. kép). A tőlünk kissé távolabb eső portugál, spanyol, délfancia területek mellett ma is közzismertek a hagyományos itáliai példák.³³ Néha kevésbé kimódolt formában, de ugyanezeket a megoldási módokat találjuk napjainkig a Balkán félszigeten is. Jugoszláviában nemcsak a hosszú ideig itáliai hatás alatt fejlődő Dalmáciára mondható ez el, hanem különböző szinten és különböző mértékben elterjedtek a magasművelési formák Horvátországban, Bosznia és Hercegovinában, Szerbiában és Macedóniában. Hasonló értelemben tájékoztatnak bennünket ANDRÁSFALVY Bertalan és Zojzi ROKK kitűnő tanulmányukban az albániai

³² A *lugas* terminus többértű jelentéstartalmának elemzése túlnő e dolgozat terjedelmi lehetőségein, ezért ezzel külön közleményben foglalkozom majd. E dolgozatban a *lugas* kifejezést csak az e fejezetben körülhatárolt értelemben használom.

³³ A recens művelési módokról formai és terminológiai vonatkozásban jó áttekintést nyújt: SCHEUERMEIER, P., 1956, II. 145—150.

2. A szőlő magasművelésének három formája (*Vitis arbustiva*, *Vitis pergulana*, *Vinea camerata*) és az alacsony tőkeművelés (karózott, soros-tőkés) ábrázolása Vergilius *Georgica* c. munkájának 1502-es strassburgi kiadásában. R. Weinhold nyomán

viszonyokról,³⁴ a bolgár anyagba pedig Vinczéné Lili PENEVA táji feldolgozása nyújt bepillantást a Sztruma völgyéből.³⁵

A felsorolt dél-európai területeken a magasművelés mellett évszázadok óta ismertek az alacsony tőkeművelés különféle válfajai is, melyek mindenkor telepszerű ültetvények létesítésével járnak együtt. Tovább haladva kelet felé, a tőkés művelés megszűnik. Ez nemcsak a bortermeléssel foglalkozó mohamedánok által lakott területekre vonatkozik, hanem a borkultúra bölcsőjének mondott Kaukázus vidékére is. Egy 1832-ben készült leírásból idézem a következőket: „Grúziában a keresetnek leggazdagabb forrása a bortermesztés. A hegyek, mellyek a tartományt keresztül hasogatják, szőlővenyigékkal vannak elborítva, mellyek részint természetes sövényzeteket képeznek, részint a tartományban honos eper-gránát-diófákra futnak fel.”³⁶ Grúziában és Örményországban csak a szocialista mezőgazdaság keretében létesítettek zárt, telepszerű ültetvényeket, melyek hasonlóak a mi nagyüzemi szőlőtelepeink kordonos műveléséhez.³⁷

³⁴ ANDRÁSFALVY Bertalan—ROKK. Zojzi. 1962.

³⁵ PENEVA-SABEVA, L., 1971, 53—75.

³⁶ Mezei Gazda, 1832, II. 370—371.

³⁷ VINCZE István szíves szóbeli közlése.

A magasművelés formáiról és földrajzi elterjedéséről adott, igen rövidre fogott áttekintés után térjünk át a hazai viszonyokra. Nézzük először az írásos emlékeket. Késő középkori latin—magyar szójegyzékeink és szótáraink közül a 16. sz. végén SZIKSZAI FABRICIUS Balázs 1590-es szójegyzéke ismeri a *Vitis arbustina* fogalmát, melyet 'Fára folio Szőlő veszőként' fordít magyarra.³⁸ Ismeri a 'fára folyó szőlőt' CALEPINUS tíznyelvű szótárának magyar részét (1585) összeállító LASKAI CSÓKÁS Péter is, de ő a szőlő latin jelzőjének nem az, arbustinát', hanem a *camerariust* tartja.³⁹ SZENCZI MOLNÁR Albert, kinek szótára először 1604-ben (majd később PÁPAI PÁRIZ átdolgozásában is többször megjelent) a *Fára folyó szőlő-tő: Vitis arbustiva*⁴⁰ szópár mellett közli a *lugas* szót is, melynek első jelentése, 'fára folyó szőlő', s csak második, illetve harmadik helyen szerepel az *Arcella vitis* és a *Vitis concamerata*.⁴¹ Ezt aláhúzza az ugyanott megadott német értelmezés is: *ein Wein-Stock den man auf einen Baum leitet*. Ebben az értelemben szótározza a *lugas* GYARMATHY Sámuel *Vocabulariuma* is.⁴² PÁPAI PÁRIZ Ferencről (1708, 1767) a következő felvilágosítást kapjuk: „Arbustum: Gyümölcs fás hely, a' hol szőlő is vagyon közte-közte plántálva; Vites arbustivae: Gyümölcs-fára futó szőlő fák.”⁴³ Ugyanezekben a szótárakban a 'hosszú inda', 'hajtás', 'venyige' értelmű *rumpi*, -*orum* főnevet *Lugos vezző*, *mas fara által folyó vezző-nek*,⁴⁴ *Lugas szőlő vessző-nek*⁴⁵ vagy *El-vonható szőlő vesszők-nek*⁴⁶ találjuk.

Az élőfára futtatott *lugas* mellett más magasművelési formákról is kapunk jelzést, noha ezek pontos jelentéstartalma nem mindig egyértelmű. SZIKSZAI FABRICIUS Balázs ismeri a *Vitis Iugatát*, melyet *Magas karora boczatot Szőlő vesszőnek* fordít.⁴⁷ SZENCZI MOLNÁR Albert ugyancsak *Magas karora folyó szőlő-tő: Vitis jugata; ein am Stecken sich aufziehender Wein-Stock*⁴⁸ egyeztetést ismeri, amely semmiképpen sem azonos a karózott szőlőtőkével, mert ez utóbbinak a *Vitis Pedata* felel meg. Úgy tűnik, hogy a *iugo*, -*are*, -*avi* ige tágabb értelemben a tőkés művelés ellentétét, a *lugasos* művelést fejezi ki: *Iugare vites: Magasra szőlőt félereszteni*,⁴⁹ *Iugata vitis: Fel kötözött szőlő tő*.⁵⁰ A *lugas* tartó *magas* karók neve

³⁸ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, 1906, 34.

³⁹ CALEPINUS, 1585, 33.

⁴⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 337.

⁴¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 214.

⁴² *Lugos = vitis arbustiva longa* (GYARMATHY Sámuel, 1816).

⁴³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 53.

⁴⁴ CALEPINUS, 1585, 279.

⁴⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 214.

⁴⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 492.

⁴⁷ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, 1906, 34.

⁴⁸ SZENCZI MOLNÁR Albert, 1604, 337.

⁴⁹ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, 1906, 35.

⁵⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 327; Talán erre vonatkozik LASKAI CSÓKÁS Péter adata is: „*iugata = Homlitot haytot szőlő*” (CALEPINUS, 1585, 180), bár a „homlítás” terminust többnyire 'bujtás' jelentésben ismerjük a későbbiekben.

3. A szőlő művelési formái: élőfára futtatva (2), karóhoz kötve (3), léckeretre futtatva (4).
Comenius: Orbis Pictus, fametszet az 1685-ös lőcsei kiadásból

CALEPINUSnál,⁵¹ SZENCZI MOLNÁR Albertnél,⁵² PÁPAI PÁRIZ Ferencnél⁵³ egyaránt *cantherius-i*. A lugaskarók alkották az állványzatot: *Vinea canteriata: Lugosra tsinált szőlő*,⁵⁴ Lugas karó: *Cantherius, ein Wein-Gerüste, Rebengehült*.⁵⁵

Különbözött ettől a *pergola*, melyen elsődleges jelentése (‘folyosószerű építmény’, ‘tornác’) mellett olyan lugast is értettek, melynek oldala és teteje is vesszőkkel befuttatott.⁵⁶ SZIKSZAI FABRICIUSnál a *pergula: Mulató föl ház*,⁵⁷ de a *Vua Pergulana: Lugason termét szőlőt jelent*.⁵⁸ CALEPINUS szótára csak *Tömlöcz, setalo níz tornác*⁵⁹ értelemben ismeri. Csupán SZENCZI MOLNÁR és PÁPAI PÁRIZ szótárában van egyértelműen *lugas* jelentése is.⁶⁰

⁵¹ CALEPINUS, 1585, 34.

⁵² SZENCZI MOLNÁR Albert, 1604, 214.

⁵³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 86; Uo.: „Canteriolus = Szőlő-fát, avagy akár mi gyümölcs fát támasztó gyámol.”

⁵⁴ SZENCZI MOLNÁR Albert, 1604, 214.

⁵⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 86.

⁵⁶ Vö. HADROVICS László, 1975, 38–39.

⁵⁷ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, 1906, 91.

⁵⁸ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, 1906, 34.

⁵⁹ CALEPINUS, 1585, 233.

⁶⁰ SZENCZI MOLNÁR Albert, 1604; PÁPAI PÁRIZ Ferenc, 1767, 417.

COMENIUS *Orbis Pictusa* igazolja, hogy ezek az adatok nem csupán a szótárak összeállítóinak klasszikus műveltségét illusztrálják. A *Szüret* című részben a következőket olvashatjuk: „A' bor terem a' szőlőben (szőlő-hegyben (1), holott a' szőlőtővek ki terjesztetnek (azaz szaporéttatnak, homléttatnak), és kötő vesszőkkel (vitlyákkal, szironyokkal) a' fákhoz (2) vagy szőlő-karókhöz (3) vagy támasztó léczekhez (4) köttetnek.”⁶¹ A mű 1685-ös lőcsei kiadásában mindezt ábrán is szemlélhetjük (3. kép). Mint köztudott, ez a tankönyv a gyakorlati oktatás célját szolgálta. Ha a tanulókat körülvevő „látható világban” a szőlőhegyeken nem lett volna közönséges az alacsony és magas művelési mód egymás melletti alkalmazása, akkor nem valószínű, hogy belekerül a tankönyvbe.

A 18. sz.-ban induló és a 19. sz. elején felvirágzó hazai gazdasági szakirodalom a hagyományos paraszti szőlőművelésre jobbra csak annyiban fordított figyelmet, hogy azt általánosságban rendetlennek, a szigorúbb szerzők pedig elejétől végig rossznak minősítették. Nem is tekintették feladatuknak a kárhoztatott művelési szokások részletes ismertetését. A nagy port felvert Hooibrenk-rendszer, majd később Guyot művelési rendszere a múlt század derekán széles körű vitát váltott ki a „lugasos szőlőművelésről”⁶² a mezőgazdasági szaklapok hasábjain.⁶³ A vitacikkek közül — melyeknek szerzői javarészt ajánlják a félmagas vagy magasművelés valamely formáját — kiderül, hogy a lugasművelés különböző fajtái korántsem ismeretlenek Magyarországon. A propagált újszerűség voltaképpen a művelési mód pontos szabályokat követő, szakszerű, rendszeres alkalmazásában rejlik. A szőlő élőfára futtatása az alföldi és hegyvidéki szőlőkben egyaránt közzismert gyakorlat volt, ez világlik ki még 1858-ban is az egyik hozzászólásból: „Nemcsak kertekben, már mint alföldön a szó szoros értelmében vett kertekben, hanem hegyeken és az aljakban szoktak némely szőlősgazdák lugasokat eresztetni. Ez magában véve ugyan nem oly rossz dolog, hogy azt mondhatnók rá: kár vele az időt vesztegetni, vagy kár a földért. Hanem azt mondjuk, hogy akárminő fajt csak úgy feleeresztani az élő fára, nem valami helyes dolog... Ha pedig benn a szőlőben van, mint több helyen volt alkalmam látni: ott az élő karójával, tudniillik azon fával együtt, melyre felfutott, kellene kivetni.”⁶⁴

PERETSÉNYI NAGY László 1805-ben készült leírása az Arad megyei szőlőművelésről a *mokrai hegyről* szólva az oltás fontosságát hangsúlyozza azoknál a fajtáknál, melyek „...büszkén tornyozzák leveleiket, és tsak a

⁶¹ COMENIUS, 1685, 112. Uo. latin megfelelője: „Vinum crescit in vinea, ubi vites propagantur, et viminibus ad arbores, vel ad palos (ridicas), vel ad juga alligantur.”

⁶² Ertelmezésük szerint lugasos szőlőművelésnek számított lényegében minden metszés mód — így a szálvesszős és a karikás művelés is —, kivéve az alacsony tőkét rövid csapokkal és a kopasz fejmentsést. Ennek okaira és a kérdés történeti hátterére azonban itt nincs mód kitérni. Vö. 32. sz. jegyzet.

⁶³ Falusi Gazda, 1862, I. 264—265; II. 63—64, 159; 1865, II. 246—248; 1866, I. 58—59, 66—67; 1868, II. 141—142, 180—181; Dunántúli Társadalmi Közlöny, 1862, 109—110; Uo. 1863, 93—94, 101—105, 172; Gazdasági Lapok, 1858, 348—350; Borászati Lapok, 1858, 107—108, 199, 283 stb.

⁶⁴ Borászati Lapok, 1858, 283; Vö. még: Dunántúli Társ. Közl., 1863, 159—160.

gyümölcstűfákra kapaszkodnak — kik csak ritkán, vagy husos, magval telyes néhány szemből álló gerézeket hoznak...’’⁶⁵ A *gyoroki hegyekben* szokásos tőkeművelésről ezeket mondja: „Itt is karikás szőlő az allyában, tőkén pedig rúdas, tsapos vesszők a hegyeken vagynak; és néhutt karókra, ágosokra fákra az Erdélyi Mustosfél, Ketsketsü, Madári, Juhfark, Sámleány, Leffedék, Töntse, Dinka szőlőfürtöknek venyigéji fel igazíttatnak, létzekre a kolnák körül kiterjesztettnek, avagy bálthajtásos árnyékok az arra készített helyen belőlők készítettnek, amellyekről a ház szükségére télire az ép gerézek eltétettnek...’’⁶⁶ A radnai dalmatákról és a kládovai, valamint az ágrisi románokról egyenesen azt mondja, hogy *lugosokon* természetik fanyar boraikat.⁶⁷

A Szerémségben a múlt század első felében túlnyomórészt kadarkaültetvények voltak, melyeket kopasz fejmetésszel műveltek. Emellett azonban igen sok fehér, sárga, piros és kék színű szőlőfajtát ismertek, és kisebb mennyiségben természetik is őket. Egy 1840-ben készült leírás szerzője 35 fajtát ismertet, s öttel kapcsolatban határozottan megjegyzi, hogy magasan felfutó tőkéknek vagy lugasnak a legalkalmasabbak.⁶⁸ Közülük a *Tömjényszőlő*vel kapcsolatban egyenesen a következőket olvashatjuk: „Mivel pedig e’ szőlőfaj keveset terem és nem minden évben termékeny, tehát nem szokás metszeni, és apró tőkék közé ültetni, hanem egy fa mellé ültetetik és így magosra nőni hagyatik; úgy gazdagabban terem és nagyobb fürtöket hozand.’’⁶⁹

A szatmári szőlőhegyeken karikás művelést folytattak, de FÉNYES Elek arról is tudósít, hogy a szőlőterületeket magas karókra bocsátott szőlő (vö. *vinea iugata*) szegélyezte: „A’ két külön szőlőbirtokos közt való térséget egy széles, sétálásra használt gyeput foglalja-el. Két oldalt a’ magas karókat borostyán ’s folyóka módjára felfutott szőlőlomb ékesíti, mellynek reczés levelü zöldesse alul tömött fürtök csillognak.’’⁷⁰ Ugyanitt utal a hegyaljai lugasokra is.

Az ismertetett irodalmi szemelvényekből a magas tőkeművelésnek három formája állapítható meg: a) élőfára futtatott szőlő (*vitis arbustiva*); b) léckeretre vagy magas karókra bocsátott szőlő (*vinea iugata*); c) lugas-szín. (Ez utóbbival kapcsolatban nem egyértelmű, hogy *pergoláról* vagy *vinea cameratáról* van-e szó, vagy esetleg mind a kettőről.)

A Budapesttől dél felé eső Duna-szakasz két partján végzett gyűjtéseim során derült fény először arra, hogy a szőlő élőfára futtatása korántsem ismeretlen a recens magyar népi műveltségben.⁷¹ E vidéken a régi ültetésű szőlőkben a századforduló idejéig általános volt, hogy azokon a szőlőtöveken, amelyek fa közelében voltak, nem képeztek a talaj fölött elhelyezkedő tőkefejet, hanem *lugosnak* hagyták, ami annyit jelent, hogy *főleresztették* a fára. Dabon egy

⁶⁵ PERETSÉNYI NAGY László, 1963, 159.

⁶⁶ PERETSÉNYI NAGY László, 1963, 170.

⁶⁷ PERETSÉNYI NAGY László, 1963, 174.

⁶⁸ RÚMY Károly, 1840, 193—197. 209—216.

⁶⁹ RÚMY Károly, 1840, 211.

⁷⁰ FÉNYES Elek, 1839, 263. Ezúton is köszönöm Filep Antalnak, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

⁷¹ ÉGETŐ Melinda, 1973, 213—214.

szőlősgazda, aki 1875-ben született, így emlékezett gyermekkorára: „Legtöbb szőlő a fákon termött.” „A szőlőt főfolyatták a fákra. Vót amelyik fáról legyűtt egy akó bor is. Nekünk is vót egy nagy somfánk. Igőn apró szömű fehér szőlő vót főfutva rá.” Dunavecén, Dunapatajon, a jobb parton pedig a *Kulcsi-hegyben*, Dunaföldváron, Pakson, Decsen ugyancsak emlékeznek arra, hogy az 1890-es évek előtt a *Tótfekelt*, *Cigányszőlőt*, a fehér és fekete *Bajort*, a *Rókafarkú szőlőt* főfolyatták a gyümölcsfákra. Leginkább szilvafán hagytak *lugast*, de alkalmanként más fajtán is, például cseresznyefán, körtefán is. Nagyobb szőlőkben 15—20 lugas is akadt. Nemcsak a szőlők között, hanem a lakóház mellett az udvarban vagy kertben is kedvelték a lugast, azaz a fára folyó szőlőt. Ennek gyümölcse kifejezetten étkezésre szolgált. Decsen például a *fehér és fekete Kecseksőcsű* szőlőt kedvelték leginkább. Itt nem a falubeli háznál, hanem a szállásokon voltak lugasok.

A fákra futtatott régi fajtákat emlékezet szerint nem metszették minden évben, rendszerint csak „*a végeit csipkedték el*”. Főként arra kellett vigyázni, hogy „*meg ne fojtsa a fát*”, ezért három-négy évenként megritkították a vesszőket. E célra nem a tőkékhez használt (baltás) *meccőkést* vagy *kaszakést* (bal parton) alkalmazták, hanem a vesszőszedő *görbe kést*.

E vidék régi szőlői a jobb parton túlnyomórészt kötött talajon helyezkedtek el, s a bal partiak egy része is, így módon ezek a filoxéra pusztítását nem kerülhették el. A lugasokra azonban ennél is nagyobb veszélyt jelentett a peronoszpóra. A gyümölcsfa lombjai között a szőlőlevelek sokkal jobban ki voltak téve a gombabetegségeknek, mint a külön álló tőkéken. A permetezés ugyan a kilencvenes években általánossá vált, de az akkori gépekkel nem lehetett a lugasokat permetezni. A fákon tenyésző szőlők permetezése csak a harmincas években oldódott meg a magasnyomású gépek elterjedésével. Ebben leli magyarázatát egy sajátos jelenség. A szőlősgazdák a filoxéra megjelenése után jórészt felhagytak azoknak a szőlőknek a művelésével, amelyek talajösszetételük miatt áldozatul estek a filoxérának. Helyettük — ahol erre lehetőség nyílt — újakat telepítettek a homokos határrészekre, ahol nem kellett amerikai alanyt alkalmazni, sem szénkénegezni. Ez az elsődlegesen gazdasági szempont, kedvezően találkozott a tradíciókhoz erősen ragaszkodó vidék szőlősgazdáinak azzal a törekvésével, hogy az új ültetvényekben is megőrizték az általuk ismert és kedvelt régi, hazai fajtákat. Sokkal kedvezőtlenebbül alakult a helyzet a felfutó lugasokkal. Bár a filoxérától nem kellett tartaniuk, a gombabetegségektől nem tudták megőrizni őket. Ekkor fordult a figyelem fokozott mértékben a nemrég behozott direkttermők felé. Kézenfekvő volt, hogy ezekkel váltsák fel a lugasművelésben a hazai fajtákat, mivel ezekre az új betegségek hatástalanok voltak. Így e hibridek, kakukkfíók gyanánt, a századfordulón már ott pompáztak az alany nélkül nevelt európai szőlőkben, s természetsszerűleg a kötött talajokon is. Legkedveltebb lett közülük a régebb óta ismert *Izabella*.⁷² kisebb mértékben az *Othelló* és a *Delaware* (4. kép).

⁷² Az *Izabella* a legrégebben ismert direkttermő hazánkban. A múlt század derekán már az ország több pontján termesztették.

4. Cseresznyefára futtatott Izabella szőlő a kulcsi szőlőhegyen. Égető Melinda felvétele 1977

A szőlők élőfán nevelése nem korlátozódott az említett Duna menti részekre. A Duna—Tisza közéről eddig Monorról, Ceglédre és Nagykőrösről van adatunk a művelési forma meglétére. A szőlőhegyen fára felfuttatott lugasok ma főleg *Othellóból* és *Izellából* kerülnek ki, az emlékezet szerint azonban a régi fajtákból a *Kadar* kivételével mindegyiket alkalmasnak találták lugasos művelésre. Pl. *Tótfekete*, *Mézédes*, *Piros dinka*, *Bajorok* stb. Itt is többnyire szilvafára, esetleg cigánymeggyre eresztették föl. Szüretkor suhancokat, fiatal legényeket küldtek föl a fákra. A kosarat, amibe a termést gyűjtötték, vastag drótból hajlított hosszú kampó egyik végére akasztották, a másik végével pedig egy faágra. A termést hordozó ágakat fakampóval húzták le. A szőlőhegyi lugasok termését, hacsak nem kedvelt csemegefajta volt, mindig egybe szedték a borkészítésre szánt tömeggel. Egy-egy öregebb lugasról másfél-két akó bor is lejött.

Monoron is hagytak a lakóház mellett *lugast*. Az egyik visszaemlékező szerint 1923-ban, amikor a házat vették, az udvaron egy nagy szilvafára igen öreg *Juhcsecső* szőlőtő volt felfutva. A törzse „vastagabb volt, mint egy kályhacső”, vagyis meghaladta a 10-12 cm-t. Ma a lakóházaknál is főleg *Izabella* van, ami olyan erős és olyan gyors növekedésű, hogy a fáról néhány év alatt átér a kerítésre, telefutja az istállók tetejét vagy egyéb melléképületeket. A ház melletti lugasok terméséből nem készítettek bort, mindig gyümölcsként fogyasztották. Nem ért egyszerre, amíg tartott, a tövéről szedték, amennyi éppen kellett.

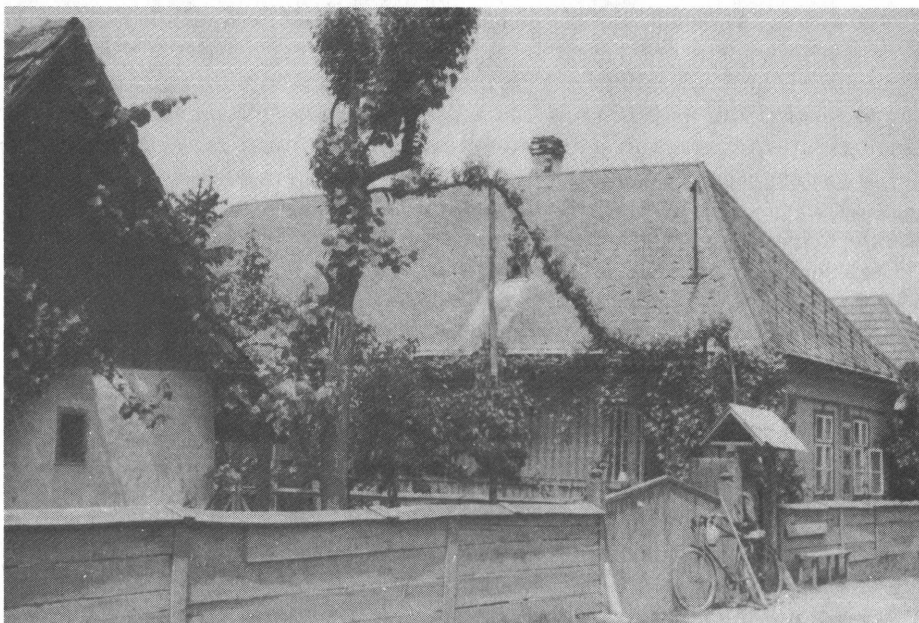
Cegléden és Nagykőrösön egyelőre csak *Izabella* fára futtatásáról vannak adatok, hazai fajtákra az eddigi gyűjtések szerint nem emlékeznek, viszont figyelemre méltó az a vélemény, hogy azokat a parasztgazdákat, akiknek a szőlejében ilyen fákra futtatott szőlők voltak, régmódi gazdáknak tartják, és nem is fordult elő másutt, csak az *Öreghegyben*. (Az újabb telepítésekben már gyümölcsfák is csak elvétve voltak.) Cegléden, a városi lakóházak mellett egyelőre nem tudunk élőfára futó lugasról, de a tanyákon igen. Egy 1912-ben született asszony 1978-ban ezekkel a szavakkal emlékezett a gyermekkorában, szülei tanyáján volt lugasra: „Fára futtatott Izabellánk a mi tanyánkon is volt. Hatalmasan befolyta a fákat, még a háztetőt is. Leginkább szilvafára, barackfára futtatták.”⁷³

A századfordulón a Tiszazugban (Cibakháza, Tiszakürt, Csépa) is általános volt még, hogy az *Öregszőlőkben felfolyatták* a gyümölcsfákra a szőlőt. A régiek közül főleg a *Tótfeketét* és a *Bajorokat*, az újabbak közül a *Rizlinget* (Tiszakürt: *Korhányszőlő*). Az *Ananászt*⁷⁴ és az *Othellót* kizárólag gyümölcsfákra futtatott *lugasként* nevelték. Egy 86 éves csépai asszony így emlékezett nagyapja szőlejére: „Az Öreghegybe vót a nagyapámnak 1 hold szőleje. Abban vót vagy háromszáz szilvafa. Nagy erős fák vótak, mint egy erdő. Az Ananász tőkék mind főfolytak a fákra, oszt ott csüngöttek a fürtök. Fekete Ananász vót, annak borzasztó nagy folyós természettye van. A nagypapa egyet se nyírt el, hatta had follyon. A többivel nem törődött semmit. Ebből hektószámra vót bora. Októberbe szokott megérni. Szedőszékrül szüretölték. Főkötni meg borba is nagyon jó.” A nagypapa 1905-ben halt meg, a szőlőt az adatközlő örökölte. Az Ananász-lugasokat nem pusztították ki, de amikor férjhez ment, és a szőlőt a férje kezdte művelni, ő a lugasokat is rendszeresen metszette.

Az élőfás lugasok Kárpát-medencei széles körű elterjedtségét jelzi, hogy jelenlétüket az eddigiektől távol eső szatmári Erdőháton is sikerült rögzíteni. A Tisza, a Szamos és a Túr melletti településeken, ahol helyben bortermeléssel nem foglalkoznak, lévén erre a talaj alkalmatlan, a lakóházak melletti udvarokban és kertekben pompás lugasokat nevelnek. Részben gyümölcsfákra, részben egyedül álló lombos fákra futtatják a szőlőt, de nemritkán bonyolult szövevények alakulnak ki, melyek a fákon kívül a kerítéseket, épületek tetejét és az e célra felállított magas karókat, ágasokat is behálózzák (5—7. kép). A lugasokon

⁷³ Nagy Varga Vera gyűjtése, kinek szívességét ezúton is köszönöm.

⁷⁴ Az *Izabella* régi társneve (NÉMETH Márton, 1975. 92).

5. Élőfára és ágasokra futtatott szőlő. Tiszabecs (Szabolcs-Szatmár m.) Égető Melinda felvétele 1976

6. Magas karóvázra futtatott szőlő. Tiszabecs (Szabolcs-Szatmár m.) Égető Melinda felvétele 1976

7. Magas karóvázra és élőfákra futtatott szőlő. Tiszabecs (Szabolcs-Szatmár m.) Égető Melinda felvétele 1976

termett szőlőből itt sem szoktak bort készíteni. Sokáig rajta hagyják a szárán a szőlőt, onnan fogyasztják. Ha még novemberben is rajta van, akkor leszedik, és szalmán vagy rúdra felkötözve tartják, amíg el nem fogy. Főleg gyermekeknek tartogatják.

Monoron, Ceglédén és a Felső-Tisza vidékén a lugasokat rendszeresen metszik. A régi fajtákat szálvesszőre, a direkttermőket 2—3 szemes rövid csapra hagyják.

Terepkutatásaim során a szőlő magasművelésének a fán nevelt, legarchaikusabb formája mellett más eljárásokat is sikerült rögzíteni. A Duna—Tisza között és a Tiszazugban a homoki szőlőkben, a Duna mentén, valamint Tolna, Baranya,⁷⁵ Zala,⁷⁶ Somogy⁷⁷ apróparcellás szőlőiben a legutóbbi időkig általános volt a szőlőterület végénél karókra vagy lécvázra, helyesebben mondva *karóvázra* futtatott *lugas*. Ez úgy készült, hogy két vagy három földbe ástott oszlopra vagy *cölömpre* keresztben egy vagy két, esetleg három sor lécet, vastagabb husángot,

⁷⁵ „A szőlőterület végét *vágás* zárja le, ez legtöbbször alacsony *lugas*” (KODOLÁNYI János, 1958, 149).

⁷⁶ „.....a szőlőterület végén lécből készített vázra futtatott szőlő...” (MARKÓ Imre Lehel adata 1958-ból, az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában.)

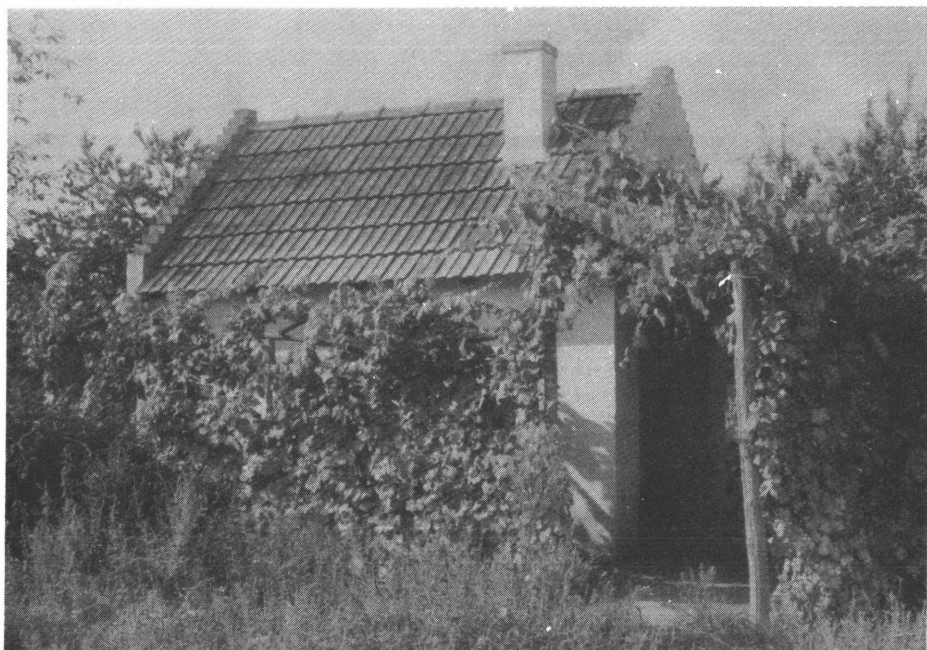
⁷⁷ Dunántúli Társ. Közl., 1863; 159—162.

8. Lugas a szőlőterület végében. Kunszentmiklós (Bács-Kiskun m.) Égető Melinda felvétele 1969

kollátot guzsoltak vagy szegeztek (8. kép). Magasságuk 150—180 cm között volt. Két vagy három szőlőtövet ültettek mellé, aszerint, hogy milyen hosszú és milyen erős volt a váz. A sárközi falvak szőlőhegyein és a szekszárdi hegyeken minden *pászta* teljes szélességében, a *fejetelnél* (a *pászta* végén) *lugos* volt. Több kutatóponton emlékeztek arra, hogy hasonló lugasokat a szőlősorok között is csináltak, főleg ott, ahol a szőlő között kevés gyümölcsfa volt. Általánosnak mondható ez a fajta lugas a szőlőbeli *gunyhók*, *tanyák* (Sárköz) mellett, főleg a bejárat körül (9. kép). A műszőlészeti ismeretek meggyökeresedése előtt hagyományosan azt tartották szép szőlőnek, ahol sok, nagy, erős fájú, magasra felfutó, terebélyes tőke volt. A századforduló táján az új normák szerint széles, nyílegyenes sorokba ültetett, alföldi viszonylatban rövidcsapra metszett, erősen visszakurtított vesszőkkel nevelt, katonás szőlőültetvények vették át a vezető szerepet. Ezekben már nem volt helye semmiféle lugasnak a tőkesorok között, de utolsó állomásként még menedéket kaptak a szőlők végében és a kunyhók mellett. A lugasnak ezt a fajtáját a *vinea iugata* szerény kivitelű (csökevényes?) formájának tartom. Az ANDRÁSFALVY Bertalan tanulmányából ismert albániai példányok⁷⁸ eléri a 3—4 méter magasságot, és az alkalmazott tartóváz is ennek megfelelően sokkal erősebb, kimódoltabb. A különbségek minden bizonnyal

⁷⁸ ANDRÁSFALVY Bertalan—ROKK, Zozsi, 1962.

9. Lugas a szőlőbeli gunyhó előtt. Dunapataj (Bács-Kiskun m.) Égető Melinda felvétele
1965

összefüggésben vannak azzal is, hogy a hazai talaj- és éghajlati viszonyok csekélyebb vegetációs lehetőséget biztosítanak a szőlőnek.

Talán ennek a lugastípusnak egy változatát kell látnunk azokban a sövény jellegű lugaskerítésekben is, amelyek az Alföldön a 19. sz.-ban osztott szőlőskertek körül és a szőlők közötti utak mentén készültek. A parcellákat gyakran övezte egy vagy két oldalról lugasnak ültetett szőlősor. Cegléden, 1815-ben osztották ki a *gerjei homokot* szőlőnek. Az uradalommal kötött kontraktus szerint az új szőlőterületet árokkal és sövényekkel kellett körülvénni. Fát csak a pászták végein, a kunyhók körül és a dűlőutak mellett ültethettek. A ceglédi gazdák nem akármilyen sövényt készítettek: eperfákkal ültették körül a szőlőket. A fák 6—8 méter távolságra voltak egymástól, minden két fa között 2-3 vastagabb karót ültettek le. Az így kapott kerítés mellé szőlősort ültettek.⁷⁹

Szőlők végénél, kerítés gyanánt elhelyezkedő lugast a Duna—Tisza közi homokon Ceglédtől Szegedig sokfelé láthatunk. Hasonlóról tájékoztat Észak-Biharból KURUCZ Albert.⁸⁰ Monoron a lugaskerítésben elhelyezkedő szilvafákra

⁷⁹ Hidvégi Lajos, nyugalmazott ceglédi tanár gyűjtése.

⁸⁰ „A szőlők felső végénél igen sok gazdának *lugasa* van. A lugas úgy készül, hogy jó akácfaculára drótot feszítenek ki vagy lécet szegeznek, arra futtatják fel a szőlőt” (KURUCZ Albert, 1964, 10).

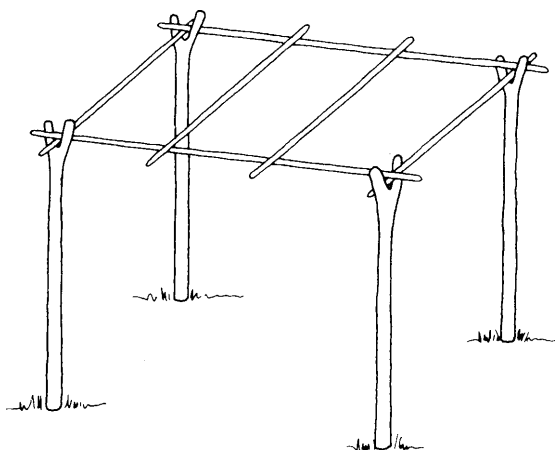
10. Sövény jellegű lugaskerítés, közötté szilvafák. A venyigék behálózzák a fák koronáját. Monor (Pest m.) Égető Melinda felvétele 1977

és eperfákra is felkúszik a szőlő (10. kép). E művelési forma albániai párhuzamai arra figyelmeztetnek, hogy itt sem újszerű jelenségről van szó, a kérdést azonban csak további terepkutatások segítségével lehet majd bővebben kibontani.

A paraszti szőlőművelés vizsgálatának eddigi eredményeként módomban áll a magasművelésnek egy harmadik, ugyancsak klasszikus formájáról megemlékezni: a négy oszlopon álló, színszerű vázon nevelt lugasról, vagyis a főbb típusok ismertetésekor *vinea cameratának* nevezett formáról.

A sárközi falvak szőlői a szekszárd—bátai dombvonulaton voltak az elmúlt évszázadok alatt, és vannak ma is. Fehér boruk jobb ízű volt, mint a vörös, noha ez utóbbi állandóbbnak bizonyult a magas csersavtartalom miatt. A fehér bort három régi fajta szolgáltatta: a *Sárga Bajor*, a *Sárfehér* és a *Decsi szagos*. A fehér fajták a Kadarka-ültetvények között helyezkedtek el, de ezeket nem apró

tőkéknek, hanem *lugas*nak nevelték. Erről a művelési módról egy szemléletes leírás a múlt század derekáról a következőképpen tudósít: „Ugyan Tolnában több községben egész hegyek vannak, melyeken a lugasmívelés dívik, de minden rend és szabály nélkül. A lugasok itt a tőkére mívelt szőlők között szétszórt — mintegy 50—100 lépésre egymástól — csoportokat képeznek, és így nem kedvező látványt nyújtanak. Tehát itt nem választanak a lugasoknak külön helyet, hanem bárhol találhatnak 4 vagy 6 erős tőkét, ott felállítanak a földbe négy rudacskát (7-8 láb hosszút), azokra ísmét keresztül tesznek négyet, mint a

11. Gunyhó-lugas váza. Visszaemlékezés alapján készült rekonstrukciós rajz. Decs (Tolna m.)

csizmadiasátorokat szokás készíteni, és ezután ezen szerkezetre vezetik a vesszőket, melyek bőven teremnek ugyan, és mint mondják, ott a borral is meg vannak elégedve, azonban maga a szőlő művelése nem czélszerű.”⁸¹ — Bár ez a leírás azt sugallja, hogy Tolna megye más területein is ismert lehetett e művelési mód, egyelőre csak a Sárközben sikerült nyomára akadni. A lugasok tartólábazatát az említett négy ágas képezte, melyekre koszorúfaszerűen fektettek négy karót, s erre jöttek a keresztlécek. Ez a lapos tetőváz téglalap alaprajzú volt, kb. 2 méter széles, 3-4 méter hosszú, magassága pedig másfél-két méter körül volt (11. kép). A lugasnak ezt a formáját Decsen *gunyhó-lugas*nak nevezték. A négy ágas oszlop mellé egy-egy tőkét ültettek, s a hosszanti oldalon még egyet-egyét. Magas, sima törzset neveltek, mely csak fent, a koszorúfák magasságában ágazott el. A metszést itt is balta nélküli *görbekéssel* végezték, melyet ma vesszővágó késnek tartanak. *Szálvesszőre* metszettek, és a nyári hajtásokat mind meghagyták, ellentétben a Kadarka tőkékkel, ahol elvégezték a *gyomlálás*nak mondott vesszőválogatást, és júliusban *tetejéztek* is. A decsi lugasok között

⁸¹ Borászati Lapok, 1869, 62.

mindenütt kopasz fejmettséssel művelt Kadarka tőkék voltak. A lugasos tőkéket 4-6 évenként trágyázták. A talajmunka a többi szőlővel együtt évi három kapálásból állott. A kétféle művelésmódnak megfelelően a szüret is két részletben történt. A lugasok szüretjét *bajor szüretnek* is nevezték.

Emlékezet szerint a fehér fajtákon kívül gyakran lugason nevelték a régi fekete, illetve a vörös csemegefajtákat is. Ilyenek voltak: *Fekete bajor*, *Vörös kecskececsű* (*Somszőlőnek* is mondták), *Fekete kecskececsű*.

Külön kell szólni az ormánsági falvak virágzó lugaskultúrájáról.⁸² A lakóház falához külön támaszték nélkül rögzített lugasszőlők országsszerte ismert és elterjedt formája itt is megtalálható. Jelenléte azonban eltörpül az udvarokon szabadon álló hatalmas *lugosok* mellett. Formailag két típus különül el. Az egyik az előbbieken leírt *vinea camerata* típus. Méreteit tekintve azonban jóval meghaladja a sárközi szőlőhegyeken megismert *gunyhó-lugast*. A tartóoszlopok, *cölömpők* vagy *lugosfák* magassága 180—250 cm között mozog. Nem két, hanem három oszlop adja a lugas szélességét, melyek 2-2,5 méter távolságra helyezkednek el egymástól. Hosszúsága változó, három oszloptól tízig is terjedhet. A lugas tartóvázát nem készítik el végig előre, hanem időről időre, a szőlő növekedésével arányosan hosszabbítják, mindaddig, amíg a lugas el nem foglalja az erre szánt teljes területet. A *lugosfák* régebben *ágasoszlopok* voltak. Ezekre fektették hosszában és keresztben a *lógófákat*, melyeket azután még rövidebb, vékonyabb *karókkal* hidaltak át kellő sűrűségben. A lugasnak ezt a formáját *tetőlugosnak* nevezik (12—14. kép). Igen jónak tartják, ha közelében élőfa helyezkedik el. Úgy vélik, hogy a legszebb és legtöbb szőlő a fán terem. Bármiféle fára *fölgengedik* a szőlőt. Lehet gyümölcsfa (pl. barack, meggy, alma, cseresznye, körte stb.) vagy lombos fa (pl. szil, nyár), sőt *cidrusfa* (tuja) is, mely utóbbi igen elterjedt e vidéken. Szűk lakótelkek esetén kedvelt megoldás, hogy a *tetőlugost* kisebb méretű, elkerített baromfiudvar fölé, esetleg disznóól akolrásze fölé készítik (15. kép).

Az e vidéken elterjedt másik lugastípus vázszerkezete egy sor földbe ásott, szabadon álló oszlopra épül. Az oszlopok tetejére 70—90 cm hosszúságú keresztléceket szegeznek. Az így nyert T alak két szabadon álló végét ferde keresztlécekkel kötik ki a függőleges oszlop testéhez (16. kép). E tartóoszlopok 2-2,5 méter távolságra helyezkednek el egymástól, és a vízszintes keresztlécekre fektetett hosszanti karók (számuk tartandó teher súlyától függően 2-4 lehet) kötik össze. E lugasforma magassága az előbbiekhez hasonlóan általában 1,8—2,5 méter, de nemritkán eléri a 3 métert is.⁸³

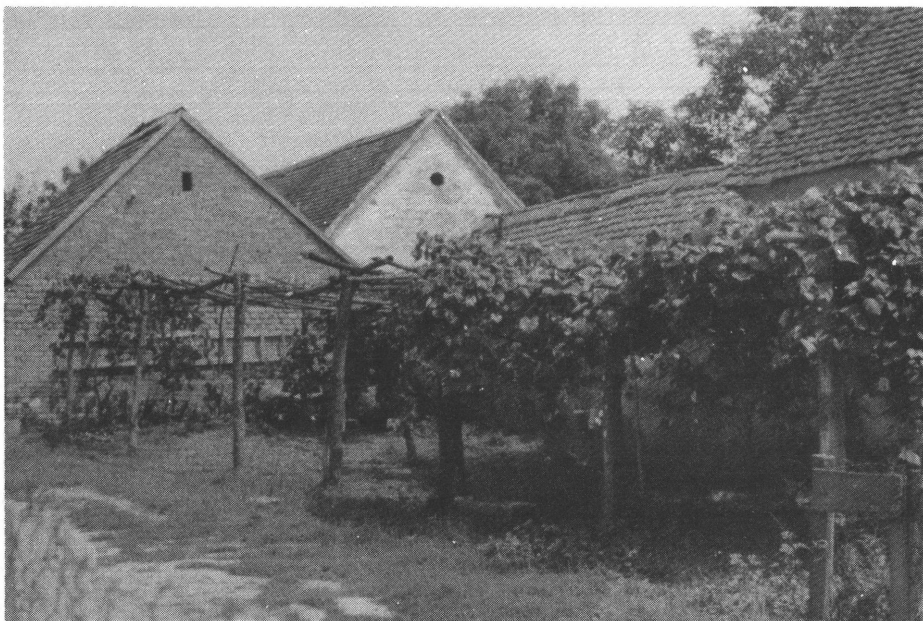
E két uralkodó lugasforma mellett ritkábban előfordul az egyszerű *ódallugas* is, amelyet a főbb típusok ismertetésénél *vinea iugatának* neveztünk. Az ormánsági falvak gazdagon burjánzó lugaskultúrájára jellemző, hogy egy-egy telken

⁸² Itt mondok köszönetet Takács Lajosnak, aki e vidék kiemelkedő lugaskultúrájára felhívta a figyelmemet.

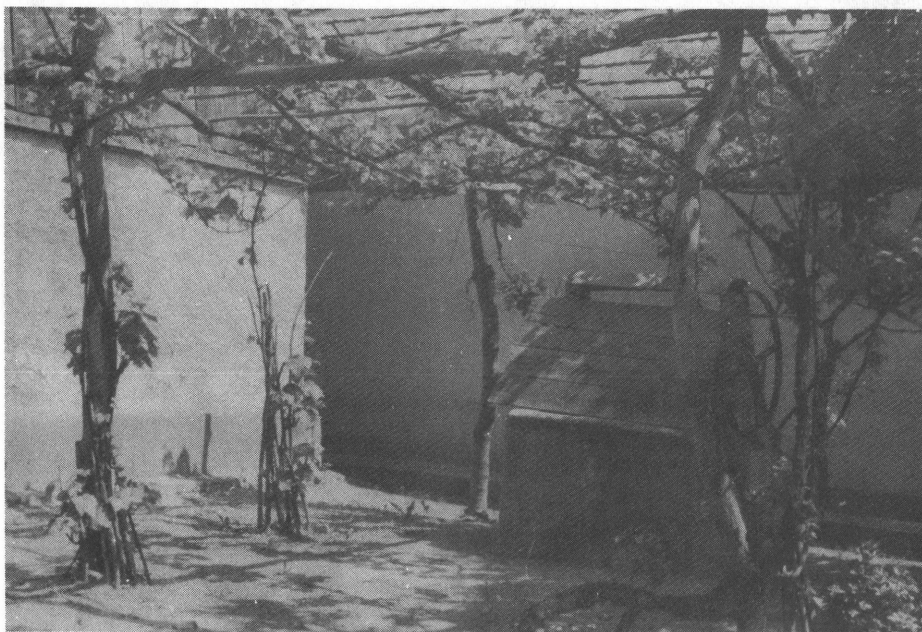
⁸³ Hasonlít a SCHEUERMEIER, P. által Közép-Itáliából ismertetett formához (1956, II. 150), de annál jóval nagyobb méretű.

12. Szőlőbeli gunyhó előtt álló tetőlugas. (A szőlővesszők a kunyhó melletti fára is felfutnak.) Monor (Pest m.) Égető Melinda felvétele 1977

13. Nagyméretű tetőlugas. Drávasztára (Baranya m.) Égető Melinda felvétele 1978

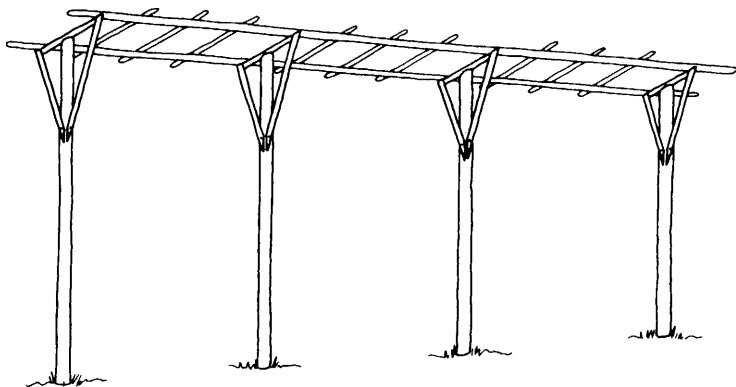

14. Tetőlugas szűk udvarban. Sellye (Baranya m.) Égető Melinda felvétele 1978

15. Disznóól akolrésze felett nevelt lugas. Sellye (Baranya m.) Égető Melinda felvétele 1978

gyakran 3-4 lugasforma is megtalálható egymás mellett, sőt nemritkán változatos kombinációkban fordulnak elő. E vidéken kizárólag direkttermőkből nevelnek lugasokat az erős filoxérvészély miatt. Név szerint ismerik a *Nohát*, az *Otlellót*, *Elvirát* és a *Szájbertet* (Seybert). Gyakori azonban, hogy utca hosszat csak azt tudják az egymástól kölcsönkapott szőlőről, hogy amerikai direkttermő. Időről időre valaki mindig kísérletezik nemes fajtával, amit a vidékről elszármazott, Pécs környékén élő rokonoktól, ismerősöktől kapnak, ezek azonban a talaj- és éghajlati adottságok miatt csak *sillódnak*. A direkttermők igen jól beváltak; ha a *sima vesszőt* trágyázták, ásott gödörbe ültetik, már a második évben termőre

16. Lugasváz sematikus képe. Drávasztára (Baranya m.)

fordul. Nem ritka azonban, hogy a vesszőt egyszerűen *lebökik* a puhíthatlan talajba, 20-30 cm mélységig. A harmadik-negyedik évtől már ennek is van egy kis szüretje. Később sem végeznek semmiféle talajmunkát, esetleg az, aki nagyon rámegy, hogy sok bora legyen, az három-négy évenként ősszel egy kis trágyát kupacol a tőhöz. E direkttermőket egységesen *lugososan metszik*, ami azt jelenti, hogy a *vezetőszalakat* mindaddig nem metszik el, amíg növelni akarják a lugast. A többi vesszőt két-három szemre vágják vissza. A metszést az emlékezettel elérhető időben mindig metszőollóval végezték. Szüretkor a magasabb lugasoknál — miként metszéskor is — *ketteslétrát* használnak. A *kosarat* egy *kapaccsal* (S alakban hajlított vastag vasdrót) a *lógófákra* vagy élőfa esetén a fa ágára akasztják.

A család által gyümölcsként elfogyasztott szőlőn kívül az ormánsági falvakban is jelentősen megnövekedett az utóbbi tíz-tizenöt évben a lugasok szerepe a bortermelésben. E direkttermő lugasok a metszésen kívül semmiféle gondozást nem igényelnek, viszont egy-egy nagyobb lugasról 150—200 liter bort is nyernek.

Ez az ormánsági lugaskultúra bizonyos vonatkozásokban eltérő sajátosságokat mutat az ország más területein tapasztaltaktól. Mindenekelőtt abban, hogy jelenlegi formájában feltétlenül új keletű. Kialakulását századunk elejétől, a

direkttermő szőlők nagyobb mérvű elterjedésétől datálja a paraszti emlékezet, nagymértékű kivirágzását pedig a tsz-szervezéshez köti, mely mind a határbeli — főleg *Noah*-ültetvények —, mind pedig a régi, hegyi szőlőbirtokok feladását eredményezte. Ez a vélemény feltétlenül helytálló lehet abban az értelemben, hogy a vidék falvainak talaj- és éghajlati viszonyai mellett csakis a minden tekintetben igénytelen direkttermők megjelenése teremthette meg a lugasnevelés szinte korlátlan lehetőségeit. A kérdés azonban ezzel nem tekinthető lezártnak. A tartóvázak klasszikus formai kialakítása és erőteljessége a magyar anyag egészében idegenül hat, ezzel szemben a terminológia igen figyelemre méltó. Mindez a további kutatás szükségességét bizonyítja. Az eddigiek alapján feltételezésem az, hogy a sárközi szőlőhegyekhez hasonlóan, régente a Mecsek déli nyúlványain elterülő szőlőhegyekben is voltak *gunyhó-lugasok* vagy *tetőlugosok* régente. Az ormánsági falvak lakói a filoxeravész előtt évszázadokon át extraneus birtokosok voltak a baranyai dombvidéken, és lugasművelési ismereteik igen régi hagyományokban gyökereznek. Ezt a már-már feledésbe merülő művelési hagyományt élesztették fel és fejlesztették tovább azok a változások, amelyek az utóbbi évtizedekben szőlőkultúránkban bekövetkeztek. E folyamat részletei és főbb állomásai azonban egyelőre nem ismertek.

A LUGASMŰVELÉS VIZSGÁLATÁNAK EDDIGI TANULSÁGAI

a) A magasművelési formákat a néprajzi gyűjtés és az irodalmi adatok együttes értékelésével a 16. sz.-ig vezethettük vissza. Kétségtelen, hogy ezen időszak alatt sehol sem volt e művelési formák egyike sem kizárólagos, viszont jelenléte az alacsony tőkeművelés mellett számos borvidék paraszti szőlőművelésében valószínűsíthető.

b) A balkáni és a magyar anyag közötti összehasonlítás eddigi eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

— Az alkalmazott magasművelési formák hasonlóságai szembeötlőek. Az élőfára futtatás, a lécvázazás, négyszögletű karóvázazás és a kerítésszerű sövényzetek kétségtelen párhuzamosságot mutatnak. A méretbeli eltérések, úgy tűnik, az eltérő fajta- és klímaviszonyokból erednek.

— A magyar anyagban éppoly megoszlóak a vélemények arra nézve, hogy kell-e metszeni a fára felfutó szőlőket vagy sem, mint Albániában és Bulgáriában.

— Ha azonban metszik, akkor éppúgy a kisebb méretű ágvágókat használják e célra, mint a Balkánon.

— Azonos módon történt a szüret is.

— A ház melletti-lugasok termését hagyományosan Magyarországon is csak étkezésre használták, mint Albániában.

— A fajták egyezéseiről és különbségeiről a rögzített nevek alapján nem lehet véleményt mondani. Az azonban megállapítható, hogy a magasműveléshez mindenütt meghatározott fajták, illetve fajtacsoportok kapcsolódnak, és az ellenpontot mindenkor a Kadarka képviseli, melyet kizárólag kopasz fejmetéssel művelnek.

— Az ültetésre és a talajművelésre nézve egyelőre nem rendelkezem összehasonlítható anyaggal.

— A legszembeötlőbb különbség a magasművelésű tőkék elhelyezkedésében mutatkozik. Albániában, Bulgáriában és Jugoszláviában, ide értve a Szerémséget is, a fán vagy állványon nevelt szőlők nem keverednek a tőkés ültetvényekkel. Ezzel szemben Magyarországon vegyesen fordulnak elő.

— Talán ezzel lehet kapcsolatban a másik eltérés is: Magyarországon a szőlőtővök szinte kizárólag gyümölcsfára futnak fel, míg a Balkánon főként (erdei) lombos fákra, s a gyümölcsfa csak ritkább esetben jön számításba.

A dolgozat elején vázolt művelődéstörténeti-történeti folyamatok ismeretében és a feltárt művelési formák szembeötlő hasonlóságai láttán kézenfekvőnek látszik lugaskultúránkat a 16—17. sz.-i balkáni kultúrhatások közé sorolni. Ahhoz azonban, hogy ezt a következtetést megnyugtatónak tekinthessük, meg kell vizsgálni a hódoltság előtti időszak művelési sajátosságaira vonatkozó adatokat. Nem lehetetlen, hogy bizonyos részleteiben a hódoltságnál jóval korábbi és tágabb európai összefüggésekre utaló jelenséggel van dolgunk.⁸⁴

c) A hagyományos paraszti szőlőművelésünkben most megismert lugasművelési eljárások számos problémát vetnek fel a fajtakérdéssel, a talajműveléssel és a metszéssel kapcsolatosan mind technológiai, mind eszköztörténeti vonatkozásban a magyar anyag egészére nézve. E kérdések taglalása azonban túlmutat e dolgozat keretein. Számos ponton további terepkutatásokra is szükség van.

d) Agrártörténeti szempontból izgalmas kérdés, hogy a lugasos művelés mi módon befolyásolta a paraszti szőlők terméshozamát. Ez szükségessé teszi annak vizsgálatát, hogy mely körzetekben, mely időszakokban milyen mértékben alkalmazták e művelési formát. Esetleg új szempontokat adhat a paraszti szőlőbirtokok gazdaságosságának megítéléséhez.

e) Figyelembe kell venni továbbá azt, hogy míg a lugasművelés a termés mennyiségét pozitív irányba befolyásolta, a borminőség szempontjából negatív irányba hatott. Ebből azonban nem következik egyértelműen az, hogy lugasos művelést csak önellátásra termelő körzetekben alkalmaztak, a jó minőségű bort termelő borvidékeken pedig kizárólag alacsony tőkeművelést folytattak. A tőkés és lugasművelés helyes arányának kialakítása megfelelően kiválasztott fajtaalakok esetén jelentős előnyöket biztosíthatott az árutermelésben egy-egy borvidék számára. Úgy vélem, hogy ezt a lehetőséget ismerte fel és használta ki például Tolna és Baranya bortermelő lakossága a 16. sz.-ban, esetleg már korábban is.⁸⁵ Ilyen irányú vizsgálódás más borvidékek esetében sem lenne érdektelen.

A lugasos szőlőművelés kérdését nem tekintem lezártnak. Ez a dolgozat az új kutatási eredmények ismertetésén túl csak a problémák felvázolására vállalkozhatott. A paraszti szőlőkultúra további vizsgálata, a táji és időbeli eltérések szélesebb körű megismerése még sok fontos, új mozzanatot tartogathat számunkra.

⁸⁴ L. e dolgozat második részében: Ethn. 1980, 53—78.

⁸⁵ Talán ez lehetett az oka annak a meglepő ténynek, hogy a 16. sz. végén a Tolna megyei mezővárosok bortermése messze felülmúlta a tokaj-hegyaljai mezővárosokét (SZAKÁLY Ferenc. 1969, 35).

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1957 *A vörösbör Magyarországon*. NÉ. 49—67.
- ANDRÁSFALVY, Bertalan—ROKK, Zojzi
1962 *Formen des albanischen Weinbaues*. AE. 293—373.
- CALEPINUS (Ambrosius)
1912 (1585) *Latin—magyar szótára 1585-ből. Dictionarium decem linguarum*. JAKUBOVICH Emil és SÁGI István közreműködésével sajtó alá rendezte MELICH János. Bp.
- COMENIUS (Johannes Amos)
1685 *Orbis Sensualium Pictus Quadri-linguis*. Lőcse.
- ÉGETŐ Melinda
1973 *Az Alföld és a Dunántúl szőlőművelésének kapcsolata. — Szőlőművelés és borkészítés a racionalizálás előtt. Dissertationes Ethnographicae I.* 195—249. Bp.
- EVLIA Cselebi
1904 (1660—1664) — — *török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. I—II. Török—magyarkori történelmi emlékek II/3.* Bp.
- FÉNYES Elek
1839 *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben IV.* Pest.
- GYARMATHY Sámuel
1816 *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. Szótár melyben sok magyar szókhoz hasonló hangú idegen nyelvbéli szókat rendbe szedett.* Bécs.
- HADROVICS László
1975 *Szavak és szólások.* Bp.
- HEGYI Klára
1976 *Egy világbirodalom végvidékén.* Bp.
- HELTAI Gáspár
1575 *Chronica az magyarocnac dolgairól.* Kolozsvár.
- JAKÓ Zsigmond
1944 *A gyalui vártartomány urbáriumai.* Kolozsvár.
- KÁLDY-NAGY Gyula
1970a *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon.* Bp.
1970b *Magyarországi török adóösszeírások.* Bp.
- KODOLÁNYI János
1958 *Adatok a Nyugati-Mecsek paraszti szőlőgazdálkodásához és borászatához.* Kny. a Janus Pannonius Múzeum Évkönyvéből. 147—178. Pécs.
- KURUCZ Albert
1964 *Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás.* Debrecen.
- LIPPAY János
1753 (1667) *Posoni kert.* Győr.
- MAKKAI László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Bp.
- B. NAGY Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest.
1973 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták.* Bukarest.
- NÉMETH Márton
1975 *Ampelográfiai album 3. Alany, direkttermő és csemege-szőlőfajták.* Bp.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc
1767 *Dictionarium latino-ungaricum.* Szeben.

- PENEVA-SABEVA, L.
1971 *Tradicionno lozarstvo i vinarstvo v Petričko i Melničko*. Izvestyija na Etnografskija Institut i Muzej, Kn. XIII. 53—93.
- PERETSÉNYI NAGY László
1963 — — *Íráása az Arad megyei szőlőművelésről (1805)*. Közli: SCHRAM Ferenc. Agrártörténeti Szemle 153—175.
- PRODAN, D.
1970 *Urbariile țării Făgărașului*. Vol. I—II. București.
- RAPAICS Raymund
1940 *A magyar gyümölcs*. Bp.
é. n. *Magyar Kertek*. Bp.
- RUMY Károly
1840 *A' szőlőtőkék' és fűrtök' nemei, melyek Szeremben műveltetnek*. Ismertető 13. sz. 190—197, 14. sz. 206—216.
- SCHEUERMEIER, P.
1956 *Bauenwerk in Italien, der Italienischen und rätomanischen Schweiz*. II. Berlin.
- SZAKÁLY Ferenc
1969 *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566)*. Tanulmányok Tolna megye történetéből II. 5—85. Szekszárd.
- SZENCZI MOLNÁR Albert
1604 *Dictionarium Ungarico—Latinum*. Norimberga.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs
1906 (1590) — — *latin—magyar szójegyzéke 1590-ből*. Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Melich János. Bp.

A JOBBÁGYPARASZTI FÖLDTULAJDON NÉHÁNY PROBLÉMÁJA*

Az ember, a család és a társadalom nem tud létezni anyagi eszközök, termelési és fogyasztási javak nélkül. Ezek részben a lét fenntartásához és védelméhez szükséges élelmiszerek, ruházati tárgyak, építési anyagok, részben az emberi elmében fogant és gyakorlatilag megvalósított munkaeszközök s olyan technikai eljárási módok, amelyek fejlesztésével egyre tökéletesebb kulturális állapotba juthatott.

Az emberiség számára a természet nyújtja a megélhetéséhez, védelméhez, kulturális létezéséhez nélkülözhetetlen elemi feltételeket. A természet értékeinek megszerzése, átalakítása, felhasználása minden emberi foglalkozás, termelés kiindulási törekvése. A gazdasági szféra létrehozása, megvédése, kiaknázása a társadalmi munkamegosztás több szintű kialakítását is eredményezte, és az állami érdeklődést minden időben szintén lekötötte. A társadalom érdeklődése a természet iránt inkább öncélú maradt; amikor az anyagi kultúra gyűjtögetésről, halászatról, vadászatról, állattartásról, földművelésről beszél, mindenkor a természet kiélésének, kihasználásának egy-egy formáját kutatja.

Az anyagi eszközök termelése, megszerzése, hasznosítása, elosztása a gazdaság, a gazdálkodás körébe tartozó tevékenységek, de hogy ki, mit és hogyan szerezhet meg, fogyaszthat el, cserélhet ki, vagy örökíthet át a társadalom vagy a személy rendelkezésére álló javakból, azt a jog határozza meg. Pontosabban: a társadalom rendezi a jog útján.

Anélkül, hogy ez alkalommal a gazdaság és a jog kölcsönhatásait elvileg vizsgálánánk, vagy a jog történeti fejlődését nyomon követnénk, a feudális tulajdon kérdésének néhány sajátosságát szeretnénk megvilágítani a 18. sz.-dal kezdődő időszak magyar viszonyait tartva szem előtt. A feudális tulajdon megközelítésére irányuló törekvéseket és kísérleteket fontosnak tartjuk a néprajztudomány történeti kutatásainak megalapozása érdekében, nem is szólva arról, hogy sok kérdésben világos bizonyosságot jeleznek a tétéles jog és a valóságos élet kettősségéről, a jogi népszokások szerepéről.

* E tanulmány a *Magyar jogi népszokások* c. kötet (Bp. Gondolat, 1981) „A tulajdon általában” c. fejezete némely alfejezetének bővebben kifejtett változata.

A TULAJDON ÉRTELMEZÉSE

A tulajdon ekkor már ismert, történetileg kialakult fogalom a társadalom minden rendjének, osztályának, rétegének szemléletében és gyakorlatában, annak ellenére, hogy magát a „tulajdon” kifejezést a feudalizmus korszakában ritkán használták, a fogalmat inkább körülírták: pl. azt mondták, hogy a jószágnak ő az „ura”, az ő „uradalmában” van, a „sajátja”, „örökös birodalmául” szolgál, „örökösen fiúról fiúra, nemzetségről nemzetségre” száll, vagy a székely szólás alapján: „kezére bírt jószág”, tehát ő a birtokosa. A „portéka” kifejezést az ingó tulajdon megjelölésére használták; sok helyen az eladásra szánt ingóságra korlátozták értelmét, más helyen az ingóság helyével hozták kapcsolatba, pl. „házbeli portéka”. A nép nyelvében él a „tulajdon” kifejezés is, de nem a mai értelemben vett fogalom főnévi kifejezéseként, hanem birtokos jelzőként, pl. „tulajdon testámentoma”. A tulajdon tárgyra nézve pedig a következő kifejezéseket használják: jószág, vagyon, juss, birtok stb.

Nem véletlen az említett körülírás használata a határozott fogalomadás helyett, hiszen a feudális korban a mai értelemben vett tulajdonról korántsem beszélhetünk. Amíg az ingóságoknál (jószág, ruha, élelem stb.) a tulajdon fogalma eléggé határozott, és csak kevés különbség mutatkozik a feudális és a kapitalista kor ingóságfogalma között, addig a földre vonatkozó szabályok rendkívül eltérőek és sajátosságosak. A föld alapvető termelési eszköz, a feudális társadalmi elrendeződés annyira a földhöz kapcsolódott, hogy mindenkinek a földhöz való társadalmi viszonya szabta meg személyi helyét, az emberi értéket a földdel mérték. Szinte csak a városi iparosok és kereskedők kivételek ez alól, akiknek inkább a pénztőke biztosított társadalmi lehetőségeket, továbbá a cigányok, mert társadalmi rendjük kialakulása szempontjából olyan ingóságoknak volt hatása, mint pl. a jószág, a pénz, az ékszer stb., hiszen ők nem jutottak el a feudális fejlődési szakaszhoz sem.¹

Mint említettük, az ember a termelés kapcsán a természettel, a termelés természetes feltételeivel szoros kapcsolatba kerül, de ugyanígy embertársaival is, mert tőlük is függ, hogy mit termelhet, mit sajátíthat el, mi lehet belőle az övé. E két viszonyt elsajátítási vagy tulajdonviszonynak nevezzük. A tulajdon ebből kifolyóan az emberek között a javakra vonatkozóan létrejött viszonyok összessége, amelyek célja a természet tárgyainak elsajátítása és ezekkel mint sajátvaló rendelkezés. A tulajdon tehát hatalmat jelent a tárgyak felett. A tulajdon tárgyának elsősorban a tevékenységünk keretébe tartozó földet tekintjük, amelyet az ember tartósan — akár közösen, akár egyénileg, akár munkabefektetéssel, akár csak a termés learatásával, összegyűjtésével — használ, továbbá azokat a munkaeszközöket, szerszámokat, amelyek a kiaknázás műveleteihez

¹ MÁRKUS István, 1971, 294. Nem foglalkozunk az olyan extrém feudális kori tulajdonformákkal, mint pl. a habánok kollektív tulajdona (KATONA Imre, 1976. 14—21) vagy az erdélyi lepedős cigányoknak az arany és ezüst tárgyakra kiterjedő törzsi tulajdona (ORBÁN Balázs, 1869, 48).

szükségesek, végül a tevékenység eredményét, hasznát: az élelmiszert, a ruházati anyagot, a kulturális célú tárgyat stb.

A tulajdonnak megfelelő jogi fogalom a tulajdonjog, tehát az a kategória, amit az egyes országok jogrendszere — általában változóan — a tulajdonjog kritériumainak megvonása céljából meghatároz. A tulajdonjog arra ad konkrét választ, hogy a természet milyen javait ki, hogyan, milyen körülmények között sajátíthatja el, és mit tehet az elsajátított javakkal, elhasználhatja-e, átengedheti-e másnak stb. A tulajdonjog az állam alávetettjei terhére mindig korlátozza a tulajdont, és ezáltal biztosítja az uralkodó osztály számára a legkedvezőbb tulajdonviszonyokat.² A magyar feudális jog pl. nem ismerte el a jobbágy és a városi polgár tulajdonjogát a nemesi földhöz, a jobbágyét pedig egyáltalában a kültelki ingatlanhoz. Törvény ezt sehol nem mondta ki, de a bírói gyakorlat Werbőczynek azt a tételét, hogy a jobbágyot munkája bérére és jutalmán kívül semmi nem illeti meg, a 18. sz. derekán a híres incapacitási tan kifejlesztésével értelmezte. Ez az oka annak, hogy akik a tételes jog alapján igyekeznek pl. a jobbágy földtulajdon problémáit felkutatni, nehezen juthatnak el a valósághoz, mert a jogszabályok sosem a tényleges helyzetet ábrázolják, hanem azt a kitűzött célt, amit az uralkodó osztályok el szeretnének érni. A jog és a valóság pedig nem mindig azonos.

A tulajdon fogalma tehát a tulajdonjognál tágabb, általánosabb értelmű kategória, amely részben meghatározza a természet elsajátításának módját, részben pedig a természet kijelölt darabja huzamosabb, állandóbb használatának, birtoklásának, a vele való rendelkezésnek a lehetőségét rejti magában.

A TULAJDON MODELLJE

Konkrét témánk a feudális magyar földtulajdon. Nem kezdhetünk azonban hozzá a történeti gyökerek és a tartalmi részek elemzéséhez, amíg vizsgálati módszereinket nem ismertetjük. Modellt igyekszünk ugyanis kialakítani a tulajdon tartalmi elemeiből. A feudális tartalmi elemek azonban annyira kevésbé megfoghatóknak bizonyultak, hogy belőlük a modellt képtelenek voltunk kifejleszteni. Ezért egy későbbi kor, a római jog hagyományain a kapitalista korban kifejlődött tulajdonjog tartalmi elemeit vettük kiindulásul modellünk alapjául, tehát azt a három elemet, amit a modernebb kor a tulajdon tartalmául és funkciói elemeiként elfogadott: hogy ti. a tulajdon a *birtoklás*, a *használat* és a *rendelkezés* elemeiből, funkcióiból és az ezeknek megfelelő részjogosítványokból áll.

Ez a három elem foglalta magába a modell tartalmát, és ezekre mint egy hálóra rakhatjuk fel azokat a tényeket, amelyeket a feudális korról a városok és községek fennmaradt forrásaiból kiolvastunk. Természetesen ez csak kísérleti modell volt, egy újfajta megközelítési mód, amely minden kérdésre nem is adhat

² EÖRSI Gyula, 1951, I. 10—23.

megnyugtató választ, de eredményesnek mutatkozik a tulajdon tartalmi vonatkozásainak szemléltetésére. Ne értsük azonban félre: nem egy későbbi kor társadalmi kategóriáját kívánjuk a múltba visszacsempészni vagy a 20. sz.-i kutató szemével nézni a korábbi állapotot. Ez megtévesztő lenne. Meggyőződésünk azonban, hogy egy korszak valamely intézményét a későbbi időszak azonos célú intézményének fejlettebb változatával összehasonlítva jól le tudjuk mérni, ha annak társadalmi-gazdasági szempontból kiértékelt, megfogható, jellemző támpontjait határozottan kiemeljük.

A FEUDÁLIS FÖLDTULAJDONI RENDSZER

A feudális korszak földtulajdoni rendszerének megismerése alapjául azt a tételt tekinthetjük, hogy minden föld — a szabad királyi városi és a kiváltságos kerületekben levő telkek kivételével — a király (korona), uralkodó fő tulajdonából eredt, és érdemek jutalmazásaképpen adományozás útján került a birtokoshoz. Az adomány- vagy kiváltságlevél különböző feltételeket tartalmazott — főleg ha nemesek kapták — a föld jövőbeli sorsát illetően; pl. azt, hogy a földet csak a fiág vagy mindkét leszármazott ága örökölhette. Ha a feltétel már nem állt fenn, tehát magszakadásról vagy hűtlenségről volt szó, a föld visszaszállt az uralkodóhoz. A föld királyi adományozásával együtt járt a nemesi rang és cím is. A harcokban kitűnt népcsoportok rendszerint kollektív nemességet kaptak, mint pl. a hajdúk. A csoportos letelepítés és városalapítás egyúttal széles önkormányzati és szabadabb tulajdoni jogokhoz is vezetett.

A királyi jog mellett valamennyi feudális föld kötöttsége a *család*, illetve a *nemzetség* vonatkozásában állt fenn. A közös őstől származott és a törvényes öröklés formájában öröklött földdel, tehát az *ősi föld*del a vérközelség sorrendjében következő rokonok sérelmére — a városok kivételével — senki nem rendelkezhetett. Így eladás, ajándékozás, zálogba adás stb. esetén a földet a család tagjai bármikor visszavásárolhatták, és ezzel forgalmát lényegében szinte lehetetlenné tették.

A királytól származó föld harmadik kötöttsége a jobbágy volt, aki művelte, használta a földet a birtokos nemessel való megállapodás alapján, és ezért munkát, terményt és pénzt szolgáltatott, tehát a hasznot megosztotta. A jobbágyot a föld tartozékának tekintették. A 18. sz. elejétől a kötöttség lényege abból állt, hogy az egyszer már jobbágyok által használt földet nem volt szabad allodiálissá tenni (1723:18. tc. 2. §-a), a jobbágy pedig — amennyiben a törvény feltételeinek eleget tett — bármikor otthagyhatta a földet, tehát szabadon elköltözhetett.

Figyeljük meg a fokozatosságot. A földnek elsődleges tulajdonosa volt a király (uralkodó, korona), másodlagos a nemes, a földesúr. Ugyanazon a földön egyszerre álltak fenn a király, a birtokló földesúr, továbbá egész nemzetsége különböző jogai, végül a tényleges megművelők, de állampolitikailag alárendeltek részére kiszakított földön még a jobbágyéi is. Már ezekből is látszik, hogy a

római jogban kicsiszolódott tulajdonjog nem jellemezte a feudális viszonyokat, tehát nem fejlődött ki bennük — a városi tulajdon kivételével — a dolgok feletti korlátlan egyéni uralom lehetősége. A szabad királyi városok és az ún. szabad kerületek — pl. a székelység, a kunság, a hajdúság — esetében a királyi jog vagy a szabad mezővárosokban a földesúri jog korlátait maga a helyhatóság, a város vagy a kerület helyettesítette, de szinte valamennyi esetben azonos módon érvényesült a vérség joga.

Ilyen körülmények között a feudális tulajdonjog különböző társadalmi csoportokhoz kapcsolódó valamennyi formáját a kötöttségek jellemezték, olyannyira, hogy ebben a korban nem is beszéltek tulajdonjogról még azok a művelt jogászok sem, akik egyébként a római jog fogalmait ismerték, hanem csak birtokjogról, tehát a hangsúlyt a feudális kor sokféle bizonytalansága mellett a tényleges birtoklásra fektették.³ Ebből az is következik, hogy a földtulajdon valamennyi feudális alakzatában (nemesi, mezővárosi, hajdú, jobbágy stb.) nagyon sok a közös vonás.

Egyelőre azonban felejtjük el a jogok e groteszk halmazát, és fordítsuk figyelmünket fő témánkra, hogy ti. milyen volt a feudális földtulajdon. Vegyük elő modellünket, amelyet három tartalmi elemből: a birtoklásból, a használatból és a földdel való rendelkezésből szőttünk.

A BIRTOKLÁS

Ami a birtoklást illeti, a nemesi, a városi és a külön kerületek lakosságának joga szinte teljesnek mondható, megvonására legfeljebb hűtlenség, korlátozására kisajátítás (csatorna-, útépités, vízivontatóút-fenntartás stb.) esetén kerülhetett sor. A nemesi birtoklást a 18. sz.-ban legfeljebb az említett rendelkezések korlátozták, amelyek a jobbágyi telekállomány csökkenésének megakadályozása érdekében tiltották a megüresedő telek allódiumhoz csatolását; ezt azonban a földesurak számos szokásjogilag elfogadott módszerrel játszották ki.⁴ Városi statútumok az ingatlanbirtoklást a polgárjog megszerzéséhez, a városi haszonvételekből való részesedést pedig városi házingatlan szerzéséhez kötötték.

Ami a jobbágy földbirtoklását illeti, azt látjuk, hogy ez teljesnek csak abban a formális értelemben mondható, hogy egyáltalában földet tarthatott a birtokában. A földesúr és sokszor a mezőváros is megtagadta pl. osztás vagy újraosztás alkalmával, hogy olyan személy földet birtokba kapjon, aki alkalmatlannak tűnt művelésére vagy a szolgáltatások teljesítésére. Ugyancsak megakadályozták annak a birtoklását, aki másik földesúrnak volt a jobbágya vagy másik községben lakott, tehát kerülni igyekeztek az ún. extraneus birtoklást. A 18. sz.-ban, Hegyalján a földesurak sok helyen még a korábbi időszakok szokásjogilag

³ KADLEC, K., 1902, 181.

⁴ TRÓCSÁNYI Zsolt, 1956, 63—75. (A vízi vontatóutat Dunaföldváron pl. *patying*nak nevezték, tehát amelyen egykor a dereglyéket vontató lovak jártak.)

kifejlődött és a jobbágyoknak kedvező szőlő- és szántóbirtoklást is igyekeztek felszámolni. Az említett megkötésekre az irodalom sok példát tart számon, ezért megismétlésüket most feleslegesnek tartjuk. A legtöbb helyen a földesúr nem ismerte el az özvegy, a leány vagy valamennyi leszármazott fiú birtokjogát sem, és azt egy személyre igyekezett korlátozni; ehhez alkalmazkodott az öröklési jog is.

A jobbágyi birtoklást állandóan fenyegette a földesúr *kibecsülési jogának* alkalmazása, tehát az a lehetőség, hogy a jobbágyot kitehette a földből, csak a beruházásokat, a felépítményeket stb. kellett rendkívül alacsony áron kifizetnie. Ha ezt megtette, a jobbágy az országúton érezhette magát, bárki is nehezen fogadta be. A birtoklási jog kibecsüléssel való megvonását a 18. sz. közepétől jelentősen korlátozták; most már csak azt lehetett kibecsülni, aki nem megfelelően művelte a földjét, vagy köz- és földesúri tartozásainak nem tett eleget, vagy erkölcstelen magatartást tanúsított, megjavulására pedig remény már nem volt. Ezek a rugalmas feltételek persze a földesúr szándékával szemben nem jelentettek valami erős gátat.

A jobbágyi birtoklás másik komolyan sérelmes pontjának a *birtokvédelem hiányát* látjuk, ami azt jelentette, hogy nemcsak a földesúr, hanem a város, sőt, erősebb jobbágytársa is bármikor kitehette őt a birtokból, védelméül a közhatalóság segítségét nem vehette igénybe. Panaszt persze előterjeszthetett, de egyáltalában nem lehetett meggyőződve, hogy ügyét bárhol is érdemben megtárgyalják. A falusi vagy városi tanács a maga eszközeivel igyekezett ugyan az ilyen eseteket megakadályozni, de nem sok eredménnyel. Az erőszakkal szemben az ellenállás joga nem illette meg a jobbágyot, ami pedig a nemesi és a városi jogban nagy részletességgel úgy volt szabályozva, hogy kihúzott kard vagy bármilyen fegyver, esetleg bot felmutatása esetén még a végrehajtó is köteles volt a további eljárástól eltekinteni. Birtokvédelmet a jobbágy csak 1802-től vehetett igénybe, közhatalóság közbenjöttével.

A birtoklási jog különleges korlátaival találkozhatunk a külföldiek, a szabadosok, a szerzetesek, a zsidók stb. esetében is, de most mellőzhetőknek véljük a rájuk vonatkozó részletek felsorolását. A hivatkozott korlátozások jogi alapja törvény, országos szokásjog volt. A birtoklás további korlátaikat eredményezhette a bérlet, a zálog stb., tehát olyan magánjogi megállapodások, amelyekre ugyancsak nem térhetünk ki.

Az egyéni birtoklás sajátos kötöttségeit találjuk a földközösségen vagy a föld egyéb közös használatán alapuló birtoklásban, amire a feudális korban a legjellemzőbb példákat a közbirtokosság és később az úrbéri közösségek, valamint a családi vagyontársaságok (házközösség, nagycsalád) körében lelhetünk fel.

Közbirtokosságon az olyan szervezetet értjük, amelynek tagjai ingatlanukat vagy részeit többben közösen bírták — akár csupán mint birtokosok, akár mint tulajdonosok — meghatározott arányok szerint, de ezen felül némely közös haszonvételre is közösségben álltak, mint pl. kocsmák, mészárszék stb.

A 18. sz.-ban ilyenképp működtek a nemesi közbirtokosságok. Ezek összefogták egyfajta gazdasági szervezatként az egy vagy több község területén levő és

több nemes érdekkörébe tartozó osztatlan ingatlanok közös hasznosítását. Sajátos módon a nemesi belsőség, az ún. *udvarhely* (kúria) és tartozékai sohasem váltak a közbirtokosság részévé, viszont a többi ingatlan (legelő, erdő, rét, nádas stb.) és a megosztott belsőséghez tartozó ún. kisebb haszonvételek mindig a közbirtokosság vagyonát alkották.

A közbirtokosságra a törvények a múlt század végéig nem adtak szabályt, szervezeti formájukra, vagyonkezelésükre, képviselőikre a szokásjogilag befolyásolt megállapodások voltak az irányadók, sőt, a legtöbb helyen nem is készült valamilyen „alapokmány”, hanem az érdekeltek időről időre, öt-tíz évre meghatároztak bizonyos szabályokat, amelyeket önkéntesen, kötelezőként megtartottak. A közbirtokosságok tehát szinte a 19. sz. fordulójáig a helyi és az országos szokások alapján fejlődtek.

A közbirtokosság kényelmes vagyonkezelési módnak tűnik, és nemcsak az egy községben lakó nemesek, hanem az örökség megosztását nem kívánó testvérek, osztályos atyafiak is átmenetileg ebben a formában állapodhattak meg. Az általános szabályokat jól fenntartó szokásjog kész előírásokat őrzött meg az emberi emlékezetben az ilyen alkalmakra, amelyeket rugalmasan lehetett használni a közös vagyonkezelés változatos eseteire.

Ha a közbirtokosság egy községre terjedt ki, pl. egy kismemesi községben, a község igazgatási szervezete és a közbirtokosság teljesen összeolvadt. Pl. Tejfalun (Mlečno, Pozsony m.) a falu élére a közbirtokosság saját soraiból választott hadnagyot, kamarást, pénztárost, esküdteket és különböző bizottságokat.⁵ Szentkirályszabadján (Veszprém m.) 1848-ig sem vált ketté a „kommunitás” és a község.

A közbirtokossági szervezetbe tömörült nemesek legfontosabb szervének, a közgyűlésnek hatáskörébe az alapvető kérdésekbe való döntés tartozott, mint pl. a gazdasági ágak fejlesztése, az alkalmazottak felfogadása, a közös haszonvételek bérbeadása (pl. üzlet-, mészárszék- és kocsmajogok, a halászati és aranymosási jog hasznosítása, a malmok részére partjog engedélyezése stb.). A választmány húsz-hatvan tagja az operatív feladatok megoldását segítette elő.

Az egyes közbirtokosok részesedése a közös jogokban és kötelezettségekben arányszámok, aránykulcsok (hányadok) szerint történt, ami a közössé tett részek mennyiségéhez, értékéhez igazodott. Ha a közbirtokosság osztályos örökösök meg nem osztott vagyonára alapult, a kulcs az egyes örökösök osztályrésze volt, figyelembe véve az osztályosok további elágazását is. Ahol viszont nem öröklés folytán jött létre közbirtokosság, a kulcsot a nemesi udvarhely, tehát a belső telek nagysága szerint határozták meg.⁶ Kismemesi községekben a belső telkek (*udvarok*) egykor egyenlő arányú kimerése alapján az udvarok érdekeltségét a későbbiekben is egyenlőnek tekintették, noha az egész részek időben már megoszlottak.

⁵ CSIBA Lajos, 1958, 312.

⁶ SZLADITS Károly, 1939—42, V., 130—133; KADLEC, K., 1902, 200—201.

Csiba Lajos pl. így írt a már említett Tejfaluról: „A népesség szaporodásával az udvarok s velük együtt a hozzájuk csatolt közbirtokossági jogok is mindinkább felaprózódtak, feltagozódtak. Az udvarok a közbirtokossági jog eszmei egységei lettek, amelyek az olykori birtokosok leszármazottai között felosztásra kerültek... Egy-egy birtokosnak több »udvar«-ban is lehetett kisebb-nagyobb osztályrésze.”⁷ Ez azt jelentette, hogy ha valaki már nem is lakott az ősi kúriában, a jogán, pl. a kihasított erdőrészből kapta részesülését. 1874-ben határozták csak el, hogy az ilyen részjogokat össze lehet vonni és egy tagban kiadni.⁸ Később a legeltetési és favágási jog — a helyi szokásjogban — önálló joggá fejlődött, és adhatóvá, vehetővé vált, a legeltetési jogot pedig bérbe is lehetett adni.⁹

A 19. sz. derekán a közbirtokosságokon belül differenciálódás következett be, részben a nagyobb településeken belül területi szempontból, részben funkciók szerint (pl. legeltetési bizottság stb.). Ugyanakkor vállalkozásokba is kezdtek, pl. földvásárlási, bérleti, gépvásárlási akciókat kezdeményeztek, továbbá elősegítették a szövetkezeti szervezetek kialakulását.¹⁰

Különleges szabályozást találunk a három jászkán kerületnek 18. sz.-i megváltása révén kialakult közbirtokosságainál. A jövedelemből és a közlegelőkből csak a megváltásban résztvevők részesülhettek, mégpedig azon arány szerint, ahogy az egyes községekre eső váltságdíjat a családok egymás közt viselték.

A jobbágyságot az erdőkben, a legelőkben és a nádasokban megillető úrbéri haszonvételeknek a múlt század közepétől a földesúr vagyonaiból való kiszakításával létrejöttek az ún. *úrbéri közbirtokosságok*, amelyek ugyancsak közös birtoklást és használatot, de egyúttal már közös tulajdont is jelentettek. Főleg az erdők és kopár területek, valamint a legelők kezelésére alakult közbirtokosságok voltak jelentősek, amelyek többnyire — a törvényi szabályozásig — a nemesi közbirtokosság szervezetét és belső rendjét vették át szokásjogi úton.

A múlt század végén a törvényi szabályozás a közbirtokosságokat is elérte, és a szabad szervezetlenség a fontosabb tevékenységeknél lényegében megszűnt. A közbirtokossági erdőkre 1898-tól szervezetet kellett létrehozni és szabályzatot alkotni. A legelőkre ugyanezt rendelték, majd 1913 után a legelői közbirtokosságot jogi személyként működő társulattá szervezték át. 1935-ben az új erdőtörvény elrendelte az erdőbirtokossági társulatok megalakítását. Ezzel a korábbi közbirtokosságok mint tulajdonközösségek voltaképpen meg is szűntek, és helyükbe a társulat lépett.

A közös birtoklás még a 20. sz.-ban is jelentős területre terjedt ki. Az 1930-as években 971 községi birtok szerepelt 692 00 és 1670 közbirtokossági birtok 660 000 katasztrális hold összterülettel. A közös birtoklás nyomait is fel lehetett

⁷ Csiba Lajos, 1958, 314.

⁸ Csiba Lajos, 1958, 314.

⁹ Csiba Lajos, 1958, 315—316.

¹⁰ HECKENAST József, 1969, 183; Agrártörténeti Szemle, 1976, 379 skk. A tételesjogi fejlődésre kitűnő összefoglaló található CSIZMADIA Andor, 1977.

fedezni az ország egy részében még élő nyomásos gazdasági rendszerben, amelyben a nyilazás is szerepet játszott.¹¹

A közös birtoklás már a feudális korban nemcsak vagyonrészekre, hanem egyes tárgyakra is kiterjedhetett. Jobbágysok pl. közösen birtokoltak házat, kertet, malmot, szőlőt, csúrt stb., és részük arányában gyakorolták jogaikat, élvezték a hasznát, és viselték a költségeket. A kapitalista korban ez a jogi forma azután általánosan elterjedt.

A ház közös birtoklására példát láthatunk a nagycsaládi vagyonközösségben, a házközösség különböző formáiban, pl. a szlavóniai magyaroknál a szülői házhoz ragasztott kamararendszerben¹² vagy a közös udvarrendszerben.¹³ A telek és a ház birtoklásának elkülönülése az ún. felépítményi jog alapján volt lehetséges, és már a feudális korban is találunk kezdeményezéseket arra, hogy a földesúr, a kamara vagy a bányaváros munkásokat telepített földjére, és építkezést engedélyezett a részükre. A telek lehetett ingyenes, esetleg évi díjat kellett érte fizetni vagy természetbeni szolgáltatást teljesíteni. A jobbágys vagy a bányász erre építhetett, amihez fa- és egyéb építőanyagot kaphatott. A telek nagysága 200—400 □-öl között váltakozott. A telket nem volt szabad felosztani, ezért legfeljebb az egyik fiú örökölhette, amelyik a foglalkozást is átvette és testvéreit kifizette a ház értékéből. Bányászfalvakban a kincstár még kölcsönt is adott a testvérek kifizetésére. A felépítményt, tehát a házat és alkatrészeit eleinte csak a földtulajdonos hozzájárulásával, később azonban e nélkül is el lehetett adni, de új építményhez mindig engedély kellett. Aki ilyen módon felépítményi jogot szerzett, törekedett is elérni, hogy beruházott vagyontárgyait szabadon értékesíthesse.

De az öröklás-rendszernek is kialakultak már ebben a korban a történelmi előzményei, amikor nemcsak a telek és az azon levő felépítmény birtoklása, tulajdonjoga oszlott meg, hanem maga az épület is anyagi alkotórészei szerint (pl. Sopronban az ún. Halbwirtschaften, hasonlóan Fiumében) vagy emeletenként, vagy földszint és emeletek szerint.¹⁴

A tulajdonostársak egymás közti viszonyára nézve egyetlen szabályt kívánunk még kiemelni: az elővásárlási jogot, ami azt jelentette, hogy tulajdoni hányadukat értékesítés előtt fel kellett ajánlaniok társaiknak megvételre, és azonos feltételek esetén őket elsőbbség illette meg; ez a szabály hatályos jogunkban ma is érvényes [Ptk. 145. § (2) bekezdés].

A birtoklás szempontjából érdekes problémákat vet fel a köztulajdon kérdése, tehát nem a magánszemélyek közös birtoklása, hanem a községek és városok kezelésében levő, közcélra szolgáló vagyon helyzete. Volt-e köztulajdon, és mik lehettek ennek tárgyai?

A földesúri hatalom alatt álló mezővárosok és községek jogi személyiségét a múlt század utolsó harmadában történt szabályozásig nem ismerték el. Más a

¹¹ WEIS István, 1930, 34.

¹² CSEH István, 1975—76, 70.

¹³ A Jog. 1901, 378.

¹⁴ A Jog. 1902, 222. A felépítményi jogra lásd TÁRKÁNY Szűcs Ernő, 1978, 420.

helyzet a nemesi, a szabad királyi városokban, a szabad kerületekben és a kiváltságos népek székeiben, mert ezek jogképességéhez és jogi személyiségéhez kétség nem fér. A nemesi közbirtokosság viszont ugyancsak egyszerű vagyonközösség maradt, jogi személyiség nélkül. Ez volt a helyzet *de jure*.

Egészen más volt azonban *de facto* a valóság, mert még a jobbágyi mezővárosok és községek is már a 18. sz. elején átléptek azokon a szűk határokon, melyek közé a törvényhozás nemesi rendje szorítani akarta őket. Ebből kifolyóan a közösen levő és a magánbirtok mellett a települések olyan elkülönült vagyonnal is bírtak, amelyet közcélokra fordítottak, vagy bárki használhatott. Erre a jelenségre II. József is felfigyelt, és elrendelte a közvagyon községek szerinti felmérését.¹⁵ Ez a közvagyon kizárólag szokásjogi alapokon nyugodott.

A közvagyonhoz tartozott a községháza (*faluháza*), az alkalmazottak részére biztosított házak (pl. pásztorház, csószház, vadászház stb.), a kocsmák és mészárszékek nagy része, a községi malom, a komp, a pellengér, a községi közutak és a mezei közös (dűlő)utak, a gátak, a kutak (utcakút, falukút, csorgó stb.), tovább apró használati tárgyak (pl. mérőláncok, határkövek, szegények részére koporsó, vőlegényruha stb.). A templom, a harangláb, a temető, a kegyhelyek stb. egyházi kezelésben álltak, rendszerint az iskolával együtt.

A feudális korban a birtoklás joga mutatkozik a legerősebb jognak a vagyonjogon belül. Aki valamit birtokában tartott, már különös előnyt élvezett másokkal szemben. Jogi népszokásaink tanúsága szerint különösen az *eredeti szerzőnek*, az *első foglalónak* a birtokjoga vált kiemelkedően hangsúlyossá, védetté, tehát annak, aki olyan földet vagy tárgyat (ingóság) vett birtokba, amely korábban még más ember birtokában vagy használatában nem volt, vagy ha volt, azzal felhagyott.

A 18. sz.-ban az etnikai alapú hagyományos és az ún. szubkultúrákban még szinte töretlen elevevességgel élt az az ősi nézet, hogy az embernek feltétlenül joga van a természetben emberi munkaráfordítás nélkül termelődő javakra, amennyiben azok létfenntartásához vagy védelméhez szükségesek voltak. Élték pl. a Sárrét vagy az Ecsedi-láp vad, emberi termelési övezetbe be sem vont faunáját anélkül, hogy az újratermelésről gondoskodniok kellett volna, vagy a növényzetet a földtulajdonostól mennyiségre, minőségre átvették, vagy a földet bérelték volna. Ugyanilyen alapon mindig „szabadnak” tekintették a Balatonban való halászatot, a vadászatot az őserdőben. A természeti javak szabad használatáért, birtoklásáért, a megismert termőhelyek hasznának eltitkolásáért népünk meg-megújuló harcot folytatott még akkor is, amikor az állam vagy a földesúr a területi elv alapján kiépülő magánföldtulajdoni rendszerből vagy az állami kizárólagosságból kifolyóan tilalmakat vezetett be, engedélyezési rendet fejlesztett ki, vagy az eredményből részt követelt magának adó-, pénz- vagy természetbeni szolgáltatás formájában. Az előírások megszegését, kijátszását a nép, főleg az alsóbb néposztályok, rétegek sohasem tekintették bűnnek, sőt a közvélemény

¹⁵ TAGÁNYI Károly: Földközösségre vonatkozó adatok. Országos Széchényi Könyvtár. Fol. Hung. 1539. (Kézírtatos hagyatéék.)

igazságosnak ítélte ezt a birtoklási formát, de még az érte való küzdelmet is az állammal vagy a földesúrral szemben.

A jogi népszokásokból még a birtokbavétel különböző módjaira is fény derül. A nép a bizonyos fizikai aktusokkal való elsajátításhoz, elfoglaláshoz az első, az eredeti szerző részére meghatározott körülmények esetén a birtokjogot jogszerűnek ismerte el, pl. aki *kifogta* a halat, *kivágta* a fát, tehát elválasztotta a természetes függőségétől; aki *elfoglalta* a földet, *lefoglalta* a vadméh odúját, *kiirtotta* a vadnövényzetet, a fákat, *megütötte* az ércet, *rátalált* a kincsre stb. az lett a tulajdonos. A birtokjoghoz vezető eredeti szerzés a következő reális aktusok útján történhetett: *elválasztás, foglalás, átalakítás, találás*.

Nincs most módunk arra, hogy e négyféle szerzési mód sajátosságait részletesebben kifejtjük és kapcsolatba hozzuk az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatánál használt jelenségekkel, fogalmakkal. Röviden mégis érzékeltetni szeretnénk néhány vonásban vezérfonalunkat. Megítélésünk szerint az elválasztáson alapszik a gyűjtögetés, a vadászat, a madarászat, a mézrablás, a halászat, a bányászat. Az emberi munka itt nem a javak megtermelésére, hanem a természeti környezettől való elválasztásukra irányult. A foglalás rendszerint a föld birtokbavételét jelentette, ami adott esetben előfeltétele lehetett a későbbi elválasztásnak (tehát annak, hogy a föld vadon termő gyümölcsseit előre biztosítsák), de éppen úgy a föld megműveléssel való hasznosításának is. Az átalakítás példája az irtás, tehát hasznosabb művelési ág kialakítása, ami huzamosabb birtoklást és használatot s még a földesúr által is elismert szabadabb és tágabb rendelkezési jogot eredményezhetett. A találásra a kincsleletet említjük meg.

Az eredeti szerzés, az első foglalás útján birtokba vett tárgyra *foglalójegyet* tettek, éppen az említett tény kommunikálása érdekében; tartós megmaradása, a közösség részéről való megkímélése a birtoklás, az elbirtoklás, később a tulajdon-szerzés megtörténtének elismerését is jelentette. A jegyzés módja és a jegy a legkülönbözőbb lehetett, pl. a fára jelet, keresztet véstek, meggyűrűzték, a bokrokat színes ruhadarabokkal jelölték meg, a kaszálóhelyet körülegették, kicsóválták, hancsikolták az erdei vadméh odúját, a halászó varsát megjelölték, a partra sodort hozadékfára követ raktak, kötélدارabot kötöttek rá, a föld, a legelő- vagy halászóhely lefoglalását földre állított rúddal, evezőlapáttal adták tudtul vagy legelőnél kút, esetleg akol építése jelezte a foglalás jogát stb.

A huzamosabb, zavartalan birtoklás teljes értékű tulajdonjogot eredményezhetett.

A birtok megjelölését és fizikai védelmét szolgálta a belső telek, a kert, a szőlő stb., sőt néhol a külső föld bekerítése. A 18. sz.-ban már általános jogi szokás volt az ingatlan bekerítése a birtoklás jelzésére és a külső zavaró körülmények (pl. jóságok betévedése) megakadályozására. A kerítés készülhetett egyszerűbb anyagból (pl. trágyából és tövisből a garágya) vagy tartósabból (pl. kő), pótolhatta pl. az árokhúzás, a növényvel való beültetés stb.

A HASZNÁLAT

A használati jog az ingatlan használatára, a vetésre, az ültetésre, a hasznok szedésére terjedt ki. A használatnak is voltak korlátjai. A termelési célú földhasználat általános korlátjai a földközösségből származó és az egész lakosságra kötelező szabályokon alapultak. A falu határának egy részét pl. osztatlanul vagy átmenetileg újra osztva közösen használták, tehát a földet vagy termést évente osztották ki megfelelő kulcsok és módszerek szerint, másik része már megosztottan egyéni művelés alatt állt ugyan, de a helyi szokásrend a földek eldaraboltóságára és szétszórtságára tekintettel a megművelés módjára és idejére kényszer szabályokat is tarthatott fenn (pl. nyomás-, forgó-, vetéskényszer, bizonyos állatok tartásának tilalma stb.).

A jobbágyi földek művelésének az intenzitására sokszor a földesurak is adtak ki kötelező rendelkezéseket, hiszen a termésből részesültek, a haszonban érdekeltek voltak. A jobbágy használatát az is korlátozta, hogy a művelési ágat nem változtathatta meg, pl. szántót rétté vagy megfordítva, csak engedéllyel alakíthatott át, a teleknek csak a mezőgazdasági műveléssel elért hasznait szedhette.

A használat legfontosabb jogosítványát, a hasznok szedését, a gyümölcs elválasztását, az egyéb előnyök kizárólagos élvezetét legfeljebb földesúri rendelkezések korlátozták, amelyek például megtiltották, hogy a jobbágy a termést a földről elvigye a dézsmálás előtt.

A föld hasznai közül nagyon sok lényeges egyáltalán nem járt a jobbágyinak, mert azokat a földesúr gyümölcsöztette. Ezeket *királyi kisebb haszonvételeknek* nevezzük. A föld ilyen tartozékai pl. az ásványi nyersanyagok (mész, kő, agyag, főveny, aranypor stb.), a vizek, a halak, a vadak, a madarak. A használati jog tehát kettévált, mert a jobbágy csak a mezőgazdasági munkával elért hasznokat szedhette, de nem nyúlhatott a föld ásványi kincseihez, a halakhoz, a vadakhoz stb., amelyek a földesurat illették. Persze, a jobbágy is szerezhett külön jogot a bányászkodásra vagy halászatra, mégpedig külön engedély vagy taxafizetés ellenében, vagy haszonbérletként. A földhöz kapcsolt energiákat sem használhatta ingyen, tehát használati szférájába ezek sem tartoztak. Például a szél vagy a víz hajtóerejét csak úgy hasznosíthatta, ha ehhez külön engedélyt kapott, pl. a malomjog. Ne értsük félre: a malomtaxa fizetése nem következménye volt annak, hogy a jobbágy malmot szándékozott létesíteni, hanem előfeltétele.

A telken kívül megillette a jobbágyot a legelő, az erdő, a rét, a nádas haszna is, akár el volt különítve a földesúrértól a jobbágyság állománya, akár nem. Amennyiben ezek közösen álltak, használatukat megszabta a helyi művelési kényszer valamilyen formája.

A közös föld hasznainak akár nemesek, akár jobbágyok közötti megosztására kialakult rendkívül pontos és az arányok megtartását technikai eszközökkel is elősegítő szokásjogi szabályokra most nem térhetünk ki. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a hasznot évenként, esetleg azon belül is több alkalommal vagy állandósult hányadok, vagy a rendi helyzettel összefüggő egyenlőtlen-

ség (pl. a székelyeknél a nemes, a szabad székely, a darabont stb. részesülési aránya különbözött), vagy a családok száma („fej szerint”) szerint egyenlő arányban osztották meg.

A jobbággy elvileg használati jogát nem értékesíthette, nem ruházhatta át másra, tehát ez forgalom tárgyát nem képezhette. Jogilag ezt először 1836-ban engedték meg neki (1836: 4. tc. 6. §), de a valóságban már a 18. sz. közepétől nagyszámú esetet találhatunk a tilalom kijátszására. Példaképpen csak a zálogra utalunk, amely egyszersmind a haszon értékesítését is eredményezte.

A birtoklás és a használat lehetővé tétele a bemutatott szűk körben a földesúrnak is érdekében állt. A birtoklást a földesúr személye garantálta, és ehhez meg kellett teremtenie külső tényezőkkel szemben is azt a nyugodt légkört, amely a jobbággyi termelőmunkához szükséges volt. A birtoklás időlegesen zavarai a használatot is befolyásolták, és mindez kedvezőtlenül hatott a jobbággyi termelésre. Érdekazonosság állt fenn jobbággy és földesúr között a haszon növelésében is, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy sokszor a földesúr diktálta a művelési rendszerek fejlesztésének az iramát, új növény- és állatfajtákat honosított meg, hiszen a végén osztoztak a haszonban. A földesúr érdekeltsége még akkor is világos a haszon növelésében, amikor Mária Terézia idejétől állami szintű urbárium maximálta a jobbággy terheit. E rendelkezéssel és egyéb jobbággyvédő intézkedéseivel az uralkodó a jobbággyot mint az állami adók alanyát igyekezett a közvetlen társadalmi, de egyenlőtlen küzdelemben némi támogatásban részesíteni, hiszen a nemesi földtulajdonhoz kényszerítő hatalmi funkciók is járultak, pl. a bíraskodás, az igazgatás stb. joga.

A RENDELKEZÉS

A rendelkezési jog lehetővé tette a vagyontárgyak élő személyek közötti forgalmát, tehát az adás-vevést, a megosztást, a zálogba vagy bérbe adást, a cserét, továbbá az örökölhetőséget, így a végrendekezést is. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a tárgyalt korszak feudális jogi viszonyait.

A jobbággyokra nézve a tételes jogi szabályok — különösen pedig a Hármas-könyv — a földdel való rendelkezés jogát nem engedték meg, sőt kifejezetten tiltották, hiszen ez veszélyes eszköz lett volna egy-egy jobbággy kezében még az urbáriumok után is, mert nem a földesúr, hanem a rendelkezés jogával élő jobbággy határozta volna meg, hogy ki kerüljön az úrbéri telekbe. Ennek ellenére jobbággyi végrendeletek, záloglevelek, adásvételi szerződések stb. tömegével találkozunk. Miről van itt tehát szó?

A becsűjegyzőkönyvek vezetnek nyomra bennünket, amelyekben a helyi tanács különböző okokból (pl. hagyaték, földesúri kibecsülés) felértékelte a jobbággy vagyonát. Meglepő, hogy az ilyen jegyzőkönyvek tételei között kizárólag az ingatlanon levő felépítmények: a ház, a gazdasági épületek, az akol, az istálló, a kerítés, a szőlő, a vetés, a fák vagy a bevetett mag, a termés stb. szerepeltek, de sohasem a föld. A hivatalos okiratban tehát csak a jobbággy

beruházása (invesztíció), a föld művelési ágának értékesébbel való felcserélése vagy megműveléssel való értékesébbé tétele (meliorizáció, pl. irtás), a termés és a munkaeszközök szerepeltek. De ugyanilyen eredményre jutunk, ha a jobbágyok által kiállított okiratokat (pl. végrendelet) nézzük, amelyekben csak a munkával szerzett értékekről rendelkeztek, a föld ügylet tárgyául általában nem jöhetett számításba.

Érdekes tulajdonjogi helyzetnek vagyunk tanúi. A jobbágy birtokában és használatában levő ingatlan tulajdonjoga ketté oszlott: a földtulajdonra és a felépítmények tulajdonjogára (osztott tulajdon). A föld tulajdonosa a földesúr, a felépítményé pedig a jobbágy, de a földesúr kezét az is kötötte, hogy a jobbágytelket saját maga nem vehette birtokba, azt mindig jobbágyinak kellett juttatnia, így városi polgárnak és nemesnek is csak olyan feltétellel, ha vállalták az úrbéri jogviszony valamennyi kritériumát.

A földesúrnak az sem lehetett közömbös, hogy a jobbágy az egyébként tulajdonát képező felépítményt, beruházott vagyont kinek adta el, mert az új jobbágy tulajdonképpen nemcsak a beltelket vette így át, hanem a külső földeket, továbbá a telekhez kapcsolódó hasznokat, mint erdő-, legelő-, réti jogot, ezek ugyanis rendszerint jogi egységet alkottak. Amikor tehát az új jobbágy a régi helyét elfoglalta, nemcsak a belsőség, hanem a kapcsolódó külsőség birtokába és használatába is jutott, tehát átvette a jobbágyi termelőeszköz teljességét, egy zárt gazdasági egységet. Ilyen körülmények között a legtöbb földesúr azzal korlátozta a jobbágy rendelkezési jogát a beruházott vagyon felett, hogy érvényesülését engedélyhez kötötte.¹⁶

Az elmondottakat tartjuk általános szabálynak, ami alól azonban kivételek is vannak. Például a taxát fizető vagy külön megállapodást kötő mezővárosokban, bányavárosokban a földesúr a rendelkezési jogot leginkább feltétel nélkül átengedte a jobbágyoknak,¹⁷ máshol csak a belterületi ház és a telki állományon kívüli földek felett gyakorolhatták a jobbágyok szabadabban, legfeljebb apró igazgatási megkötésekkel a rendelkezés jogát, tehát az irtás, a szőlő, a kenderföld stb. felett.¹⁸ Ismét máshol a beltelek és a kültelek nem olvadt jogi egységbe, tehát a házat a telek külső részétől elkülönítve lehetett értékesíteni. Egerben pl. a falon belüli belső háztelkek nem álltak jogi egységben a falon kívüli szántókkal, viszont a városfalon kívüli házas telkek már osztották a szántóföld sorsát.¹⁹

Az is megfigyelhető, hogy a jobbágy minél inkább igyekezett több munkával termőbbé, hasznosabbá tenni a földjét, annál hamarabb megszűnhettek vagy csökkenhettek a rendelkezési jog földesúri korlátjai. SZILÁGYI Miklós mezőberényi és gyomai kutatásai,²⁰ a vásárhelyi és a makói jobbágyi végrendeletek eléggé

¹⁶ HOFER Tamás. 1955. 150; RÉVÉSZ László. 1956. 56—57.

¹⁷ Pl. Göncre (v. Abaúj-Torna m.) IVÁNYI Béla. 1926. 145; Torockóra ORBÁN Balázs. 1869—71. 206; Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1899. 187.

¹⁸ RÉVÉSZ László. 1956. 57—58; TÁRKÁNY Szűcs Ernő. 1966. 411; SZABÓ István. 1947. 61 skk.; VARGA János. 1967. 40. 55. 58.

¹⁹ TÁRKÁNY Szűcs Ernő. 1966. 426.

²⁰ A szerző levélben tett szíves közlése. továbbá SZILÁGYI Miklós. 1973. 196—197.

megnyugtatóan igazolják, hogy a 19. sz. elejétől — amikor a termelőerők és a csereviszonyok konjunkturális fejlődésével a föld is áruvá kezd válni — a jobbágyság már nemcsak a beruházott vagyonról és az átalakításokról, hanem kifejezetten a földről is rendelkeztek, bár a földesúr az intézkedéseket — általában különösebb hatás nélkül — kifejezetten tiltotta. 1836 óta — mint láttuk — a jobbágyság a földhasználat jogáról már törvény szerint is rendelkezhetett, tehát a föld használati jogát is kezében tarthatta, de ezt csak a gyakorlatban kialakultak törvény általi megerősítésének tekinthetjük.

Különösen jó példákat találhatunk a földesúri megkötések sorozatos kijátszására az alföldi tanyás mezővárosokban, ahol a valóságos telekrendszer kialakulását a tanyásodás folyamata szinte teljesen megghiúsította.²¹ A kimért telekrendszer mechanizmusa nélkül ugyanis a feudális járadékok felosztása és behajtása lehetetlenné vált. A kapott képet jól kiegészíti az a párhuzam, amelyet MAKKAI László tárt fel éppen ebből a szempontból a marhatenyésztő és a szőlőművelő mezőváros jogi viszonyainak összehasonlítása során.²² A földesúr rendelkezési jogát ugyan az 1836. évi törvények tovább korlátozták, de némelyik a jobbágyság egyes tartozékaival mint királyi kisebb haszonvételekkel kapcsolatban még 1848 után is fennmaradt, sőt csak az államosítások (1949) során szűnt meg.

Még érdekesebb a kettősség abban a kérdésben, hogy a jobbágyság rendelkezhet-e a telkével, ha a földesúrtól véglegesen meg akarta váltani. Ez nemcsak abból a szempontból vált fogas kérdéssé, hogy a földesúr eladhatta-e véglegesen és örökre az uralkodótól kapott földet, hanem abból is: vajon a jobbágyság szerezhette-e magának pénz ellenében, tehát vásárlás útján örökföldet. Az örökváltságot vagy némely esetben a zálogszerződéses megváltást először az 1836. évi törvények tették lehetővé, de nagyon szigorú megkötésekkel, mert a törvény nem ismerte el, hogy pl. a királyi kisebb haszonvételek vagy a földesúri egyéb jussok örökváltsági szerződés tárgyai lehetnek.

A tételes jog irányvételét azonban a gyakorlati élet ebben a kérdésben is megelőzte, a precedensek áthágták a jogszabály kötöttségeit. A Zala megyei muraközi járásban 9 kisközség már 1793—96 között örökváltsági szerződést kötött Festetich Györggyel, a Georgikon alapítójával. Nagykőrös a Sztárayaktól és a Keglevichektől 1747-ben, illetve 1821-ben megváltotta magát. Ezekben a szerződésekben a községek részben csak a szolgáltatások alól mentesültek, de a földesúri joghatóság továbbra is fennmaradt, részben azonban — pl. Nyíregyházán és a volt Abaúj megyei Szepsi mezővárosban — a földesurak nemcsak a regálé jogokról, hanem az igazságszolgáltatás gyakorlásáról is lemondtak a városok javára, tehát a polgári jogi és a közjogi kapcsolatok egyszerre szűntek meg köztük.²³

²¹ ERDEI Ferenc, 1971. 184.

²² MAKKAI László, 1957. 463—464.

²³ RÉVÉSZ László, 1956. 55; TÁRKÁNY Szűcs Ernő, 1966. 427; VARGA János, 1967. 37—38.

A városokban, a szabad kerületekben és a nemesek körében ismeretlen volt a tulajdonnak az a megosztottsága, amiről a jobbágyoknál szoltunk. Sőt, a kültelek és a beltelek is rendszerint elkülönült. Ennek ellenére a szabad rendelkezés különböző igazgatási szabályokba ütközhetett. A korlátozás néhány példáját a hajdúknál mutatjuk meg.

Náluk még a 18. sz. végén is megillette a helyi tanácsot az a jog, hogy a belső telket, a kertet bárkitől visszavehette, cserére kötelezhette, az eladást megtilthatta, megszakadás, elköltözés, felhagyás esetén saját rendelkezése alá vonhatta.²⁴ A beltelek és kültelek jogi egysége is sok helyen fennállt, ezért tartalmazták a háztelek eladására kötött szerződések azt, hogy minden tartozékukkal együtt történik az eladás, tehát kerttel, szántóval és kaszálóval.²⁵ A hajdúteleknek még egy közjogi vetületét szeretnénk megvilágítani. Az eladás ugyanis sokszor csak virtuális hatályúnak bizonyult, mert a hajdúvárosok jogszokása a „hazafi” részére lehetővé tette, hogy az eladott ingatlant bármikor visszaváltsa; ezt a jogi szokást csak II. József szüntette meg 1787-ben.²⁶

De a hajdúknál is alakultak ki olyan földhasználati formák, voltak olyan földek, amelyekkel a hajdú nem rendelkezett, pl. a telken kívül a városoktól kapott földdel, aminek a használati jogát a hajdú haláláig vagy egy újabb osztási periódusig gyakorolhatta.²⁷

A 18. sz.-ban Nagykőrösön sem lehetett rendelkezni a városadománya kerttel és a ház után való réttel.²⁸ Debrecenben az említett században a beltelek eladásával együtt járt a hozzáfűződő jogok, pl. a legeltetési, a bormérés stb. jog elidegenítése is.²⁹

Az említett kivételes jogállású rétegeknél a rendelkezés korlátait tehát nem állami, hanem kerületi vagy helyi intézkedések, jogi népszokásokká váló szabályok állították. Ezek az igazgatási jellegű korlátozások ebben az időben még általánosan befolyásolták a magánjogi viszonyokat. Okuk azonban szinte kizárólag gazdasági, míg a jobbágyoknál tapasztaltaké — mint láttuk — inkább földbirtok-politikai jellegűek voltak.

Valamennyi feudális földtulajdoni formában több-kevesebb mértékben korlátozta a rendelkezés jogát a család érdeke, valamint a szomszédság joga. Ez utóbbi még annak volt a folyománya, hogy valamikor, a nemzeti település idején a szomszéd mint rokon örökölhette, és ez a jog abban az időben is fennmaradt, amikor a szomszédok már nem voltak rokonok. 1848-ig a rokon, majd sorrendben másodsor a szomszéd egyaránt megkövetelhetette az elővásárlási jog lehetővé tételét, és azonos feltételek között elsőbbséget is élveztek. Igaz, a Hármaskönyv

²⁴ GYÖRFFY István, 1926, 171, 174.

²⁵ GYÖRFFY István, 1926, 172.

²⁶ OROSZ István, 1973, 7.

²⁷ POÓR János, 1967, 23—24; BALOGH István, 1954, 442—443.

²⁸ MÁRKUS István, 1943, 72. Ezek a földek kezdetben a megadómanyzott halálával visszaszálltak a városra, később néhány befolyásosabb család kieroszakolta örököltetésüket, végül a teljes rendelkezés jogát is megszerezték hozzá (uo. 82).

²⁹ ZOLTAI Lajos, 1938, 169.

ezt a jogot is csak nemesi birtokra nézve fogalmazta meg egyértelműen, és néhány törvényi utalás fogódzójába kapaszkodva a szokásjog terjesztette ki az egyéb földekre. Egyes helyeken e magánjogok érvényesülését a közigazgatási szervezet külön is ellenőrizte, pl. a 18. sz.-ban az ingatlaneladásokat vasárnap, a templom előtt kihirdették,³⁰ vagy a városházánál táblán kifüggesztették,³¹ vagy írásbeli engedélyhez kötötték.³² Ilyenkor a tanács csak azokat a megállapodásokat fogadta el érvényesnek, amelyekre nézve valamilyen értékesítési akadályt nem jelentettek be, tehát amely szerződéseknek senki nem mondott ellent.

Néhány szóban most már a rendelkezési jog egyes formáira szeretnénk kitérni, ezek közül is az ingatlan adásvételére, a zálogra és a halál esetére szóló intézkedésre.

Az adásvétel közigazgatási és magánjogi feltételeiről már volt szó. Most néhány kapcsolódó jogi szokást említenék meg. A Nagykunságban a 18. sz. elején a lakóház eladására nem kötöttek még írásbeli szerződést, hanem a tulajdonosváltozást, illetve az épület birtokba adását jelképesen hozták a közösség tudomására; például a házból kivittek egy széket vagy egy párnát annak a jeléül, hogy ezek tulajdonosa többé már nem a ház gazdája.³³ Bársonyosról (Komárom m.) a birtokba vételre még színesebb eljárás ismert. Ekkor az új tulajdonos családja, rokonsága kíséretében sőt, egy egész kenyeret vitt a házba, és felszeletelve, megszóva körülkínálta, majd ünnepélyesen „elgyújtják a tüzet”. (Ezt régen akkor is megtették, ha az új házaspár önálló háztartást alapított.) Debrecenben a vevőnek a kölcsönösen kialakult vételárat valami értékes ajándékkal meg kellett toldania, pl. gabonával, borral. Ezt a felajánlást a szerződésbe is bevették. E szokás a múlt század elejéig fennmaradt.³⁴ A szerződést akkor tekintették érvényesnek sok helyen, ha áldomásívás (*ukkon-pohár, szerpecsenye* stb. volt a neve) követte, amit leginkább a vevő volt köteles fizetni. Még a 18. sz.-ban is megtartották ennek hagyományos szertartását. Eszerint az áldomás úgy folyt le, hogy az adásvétel fő tanúja, akit a vevő kért fel, felemelte a borral telt poharat. Ekkor a vevőnek a vételárat le kellett tennie az asztalra, az eladónak pedig fel kellett vennie, s ha ezalatt a jelenlevők nem elleneztek az ügyletet, a pohár felmutatója áldást és szerencsét kívánt, a poharat kiitta, az üres poharat pedig lefordította.³⁵

A zálog intézménye különösen nagy jelentőségű volt a feudális időkben, mert a hitelszerzésnek — az ingó zálog és a kétes értékű munkahitel mellett — jóformán egyetlen formája volt. Az egyik embernek szüksége volt pénzre, és a kapott kölcsön fejében földjét átadta a hitelezőnek. A föld a hitelezőnél maradt

³⁰ TÁRKÁNY Szűcs Ernő, 1961. 234.

³¹ Corp. Stat., III., 507 (pl. Hajdúkerület).

³² Corp. Stat., III., 750, 798 (Szeged); 1801-től Szeged a tulajdonszerzést még két közhatalósági feltételhez kötötte: 1. a tanácsi beiktatáshoz és 2. a földbírónál a névre való íráshoz (Corp. Stat., III., 800).

³³ Ethn. 1921, 136.

³⁴ ZOLTAI Lajos, 1938, 172.

³⁵ SZENDREY Ákos, 1942, 124.

mindaddig, amíg a kölcsönt vissza nem kapta. A kamatokat külön is felszámította, vagy megelégedett a birtokába kerülő föld természetes hasznáival. Jobbágyság egymás közötti zálogügyletét az állami jog nem engedte meg, mégis szokásjogi úton kialakult ez a gyakorlat is. A jobbágysági záloglevelek nagy száma azt mutatja, hogy nagyon is élővé vált rendszerről volt szó, és a legtöbb esetben — például a birtokunkban levő mintegy 40 darab kalotaszegi záloglevél tanúsága szerint — még földesúri hozzájárulást sem szereztek be. Találunk adatokat arról is, hogy a jobbágyság más földesúr jobbágyságának zálogosította el a földjét, ami a visszaváltásra kötelezhető földesúr terheit növelte. Ezért némely földesúr szabályokhoz kötötte a zálogügyleteket, aminek a szankciója viszont csak az lehetett, hogy törvénytelennek tekintette a hozzájárulása nélkül készült zálogleveleket. Az 1836. 5. tc. a telekhez tartozó, a telekkönyvi pártens pedig minden fajta föld zálogba adását megtiltotta, ennek ellenére az intézmény szokásjogi úton a századfordulóra alkalmazásra talált, sőt, még 1943-ból is van rá adatunk pl. Tákosról (Bereg m.).

A feudális jog a halál esetére való rendelkezést tiltotta az ősi, tehát azon javakban, amelyek egyszer már törvényesen öröklődtek a leszármazók között. Minthogy pedig arról, amit valaki életében szerzett, szabadon rendelkezhetett, egy kis családdal általános gyakorlattá vált az ősinek szerzett vagyonként való feltüntetése. A család kihaltával (magszakadás) a nemesi vagyon a koronára, a jobbágysági pedig a földesúrra szállt vissza, amit még végrendekezéssel is csak részben lehetett megakadályozni, mert a nemesember az adománylevél rendelkezései szerint, a jobbágyság pedig ingó és szerzett javai felől végrendekezhetett.

A kialakult szokások azonban a törvények merevségeit a 18. sz. végétől — főleg az alföldi mezővárosok egy részében — enyhítették, mert a gyakorlat azt mutatja, hogy a kihalt jobbágycsaládok tagjai leszármazó fiúk hiányában is szinte teljes vagyonuk felől rendelkeztek, az úrbéri földhöz pedig megszerezték a földesúr hozzájárulását. Nagyon sok helyen a rendszeresen érvényesülő jogi népszokásokkal sikeresen akadályozták meg a földesúr jogának érvényesülését ilyen esetben, pl. azzal, hogy fiút fogadtak örökbe, vagy a lányukhoz vót hoztak.

A telekrendszerbe nem tartozó irtás- és szőlőfölddel kapcsolatban a rendelkezés lehetőségeiben még szabadabb irányzatokkal találkozhatunk.

A halál esetére való rendelkezést a női különjavak mellett korlátozta a közszerzeményi jog is, mert a városi polgár és a jobbágyság közösen szerzett vagyonának a fele házastársát illette.

A kiváltságos kerületekben a törvényes örökös hiánya a teljes vagyonról való végrendekezést is lehetővé tette; ha pedig az utolsó tulajdonos elmulasztotta a rendelkezést, a vagyon nem a királyi fiscusra, hanem a közösségre szállt.

A polgári forradalom, az 1848-as törvények és a kiadott uralkodói nyílt parancsok kifejezetten igyekeztek a birtoklás, a használat és a rendelkezés jogát az állampolgári jogegyenlőségnek megfelelően lehetővé tenni, a földesúri és az ősiségi korlátokat felszámolni. Az úrbéri kapcsolatnak az 1848. évi törvények általi megszüntetése következtében a volt jobbágyságok a kezükön levő úrbéri földbirtokban (úrbéri és úrbéri zsellértelek) teljes tulajdoni és szabad rendelkezési joggal bírtak (1871. évi 3. törvény 2. cikk). De a volt jobbágyságok nehéz küzdelem

arán különíthették el földjük fontos darabjait a földesúrtól, és jó részük még hosszú évtizedeken keresztül közös tulajdonban maradt; ennek következtében forgalmi kötöttségük sem szűnt meg. Még nehezebb problémák keletkeztek az ún. kisebb királyi haszonvételekkel kapcsolatban, amelyekről kiderült, hogy az úrbérség kérdésének rendezése során megfélekeztek róluk: a földesurak pedig részben allodiális ingatlanuk tartozékaként, részben személyes jogukként megvédték és a jobbágyoknak ezeket külön kellett megváltaniok. További problémát jelentettek az úrbéren kívüli irtványok, a dézsmás szőlők, a majorsági zsellérbirtokok és a telepítvényesek földjeinek rendezése, amely problémák most már nemcsak a volt jobbágyokat, hanem a zselléreket és az allodiális földeken megtelepülteket is érintették.

A feudális kötöttségektől hosszú kínlódás után megszabadult parasztok a kapitalizmus időszakában is szemben találták magukat a tulajdon különböző korlátozásaival, pl. kisajátítás, építésügyi, városrendezési stb. korlátozások, azonban ezek modern polgári törvényeken alapultak, ezért nem foglalkozunk velük.³⁶

A tulajdon vérségi, családi kötöttségeinek megszűnése és az individuálissá válás egyúttal a megszilárdulását is eredményezte, tehát a tulajdon személyibbé vált. De ezzel együtt fokozatosan csökkenni kezdett a család, főleg pedig a rokonság jelentősége. E folyamat, kapcsolat felvázolásához további kutatásokra lenne szükség.

A rendelkezési jog korlátjára még ebben az időben is találunk nagyon jelentős példát az ún. *kötött birtok* formájában. Az ilyen földek részben teljesen forgalmon kívül álltak, tehát elidegenítésükre nem volt lehetőség, részben pedig csak meghatározott jogi feltételek és formák megtartása esetén kerülhettek más személy tulajdonába. 1893-ban az ingatlanok 33,54%-a (kb. 16,5 millió kat. h.) tartozott a kötött birtokok kategóriájába, olyanok, mint a hitbizományok, a korona- (kincstári) javak egy része, a vallási és közalapítványi, a holtkézi, az egyházközségi stb. javak.

Az ingatlanszerzés módjával kapcsolatban 1945-ig még a jogi népszokás széles körű érvényesülésére is találunk példát. A tulajdonszerzésre a telekkönyv bevezetéséig elegendő volt ugyanis az adásvételi szerződés megkötése, ezt követően azonban az ingatlan tulajdonjogát csak telekkönyvi bejegyzéssel lehetett megszerezni. Az Országbírói Értekezlet (1861) fenntartotta az osztrák polgári törvénykönyv említett rendelkezését, de az élet nem alkalmazkodott az új előíráshoz: az emberek adtak-vettek telekkönyvi bejegyzés nélkül, sőt a törvény ellenében a bírói gyakorlat is kénytelen volt elismerni a tényleges birtoklás alapján a szerzés lehetőségét, a telekkönyvön kívüli szerzés jogcímét is. A nép csak azt nézte, hogy a vételárat kifizette-e, a földet birtokba vette-e, s nem érdekelte, hogy a telekkönyvben történt-e valami.

A tulajdonfogalom az egyszerű ember tudatában is tükröződött, de nem egységesen. Ennek bizonyítására idézzük egy volt nemes és jobbágy felfogását a

³⁶ Részletesen feldolgozva l. SZLADITS Károly. 1939—42. V. 193—234.

terjedelméről, 1941-ből. Boriban (Hont m.) egy nemesember úgy vélekedett, hogy a kuriális telek az övé, „le egészen a golyóbis kellő közepéig”, a kőszén, arany is az övé benne. „Az úrbéresé azonban csupán a zöldterület, ahonnan a búza kinő, a föld mélye az ásványokkal a kegyúré, aki az úrbérese volt.” „De nem tudta — állapítja meg az interjút készítő BÓNIS György —, fennáll-e még az a törvény, hogy az úrbéres telket legfeljebb egynyolcadáig lehet hasogatni [...]”³⁷ A kisparaszt véleménye Zalavégen (Zala m.) sokkal egyszerűbb volt, de ez is a feudális felfogást tükrözte: „A földtulajdon lefelé addig halad, amilyen mélyre szántok, fölfelé pedig ameddig a fejem ér. Emeletet építhetek-e? Igen, mert ha felmegyek a tetejébe vagy a fára, akkor feljebb ér a fejem is. A levegő is addig az enyim, ameddig a fejem ér.”

A feudális tulajdonjoggal azért is kellett részletesebben foglalkoznunk, mert ennek nyomai nemcsak az egyszerű emberek tudatában maradtak fenn sokáig, hanem — főleg a vagyonszerzéssel és az örökléssel összefüggő — jogi népszokásokban is.

Más oldalról viszont a tulajdon iránti igény a polgáriasodás idején a nép tevékenységének a központjába került, főleg 1848 után, amikor a gazdasági és jogi feltételek erre kedvezőbbekké váltak. Az Alföld parasztságával kapcsolatban VERES Péter ezt így fogalmazta meg: „Akinek tulajdona, saját eladható és vásárolható földje lett, természetesen átvette a tulajdonhoz szükséges erkölcsi elveket: »Az én házam az én váram«, »Kaparj kurta, neked is lesz« stb. polgári elvét.”³⁸ De VERES azt is észrevette, hogy a nép széles körében az ember értékelésének az erkölcsi alapja mégsem a tulajdon, hanem „[...] azt becsüli igazán, aki a munkában megállja a helyét, aki erős, ügyes, munkabíró, szóval aki testi erőben különb, szellemi téren pedig nemcsak okos, hanem becsületes is”.³⁹

³⁷ BÓNIS György, 1941, 304.

³⁸ VERES Péter, 1942, 58.

³⁹ VERES Péter, 1942, 60.

- BALOGH István
1954—55 *Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században.* Ethn. 441—457, 99—124.
- BÓNIS György
1941 *Égyke és jogszokás a Garamvölgyén.* Társadalomtudomány 288—309.
- Corp. stat. I. KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
- CSEH István
1975—76 *A nagycsaládrendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál.* Szeged.
- CSIBA Lajos
1958 *A tejfalusi közbirtokosság történetéből.* NK. 4. sz. 311—336.
- CSIZMADIA Andor (szerk.)
1977 *Tanulmányok a falusi közösségekről.* Pécs.
- EÖRSI Gyula
1951 *A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga.* I—II. Bp.
- ERDEI Ferenc
1971 *Város és vidéke.* Bp.
- GYÖRFFY István
1926 *Az alföldi kertes városok.* Bp.
- HECKENAST József
1969 *Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában.* Bp.
- HOFER Tamás
1955 *Déldunántúl településformáinak történetéhez.* Ethn. 125—186.
- IVÁNYI Béla
1926 *Göncz szabadalmas mezőváros története.* Karcag.
- KADLEC, K.
1902 *Verbőczyovo Tripartitum a soukromé právo vherské i chorvatské šlechty v něm obsaženě.* Praze.
- KATONA Imre
1976 *A habán kerámia.* Bp.
- KOLOSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen
1885—04 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I—V. Bp.
- MAKKAI László
1957 *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései.* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. 463—478. Kolozsvár—Bukarest.
- MÁRKUS István
1943 *Kertek és tanyák Nagykovácsán a XVII—XVIII. században.* Kécskemét.
1971 *Kifelé a feudalizmusból.* Bp.
- ORBÁN Balázs
1869—71 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* II. Csík-szék. V. Aranyosszék. Pest.
- OROSZ István
1973 *Ismeretlen iratok Hajdúböszörmény XVII. századi történetéből.* Múzeumi Kurír I. 6—10.
- POÓR János
1967 *A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720).* Debrecen.
- RÉVÉSZ László
1956 *A Békés megyei jobbágyiség rétegződése a 18—19. században.* Körös Népe 31—85. Békéscsaba.
- SZABÓ István
1947 *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyiség korában.* Bp.
- SZENDREY Ákos
1942 *A magyar áldomás.* Ethn. 123—131.
- SZILÁGYI Miklós
1973 *Mezővárosi közösség és néphagyomány.* In: Mezőberény története.

- II. (Szerk.: SZABÓ Ferenc) 175—225. Mezőberény.
- SZLADITS Károly (szerk.)
1939—42 *Magyar magánjog*. I—VII. Bp.
- TAKÁCS Lajos
1976 *Foglalójelek és foglalási módok a hazai irtásföldeken*. Ethn. 63—83.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1961 *Vásárhelyi testamentumok*. Bp.
1966 *A deficiens jobbággy végrendelete a XVIII—XIX. században*. Agrár-történeti Szemle 401—431.
1978 *Jogi szokások a bányászatban*. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat 278—282, 352—354, 418—423.
- TRÓCSÁNYI Zsolt
1956 *Az erdélyi parasztság története. 1790—1849*. Bp.
- VARGA János
1967 *A jobbággyi földbirtok típusai és problémái 1767—1849*. Bp.
- VERES Péter
1942 *Az Alföld parasztsága*. Bp.
- WEIS István
1930 *A mai magyar társadalom*. Bp.
- ZOLTAI Lajos
1938 *Vázlatok a debreceni régi polgár házatájáról. I. rész. A lakóház külseje és részei*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1937. 137—174. Debrecen.

A BÁLVÁNY MINT HATÁRJEL

Határjeleink közül, amelyek nyoma viszonylag bőségesen és nagy változatosságban maradt fenn,¹ talán a legkorábbiak s egyben talán a legérdekesebbek azok, amelyeket a források *bálvány*, *bálványkő*, *küzbálvány* néven emlegetnek. SZABÓ István *A középkori magyar falu* című alapvető összefoglalásában a következőket írta e különös határjelekről: „Amennyire általános volt Európa-szerte kövek határjelként való felhasználása, annyira sajátosan magyarországi jelenség volt első századainkban a *bálványkő*, mint határjel.” E köveknek, melyek a szerző szerint eredeti helyükről kimozdítva kerülhettek a határ egyes pontjaira, eredetéről és elsődleges funkciójáról ezt írta: „A visszavonuló pogány kultusz sokáig fennmaradt az erdők mély rejtekében. De az erdőket is feljáró határjárók itt is, ott is rájuk találtak. A magyar szóval megörökített bálványkövek nem is másként, mármint határjelként kerültek (pro meta posita) későbbi helyükre. A magyar *bálvány* szó nélkül is rájuk lelünk a latin »statuá«-val.”²

A BÁLVÁNY MINT HATÁRJEL NÉHÁNY ÚJABB ADATA

Az efféle határjelekre aztán a szöveghez csatolt jegyzetben jellemző példákat sorol fel a 12—13. sz.-ból, amelyeket más forrásokból szaporítani is lehet, és előfordulásuk időpontját is a 15. sz.-ig ki lehet terjeszteni.³ Sőt, egy újabb adat szerint még a 17. sz.-ban is előfordult, hogy a határjelet bálványnak, bálványkőnek nevezték. Ez az adat annál is inkább érdekes, mivel azon Komárom megyei Mocsáról való, ahonnét már SZABÓ István is közölte azt az 1291-ből származó határjelre vonatkozó feljegyzést,⁴ amely szerint „tria idola lapidea pro meta posita”. S ha nem is bizonyítható, hogy ugyanazon jelekről esett szó, az mégis figyelemre méltó, hogy ugyanazon helyről több mint 400 év múltán újra csak felbukkant egy idolszerű határjel, melyet akkor bálványnak neveztek. A szó

¹ Vö. GYÖRFFY István, 1921a, 59—62; 1921b, 142; 1922a, 66—68; 1922b, 73; 1926, 94.

² SZABÓ István, 1969, 114.

³ SZAMOTA István, 1895, 132; MUNKÁCSI Bernát, 1896, 226—228; BUDENZ József, 1897, 117—124; GYÖRFFY György, 1956, 411.

⁴ SZABÓ István, 1969, 114, 28-as jegyzet.

határjelre való alkalmazásának ez már igen kései emléke. Ma ebben a jelentésben a szó nem él. Éppen ezért úgy véljük, érdemes a kifejezésre vonatkozó adatokat kissé részletesebben is bemutatnunk.

Az 1672. június 12-én, a Komárom megyei Mocsá és Tömördpusztá között húzódó határ pontosabb megállapítása céljából a megyei bizottság részleges kihallgatást folytatott, és ennek során a nagyszámú tanúnak nyolc kérdést tettek fel. A kérdések közül az elsőben és harmadikban szerepelt a *bálvány* szó, érdemes e kérdéseket a jellemzőbb feleletekkel együtt megismernünk.⁵ Az első kérdés: „Tudja-e, látta-e, hallotta-e az Tanú, hogy el kezdvén Mocsá felül az első határt közel Mocsához, mellyen *kű bálvány* légyen, melly mutat több határookra mellesleg, az nagyut mellett nap keletre vezérelvén Grébets felé, az melly Ország uton most is Tatában járnak Mocsárul?”

Az első tanú, a szentmártoni, hatvanéves Balog István feleletében viszont nem bálványt hanem *likas kűt* említ, és vallomásának szövege is olyan, mintha nem is ugyanazon határkőről esett volna szó. Ezt mondja ugyanis: „tudja nyilván, az első határ az, melly Mocsához közel vagyon, hogy Tömördi határ légyen, tudja az hármass határt is az utt mellett, mellyen Kocsiak Naszali Malomban járnak, hogy egyik Tömördi, egyik Tatai, egyik Grébetsy; tovább tudja, hogy az *likas kű* is, holott azonkívül is 3. határ vagyon”.

A második tanú, a szentmártoni, hatvanéves Szabó Miklós ugyancsak *likas követ* említ mondván, hogy a „*likas követ* Kocsy Tatai és Tömördi határnak tartották”. A harmadik tanú, a mezőőrsi, hatvanhét éves Gálos Márton szerint viszont a „Mochához közel lévő *Bálvány kő* Tömördy határ...” A következő tanúk az e pontra adott válaszukban már kivétel nélkül mind bálványt emlegetnek. Így a mocsai Nyolczas Mihály „Mocsához közel való *Kűbálvánt*...”, Szabó Márton „...közel Mocsához lévő *Bálvány kő*...” határt, Göncz János pedig „Mocsához való, közel lévő *kű bálvánt*...” említ.

A harmadik kérdésnél majdnem hasonló keveredéssel találkozhatunk. A kérdés így hangzik: „Tudja-e, látta-e, hallotta-e, nyilván Grébets táján azon helynél lévő határtul indulván, el hagyván a nevezett Nagy Utat dél felé, tudja-e? hol volt a Szőlő hegy és a Szőlő hegy táján az *Bálványnál* erigált, avagy hánt határt és hogy ott több határok is voltanak...” Az első és második tanú e kérdésre nem felelt, a harmadik tanú válasza pedig csak ennyi: „tudja, hogy az *likas kő* avagy *bálvány* az, mely mellett több határok is vannak, Tömördy határ volt”. S a következőkben, ahol e pontra választ adtak, mindig *likas kőről* esett szó.

S végül a nyolcadik kérdésben újra feltűnt a *likas kő* elnevezés a következő összefüggésben: Ismeri-e a tanú azt a helyet, „a’ honnand most is az ökrhajítás esett, az *likas Kű* határon föllyül vitte el hatalmasul [ti. a szomszéd földesúr] a’ Kochy köles aratókat?” Az egyik tanú, a mocsai, hatvanéves Nyolczas Mihály feleletében viszont újra csak bálványt említ a következő formában: mikor a szomszéd földesúr „az Deutruban Specificalt Mocsay ökröket el hajtatta, azokat is ugyan Tömördi földről hajtatta, ugymint az Nagy Tatai uton föllyül,

⁵ OL. Eszterházy cs. gesztesi lt.. 13. cs./LVII.

mely Mocsáru Tatában mégyen és az Mocsá felül velő *Kű Bálvány* határon belül . . .” van.

A kő határjel tehát, ami a szövegben szerepelt, *bálvány*, *bálványkő*, *kű bálvány*, *kű bálvány határ*, illetve *liks kő* néven kerül említésre. Az utóbbi elnevezés nyilván a kő alakját kívánta visszaadni, és mint ilyen, most nem is érdekes számunkra. Annál inkább érdekelne a többi kifejezés, melyek mögött valamiféle hagyományt, hiedelmet sejtethetünk. S bár SZABÓ István idézett könyvében azt írta e szavakról, hogy „Nem is másként, már mint határjelként kerültek (pro meta posita) későbbi helyükre”,⁶ mégis feltételezhető, hogy a bálványnak nevezetű kövek határjelként való elhelyezése és azoknak a határon viszonylag hosszú ideig való fennmaradása, nem pusztán a véletlen műve. Elképzelhető, hogy az elnevezés hajdani szokásoknak, hiedelmeknek az emlékeként maradt fenn, s az is, hogy e szokások és hiedelmek — esetleg átváltozott formában — később is tovább éltek. S ha ez így van, akkor lehetőség nyílna e szokásokat és hiedelmeket későbbi adatok révén felidézni. Ezért látjuk értelmét annak, hogy a határ körül csoportosuló hiedelmeket és szokásokat kissé tüzetesebben is szemügyre vegyük. Előbb azonban szükséges, hogy a hajdani határok elhelyezését is közelebbről megismerjük.

A HATÁRJELEK ELHELYEZÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

Akinek a földmérések hajdani módját, színvonalát csak kis mértékben is volt alkalma megismerni, az tapasztalhatta, hogy a birtokrészek szétválasztása és a határok kijelölése korántsem folyt olyan precízen, mint ma. Ennek oka elsősorban abban rejlett, hogy a régi birtoktestek közti határvonatról, mely nagy biztonsággal és állandósággal a határokat elválasztotta volna, csak ritkán és csak akkor beszélhetünk, ha a határvonalat valamely természeti tárgy, pl. hegyvonulat, folyó- vagy tópart alkotta. Más esetekben a földeket határjelek választották el, mégpedig olyan jelek, amelyek vagy a természettől adódtak, mint egy kőszirt, forrás, szakadék vagy olyanok, amelyeket az ember készített, így földhányás, kőoszlop, vagy alakított ki, mint a kereszttel jelölt fa vagy szikla stb. Mindez azt is jelenti, hogy a határjelek különböző távolságra helyezkedtek el egymástól, és a köztük húzott képzeletbeli vonal még akkor sem lehetett állandó és biztos, ha a határjelek állandóak maradtak. Ezek viszont, még akkor is változhattak, ha az emberek a legnagyobb jóindulattal őrizték volna meg azokat, hiszen pl. a jelölt határfá elszáradhatott és a földhányást elhordta a víz, így az új jelet, pl. fa esetében, másutt álló fákra kellett vágni. Mindez természetes, és egyúttal magyarázza is a határok hajdani labilitását, olykor bizonytalanságát.

Mindehhez járult még egy másik tényező is, mégpedig az, hogy a hajdani birtokosok földjük szegélyén többnyire saját — és nem közös — határjeleket helyeztek el. Ez a foglaló jelekkel rokon határjel-elhelyezési mód mindenesetre

⁶ SZABÓ István, 1969. 114.

azt eredményezte, hogy két terület érintkezésénél többnyire két határjellel találkozhatunk, három területnél pedig hárommal. S mivel minden birtokos a maga földjén helyezte el a maga határjelét, a határjelek egymás mellett álltak, és a határt nem vonal, hanem inkább valami szegély jelentette. De mielőtt ennek jelentőségét vizsgálnánk, érdemes a kettős jelek elhelyezésére néhány példát is megemlíteni.

1743. szeptember 16-án, a Pest megyei Ercsi és Batta közti határ megállapítása céljából tartott kihallgatáson pl. a száztizenegy éves pesti Rácz István tanú hitével is bizonyította, hogy a határ „a' Duna folytában lévő Ercsi itató völgyben találtatott kétt domb” amelyek közül „az felső Battai, az alsó Ercsi határ választó jelek voltak”.⁷ 1761-ben a Veszprém megyei Sur és Teszér közti határjárás alkalmával a nyolcvanöt éves, bokodi Föntör István tanú is azt vallotta, hogy a faluhatár tart pl. az ún. köves domb tetején levő „láczaos két hánt határra, mellyeknek edgyike, úgy mint a' föl szélrül lévő, Pusztá Teszért az alsó pedig Suri helységnek földét jedzi...”.⁸ De ne gondoljuk, hogy a kettős jeleket csak földhányások esetén alkalmazhatták, amelyeket a határ bármely pontján könnyűszerrel felhányhattak. Ha erdőben haladt a határ, úgy a kettős vagy hármas jelzést a fákon is megvalósíthatták, amennyiben erre alkalmasan helyezkedő fa akadt. Az 1717. június 21-én, a Veszprém megyei Papkeszi határainak meghatározásakor erdős területeken érték el három falu — Papkeszi, Máma, Papvásári — érintkezési pontját. A kihallgatás egyik tanúja elmondta, hogy jól ismeri „azon három tölgyfát, kik Farkas Veremtől nem messzi vannak föl szélre” és azt is tudta róluk hogy „azon három Tölly fák Mámay, Papkeszi és Pap Vásáry földet határoznák...”, azaz mindegyik falunak megvolt a maga határfája.⁹ Hasonló jeleket a 18. sz.-i határperekéből számtalan esetben idézhetnénk.

De ne gondoljuk, hogy a fenti jelölési mód csak a 18. sz.-nak volt sajátja. Nem egy esetben találkozhatunk hasonlóval a 19. sz. elején is, amikor pedig a nagyobb uradalmak a birtokhatárt pontos mérnöki mérés alapján igyekeztek kijelölni. De ami most számunkra fontosabb, meg van e jelölésmód a korábbi századokban is. Így pl. az 1592-ből ránk maradt Komárom megyei Szőny és Mocsá közti határmegállapítás jegyzőkönyvében a következő erre vonatkozó adat olvasható: A megyei bizottsággal kint járó tagok ismételten „mutattak kéth határt, de azt is az Szőnyiek elszántották”, ennek ellenére a bizottság tagjai „recognoscallyák, hogy határ volt...”.¹⁰ S hogy milyen régi hagyománya lehetett az efféle határjelölési módnak, azt abból is gyaníthatjuk, hogy az egyik legkorábbi, 1055-ből való nyelvemlékünknek, a Tihanyi Alapítólevélnek latin nyelvű szövegében is nemegyszer találkozhatunk a kettős határjelekre utaló, „due mete” kifejezéssel.¹¹

⁷ OL, Batthyány cs. lt., 50/30.

⁸ OL, Zichy cs.lt., 94/123.

⁹ OL, Zichy cs.lt., 90/115 et A.

¹⁰ OL, Zichy cs.lt., 121/157.

¹¹ GYÖRFFY György, 1956, 407—408.

A HATÁRJELEK KÖZTI SZABAD TERÜLET

A határ két oldalán elhelyezett határjelek között, bármennyire is össze akarták azokat szorítani, mindig keletkezett némi hézag, rés, ami, ha a birtokok határát a határjelekig számítjuk — mint ahogy úgy is számították —, azt jelentette, hogy e határjelek között húzódó terület valójában nem tartozott egyik birtokrészhez sem. S hogy e közbülső terület jelentőségét jobban megérthessük, érdemes lesz előbb még e terület kiterjedéséről is némi ismeretet szereznünk. Meg kell viszont mindjárt jegyeznünk, hogy a határjelek közti terület, sáv igen különböző lehetett, még egy birtoktesten belül is, sőt szinte minden korban akadt a határnak olyan része, ahol csak egyetlen, azaz közös határjel szolgált a területek szétválasztására. E közös jelek kialakulása persze alaposabb kutatások révén jól nyomon követhető, és oka is világosan felfedhető. Számunkra azonban most éppen a kettős határok közti területek nagyságának legalább érzékelése jóval lényegesebb.

Az 1757. október 31-én, a Szentendrén működő megyei bizottságnak, melynek feladata lett volna a Szentendre és Szentlászló közti határ megállapítása, a „bizonyosságok”, mint a jegyzőkönyvben olvasható, „mutattak két fönt álló, láczatos keöbül rakott határokat”, és azokat a bizottság megsejmelve tapasztalhatta, hogy „kinek-kinek az környike circiter 28. keresztül egymástul ugyan 8. lépésnyire legyenek”.¹² Majd a továbbiakban is „megént kettő, fönt álló láczatos keöbül rakott határokat” találtak és „ezeknek is a környike 28. keresztül 8. egymástul pedig hasonló képpen 8. lépésnyire legyenek . . .”. Az 1714. július 4-én, a Fehér megyei Acsa és Boglás határperében pedig a negyvenhat éves Czigány István vallotta, hogy jól emlékszik, „midőn édes Attya, ki is volt mait hetven esztendő ember, mutogatván a' Fatensnek az Acsay határt s ahoz mint egy tiz lépésnyire az Boglárít is — és amint hozzáfűzte —, tudgya azt is hogy mindétigh azok voltak Acsay és Boglári földnek valóságos határi”.¹³ Ha pedig három vagy több határ érintkezett valamely ponton, ott is a határjeleket bizonyos távolságra helyezték el egymástól, és köztük ugyancsak elég tekintélyes szabad tér maradt. Ez tűnik ki pl. annak az 1769. február 24-én, a Fehér megyei Csóron tartott határpernek szövegéből is, amely szerint az egyik tanú elmondta, hogy a csóri gulyás neki egykor „három Régi határt mutatott, mellyek abban az időben jó Magossak voltak; Csoóri délrül mindjárt, az Kuti út mellett; Nap nyugatra ettül. 15. Lépésnyire Kuti; harmadik ugyan Csóritul 15. Lépésnyire északra Gutl. . .”.¹⁴

S hogy a határok közti széles sáv milyen szívósan és hosszú ideig fennmaradt — még a 18. sz. legfejlettebb allódiумаiban is, amelyek közül némelyiknek már önálló földmérője is akadt —, arra igen jó példa lehet a Széchenyiek Sopron megyei uradalmában a központtól nem is távol eső Horpács határa, amelynek a Völcséjjel érintkező részén az 1820. szeptember 18-án lezajlott határozás szerint

¹² PML, 302-H., Szentendre.

¹³ OL, Eszterházy cs. gesztési lt., 10. cs./XLVIII.

¹⁴ OL, Zichy cs.lt., 85/105.

is többnyire kettős határokat hánytak: a 23 határdomb közül 19 kettős volt. S ami talán még ennél is érdekesebb, e kettős határjelek közti távolság igen tetemes: $5\frac{2}{6}$ öltől egészen 15 ölíg is terjedhetett. De még a Horpács és Lédec közti határszakaszon is az 1837. július 14-én tartott határozás szerint, többnyire kettős határok maradtak, és köztük a távolság $4\frac{2}{6}$ öltől $12\frac{2}{6}$ ölíg terjedhetett. A horpácsi—völceji közös határsávot egyébként csak 1845-ben osztották szét mérnöki felmérés és tervek alapján, és nem éreketlen az sem, hogy e viszonylag rövid határszakaszon, ahol csak 23 határjelet tartottak számon, nem kevesebb mint $13\frac{64}{100}$ bécsi holdat tett ki a felosztásra kerülő eddig használatlanul, sőt gazdátlanul hagyott határok közti sáv.¹⁵

A HATÁRJELEK KÖZTI TERÜLET HASZNA

Valami haszna és gyakorlati jelentősége azért mégis akadt e birtokok közti sávnak, akár érintetlenül hagyták és az beerősödött, akár nem. Ha a fák benőtték, úgy fáját, mint a szántók között maradt egyéb megyéket is, felhasználhatták, sőt egyes uradalmak arra törekedtek, hogy jobbágyaik faszükségletük kielégítésekor e területeket is számításba vegyék. A fátlan határsávokat, ha alkalmas irányban húzódtak, gyakran útnak használták. Ilyen úttal találkozhatunk a fent említett 1820-as Horpács—Völcej közti határmeghatározásban is, amely szerint az út mindjárt a második határdombnál kezdődik: az első határjeltől „éjszának menvén 52 ölekre — mint olvasható a határleírásban — a közös határ Utnak Szélein két határ halom ujjéttatott meg”, és amint még hozzáfűzték: „a gyöpös Utnak Szélessége $7\frac{2}{6}$ öl”.¹⁶ De egyéb leírásokban is találhatunk hasonló utalást, olykor arra is, hogy a határon országút vezetett. Így a Pest megyei Tiszajenő (Jászkarajenő) és Várkony (Tiszavárkony) közti, 1803. április 25-én készített határleírásban is, melyben többek között az olvasható, hogy az előző jeltől „Nap Nyugatra tartván, találtunk $221\frac{6}{12}$ Ölnyire a nevezett 10. Öles Ország Uttyának mind a’ két mellyékén egy Jenei és egy Várkonyi határt, egy másnak által ellenében, mellyeket hasonlóképpen meg ujjítottunk”.¹⁷

De utak csak megfelelő forgalom és alkalmas irány esetén alakulhattak ki. A határok közti egyéb szabad területeket leginkább a pásztorok használták, ha másért nem, azért, hogy ott elhelyezkedve útját állják a legelő állatnak, nehogy az idegen földre, tilosba tévedjen. Ezért is utal több adat arra, hogy a pásztorok a határjeleken ültek, pihentek, és onnan figyelték nyájukat. Feltehető, hogy az egyik 1747-ben lezajlott határperben — amely a Veszprém megyei Palota határait kívánta megállapítani — említett „nyugodó fa” is, mely határjel volt, a pásztoroknak állandó pihenőhelyeül szolgálhatott.¹⁸ Más esetben a birtokrészek

¹⁵ OL, Széchenyi cs.lt., 156/II/21/M.

¹⁶ OL, Széchenyi cs.lt., 156/II/21/M.

¹⁷ PML, XII/2.

¹⁸ OL, Zichy cs.lt., 75/88.

közi szabad, háborítatlan sávot úgy hasznosíthatták a huzamosan a határban legeltető pásztorok, hogy ott helyezték el azokat a felszerelési tárgyakat, miket nem vittek állandóan magukkal. Sőt itt alakították ki az állandó pihenőhelyül szolgáló bázisukat, és itt készítették azokat a földbe vájt vermeket, melyekben élelmüket, pl. a nyári hőségben is jobban megőrizhették. A határsávban készített úgynevezett kenyeres vermekről már a 16. sz. végétől adatok tanúskodnak éppen azon az észak-dunántúli, Duna menti vidéken, amelyen át vezettek a híres marhahajtó utak, és így a legeltetésnek a szokásosnál is nagyobb jelentősége lehetett. A Komárom megyei Szőny és Mócsa közti, 1630-as határjárás jegyzőkönyvéből pl. már arról értesülhetünk, hogy a határon „Csapó György ez előtt circiter 40 esztendővel kenyérnek való vermet ássott...”¹⁹ A Szőny és Ács határainak megállapítására 1691. február 2-án tartott tanúkihallgatáson pedig az egyik tanú, a nagyigmándi Gellér István már részletes ismertetést is adott ezekről a határok között elhelyezkedett vermekről: „Látta Szemeivel és tudgya — olvashatjuk vallomásában —, hogy a' Tegnapi napon meg mutatott Gulyások avagy Gőbőlösök által egy kettős határ között. Csémi föld táján, kenyér avagy eledel tartó Verem körül ott háltak a Szőnyi marhával és azt az helyet hívták Őszi Szállásnak.”²⁰

S hogy e vermek használata milyen szívósan tovább élt, azt csaknem száz évvel későbbi azon jegyzőkönyv alapján is tapasztalhatjuk, amelyet az 1762. január 8-i határjárás alkalmával készítettek. A kihallgatás egyik tanúja, a hatvanhat éves, mocsai Nagy István a következőket mondotta: „A Kettős Határnak Jelei között egy bizonyos Luk, avagy is Gödör vagyon, melly Lukban az Ácsi Pásztorok kenyereket és eledeleket tartották.” Majd ehhez, a közvetlen tapasztalás igazolására, még a következőket is hozzáfűzte: „Onnénd tudgya bizonyosan a Tanu, mivel kin Járó Ember volt, és gyakran a' Táján megfordult és Ácsi Pásztorok sok izben azon Lukban, aki két Határ között vagyon, hol ebidel, hol vacsorával számtalanszor jól tartották.”²¹

A fenti adatokból, amelyek természetesen csak hézagosak, azért kirajzolódhat a kettős határ közti határsáv felhasználásának többféle módja, melyek közül a Duna mellett, a nagy marhahajtó utak mentén a pásztorok kenyeres vermének készítése emelhető ki, azoknak a vermeknek, melyek a háborítatlan területen valójában a tanyázó helyek, időleges szállások kialakításának is alapjául szolgáltak.

A HATÁR ÉS HATÁRSÁV EGYÉB JELENTŐSÉGE

De mindez pusztán közvetlen, praktikus hasznosítását jelentette a birtok közti szabad határsávnak, és ez, úgy véljük, nem is a legfontosabb. Jóval fontosabbnak tekinthetjük ennél — különösképpen tárgyunk szempontjából — a határsávnak

¹⁹ OL. Zichy cs.lt.. 21/157.

²⁰ OL. Zichy cs.lt.. 121/157 et B.

²¹ OL. Zichy cs.lt.. 121/157 et B.

és egyáltalán a határnak azt a jelentőségét, amit az a szokásokban, hiedelmekben vagy egyáltalában a népi vallásosságban betöltött. S hogy ezt a rendkívüli szövevényes és többfelé ágazó szokás- és hiedelemrendszert legalább némely részeiben áttekintsük — ha felderíteni nincs is módunk —, szükséges bizonyos kitérőket is tennünk. Kiindulópontul talán érdemes lesz egy olyan szöveget alapul venni, amelyet határkő-elhelyezés alkalmával mondtak el, és amely talán érzékeltetni tudja a határral kapcsolatos hiedelmek korántsem egynemű voltát s talán jelentőségét is. A szöveget, melynek még címet sem adtak, mint a Nyitra megyei Csitáron gyűjtött nyelvjárási anyagot adta közre feljegyzője, THURZÓ Ferenc a Magyar Nyelvőr 1900. évfolyamában, tehát elsősorban nem tárgya iránti érdeklődésből. S mivel az alapszöveghez fűzött kiegészítések is fontosak, mert jól megvilágítják a szöveg elmondásának körülményeit, azokat is eredetiben közöljük:

„Határkő lerakásakor a bíró, esküdtek, kisbíró kiássák a gödröt; a bíró kezébe veszi a követ, mindnyájan letérdelnek és ezt mondják a bíró után:

Gyitiértessen a Jíezus Krisztus! Az Atyának, Fijúnak, Szentliélek Istenkiének neviében. Ámeny. Oátkozott legyen a cseliéd mindeken, mind moás veloágon, aki jezt a küvet a tyisztet kütanács niékü emozdittya iés tyüzes ember voállýiek belüle.

Ezért az eljárásért minden kő után 50 krajcár jár az előjáróknak.”²²

A szöveg, mint a leírásból kitűnik, a kőelhelyezési eljárásnak tartozéka, olyan tevékenységnek, melyet a falu vezetői végeztek, és amelyért pénzt is kaptak. Ez a tény egyúttal kiemeli az eljárás hivatalos jellegét is. Ugyanakkor már a kő elhelyezésének módja is több olyan mozzanatot tartalmaz, amely egyáltalában nem illik a hivatali rendbe, hanem inkább a vallásos, hagyományos szokások közé. Így pl. az a mozzanat, hogy a kő elhelyezése előtt a követ a legtekintélyesebb ember, a bíró, mintegy a szertartás vezetője kezébe veszi, miközben a közösség jelenlévő képviselői, a pillanat rendkívüliségét kifejezendő, letérdelnek. S így, ilyen állapotban mondják el a közölt szöveget a bíró, a szertartásmester után.

De milyen is ez az elmondott szöveg? Két részből áll: az első rész Jézus dicséretével és a Szentháromság említésével úgy hangzik, mint egy imádság vagy fohász. Az első részt az ámen le is zárja.

A második rész éppen az ellentéte: átok. Átok arra, ki a határkövet kimozdítja, mégpedig olyan átok, amely a bűnöst tüzes emberré válással fenyegeti. Olyan varázslattal, amit a tételes vallás elítél, és olyan hiedelembeli személyt említve, kinek létezését tagadja a tételes vallás.

A kis szövegben tehát, amelyet varázsló imádságnak is nevezhetnénk, szorosan egybefonódik a tételes vallás Istenéhez való fohász, és az átok, amely csak a valláson kívüli, a mögött élő hiedelmekben gyökerezik, és amint a szöveg példája is mutatja, szívósan él.

²² THURZÓ Ferenc, 1900. 140.

Mindez, úgy véljük, tanulságos lehet általában is a határral kapcsolatos hiedelmek és szokások kutatásában. S ha tovább akarunk haladni, érdemes különválasztani azt a hiedelmi és szokásanyagot, melyet a tételes vallás táplál és alátámaszt, és azt, amit a vallás elvet, kitaszít vagy éppen üldöz. Nem azért, mintha e szétválasztás révén valamely különösen fontos megállapítást tehetnénk, hanem inkább azért, hogy egykor e két ág egymásba kapcsolódását jobban megfigyelhessük. Így tehát a szétválasztásnak korántsem lényegi, hanem inkább gyakorlati okot kell tulajdonítanunk.

A VALLÁS SZEREPE A HATÁROK BIZTOSÍTÁSÁBAN

A tételes vallás jelenléte egyébként a határok megállapításakor mindenkor biztosított, hiszen a tanúkat, kiknek vallomása alapján végül is döntenek, először is — mielőtt szóhoz jutnának — megesküdttették, sőt, határjáráskor mindazon helyen az esküt megismételtették, ahol határjelet emeltek.

Számtalan olyan hasonló esetet lehetne bemutatnunk, mint amit az 1754-ben, a Veszprém megyei Jásd határainak megállapításakor az egyik tanú, a negyvenhét éves, csetényi Kovács István vallomásából is megismerhetünk, aki elmondta, hogy „azon Határoknál le vágott fák (: mellyeknél Hitét le tette :) valóságos Jásthi földön vannak...”.²³ Vagy 1756-ban egy másik tanú is elmondta, hogy a „Bük fa alatt lévő halom (: a' hol meg hiteztetett :) Jást és Nána között valóságos határ...”.²⁴ Olykor a szöveg arra is utal, hogy a tanút a „hely színén” vagy „a föld színén” hiteztették meg, amint az az 1808-ban, a Somogy megyei Göllében tartott határperben kihallgatott Finta János büssüi lakos vallomásából is kitűnik, aki „a föld színén meg esküttetvén és meg kérdeztetvén” tette meg vallomását. Az efféle fogalmazásból az gyanítható, hogy a középkori határeskükhöz hasonlóan e tanúk is csupasz lábbal a földön állva esküdtek.²⁵

Az eskü formája, ha nem is lehetett állandó, de mindig tartalmazott olyan részeket, amelyek a vallás erejével a hamis vallomástól való elrettentést szolgálták. Hasonlóak lehettek ahhoz, amit pl. Németújváron a Batthyány-uradalom szétválasztásakor a határokra esküvő tisztviselőknek kellett mondaniok, és amelynek kezdete így hangzott: „Én, XY, Esküszöm Tellyes Szent Háromságra, a' ki Atya, Fiú és Szent Lélek Isten, hogy én félre tévén minden részre hajlást szeretetet haragot...” fogja az esküre kötelezett személy feladatát teljesíteni. Az eskü végén újra csak Istent hívták tanúul a következőképpen: „Isten engem úgy segélyen”.²⁶

Az Isten közvetlen jelenlétébe vetett hit volt az, ami nem is egy esetben megakadályozta, hogy a tanú hamis vallomást tegyen. Az 1701. december 20-án,

²³ OL, Zichy cs.l., 94/122 et G.

²⁴ OL, Gaál cs.l., 12. Cs/9.

²⁵ Vö. BELÉNYESSY Márta, 1955, 361—394.

²⁶ OL, Batthyány cs.l., 175/Hp.

Zalaegerszegen tartott kihallgatás során pl. kiderült, hogy az iharosi Nagy Gergely, kit a határjárók közé soroltak, „midőn az hit le tételére kinszerítettett, azt mondta: Isten ne adgya, hogy én vesztésem valakiért a lelkemet, én bizony nem esküszöm”.²⁷

Mindebből következik, hogy a határjárásokra a szokottnál ünnepélyesebb hangulatban került sor. A Mezőörsön, 1775. október 22-én tartott kihallgatáson az egyik tanú, a rétalapi (Győr m.), hatvanéves Nemes Bajcsi István is elmondta, hogy a határjárásra készülő embereket maga is figyelmeztette, hogy „ezen dologra úgy készüljenek, mint a Gyónásra ...”.²⁸ Ezért is nem lehetett — pusztán a vallás szempontjából tekintve — határjáráson pl. boros állapotban részt venni.

Az esküvel, mit a határokon letettek, Isten előtt számoltak el. Ez a hit mutatkozott meg az 1673. április 12-én, Ság (Győr m.) határai ügyében folytatott kihallgatáson is, ahol az egyik tanú, a kisnyúli, hatvanéves Nemes Székely Szabó Ádám elmondta, hogy bizonyos Páter György egykor megmutatta neki a határokat a következő szavak kíséretében: „Íme, láttyátok az Szent Lőrinczi határokat, nyilvánosságosan ezek és ha kívántatnék — fűzte hozzá — jövődöben igazán megh esküdhettek felőlek, mert igazán Szent Lőrinczi földnek határa; ha nem azok — vette magára a hamis eskü ódiáját —, bár az én lelköm kárhozék el más világon is érettek s én adgyak ti érettetek Számot Isten előtt, ha hamisan esküttök ...”.²⁹

Mindezeknek megfelelően a hamisan esküvőt a túlvilág a kárhozat várta, de időnként már e földön is megmutatkozott Isten büntető ereje. A Zala megyei Tüttös határainak 1723. január 26-án történt határozása alkalmával az egyik tanú, a pölöskei, ötvenéves Konos Mihály pl. elmondta, hogy „emlékezik arra is, hogy néhai Söitöri Baksa Gergelezen Valiczka vizen által akarván hozni a' Söitöri határt és a Szélesben Ederics felül, mind azon által Tófej határában által ölelte a Bük fát, hogy addig légyen a Söitöri határ, az melyre megis esküdött, mely hamis és Istentelen Szándékjáért, hűtinek meg szegésiért — vallotta a tanú — az Isten meg is büntette, hogy mind az két szemei ki forrottak neki, és meg világtalanult, mely dolog — határozta meg az időt is a tanú — Kanisa megh vétele után circiter 10 Esztendővel történt”.³⁰ Más esetben a hamis tanú hallása elvesztésével bűnhődött a hamis esküért, mint a tófeji, hatvanhat éves Márton István 1722. augusztus 23-i vallomásából is kitűnik. Mint elmondta „Tárnoki Tóth Istók maga mellé vévén némely Cselédit és az járta megh a határt, a' Völgynek Közepéigh és ott föll a' völgyön, az holy jó Tölggyes volt, Oroklányhoz és Vakolyához foglalta, ... az holy fenyős volt, el haladta és úgy hallotta ezen Fatens — fűzte hozzá — azon Tóth Istók azon határjárásban megh sike-tölt ...”.³¹

²⁷ OL, Festetics cs.l., 1345/III.

²⁸ OL, Eszterházy cs. gesztési lt., 6. cs./XXXII.

²⁹ OL, Eszterházy cs. gesztési lt., 1. cs./V.

³⁰ OL, Széchenyi cs.l., 202/III/23/V.

³¹ OL, Széchenyi cs.l., 202/III/23/V.

A HATÁRHOZ KAPCSOLÓDÓ HIEDELMEK ÉS SZOKÁSOK

A két utóbbi történet viszont már ki is vezet a tételes vallás köréből, és fokozatosan bevisz a hiedelmek világába, amely e témakörben különösen gazdag és színes. A fentiekhez hasonlóan több történet akad, amelyben az Isten közvetlenül is kinyilvánítja, hogy az igaz határ védelme alatt áll, és azt megvédelmezi. Mindez időnként különös csoda, így pl. vízfakasztás révén történik. A Fehér megyei Sósút és Barátháza közti határ 1725. január 21-én történt megállapításakor pl. az egyik tanú elmondta, hogy a sósúti határon levő úgynevezett Vöröskút is különös csodaképpen keletkezett. Hajdan ugyanis, mint a tanú vallomásából értesültünk, „Sooskuton volt vallamely réghi Eörögh szabados, ki is volt kilenczven Esztendő, ettül hallotta a’ Fatens, hogy réghenten azon hely Határnak tartatott, egykor a’ Szomszédokkal járván az Határt azon helyen vilongottak még köröszvény üdőben — azaz még a török hódítások előtt —, egy az többi közöl föll fohászkodván Istenhez, eő szent Felségéhez, fakadott olly Szókra, Istenem ha ez igaz Határ, adgy jelt és azonnal forrás fakadott . . .”.³² Az ilyen forrást természetesen megkülönböztetett tisztelet övezte.

S ha más esetben a határjelek meghatározásakor nem is szolgáltak ilyen kerek történettel a tanúk, amikor egy-egy tiszteletreméltó határjelhez értek, a határként említett jelek nem mindennapi nevéből lehet arra következtetni, hogy a határjeleket különös tisztelet övezhette. A forrásoknál maradva megemlíthetjük a határon levő szent kutakat. Torna várának határán is, amint az egyik tanú, az ötvenhét éves Kis András elmondta, „Sz. László Kuttyátul” kiindulva vezet tovább a határ.³³

Más esetben a határfákhoz fűződhetek hasonló hiedelmek, amint az a Veszprém megyei Öskű és Hajmáskér közti határper során is kiderült. A határ egyik szakaszán, amint az egyik tanúnak, a hatvanéves, sólyi Vargha Györgynek vallomásából értesülhetünk, „ennek előtte, egymás mellett fönt álló, de már leégetett hármas Tölgy fák (: mellyek közönségessen Isten fájának neveztettek :) az Ösküi földet Hajmáskérítül különböztették”.³⁴ Más helyen, mint a Heves megyei Orosziban, a határon vezető út, amint az 1729-i megyei bizottság jelentésében olvasható: „Isten uttyának hivattatik.”³⁵

Időnként az is előfordult, hogy a határon hajdani kápolna nyoma vagy éppen kápolna is található. Budaörsön, az 1724. szeptember 30-án tartott határper egyik kérdése is azt tudakolta, hogy emlékszik-e a tanú, hogy a „Békarékató partnak végében . . . régenten Kápolna vala . . .”?³⁶ De az 1733. március 17-én, a Somogy megyei Látványban tartott határperben is az egyik tanú úgy tudta, hogy a „hadi

³² OL, Batthyány cs.l., 50/30.

³³ OL, Keglevich cs.l., 52 cs./III/136.

³⁴ OL, Zichy cs.l., 87/109 et B.

³⁵ PML, XIII/2.

³⁶ OL, Rudnyánszky cs.l., 7 (54.)

uton, egy néhány lépésnyire menvén egy régi kápolna helyre, a' melly kápolna az előtt is mindenkor az határon tartatott lenni".³⁷ Vagy a Vas megyei Olad—Szombathely közti határon „a Szombathelyi Rétek árka Szegeletének erányában, melyhez közel — mint az egyik tanú elmondta az 1816. április 16-i kihallgatáson — egy kis keő Kép vagyon épétve", újítták meg a határt.³⁸

Persze elképzelhető, hogy az esetek egy részében a határvonal változott meg, és így került pl. a kápolna romja a határra. Kápolna esetében ez még csak elképzelhető, de kevésbé a határfák, utak esetében. De talán a kápolnának a számunkra szokatlan helyen való elhelyezését is némileg megvilágíthatják az olyan adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyes határpontokra pl. húsvétkor processzióval szoktak kivonulni, és ennek a kivonulásnak és az ezzel kapcsolatos cselekménynek emléke is maradt ránk. 1729. július 6-án a Gyöngyös-oroszi és Tarján határainak megállapítása ügyében tartott kihallgatáson több tanú is állította, hogy a határ tart „a Jézus kiáltó helyig". Vagy ahogy a hetvenéves patai lakos, Szundi György elmondta, a határ ott húzódik, „a' mint Tarjánban Oroszról az utt viszen, és ott egy utt fel hoz, a'hol, JÉZUST szoktak kiáltani — mert mint magyarázta — Husvétí Processióra Szokás lévén által járni mind az Orosziaknak Tarjánban s mind a Tarjániaknak Orosziban...".³⁹ Ugyanezen helyről egy későbbi, 1737. november 16-án lezajlott kihallgatáson is szó esett, és ezen a hetvenéves Kis Mihály dormándi lakos elmondta, a határ „a töviskelés végén" vezet egy magyal fa mellett, „ahul (:a' midőn Orosziban processzióval mentek :) mindenkor megállapodtak nyugodni, mint határon s ugyanott: JÉZUST kiáltván úgy mentek bé Orosziban a processzióval...".⁴⁰

A fentiekben még csak arról volt szó, hogy processziójárás közben a határ egyik pontján megpihentek, és ott a hagyományoknak megfelelően Jézus nevét kiáltották, és ennek a helynévben is nyoma maradt. Más esetben viszont az adatok arra utalnak, hogy a processziónak, a célja egyenesen a határon levő kápolna felkeresése volt. Mint azt az egyik tanú a Tétény—Buda közti határperben elmondta: „Tétényben való Laktában Processióval Budakeszi Erdőben lévő Kápolnában az Deutrális régi uton menvén, azon alkalmatossággal vele lévő több öreg Tétényi Emberektől hallotta, hogy azon régi út legyen választó Határjel Buda és Tétény között...".⁴¹

Mindezek az adatok, ha önmagukban olykor töredékesek is, együttesen mégis arra utalnak, hogy a határ Isten és a vallás erőinek különös védelme alatt állott, és ezért azt különös tisztelet övezte. Ez a tisztelet időnként csak bizonyos elnevezések révén juthat tudomásunkra, máskor viszont erről kerek történetek, a processziójárás emléke és olykor Isten tiszteletére emelt épületek romjai is tanúskodnak. Azt mindenesetre bizonyítják, hogy a határt a vallás ereje is óvta.

³⁷ OL. Széchenyi cs.lt.. 225/IV/13/E.

³⁸ OL. Széchenyi cs.lt.. 183/II/31/E.

³⁹ PML. XIII/2.

⁴⁰ PML. XIII/2.

⁴¹ OL. Rudnyásky cs.lt., 7/54.

A HATÁR MINT A GONOSZ TARTÓZKODÁSI HELYE

Mindez azonban a határral kapcsolatos hiedelmeknek, szokásoknak csak egyik rétege, valószínű, hogy nem is a legrégebbi. A másik ezzel látszólag ellentétes. E szerint a határ a gonosz, az ártó szellem lakhelye. Ez az elképzelés az olyan konkrét eset kapcsán válhat világossá, amelyről az 1779. június 4-én tartott határperben, amelynek a Somogy megyei Lábod és Görgeteg közti határszakaszt kellett meghatároznia, az egyik tanú tudósított, aki elmondta, hogy ő látta, amint a kérdéses szakaszon a „határ halmot Szekeres János Görgetghi lakos terétette el”, azaz megsemmisítette. A „tanú — mint olvashatjuk vallomásának további részében — megh is szöllétotta s kérdezte, hogy miért teréttené el; ki is azt felelte, hogy mivel ökreik a tájon gyakorta megh futnak, azon határhalmokban — állította a halmokat megsemmisítő személy — valamely ördöngösségnek köll lenni, s azért terétti el”. Az ördöngösség tehát a határhalmokban rejtezett és a széthányó hite szerint a halom szétszórása révén azt el is úzhette.⁴²

Más adatok szerint azonban nem korlátozódott az ördöngösség csupán a határhalmokra, hanem annak a határon többféle tartózkodási helye is lehetett. Így pl. a Veszprém megyei Csatár és Répce közti határon az 1750-ben határvizsgálatot tartó megyei bizottság szerint a határ tart „az Ördöngös fára s onnand Csatári Pap Rétytýre . . .”.⁴³ A Nógrád megyei Ecsegen is, amint az 1762. szeptember 1-én határjárást végző megyei bizottság megállapította, a határ vezetett „az Szántó földéken keresztül az Ördöngös lópára . . .”.⁴⁴ A Zala megyei Tüttösön pedig, amint az 1815. július 1-én tartott kihallgatáson a tófeji, negyvenöt éves Kámán György elmondta, a határ „nap keletnek fordul az Ördög Gyurkó vár helye nevezetű dombnak . . .”.⁴⁵ De a Komárom megyei Nagyigmándon is, amint azt az 1543. június 12-én tartott határperben feltett kérdések tanúsíthatják, a bizottság arról tudakozódott, hogy valóban az „Ördög ásta Dombja felé megyen”-e a kérdéses határ.⁴⁶

De a határ nem tisztán a transzcendens gonosz erőknek s túlvilági lényeknek tartózkodási helye, hanem a földi igazságszolgáltatás szerint is a gonosz ember tettéért gyakran itt bűnhődött, majd itt került sor eltemetésére is. A Zala megyei Nemesnépen az egyik gyújtogatót a falu ítélete szerint 1796. március 5-én a márokföldi „határszálen” égették meg és temették el.⁴⁷ Az 1776. december 18-án a Borsod megyei Arnót határainak megállapításakor is arról adott hírt az egyik tanú, hogy a kérdéses határszakaszon „Pálfalva felül, a viz mosás mellett égettek volna meg egy Lengyel takátsot, mind valóságos határban . . .”.⁴⁸ S ezért is találkozhatunk nemegyszer a határjelek között akasztófával, vagy mint régeb-

⁴² OL, Széchenyi cs.lt., 232/IV/20/D.

⁴³ OL, Zichy cs.lt., 95/123 et B.

⁴⁴ OL, Forgách cs.lt., 11/14.

⁴⁵ OL, Széchenyi cs.lt., 202/III/23/B.

⁴⁶ OL, Eszterházy cs. gesztési lt., 2. cs./IX.

⁴⁷ DEGRÉ Alajos, 1963, 264—267.

⁴⁸ OL, Keglevich cs.lt., 26/cs./III/38/50.

ben mondták: törvényfával, illetve ezért tűnik fel a határ menti helynevekben az akasztófa név is.

A Zala megyei Szepetnek határjárásakor is, 1724. január 23-án a megyei bizottság azt rögzítette jegyzőkönyvében, hogy a határ „fölszélről, a' mint Köz Szóval nevezetik, a Gendics Akasztófánál kezdődik...”.⁴⁹ A Komárom megyei Hireg-Tarjánban is, amint azt az egyik tanú, a bajnai Szabó György vallotta az 1770. július 6-án tartott kihallgatáson, „az említett Akasztó Dombnak fölső orrán, a' mint meg állottak és megfordultak”, volt hajdan az igaz határ.⁵⁰

Némelykor az egymás után sorra kerülő határjárások ismételten határjelként említik a határ bizonyos pontján álló akasztófát, illetve törvényfát. Torna vára határának 1597-es meghatározása szerint is „a Tornai határ kezdetik Somogyi felől a Törvény fátul, a törvény fátul megyen el a Miglinc Völgyin alá...”. Az 1750. június 6-án tartott kihallgatáson pedig a szádélói Szepeßy János tanú vallotta, hogy a határ tart „a Tornaj Törvény fátul a hegy tetőre fel...”. Az 1766. augusztus 5-én tartott perben kihallgatott tornai Horváth Ferenc szerint tart a határ a „Kiss Dombtul Tornaj törvényfára, a Törvény fátul határ Völgyén” tovább. 1766. december 10-i kihallgatáson pedig a „Sepsi-i Nemes Fejes András” is elmondta, hogy a határ vezet „az Hegy tetőről az akasztófaig, mely — mint magyarázta — Somodi és Torna között mostanság is villongás nélkül lévő határjelnek tartatik, mivelhogy éppen az határban állítottatt fel”.⁵¹

A KIVETETTEK SÍRJA A HATÁRON

De miért is került éppen a határra a gonosz? S miért ott hajtották végre — a fenti adatok tanúsága szerint — a halálos ítéletet, és temették el a bűnös holttestét? Ennek okát nyilván abban a hiedelemben találhatjuk meg, amely szerint a túlvilágiak befolyásolhatják, támogathatják a földön élők életét, és hogy csak a jók befolyásolhassák, a gonoszokat körükből ki kell zárni. Mivel a temető a faluközösség szerves része, mégpedig különlegesen tisztelt, megszentelt része, ott csak azoknak jutott hely, akik a közösség szokása és törvényei szerint éltek, és akiknek halála is a közösség által követett vallás előírásainak megfelelően következett be. Akit tehát az igazságszolgáltatás halálra ítélt, az eleve gonosznak számított, és a halottak megszentelt kertjébe nem juthatott holtteste sem.

De a temető tisztelete még ennél is hatalmasabb volt. Még gonosznak sem kellett ahhoz lenni, hogy onnét bárkit is kizárjanak, egyszerűen hirtelen vagy erőszakos halál kellett hogy bekövetkezzék, ami természetesen megakadályozta a túlvilági útra való szokásos előkészületet, és máris nem lett helye a felszentelt helyen a holttestnek. Némely esetben, mint az 1679. május 6-án, a Sopron megyei

⁴⁹ OL, Batthyány cs.lt., 37/14/44.

⁵⁰ Eszterházy cs. gesztési lt., 10. cs./37.

⁵¹ OL, Keglevich cs.lt., 51. cs/III/134; 52 cs (III/136).

Hegykőn tartott tanúkihallgatás során is világos utalást olvashatunk erre a korabeli szövegekben. E kihallgatás egyik tanúja, a széplaki, hetvenesztendős Varga Pál elmondta, hogy „annak előtti circiter 17 vagy 18 Esztendővel Szalay Ferencz nevű Hegykőj Embert Anyjával edgyütt az Menykeő meg ütvén az Hegykőiek nem hatták az Cimiteriumban temetnyi, hanem — mint hozzáfűzte — ki vitték az Határjukhoz. . .”. Egy másik tanú, a hatvanéves Lóránt János is hasonlóképpen mondta el, hogy a mennykőtől sújtott személyeket a hegykőiek „az Cimiteriumban nem hatták temetnyi, hanem ki vitték a határjokra és azon Uj szöllökhöz temették — melyekről előbb szó esett — mint Határjokhoz. . .”.⁵²

Más esetben, amint az az 1787. december 1-én, Sajókeresztúr és Sajóvamos közti határ ügyében tartott per anyagából is kitűnik, meggyilkolt, de valószínűleg ártatlan személy sírja került a határjelek közti szakaszra. Amint a hatvanégy éves, miskolci Botka János vallomásából értesülhetünk, a „galagonya bokortól pedig a határ vitt bizonyos sir helyre, a' hová — mint a továbbiakban megtudhatjuk — Kereszturban lakozó Kerékgyártóné nevezetű Asszonyt kit kötözve a Sajóba halva találván, mint igaz Kereszturi határ Szélen temették el. . .”.⁵³

Ugyancsak erőszakos halált halt személy határszállon való temetéséről értesülhetünk abból a peranyagból is, amely az Zala megyei Bakon, 1720. augusztus 3-án tartott kihallgatás szövegét rögzítette. E per egyik tanúja, a hatvannyolc éves, tárnoki Gerencsér Péter elmondta, hogy „egykor Tóth Balázs Baki Jobbágy Pünkösdi napján ki ment Vámost szedni, és Karácsonyfaiak reá támadtak, megh böködték és megh verték, vért is eresztvén raita, öszve hányván a Vért” meg is halt és ott temették el. S ehhez fűzte a tanú még azt a figyelemreméltó megjegyzést, amely sok más hasonló helynév esetében példát adhat a helynév értelmezéséhez: „ezért Tóth Balázs temetésének hivatik mai napigh”.⁵⁴ Mert számtalan olyan helynévre akadhatunk, mely a *temetés* vagy *sír* szóval van összekapcsolva, és amelyről pontosan megállapítható, hogy a vele jelölt tárgy a határon fekszik, vagy éppen maga is határjel. Némely esetben az ilyen határjel évtizedeken át nyomon kísérhető. Így pl. a Veszprém megyei Nagyjenő egyik határ részén, az 1721. május 21-én tartott határperben tűnt fel a „Leány temetés” helynév, amely határjelet jelölt. Mint az egyik tanú, a nyolcvanéves, karakószőrcsögi Kovács Márton elmondta: „A Kövecses utat, a Hegyes követ tuggy Nagy Jenei határnak lenni, ugy az Leány temetéstis. . .”.⁵⁵ Az 1738. január 7-i per anyagából is arról értesülhetünk, hogy Iszkáz felé az egyik határjel az, „Leány temetésnek kit hinak. . .”. Az 1743. május 6-i kihallgatáson is az egyik jel szintén „Leány temetés”. Az 1753. június 2-i, majd az 1762. szeptember 20-i vizsgálat is megállapította, hogy a „Leány temetés nevezetű jel” az igaz határ.⁵⁶

⁵² OL, Széchenyi cs.l., 123/II/9/J.

⁵³ OL, Keglevich cs.l., III/38/50.

⁵⁴ OL, Széchenyi cs.l., 201/III/22/B.

⁵⁵ OL, Zichy cs.l., 67/74 et A.

⁵⁶ OL, Zichy cs.l., 67/74 et A.

Némelykor efféle különös elnevezés ad hírt arról, hogy a határra valamely furcsa személyt temethettek, akinek kilétét ma már megállapítani sem lehet; „Tánczos temetés”, „tánczos Asszony temetése”; e határszéli helynév feljegyzése 1745-ből, illetve 1753-ból maradt ránk.⁵⁷

Mint említettük, az erőszakos halált halt személyek sírja is a határra került. Gyakran találkozhatunk ezért pl. a határon katonák, hajdúk sírjával. Az 1720. június 24-én, Pest és Cinkota közti határ megállapításakor a péceli, ötvenéves Nagy György is elmondta, hogy a Rákos mentén „nem csupán Réth tilalmazó hányások” vannak, „hanem egy katona temetése is vagyon” közöttük.⁵⁸ A Somogy megyei Darányban, 1755. április 12-én tartott határperben az egyik tanú, az ötvenhat éves, zádori Takács István a határ egyik szakaszát pedig a következőképpen határozta meg: megy a határ „a Baksa Cséri földek felső barázdájáig, katona temetésig, azon Katona temetéstől Dombra járó utig...”.⁵⁹

Az ugyancsak Somogy megyei Bolhó és Babolcsa közti határperben a kilencvenhat éves, vízvári Molnár Miklós vallomása szerint a határ „megyen fel Szélnek egyenesen Babolcsáról Heresznyére szolgáló Szekér út mellett látható Hajdu Temetésre, mellyis másképpen Martalóczky temetésnek neveztetik...”.⁶⁰ Hasonló ezekhez a ráctemetés is, amelyről pl. az 1752. január 31-én, Pölöske és Szentmihály-pusztá közti határ megállapítása alkalmával az egyik tanú elmondta, hogy a két helység közti határjelt egy öreg néki meg is mutatta „itt vagyon az Ráczt Temetés, addig vagyon az Pölöskej határ, ezen tul Sz. Miháli...”.⁶¹

S hogy mennyire általános lehetett az erőszakos halállal halt személyek határon való temetése, azt mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy szólás is keletkezett, melyet akkor használtak, ha valakit halállal fenyegettek. E szólás: „Határt csinálunk belőletek!” E különös szólásra, melynek értelme sem fejthető meg a határ különleges helyzetének ismerete nélkül, az első adatot a Heves megyei szűcsieknek abban a levelében találtuk, amelyet 1742. szeptember 30-án küldtek a vármegyéhez, és amelyben arról panaszkodtak, hogy a fancsaliak, miután kitiltották őket a földjükről „azon nap éjczakára kelvén, az cselédgyeinkre és ökrészeinkre, mint egy 50-ig való Fancsaly lakosok rajta mentek vala, és illyen Szóval ütöttek rajtok, Öld meg az kutya teremtetét. . . , Nyomd ki a véré, Csinálj határt belőle. . .”.⁶² Hasonló kifejezéssel találkozhatunk a gönyüieknek (Komárom m.) 1773. december 6-án írt panaszlevelében is, amelyben azért emeltek panaszt, mert a Duna másik partján lakó némaiak az egyik sziget felmérésekor őket megtámadták, és közben „az Némái Helységbeliek szüntelen azt kiáltották egy másnak, hogy verd agyon az Incsellért és a’ többit egyenként és Ha tárt csinálunk belőlük. . . — s amint megjegyezték —, az egész Némái helység

⁵⁷ OL, Zichy cs.l., 67/74.

⁵⁸ PML, Proc.term., 1720:2.

⁵⁹ OL, Széchenyi cs.l., 244/IV/31/V.

⁶⁰ OL, Széchenyi cs.l., 244/IV/32/E.

⁶¹ OL, Széchenyi cs.l., 199/III/17/K.

⁶² PML, XII/12.

talpon volt ott.” De ugyanezt az esetet az 1774. január 6-án tartott falugyűlésen is megtárgyalták, és az erről készített jegyzőkönyvben is azt írták, hogy a némaiak „Gyilkosi módon, ki vas vellával, ki fejszével fenyegetődtek, úgy hogy agyon verünk benneteket és örökös határ liszen belületek...”⁶³

A SÍR A HATÁR VÉDELME IS SZOLGÁLJA

Ez utóbbi szövegben viszont van egy új mozzanat is az előbbiekhöz képest — azaz ahhoz mérten, hogy a meggyilkoltakat a határon kellett eltemetni —: és ez az „örökös határ” kifejezés, ami egyúttal arra is utal, hogy a sír segíti megőrizni, „örökké tenni” a határt. Ez a tény mégha a sírba meggyilkolt vagy akár gonosz személyt temettek is, egyúttal a sír iránti tiszteletet és annak bizonyos védelmet biztosító szerepét is mutatja. De ez talán világosabbá válhat annak az 1777. június 14-én tartott pernek a vallomásaiból, mely Sajóvámos határát kívánta meghatározni, és amely perben a bódvai Bárány Miklós elmondta, hogy amikor a — fent már említett — vízbe fült asszonyt a Sajóból kifogták, megkérdezték a bírót, „N. Kazinczi Nagy Mártont, hogy hová temetnék azon vízben holt Aszszonyt, felele, hogy az Határra, melyet — mint a tanú vallotta — megmutatván, hogy ide temessétek fiaim, s reá emlékezzetek, hogy ez az Kereszturi és Vámosi Választó Határ...”⁶⁴. Ugyanez a tanú 1776. május 2-i kihallgatáson a jegyzőkönyv tanúsága szerint vallomásának utolsó részét a következőképpen mondta el: „a nevezett helyre, mint választó határban a nevezett Aszszony temetessék örök emlékezetre...”⁶⁴

E szavakból pedig világos, hogy a sír a határ állandóságát is biztosítani volt hivatva, és ezáltal védelmet is nyújtott. Hogy a sírnak, amely határjelül szolgált, még az idegen török előtt is megvolt a jelentősége, és nyilván tisztelete, azt a fentebb említett bolhói hajdútemetéssel kapcsolatban is tapasztalhatjuk. E határjelről szólva az egyik tanú, a kilencvenhat éves Perekovics György elmondta: „midőn Babolcsán lakott az Török, abban az üdőben is ezen Fatens Bolhón lakván tudgya, hogy a Török is nevezet Haidu Temetésnél bellebb nem ment...”⁶⁵

S hogy e sírok tiszteletreméltó, szent jellegét, mely képes volt a határnak védelmet is biztosítani, még világosabban lássuk, érdemes sorra venni pár olyan esetet is, amikor szó sem lehetett arról, hogy a határra gonosz személyt temettek. Azokról a gyermekekről van szó, akik vagy koraszülöttek voltak, vagy keresztleletlenül haltak meg, és akiket, a vallás szigorú rendelkezései szerint, ugyancsak nem temethettek a közösség felszentelt temetőjébe. 1752. november 24-én a Somogy megyei bizottságnak is, amint az a jegyzőkönyvben olvasható, „mutattak a Tanuk Gyermekek Temetést — és mint írták — ... itten mondván hitek

⁶³ OL. Eszterházy cs. gesztesi lt., 10. cs./XLVII.

⁶⁴ OL. Keglevich cs.lt., 26. cs./III/38/50.

⁶⁵ OL. Széchenyi cs.lt., 244/IV/32/E.

szerént, hogy ezen gyermek temetés ember emlékezetitül fogva mindenkor Csicsói és Szentei határok között valóságos határjelnek tartatott lenni...”.⁶⁶ De ha e határjel jellege a szöveg szűkszávúsága folytán nem is lenne egészen világos, egy másik határper anyagából, amely 1743. május 31-én zajlott le a Zala megyei Pölöske és Szentmihály között, egészen jól megvilágítható. Az egyik tanú, a hatvanéves, pötrétei Bedő György ugyanis elmondta, hogy „az Sz. Mihályi határt Pölöskétül a’ Szigetben lévő kétt Dombocska határozza, oda temetvén az idétlen gyermekeket az határra a Sz. Mihályiak...”. De egy másik tanú, Gerencsér Ádám is azt vallotta, hogy a nevezett „Halomigh tartt a Szent Miháli Határ, ezen Föllül Pölöskei; ezen határra szokták az idétlen Gyermeket Temetnyi...”.⁶⁷

Az „idétlen”, a koraszülött gyermekek pedig éppen nem lehettek bűnösök, és hogy sírjuk mégis a határra került, annak a keresztvíz hiánya — ami a keresztény közösséghez való tartozást jelentette volna — volt az oka. S ezzel végül is teljes lett a kép: a határ, amely kívül esett a birtokjeleken és ezzel a birtokhatáron, semleges zónát őrzött meg, melyet nemcsak a bozót, sűrű és a burján lepett be, hanem ide összpontosulhatott minden olyan hiedelem, illetve túlvilági lény, kinek jelenléte nem volt kíváncs a földet birtokló emberek között, és így máshol nem is akadt hely számára. Ide összpontosulhatott sok régi szokás, hagyomány és hiedelem, és nem egy olyan tárgy vagy jel is ide került, amely a máshonnet száműzött hiedelmekhez kapcsolódott. S így végül ide menekedhetett a régi pogány hagyománynak sok olyan eleme is, amelyet máshol már nem tűrtek meg. S ha a bálvány a régi pogány vallásnak tárgyi emléke, úgy érthető, hogy utolsó szerepe itt, a birtok nélküli területen lehetett, ahová nyilván temetkezni kényszerült a pogányság vétkében megmaradt, így a keresztény közösséghez nem tartozó és sírkertjében sem temetkezhető hajdani személy. Ily módon jól érthető, miért is a határon maradtak meg a legtovább a bálványok, amelyek eredetileg is mint sírjelek kerülhettek oda.

S hogy a határon nem pusztán a régi hiedelmek maradtak meg? Annak oka nyilván nem e hagyományokban keresendő, hanem sokkal inkább az új vallás, a kereszténység alkalmazkodóképességében. Az új vallás végül is mindent áthattott, mindenhová behatolt, még a nép hiedelmeibe és az emberek szokásaiba is. S ez annál is inkább megtörténhetett, mivel a régi hiedelem és az új vallás elemei több esetben szorosan összefonódtak, és a nép napi gyakorlatában gyakran együtt is jelentkeztek. Ily módon az új vallás még a régi hiedelmeket is éltette tovább és a határral kapcsolatos régi hagyományokból is igen sokat hosszú ideig megőrzött.

Ami a bálványnak nevezett jelek anyagát illeti, valószínű, hogy azok nem pusztán kőből készülhettek, mint ahogy az középkori adataink alapján feltételezhető. S elképzelhető az is, hogy a kifejezés további élete újabb adatok révén még a „kapu bálványig” is nyomon követhető lesz. S hogy erre vonatkozó-

⁶⁶ OL, Festetics cs.l., 1345. cs./III/Hp.

⁶⁷ OL, Széchenyi cs.l., 199/III/17/K.

lag korántsem lenne reménytelen a kutatás, arra most csak egyetlen adatot említünk, amelyet 1770. december 16-án, a Torna megyei Szent-András és Rakó közti határper anyagában lehet megtalálni, és amely szerint az egyik határszakaszon voltak „három régi keresztes határ fák, a ketteje bik fa volt, az harmadika pedig hársfa, ez pedig éppen az utt mellett volt és azon fent említett *három keresztes régi bálvány határfák* különböztették az Osztrómosban, a Szent András és Rakói Erdőt...”.⁶⁸ A kifejezés párjait nyilván a későbbiekben szaporítani is lehet.

Mindez természetesen korántsem oldja meg a bálvánnyal kapcsolatban felmerülhető összes problémákat, melyek számosak és szerteágazóak.⁶⁹ Célunk nem is ez volt, hanem inkább az, hogy a kutatás lehetőségeire felhívják a figyelmet. A további kutatás feladata lesz az is, hogy hazai anyagunkat az európaival egybe vesse, melyről annyi máris elmondható, hogy igen gazdag és történetileg is messze nyomon követhető.⁷⁰ A határral kapcsolatos európai hiedelem- és szokásanyag erőteljesebb érvényesülését egyébként, a határok ismert jogi vonatkozásai következtében, a római jogon alapuló új jogrend⁷¹ nálunk is hathatósan segítette. A jövőbeni kutatás feladata, hogy ennek jelentkezését, rétegeit éppúgy, mint a fellelhető régi hagyományokat, pontosan felderítse.

⁶⁸ OL, Keglevich cs.lti., 23. cs./III/22.

⁶⁹ Vö. MUNKÁCSI Bernát, 1896, 226—228; BUDENZ József, 1897, 117—124; JERNEY János, 1851, 58—59.

⁷⁰ Vö. GRIMM, J., 1865, 30—74; PERUSINI, G., 1963, 245—253. *Handwörterbuch*, 1930—31, III. 1137—1157.

⁷¹ Vö. *Rechtswahrzeichen*, 1940 egyes cikkei.

- BADER, K. S.
 1933 *Der schwäbische Untergang*. Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen IV. Freiburg im Breisgau.
- BELÉNYESSY Márta
 1955 *Le serment sur la terre au Moyen Age et ses traditions postérieures en Hongrie*. AE. 361—394.
- BUDENZ József
 1897 *Bálvány és fejfa*. Ethn. 117—124.
- DEGRÉ Alajos
 1963 *Egy XVIII. századi falusi népi-télet hagyománya*. Ethn. 264—267.
- GRIMM, J.
 1865 *Deutsche Grenzalterthümer*. In: Abhandlungen zur Mythologie und Sittenkunde. Kleinere Schriften II. 30—74. Berlin.
- GYÖRFFY György
 1956 *A Tihanyi Alapítólevél földrajzi név-azonosításához*. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. 407—411. Bp.
- GYÖRFFY István
 1921a *Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban*. Föld és Ember 59—62.
 1921b *Régi határjelzések és nevek*. Föld és Ember 142.
 1922a *Adatok az alföldi népnyelvhez*. MNy. 66—68.
 1922b *Néhány adalék a régi határjelzésekhez*. Föld és Ember 73.
- 1926 *Kun kép, jász kép*. NE. 94.
- Handwörterbuch*
 1930—31 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. III. (Grenze, Rain, Grenzstein címszavak) 1137—1157. Berlin—Leipzig.
- JERNEY János
 1851 *Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845 I—II*. Pest.
- MUNKÁCSI Bernát
 1896 *Adalékok a magyarok pogánykori vallásos képzeteihez*. Ethn. 220—229.
- PERUSINI, G.
 1963 *La sacralità delle pietre di confine*. In: Il mondo agrario tradizionale nella valle padana. (Red.: PULIATTI, P.) 245—253. Modena.
- Rechtswahrzeichen*
 1940 *Das Rechtswahrzeichen*. Beiträge zur Rechtsgeschichte und rechtlichen Volkskunde. (Hrsg.: BADER, K. S.) Freiburg im Breisgau.
- SZABÓ István
 1969 *A középkori magyar falu*. Bp.
- SZAMOTA István
 1895 *A Tihanyi Apátság 1055-iki alapítólevele*. Nyelvtud. Közl. 129—167.
- THURZÓ Ferenc
 1900 *A Nyitra-vidéki palóc nyelvjárás*. Nytr. 138—143.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

A LOMBTAKARMÁNY
A MAGYAR ÁLLATTARTÁSBAN

Az erdők hasznosítása az állattartó gazdaságban igen sokat kutatott téma Európában. Nemcsak etnográfusok, de nyelvészek, botanikusok, geográfusok is foglalkoztak a téma különböző részleteivel. Úttörő jelentőségű volt BROCKMANN-JEROSCH két tanulmánya a lombtakarmány szerepéről Svájcban.¹ Kiemelkedően fontos a norvég, skandináv anyagot feltáró és publikáló Lars REINTON munkássága a lombtakarmány európai áttekintéséhez is.² A téma összefoglalását Jost TRIER végezte el egy igen széles kultúrtörténeti alapon nyugvó, tág horizontot nyitó tanulmányában.³ Ez a munka főleg nyelvészeti jellegű, tartalmazza a lombtakarmányt jelentő német szavak etimológiáját. A könyvet bevezető tanulmányában a szerző áttekintette a lombtakarmány történeti emlékeit a klasszikus latin auktoroktól kezdve a középkori ikonográfiai és írásos emlékek érintésével a modern időkig. Felhasználta a recens etnográfiai anyagot is. Legalaposabban a német nyelvterületről származó adatokat ismertette, de figyelme kiterjedt egész Európára, sőt a szomszédos ázsiai, afrikai területekre is. Magyarországról és kelet-európai környezetéről azonban keveset mondott, bizonyára megfelelő forrásmunkák hiányának következtében.

A lombtakarmány a Kárpát-medence némely vidékein szinte napjainkig ismeretes a paraszti állattartásban. Igen sok történeti adat igazolja, hogy a múltban sokkal nagyobb jelentősége volt, mint a 19—20. sz.-ban. Ismereteink szerint a fűszéna a középkor óta, legalább a 12—13. sz.-tól kezdve mindig fontosabb volt Magyarországon, mint a lombszéna,⁴ de az erdő mindvégig az állatállomány táplálója volt, nyáron és télen egyaránt. A pásztorok a közelmúltig legeltették az erdők fűvét és lombját, a parasztok gyűjtötték a fűszénát, a lombot és az alomnak szolgáló avart, télen pedig faágakat, rügyező vesszőket vágtak le az erdőn legeltetett állatoknak. Nem kétséges, hogy a lombtakarmány a magyaroknál is megelőzte a fűszénát, s tekintetbe kell venni a magyar nép állattartó kultúrájának kezdeteitől fogva.

¹ BROCKMANN-JEROSCH, H. 1918, 131—150; BROCKMANN-JEROSCH, H., 1936.

² REINTON, L., 1957, II; REINTON, L., 1969.

³ TRIER, J., 1963.

⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1979.

Ismeretes, hogy a fűszéna felhasználása az állatok téli ellátására másodlagos jelenség. Megelőzte azt a falomb téli etetése. Már Cato is ajánlotta a lomb gyűjtését és szárítását télire. Vergilius és Columella szintén foglalkozott a különböző fanemek kedveltségével és tápértékével. Tacitus sem tett említést fátlan kaszáló rétekről. Ezek csak a Karoling-kori Európában tűnhetek fel.⁵

A lombtakarmány használata Magyarországon a 17. sz. közepéig aligha ütközött korlátokba, és ezért írásos feljegyzések sem említették. Az első adatok egyike Pazdics faluból (Zemplén m.) származik. A falu 1650-ben keletkezett erdőrendtartásában olvasható az alábbi tiltó rendelkezés: „Hogyha télben az paraszt ember akármelyik erdőben az marhájának termőfát vágna, s azon legeltetné és telelné, az kerülők hajtsák be.”⁶ A birtokosok is védték értékes erdeiket. Például 1643-ban Csuda Borbála, Török Andrásné tiltatta az alsótelekesi (Borsod m.) juhász embereket makkos erdejének juhok legeltetésére való gallyazásától.⁷ A *fejszés pásztorokról*, akik fejszéikkel a fák ágait vagdoszták nyájaik számára, a 17. sz.-i népelet kitűnő kutatója, TAKÁTS Sándor is megemlékezett.⁸ A 18. sz.-ban megsokasodtak az erdők védelmét célzó, a fák gallyazását, illetőleg a takarmányozás céljára történő favágást tilalmazó rendelkezések. 1748-ban, az Erdély keleti sarkában fekvő Nagybacon (Háromszék m.) foglalta a falutörvénybe, hogy pénzbüntetést fizessen az, aki a falu erdejében cserfát (*Quercus cerris* L.) vág le juhait, kecskéi táplálására.⁹ Baranya megye 1762-ben azon fáradozott, hogy az országot igazgató császári Helytartótanács tiltsa meg, hogy a pásztorok baltával menjenek az erdőbe, s hogy a jobbágyok télen levágott gallyakkal táplálják állataikat.¹⁰ 1767-ben Mária Terézia királynő rendeletben tiltotta el a kecskéknak erdőbe való behajtását, és utasította a magyarországi Helytartótanácsot, hogy ezt tegye közhírré.¹¹

A 19. sz. elejétől kezdve megsokasodó adatok lehetővé teszik a téma árnyalt bemutatását, és meg is követelik a finomabb distinkciókat, a jelenségek rendszerezését. Mindenekelőtt kívánatos elkülöníteni egymástól a falomb nyári legeltetését, az ezt elősegítő facsonkítást és a falomb téli takarmányként való felhasználását. Itt elegendő rögzíteni a magyar néprajzi irodalomban bőségesen adatolt tény, hogy a bokrok, fák leveleinek nyári legeltetése, egyáltalán az erdei legeltetés — a tiltó rendelkezések ellenére — napjainkig élő gyakorlat maradt a magyar nyelvterület egyes vidékein.¹²

A falomb nyári legeltetése azonban nem tartozik hozzá szorosan e dolgozat tárgyához, csak a tágabb értelemben vett lombtakarmány kérdésköréhez. Az állatok téli takarmányozásának is legalább két alapvető formáját szükséges különválasztani egymástól:

⁵ TRIER, J., 1963. 1—3; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1975. 404—405.

⁶ TAGÁNYI Károly, 1896, I. 480.

⁷ BOROVSKY Samu, 1909, 151.

⁸ TAKÁTS Sándor, 1915, II. 300.

⁹ TAGÁNYI Károly, 1896, II. 63.

¹⁰ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1975. 405.

¹¹ TAGÁNYI Károly, 1896, II. 252—256.

¹² TÁLASI István, 1939; PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1965; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1975.

1. Az archaikusabb eljárás az állatok legeltetése az erdőben a téli hónapok folyamán. Az állatok részben maguk keresik meg élelmüket, részben pásztoraik gyűjtenek számukra faágakat, rügyező vesszőket stb.

2. A másik eljárás sokkal több munkával és költséggel jár, mert magában foglalja a lombos ágak levágását, megszáritását, elszállítást és raktározását. A nyáron így begyűjtött és kazlakban felhalmozott lombszénával a gazdák többnyire istállóban tartott állataikat etetik a tél folyamán.

AZ ÁLLATOK LEGELTETÉSE AZ ERDŐBEN TÉLEN

A magyar nyelvterület nyugati és északi felében a 19. sz. végéig, Erdélyben és Moldvában még a 20. sz. első felében is szokásban volt az állatok legeltetése az erdőben télen. Elsősorban kecskéket és juhokat, másodsorban szarvasmarhákat tartottak az erdőkben. A vemhes, fias juhokat és teheneket istállóban tartották, fűszénával etették, de az állatállománynak nagy hányadát tették ki a kasztrált állatok (*ökrök, ürök*). Az erdőre az utóbbiakat szokták rendszeresen kihajtani télen is. Ezen állatok téli tápláléka a hó alól kikapart makk, száraz fű, továbbá száraz lomb, fakéreg és farügy volt. A pásztorok megkeresték állataiknak a fákon élőködő mohát és fagyöngyöt is.

A Bükk-hegység erdeiben (Észak-Magyarország) juhokat teletető pásztorok karácsonyig, míg a hó leesett, tölgy- és bükkfa makkján tartották az állatokat. Miután a hó leesett, a juhok a faágakat rácsálták. A juhászok felmászta a fákra, és baltájukkal vágta a fagyöngyöt (*Viscum album* L., *Loranthus europaeus* Jacq.) a fa alá seregglő nyáj számára.¹³ A Mátra vidékén e század elejéig szokásban volt az erdei állatteleltetés. Amikor tél végén elfogyott a takarmány, az éhező állatokat a falvakból a Mátra erdeibe hajtották. Ott fiatal hajtásokat, rügyező ághegyeket vagdosztak le, és a helyszínen halomba dobálva etették fel az állatokkal.¹⁴ A fagyöngy a Börzsönyben is állandóan használt takarmány volt. Főleg disznóknak szedték, zsákokban hordták haza. Vagy felmászta a fára, vagy rúddal verték le a fagyöngyöt. A pásztorok is oda szokták terelni a nyáját a fák alá, és a gyöngyöt bottal verték a fáról.¹⁵ Az abaúji Hegyközben tél végén az erdei fák rügyeit, fiatal hajtásait vágta és otthon szalmával vegyítve, szecskának aprítva etették állataikkal.¹⁶ Az ághegy és a fagyöngy korai hasznosítására enged következtetni Nagykázmér község (Zemplén m.) 1647. évi rendtartásának egyik részlete. Ez kimondja, hogy nem csupán a juhászok és kecskések számára tilalmas az erdő vágása, de „az, ki *gyöngyöt* [*viscum*] szed és az ágát az fának levágná, mind nemes, mind paraszt azon szerint bűnhődik...”.¹⁷ A nyírbélteki

¹³ PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1965. 113.

¹⁴ TAKÁCS Lajos, 1975. 371.

¹⁵ ERDÉLYINÉ FEHÉR Julianna, 1957. 281.

¹⁶ PETERCSÁK Tivadar, 1978. 18.

¹⁷ TAGÁNYI Károly, 1896, I. 463—464.

erdőn, 1630-ban „gyöngyöt” hánytak a disznóknak. 1684-ben Thököly fejedelem uradalmában „gyöngyhányattatással” is szokták a sertéseket teletetni.¹⁸

A Dunántúl erdős vidékeiről hasonló feljegyzések említhetők. A Bakonyban tél végén a szarvasmarhákat az erdőbe hajtották, ahol azok *fabimbót* ettek. A bükkfa (*Fagus silvatica* L.) és a gyertyánfa (*Carpinus betulus* L.) dús, kinyíló bimbója (helyi nevén *bimbó*, *rigya*, *zabja*) volt első táplálékuk. Amelyik gazdának minden takarmánya elfogyott, még a tejősteheneit, igavonó ökreit is az erdőre hajtotta. Ott felmászott a fára, a rügyező faágakat vagdalta és dobálta jószágainak.¹⁹ A Mecsek-hegységben ökrös gazdák, fuvarosok, akik állataikkal nehéz fuvarokat végeztek, ledöntött tölgyfák (*Quercus robur* L.) és cserfák zsenge hajtásaival, rügyeivel táplálták ökreiket a behavazott erdőben.²⁰ A Dunántúl különböző vidékeiről (Sopron megye, Veszprém megye, Somogy megye, Balaton-mellék) vannak 19. sz.-i feljegyzések a fagyöngynek takarmánként való hasznosításáról. Például Balatonendrén a múlt század végén, amikor a hó leesett, a parasztok a nagy fák ágain sűrűn megtelepedett fagyöngyöt vagdosták le állataiknak. Az ökrök ezt nagyon szerették, erősödtek, híztak tőle.²¹ A Bakonyban birka- és sertéseledelként is hasznosították. A *gyöngyözés*hez, gyöngyszedéshez a fent említett megyékben egy speciális vágóeszközt használtak, az ún. *gyöngyszedő kampót*.²²

Az Alföldön viszonylag kevés erdő volt az utóbbi évszázadokban. Az erdők megfogyatkozását, a síkság füves pusztáinak kialakulását neves botanikusok többek között a nagyarányú állattartásra vezetik vissza, s ezt a felfogást az etnográfusok is támogatják.²³ A Duna, a Tisza és mellékfolyóik mentén mégis fennmaradtak az ártéri erdők, amelyekben több fafaj található. Ezek közül a tölgy, a fűzfa (*Salix alba*, *Salix caprea*), az égerfa (*Alnus incana*), a berkenyefélék (*Sorbus*) gyakorta használt lombtakarmányt nyújtottak. A Duna egyik nagy szigetén, Mohács erdeiben, a 19. sz.-ban még általános gyakorlat volt az állatok téli takarmányozása. Például 1903. január 14-én feljegyezték a városi tanács jegyzőkönyvében, hogy több mohácsi jobbágy állataival a sziget erdejébe vonult, minden takarmány nélkül. Ott marháiknak a fák ágait vagdosták, és az erdőt rongálták. Ezért a tanács elrendelte szállásaik lerombolását és a marhák kihajtását.²⁴

Erdélyben a szarvasmarhák téli takarmányozása az erdőkben fűszéna nélkül egészen megszokott dolog volt. Olyannyira, hogy 1812-ben az erdélyi országgyűlés elé törvényeket terjesztettek be, amely kimondta, hogy „a 24 páczaütések büntetése alatt a fák rügyes ágainak a marhák téli eledelre való letördelése ...

¹⁸ BALASSA Iván, 1973, 72.

¹⁹ TÁLASI István, 1939, 16.

²⁰ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970, 165; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1975, 405.

²¹ TAKÁCS Lajos, 1975, 370.

²² TAKÁCS Lajos, 1973, 259; HEGYI Imre, 1978, 180. A fagyöngy állateledelkénti hasznosítására HEGYI idézi Eötvös Károly *Boronya halála* c. elbeszélését.

²³ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1969, 391—395.

²⁴ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970, 166.

mindenütt tilalmaztatik”.²⁵ Háromszék megye már 1802-ben javasolta a cserfaágak levágásának és elhordásának országos tilalmát.²⁶ Udvarhely megyében is megszokott dolog volt, hogy télen a szarvasmarhákat kihajtották az erdőbe az „ágra”, s ott a rügyezni kezdő fák ágait vagdalták le „a barmok étkéül”.²⁷ Erdély különböző vidékein, így Bihar, Beszterce, Csík és Udvarhely megye magashegyi erdeiben, az 1900-as években télen át táplálták az állatokat rügyező ágakkal.²⁸ Székelyvárságon (Udvarhely m.) még 1943-ban is azt jegyezték fel, hogy a kecskének télen nem adnak szénát, hanem kihajtják az erdőbe, ahol azok a rügyeket rágják és a bükkfán termő mohát (Bryophita) eszik (helyi neve: *bükkfalom*). Juhnak és kecskének a fenyőfa ágait is adják takarmánnyul.²⁹ Erdély egyes részein, például Csík megyében, még az 1950-es években is voltak esetek, hogy a juhot és a kecskéket télen az erdőben tartották és az ott összegyűjtött szénával, mohával, zuzmóval, rügyező vesszőkkel táplálták.³⁰

A LOMBSZÉNA KÉSZÍTÉSE

A lombos ágak levágása, megszáritása, elraktározása és téli takarmánnyként való felhasználása arra mutat, hogy a falomb fontos szerepet játszhat az istállózó állattartásban is. Akárcsak a fűszéna készítése, a lombszéna biztosítása is sok munkával és költséggel jár. A lombszénáról az állatok tulajdonosai szoktak gondoskodni, akik Magyarországon a feudális korban többnyire parasztok voltak. A lombszéna készítése minden bizonnyal évszázadok óta bevett gyakorlat volt, de hiteles, részletes feljegyzésekkel csak a 19. sz. elejétől dokumentálható. Ezek az írárok az erdők védelmét célzó közigazgatási iratok, amelyek a lombszéna készítését mint régtől követett szokást említik.

Kővár-vidék 1801-ben az erdélyi guberniumhoz felterjesztett iratban javasolta, hogy tiltsák meg az erdei fák nyesését a szarvasmarhák és a kecskék számára. A felirat ismertette a vidéken általános szokást: a parasztok a tölgyfák gyenge hajtásait lenyesik, megszáritják, kazalba rakják és a szarvasmarhájukat télen azzal etetik.³¹ A történeti Erdély északi részén elterülő Külső-Szolnok megye 1803-ban azt panaszolta, hogy „az erdőkben bújkáló parasztok” szarvasmarháikat ottan legeltetik és azok számára *kóstit*, azaz bizonyára lombszénát készítenek.³² Háromszék megye 1802-ben az erdők pusztulásának okait kilenc pontban foglalta össze. E pontok egyike szerint nagy kárt okozó szokás, hogy a pásztorok és a parasztok a kecskék számára fákat vágnak ki. Egy másik pont szerint a

²⁵ TAGÁNYI Károly, 1896, III. 171.

²⁶ TAGÁNYI Károly, 1896, II. 798.

²⁷ GEDŐ János (etédi), 1843, 1523.

²⁸ DORNER Béla, 1912.

²⁹ TAGÁN Galimdsán feljegyzése, kézirat. EA. 1856, 12.

³⁰ SZEKENI Géza, 1962, 86.

³¹ TAGÁNYI Károly, 1896, II. 772.

³² TAGÁNYI Károly, 1896, II. 848.

cserfákat ágaik levágásával pusztítják, mert ezekből lombszénát (helyi nevén *csereszénát*) készítenek a juhoknak.³³

A lombszéna Erdély több vidékén — a tiltó rendelkezések ellenére — fontos téli takarmány volt a 19. sz.-ban és a 20. sz. első felében is. Elegendő e tény bizonyítására néhány recens néprajzi adatot megemlíteni. GUNDA Béla az 1940-es években a terepen végzett kutatásai során megfigyelte a Gyalui-havasok román falvaiban (Havasgárd — Intergalde, Remete — Rîmeți, Csáklya — Cetea), hogy a juhoknak télire fűszénát és lombszénát készítettek.³⁴ A Lápos folyó völgyében élő román és magyar parasztok a juhok és a szarvasmarhák téli takarmányozására szintén nagy mennyiségű tölgyfalombot halmoztak fel. GUNDA Béla erről így ír: „In Larga (Tágfalva), Suci de Jos (Alsószőcs) und Suci de Sus (Felsőszőcs) hält man das im Sommer gesammelte und getrocknete Eichenlaub aufgeschobert unmittelbar neben dem Vorhof, im Hinterhof, und je nach Bedarf wirft man davon eine gewisse Menge in den *ocol* hinüber. Vornehmlich die Schafe, doch auch die hungrigen Kühe fressen das Laubfutter. Im übrigen war das Laubfutter im oberen Tal des Lapus-Flusses (Lápos) zwischen 1941 und 1946 noch allgemein üblich und im Walde sah man überall die ihres Laubes entblößten Buchen- und Eichenbäume.”³⁵ Erről tanúskodik a vidék egyik magyar falujának erdejében készült fotó is, amelyen a lecsontolt fákat és a boglyokba rakott lombszénát lehet látni (*1. kép*).

Kalotaszeg falvaiban szintén megfigyelték a lombszéna készítését az 1940-es években. Kós Károly írja, hogy az ottani parasztok augusztus hónapban szokták gyűjteni az erdőben a tölgyfa gallyait, amit szekereken szállítottak haza a faluba. Ott a megszáradt lombot hatalmas boglyákba rakták a juhistálló közelében. Télen a juhokat táplálták a lombszénával. Ezt a takarmányt a tölgyfaág vagy a *frunzár* szóval nevezték meg. Az utóbbi a 'falevél' jelentésű román *frunza* szó átvétele.³⁶ A 'takarmánynak használt szárított falomb' jelentésben ismeretes a *frunza* és a *frunzár* Erdély középső részének, főleg a Szamos folyó völgyének magyar falvaiban is.³⁷

A *magyarság néprajzában* GYÖRFFY István a lombszénát „ínségtakarmánynak” nevezte. Megjegyezte, hogy a magyar nyelvterület nyugati és középső harmadában lombszénát csak aszály, „ínség” idején készítenek, Erdélyben viszont rendszeresen. Ismeretei szerint különösen a székelyek gyűjtötték a takarmánynak való lombot minden nyáron.³⁸ Például Székelyvarságon az 1940-es években augusztusban és szeptemberben nyesték a cserfa, a hársfa (*Tilia cordata* Mill.), a kőrisfa (*Fraxinus*), a mogyorófa (*Corylus avellana*), a nyárfa (*Populus alba*) vékony gallyait. Megszárították és olyan helyre rakták, ahol nem

³³ TAGÁNYI Károly, 1896, II. 796.

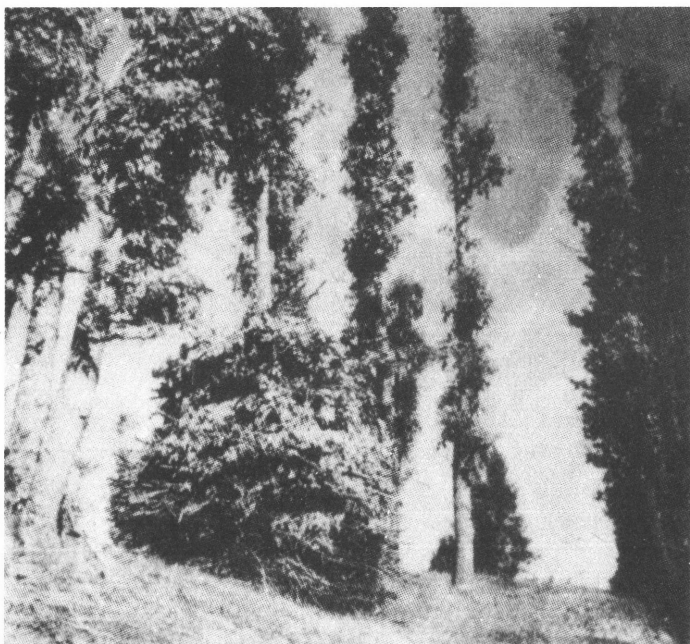
³⁴ GUNDA Béla, 1966, 40.

³⁵ GUNDA Béla, 1961, 253. L. még: GUNDA Béla, 1956, 45; GUNDA Béla, 1966, 344.

³⁶ Kós Károly, 1947, 23.

³⁷ MÁRTON Gyula—PÉNTÉK János—VÖÖ István, 1977, 143.

³⁸ GYÖRFFY István, 1941. II. 122.

1. Levágott lombú fák és lombszénaboglya a hegyekben. Domokos (Dămăcușeni, Románia) Gunda Béla, 1961 nyomán

érte az eső. Főleg juhoknak és szarvasmarháknak adták.³⁹ Bár több fajta fa ágait is használták lombtakarmánynak, a csertölgy után elsősorban *cserszénának* nevezik. A székely az egyetlen magyar nyelvjárás, amelyben állandósult a lombszéna e belső keletkezésű népi neve. A többi romániai magyar nyelvjárásban inkább román kölcsönszóval élnek (*frunza, frunzár*), a magyarországi dialektusok pedig az irodalmi *lombtakarmány* kifejezést használják. A székelyek és a Moldvában élő magyarok tél végén, amikor a lombszéna is fogytán van, a juhoknak frissen vágott fenyőágakat adnak táplálékkul.⁴⁰

A Dunántúlon, az Alföldön és Észak-Magyarországon a lombszéna a 19. sz. végéig ismeretes volt, de a 20. sz.-ban már az emléke is elmosódott. Főként a régi Gömör megyéből (Szlovákia) ismeretesek recens néprajzi adatok, de azok is a századfordulóra vonatkoznak. Gömörszöllősen még emlékeznek rá, hogy apáik a tölgy gyenge, leveles hajtásait levagdalták, megszáritották, és télen a juhokat etették vele.⁴¹ A Csermosnya-patak magyar falvaiban, Rozsnyó (Rožňava) vidékén a szegényebb gazdák az erdőben gyűjtötték a takarmányt. Nyáron vágták a nyárfa ágait, ősszel pedig a lehullott falevelet zsákokba rakva, hátukon

³⁹ TAGÁN Galimdsán feljegyzése. kézirat EA. 1856. 12.

⁴⁰ Kós Károly. 1976. 427.

⁴¹ SZABADFALVI József. 1970. 74.

hordták haza. Különösen a kőrisfa, a juharfa (*Acer campestre* L.) és a jávorfa (*Acer montanus*) leveleit vitték szívesen. Télen a szarvasmarháknak adták mint takarmányt.⁴² Gömör megyében a lombszéna az 1860-as években is használatos volt, különösen takarmányhiány idején. Az ottani nagygazdák más takarmányokhoz viszonyítva drágának tartották, mert szedése és szárítása sok pénzbe került. Hátránya volt, hogy a gondatlan szárítás következtében a lombszéna könnyen penészes lett.⁴³

Az abaúji Hegyközben a fahajtásokat, leveleket az 1920-as évekig hasznosították, inségtakarmányként. Téltre is tartalékoltak lombtakarmányt a kecskék számára.⁴⁴ A Börzsöny-hegységben (Bernecebaráti) még az 1950-es években is gyűjtöttek zöld cserfaleveleket. Ez a takarmány megszáritva is zöld színű volt. A gallyal együtt szedett lombot kötélbe vagy iszalagba kötve, az ág nélküli leveleket zsákba tömve a hátukon hordták haza. Otthon az istálló padlásán tárolták.⁴⁵

A Mátra hegység lábánál fekvő Pásztóról a Magyar Gazda c. folyóirat levelezője, egy nemes úr 1841-ben azt írta, hogy juhállományát (az anyajuhok kivételével) kizárólag lombszénával takarmányozta a tél folyamán. Augusztus 16. és szeptember 8. között leveles gallyakat vagdaltatott embereivel cser-, tölgy-, fűz- és égerfákról. Egy napig szárította a szétszórt gallyakat a napsugár, azután boglyába rakták. Nem kötötték kérébe, mert nem akarták, hogy megpenészedjen a lombszéna.⁴⁶ Ez a takarmány az Alföldön csak nagy éhínség idején, aszályos években jött számításba. Az emlékezetes 1863. évi aszály Debrecen vidékén, Csanád megyében és bizonyára másutt is lombszéna gyűjtésére készítette a gazdákat.⁴⁷

Lombszénát nemcsak a parasztok, de a nagy uradalmak is készítettek a 19. sz.-ban. A paraszti emlékezet szerint a Börzsöny-vidéki uradalmak a 19. és a 20. sz. fordulóján szekérszámra szedették takarmánynak a falombot, és nagy kazlakban tárolták.⁴⁸ A gróf Esterházy család Tata—Gesztos vidékén elterülő hatalmas birtokain, 1834-ben már nyáron elrendelték az erdei fák, bokrok „alsóbb ágait levagdaltatni és takarmány helyett használni”. Például a Környe falu határában álló uradalmi birkamajor számára 5176 leveles gallyat juttattak.⁴⁹ A Magyar Gazda c. folyóirat 1841-ben több értekezést is közölt a lombtakarmány helyes készítési módjáról. Az egyik cikk arról tudósít, hogy a fák levágott gyenge hajtásait kérébe szokták kötni. „Egyes uradalmakban ezer meg ezer kéve falombot etetnek fel a birkákkal.”⁵⁰ A kor gazdasági szakírói lombtakarmánynak

⁴² HERKELY Károly, 1941, 261.

⁴³ HUNFALVY János, 1867, 252. A lombszénakészítés költséges voltáról: CSELIKÓ István—KOSUTÁNY Tamás, 1894, 100—102.

⁴⁴ PETERCSÁK Tivadar, 1978, 18.

⁴⁵ ERDÉLYINÉ FEHÉR Julianna, 1957, 282.

⁴⁶ Magyar Gazda, 1841, 272.

⁴⁷ GYÖRFFY István, 1941, II. 122; SZABADFALVI József, 1970, 74.

⁴⁸ ERDÉLYINÉ FEHÉR Julianna, 1957, 282.

⁴⁹ SZABAD György, 1957, 68.

⁵⁰ CZINDERY László, 1841, 380—384.

alkalmasnak tartották a tölgyfa, a szilfa, a kőrisfa, a mogyoró, az égerfa, a nyárfa, sőt a széles levelű fűzfa ágait is.⁵¹ A fűzfák takarmánynak való nyesegetése, *csontolása* különösen a folyók közelében és szigetein terjedt el. A Mohács-szigeten épült állatteltető szállások környékén álló fűzfák nyesésére a közeli *szállások* tulajdonosainak előjoga volt a 19. sz.-ban.⁵²

A LOMBGYŰJTÉS SZERSZÁMAI

Sajnos igen szegényesek ismereteink a lombgyűjtés eszközeire vonatkozólag. Eddig ez a kérdés többnyire elkerülte a magyar kutatók figyelmét. Pedig a fára fel kellett mászni, a gallyakat le kellett vágni, el kellett szállítani, s mindez nem történhetett eszközök nélkül. Egyszerűbb eset volt, ha a fát a tövénél vágták ki, de ezzel végleg el is pusztították. Bizonyos, hogy a Kárpátok távoli, nehezen megközelíthető erdőiben a pásztorok ezt a módszert követték. Ehhez elegendő volt a fejsze, ami egyébként is hozzá tartozott az erdei pásztorok munkaeszközeihez. A kidöntött fák lombját, vékony hajtásait a juhok és kecskék legelték le, törzsét a pásztorok tüzelték el az erdei szálláson. A pásztorok baltaviseletét, a baltával járó pásztoroknak az erdőből való kitiltását a hatóságok századokon át szorgalmazták. Az 1555—1845 között eltelt három évszázadból csupán TAGÁNYI *Magyar erdészeti oklevéltár* c. munkája 155 esetben említi a baltás pásztorok és a kecskések kitiltását az erdőből.⁵³

A takarmányszerzés másik módját az élőfák nyesegetése jelentette. Ez több fáradsággal járt, de életben hagyta a fákat. A fák megmászásához is segítségül szolgáltak a balták, amelyeket váltogatva belevágtak a fák törzsébe. Egyes vidékeken lábbelire kötözhető *hágóvasakat* is használtak. Az 1857. évi erdőtörvény kimondta, hogy a fák nyesése augusztustól márciusig történhet, de hágóvasakat csak kemény téli időben szabad használni.⁵⁴ A fák ágainak lemetszésére többféle eszköz volt ismeretes. Aranyosszék (Erdély) 1840. évi erdőrendtartása megtiltotta, hogy az erdőben *vágó*, *csonkító* vagy *metsző* eszközökkel járjon olyan ember, akinek nincs erdőbirtoka.⁵⁵ A Széchenyi-uradalom Sopron megyei falvaiban, 1753-ban nyolc esetben büntettek parasztokat azért, mert az úr erdeiben „fahegyet” vágtak takarmánynak. Rendszerint fejszéiket is elvették.⁵⁶

A lombvágó szerszámok külön csoportját alkotják azok a csapott végű nagy kések, amelyekkel a fejszéhez, baltához hasonlóan dolgoztak. Ezekkel a késekkel felülről vagy oldalról lefelé sújtottak, erős lendülettel. Karvastagságú ágakat is le

⁵¹ Magyar Gazda, 1841, 257—59; Magyar Gazda, 1841, 423; CSELKÓ István—KOSUTÁNY Tamás, 1894, 100—102.

⁵² ANDRÁSFALVY Bertalan, 1970, 160.

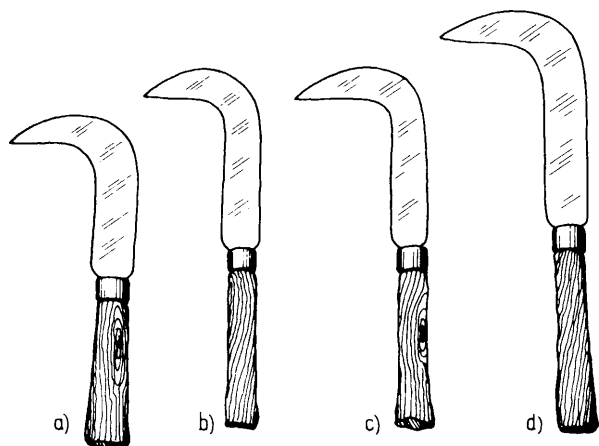
⁵³ VÖ, VIGA Gyula, 1978, 9.

⁵⁴ TAGÁNYI Károly, 1896, III. 633.

⁵⁵ TAGÁNYI Károly, 1896, III. 451.

⁵⁶ TAKÁCS Lajos, 1975, 371.

tudtak vágni ilyen nagy késekkel (2. kép). A késeknek ez a formai csoportja — mint az ágvágó, bozótívágó kések többsége — az ókorban, a kelta vasművességben alakult ki, és a rómaiak révén terjedt el Európa számos részében. Ezeket TAKÁCS Lajos több kitűnő tanulmányában, széles történelmi perspektívába állítva, sok összehasonlító párhuzam bevonásával világította meg.⁵⁷ A magyarországi ágvágó nagy kések párhuzamai között említi a zillisi templomban (Graubünden), 1140-ből fennmaradt ábrázolást is. A képen egy férfi látható, aki egy

2. Csapott végű nagy ágvágó kések. Tiszadorogma (Borsod m.) Takács Lajos, 1967, 16. ábra nyomán

fa ágain áll, és jobb kezében nagy lombvágó kést tart (3. kép). Ezek az irtásgazdálkodásban számon tartott kések ugyanolyan joggal tartandók számon a takarmánygazdálkodásban is. Ismeretes, hogy a takarmánygazdálkodásnak a kaszával egyidejűleg vagy még korábban (kb. i. e. 500—400) megjelenő eszköze volt a *stasher* vagy *leaf knife*, amivel a faleveleket vágták le takarmány céljára.⁵⁸ Nyilvánvalóan a takarmánygazdaságban alkalmazták a dél-thüringiai lombkéseket is.

A fagyöngy (*Viscum album* L., *Loranthus europaeus* Jacq.) leszedése a nagy fákról a Dunántúlon görbe pengéjű késekkel történt. Ezeket hosszú nyélre szerelték és maguk felé húzva metszették el velük a fagyöngy szárát. Az eszköz neve *gyöngyszedő kampó*, *gyöngyöző kapocs*. Ez az eszköz ismeretes volt Somogy, Veszprém és Sopron megyében.⁵⁹ Az Arad megyei kanászbojtárok az 1840-es években „2—3 öles, sőt hosszabb, vashorgos póznájukat felakasztják a' fakorona egyik ágára, 's hosszú nyelű baltácskával levágják a' fa alatt zúgolódva visító sertéseknek a' fagyöngyöt”.⁶⁰

⁵⁷ TAKÁCS Lajos, 1967, 200—205; TAKÁCS Lajos, 1973, 265.

⁵⁸ CURWEN, E. C.—HATT, G., 1953, 97.

⁵⁹ TAKÁCS Lajos, 1973, 259; TAKÁCS Lajos, 1975, 370.

⁶⁰ BALASSA Iván, 1973, 72.

3. Lombvágás késsel — egy 1140-ben festett fatáblán. Zillis falu román kori temploma. Graubünden (Svájc) Trier, J., 1963, 16 alapján

Számolni kell más eszközökkel is. Például Burgenlandban a *hajdiván* főleg lombtakarmány szállítására használatos. Ennek megfelelően az eszköz neve ott *Laubbogen* vagy *Futterbogen*. Hasonló elnevezések ismeretesek Stájerországban is. Leopold SCHMIDT szerint ez arra utal, hogy az eszköznek eredeti funkciója a lombtakarmány szállítása volt, és csak a szénagazdálkodás fejlődésével vált *Heubogenné*. Hangsúlyozza, hogy a lombgyűjtő gazdálkodás sokkal régebbi, mint a szénagazdálkodás, ami csak az újkor kezdetén jelent meg.⁶¹ Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a *hajdiván* Magyarországnak csak az említett burgenlandi, stájer vidékkel érintkező részein ismeretes, illetőleg kimutatható egy keskeny sávban a Dráva folyó mentén egészen a torkolatig. Lombot, alomnak való falevelet is hordanak vele, de erről behatóbb ismereteink nincsenek.

A lehullott faleveleket a magyar nyelvterület erdős vidékein, különösen Nyugat-Dunántúlon almozásra gyűjtötték. Ehhez a munkához speciális gereblyéket (*csaritgereblye*) és nagyméretű, kendervászon zsákot használtak. A *bazárka* Magyarországon csak néhány vidéken használatos, és főleg rőzsét

⁶¹ SCHMIDT, L., 1962, 359.

hordanak vele,⁶² Svájci adatok azonban arra figyelmeztetnek bennünket, hogy ezzel az eszközzel is számolni kell a lombtakarmány eszközkomplexumának vizsgálata során.⁶³

A LOMBTAKARMÁNY KELET-EURÓPÁBAN

A lombtakarmány Kelet-Európa és Szibéria népeinél sem ismeretlen. A Kaukázus déli részén az állatokat e század elején télen az erdőben táplálták. Egész fákat döntöttek ki, hogy azok rügyeivel etessék a kiéhezett jószágot.⁶⁴ A baskírok az Urál vidékén száraz nyáron levágták a nyár- és nyírfák (*Betula alba*) lombos ágait, és megszáritva kazlakban tárolták. Az éhező állatok etetése fagallyakkal a jakutoknál is szokásban volt. Ők azonban nem nyáron készítették el szénának a lombos ágakat, hanem a tél végén, márciusban—áprilisban. Kézzel tördelték le a homokfűz (*Salix arenaria*) gallyait, majd szánokra rakták, és haza szállították. A legerősebb, kesztyűvel és fejszével felfegyverzett férfiak és nők egy nap alatt kb. 25 pud (= 400 kg) fűzvesszót tudtak letördelni. Ez a mennyiség 10 szarvasmarhának két napra volt elegendő. A lovakat a helyszínen táplálták a fűzfabokrok ágaival. Néha a folyók mentén igen nagy területen vágták le a fűzfákat erre a célra. A tél végén vágott fűzvesszóból nem lehetett nagy tartalékot felhalmozni, mert néhány nap alatt az egész megsavanyodott, és az állat nem szívesen ette.⁶⁵

A lombszéna megszokott takarmány a Balkánon. Macedónia, Dél- és Kelet-Albánia erdős hegyein minduntalan szembetűnnek a gallyaiktól megfosztott fák. Bulgáriában „Als Winterfutter für das Vieh sammelt man auch Eichenlaub, das mit den Zweigen abgehauen, in der Sonne getrocknet und in konusförmigen *listnici* gelagert wird. Diese werden direkt auf der Erde angelegt, oder in den Ästen großer Bäume ... um sie vor Gießbächen des Regenwassers oder überhaupt vor der Erdfeuchtigkeit zu bewahren.”⁶⁶ A Havasalföldön és a Déli-Kárpátokban szintén szokásban volt, hogy a takarmányboglyákat nem a földre, hanem élőfákra rakták a magasba. A 19. sz.-ban a síkságról és Erdélyből is rendszeresen vándoroltak telente szarvasmarha- és kecskenyájakkal a hegyekbe, ahol a rügyező ágakkal táplálták őket. December hónapban indultak el otthonról, hogy „rügybontásra” érkezzenek meg az erdőbe.⁶⁷ A Déli-Kárpátokban megszokott volt, hogy a juhokat a hegyi tisztásokon épült szálláshelyeken tartották, és fű- vagy lombszénával táplálták.⁶⁸ A krassó-szörényi hegyekben (Mehedinți) a román pásztorok levagdalták a csertölgyek és a gyertyánfák lombos ágait, és megszáritva boglyákba rakták. Télen ez a juhok és a kecskék

⁶² PALÁDI-KOVÁCS Attila. 1971. 412. 414.

⁶³ WALDMEIER-BROCKMANN. A. 1941. 132—133.

⁶⁴ MOSZYŃSKI. K.. 1929. I. 118§.

⁶⁵ GROMOV. A. J. és RUDENKO. S. I. nyomán közli TAGÁN Gajimdsán. 1937. 419.

⁶⁶ VAKARELSKI. Ch.. 1969. 27: ANDRÁSFALVY Bertalan. 1975. 407.

⁶⁷ CONSTANTINESCU-MIRCEȘTI. C.. 1976. 108—109.

⁶⁸ KOPCZYŃSKA-JAWORSKA. B.. 1963. 89.

tápláléka volt. A lecsonkolt fákat három évig hagyták, hogy lombjuk kinőjön. Gyakran egész erdőrészek voltak egyidejűleg lecsonkolva.⁶⁹

A Keleti-Kárpátokban a román pásztorok a juhokat és a teheneket télen is a szabad ég alatt tartották. Ezeket és különösen a kecskéket a nyár folyamán felhalmozott lombszénával etették. A Radnai-havasokban (Munții Rodnei) télen gyakran a fenyőfélék ágait és a lombhullató fák hajtásait etették a juhokkal, hogy kíméljék a szénát.⁷⁰

Erdős lengyel tájakon, például Polesia egyes vidékein sok paraszt egész télen erdei legelőn tartotta állatait. A legnagyobb fagy idején is kizárólag a fák gallyaival táplálták állataikat. Olyan eredményesen, hogy azok még tejet is adtak.⁷¹ A kárpátukránok (huculok) télen a gyertyánfa leveleivel táplálták a bárányokat.⁷² A huculoknak *zimarka* elnevezésű telelőszállásaik voltak a hegyekben, ahol a hó leesésétől fogva tartották a juhokat és a szarvasmarhákat. Naponta kétszer adtak az állatoknak szénát vagy szárított leveles gallyakat.⁷³ A Keleti-Beszkidékben „Im Februar und März trieben die Lemken — wenn nicht zuviel Schnee lag — ihre Schafe und Ziegen in den Wald zur Weide, wo sie Fichtenreis und Brombeerblätter u. dgl. fanden...”⁷⁴

Szlovákiában, a Magas-Tátra vidékén még az 1960-as években is szokásban volt, hogy a juhokat és a kecskéket nyírfa vagy ritkábban égerfa (*Alnus incana*) lombszénával etették. A leveles ágakat levágták, kis kévékbe kötözték és otthon megszáritották. A pajtában vagy a padlásán tárolták. Jakabfalun (Jakubany) és Hanusfalván (Spišské Hanušovce, Szepesség) augusztusban vágják le a fűz-, mogyoró-, kőris- és hársfagallyakat, többnyire a közeli réteken, erdőkben. A fákat 3-4 évenként szokták csonkolni. A megszáritott lombot (*levina*) hazavitték, és a csűrben tárolták. Oszturnya (Osturňa) faluban a lombszénán kívül frissen vágott fenyőgallyakat (*jedličková cetina*) adtak enni a juhoknak.⁷⁵ A Felső-Garam-völgyben a juhok fő téli takarmánya szintén a lombszéna volt. Fűszénát a juhoknak csak ellés után adtak, és kisbárányokat tápláltak vele a legelő megnyílása előtt.⁷⁶

Gyökös (Dekys) falu szlovák parasztjai (Zólyom, Zvolen vidéke) szintén gondoskodtak lombszénáról. Ennek két készítési módja volt. Száritottak egészen nagy faágakat is, amelyeket egészben raktak az állatok jászlába. A másik eljárás az volt, hogy kis, leveles gallyakat megszáritottak, kévékbe kötözték, és pántokra akasztva a csűr falán tárolták. Főleg nyírfa, tölgyfa és bükkfa lombszénát készítettek. Az I. világháború előtt ez még általános volt. Az állatok zöld levelekkel, lombbal való táplálása napjainkig fennmaradt. Amikor fogytán volt a lombszéna is, lucfenyő (*Picea abies*) ágait tördelték le, és vízben

⁶⁹ PAPAĞAGI, T., 1934, III. 207.

⁷⁰ PRECUP, G., 1926, 6; MOSZYŃSKI, K., 1929, I. 119 §; MORARIU, T., 1937, 192.

⁷¹ MOSZYŃSKI, K., 1929, I. 118 §.

⁷² FALKOWSKI, J., 1938, 55.

⁷³ PODOLÁK, J., 1966, 282—283.

⁷⁴ REINFUSS, R., 1969, 316.

⁷⁵ PODOLÁK, J., 1967, 41—42.

⁷⁶ PODOLÁK, J., 1961, 549.

megáztatva, korpával meghintve adták állataiknak.⁷⁷ A szlovák néprajzi kutatók szerint a lombtakarmányt, a lombszénát a múltban a Nyugati-Kárpátok egész területén használták.

TRIER szerint „das Lauben in den entwickelten Teilen Europas auf Landstriche zurück, die auch sonst Merkmale extensiver Wirtschaft sich bewahrt haben: Pyrenaeen, Alpen, Apennin, Karpathen, Balkan, Kaukasus, skandinavische Berge, Cevennen, Jura, Vogesen, Schwarzwald, Spessart, Westerwald”.⁷⁸

Óvakodnunk kell azonban a túlzott általánosításoktól. A lombgazdálkodás jelentősége koronként és ökológiai régiók szerint nagymértékben különbözött egymástól. Látnunk kell, hogy a svájci és az osztrák Alpokban a lombszéna az istállózó állattartáshoz kapcsolódott. Ezzel szemben a Kárpátokban és a Balkánon az állatok téli takarmányozása az erdőben inkább a legeltetést jelentette. A svájci Alpokban „Die Menge des geernteten Laubes wechselt von Jahr zu Jahr je nach dem Ausfall der Heuernte. In ausgesprochen schlechten Jahren greift man an vielen Orten wieder zu diesem Futter, wo normaler Weise seit langer Zeit die Laubnutzung verschwunden war. In diesem Falle wird das Laub während der zweiten Heuernte von den auf den Wiesen stehenden Bäumen abgestreift und mit dem Emd zusammen eingebracht.”⁷⁹ Svájcban, a Felső-Rajna völgyében a kőris-, a nyír-, a juharfa lombját két évenként egyszer szokták megnyesni. A leveles ágakat az istállók külső falára akasztották fel szárítás végett. Svájc egyes vidékein még az 1940-es évek elején is szokásban volt a lombszéna készítése.⁸⁰ Az Alpokban a 19. sz. elején is „tejet hozó” lombszénát tudtak készíteni. Természetesen német földről sokkal régebbi írásos bizonyítékai vannak a lombszénának. Egy brandenburgi Schäfereiordnung már 1572-ben említette, egy 1652-ből való sziléziai forrás pedig bizonyos Laubfutterhauenról tesz említést.⁸¹ (Sajnos az eszköz formája nem ismeretes.)

A lombgazdaságnak sajátos formája ismeretes Norvégia enyhébb éghajlatú, part menti vidékein. Nyáron nem csinálnak lombszénát, hanem télen vágják a *ris*-takarmányt olyan helyekről, ahová az állatokat nem lehet kiengedni. TRIER szerint „in Norwegen, wo man im Februar Birken-, Weiden-, Ebereschen- und Ulmenris heimbringt, wobei zu beachten ist, daß in diesem Falle *ris* 'Zweig ohne Blätter' bedeute”.⁸² Nem készítenek lombszénát Angliában sem, mert a tél enyhe, és az állatok egész évben kint legelhetnek. Ezzel szemben Svédországban a lombgazdálkodásnak a legeltetéstől a falevelek leszedéséig és téli takarmányként való felhasználásáig sok formája ismeretes.⁸³

*

⁷⁷ KUKA, P., 1971, 142—143.

⁷⁸ TRIER, J., 1963, 10. Ugyanott megjegyzi: „Er übergreift ganz Europa mindestens das nördliche Afrika hat an ihm Teil, und er reicht über Kleinasien und Vorderasien nach Indien und bis Ostasien. Das gilt für eine nur wenige Menschenalter vor der unsern liegende Zeit.”

⁷⁹ WALDMEIER-BROCKMANN, A., 1941, 122—123.

⁸⁰ FRÖPIN, J. 1941, 27—28.

⁸¹ JACOBET, W. 1961, 33, 157.

⁸² TRIER, J., 1963, 17—18. L. még: REINTON, L., 1957, II. 218; REINTON, L. 1969, 815.

⁸³ SZABÓ, M., 1970. 23—29, 65—71, 320—321.

A lombtakarmánynak a magyar állattartásban, úgy látszik, nem volt akkora jelentősége, mint az Alpok, a Kárpátok és a Balkán népeinek állattartásában. Tanulságos, hogy a recens időben a Balkánon és a Kárpátok keleti vidékein az archaikus téli legeltetés és a nagy faágakból készített lombszéna volt jellemző. Ugyanakkor az Alpokban és a Kárpátok nyugati vidékein az istállózó tartás és a gondosabb (rendszerint kötegelt) lombszénakészítés gyakorlatát írták le.

A lombgazdálkodás archaikusabb módja volt az állatok legeltetése a téli erdőben. Egész fákat döntöttek ki számukra és az állatok a friss hajtásokat, rügyeket, mohát, a fákról számukra levert fagyöngyöt ették. Munkaigényesebb eljárás volt a lombszéna készítése. A nyár végén lenyesett lombos ágakat megszáritották, és a télen istállóban tartott állatokat etették ezzel a takarmánnyal. Egészen nagy faágakat boglyába, kazalba raktak az erdőben vagy a gazdasági udvaron (erdélyi parasztok). Az uradalmak és több vidéken a parasztok is rövidebb ágakat vágtak, és kévékbe kötözték a lombszénát (Dunántúl, Felső-Magyarország).

A lombgazdálkodásnak számos munkaeszköze van. Említhető a balták és a nagy lombvágó kések több változata, a fagyöngyszedő kampó, az ág- és fagyöngyverő karó. A fák megmászásához hágóvasat, a lehullott falevelek gyűjtésére speciális gereblyét (*csaritgereblye*) használtak. A falevél és a kisebb ágak szállítására szolgált a *hajdiván*, a vászonzsák, nagyobb ágak szállítására a *bazárka*. Lehetséges, hogy a fű- és lombszénaboglyák élő fákon történő elhelyezése is a régi lombgazdálkodás emlékét őrzi (Balkán).

A lombtakarmányoknak nemcsak a német nyelvben (TRIER), hanem a magyarban is igen gazdag terminológiája van. Ezek a szavak részint finnugor, ugor eredetűek (*levél, bogyó, szár, vessző, rügy, csíra*),⁸⁴ részint belső fejlődésű elemei a magyar nyelvnek (*avar, cserszéna, csonkázás, csontolás, fabimbó, fagyöngy, lomb*). A vágóeszközök közül a *kés* finnugor, a *balta* ótörök eredetű eleme a magyar nyelvnek. Szláv jövevényszó a *moha*, a *lom*, román eredetű a *frunza*. A lombtakarmányt adó fák nevei közül több (pl. *nyár-, nyír-, fűz-, hársfa*) a magyar nyelv legrégebbi uráli, illetve finnugor rétegébe tartozik.⁸⁵

A lombtakarmány az európai és a magyar állattartásban az ókorból napjainkig koronként és tájanként változó jelentőséggel bírt. Számolni kell vele a magyar őstörténetben is, hiszen a Volga—Káma—Bjelaja vidéki őshaza — ahol az állattartó kultúrát e nép elődei megismerték — erdős terület volt. Szerepe lehetett a sztyeppei övezetben élő magyarok félnomád gazdaságában (i. u. 7—9. sz.), akik télen a folyók mellé húzódtak. Állataik téli takarmányozásához a folyókat övező erdők is hozzájárultak. A Kárpát-medencében a 11—13. sz. folyamán fontossá vált a fűszéna, de erdős vidékeken a lombszéna a 20. sz. közepéig jelentőséggel bírt.

⁸⁴ SZABADFALVI József, 1968, 347.

⁸⁵ TESz, I. 1967, 1008; II. 1970, 63—64, 1036, 1047.

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1969 *Wald-Viehhaltung in Südost-Transdanubien. Bedeutung der Waldweide im ungarischen Hirtenwesen.* In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur.* (Hrsg.: FÖLDES, L.) 391—401. Bp.
 1970 *A mohácsiak állattartása 1686-tól 1848-ig.* II. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. 153—191. Bp.
 1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd.

BALASSA Iván

- 1973 *Makkoltatás a Kárpát-medence északi részében a XVI—XIX. században.* Ethn. 53—79.

BOROVSKY Samu

- 1909 *Borsod vármegye története.* Bp.

BROCKMANN-JEROSCH, H.

- 1918 *Das Lauben und sein Einfluß auf die Vegetation der Schweiz.* Mitteilungen der Geographisch-Ethnographischen Gesellschaft Zürich 18. 131—150.
 1936 *Futterlaubebäume und Speiselaubebäume.* Berichte der Schweizerischen Botanischen Gesellschaft 46. 594—613.

CONSTANTINESCU-MIRCEȘTI, C.

- 1976 *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII—XIX.* București.
 CURWEN, E. C.—HATT, G.
 1953 *Plough and Pasture the Early History of Farming.* New York.

CZINDERY László

- 1841 *Néhány szó takarmánypótlékokról.* Magyar Gazda I. 373—384.

CSELKÓ István—KOSUTÁNY Tamás

- 1894 *Takarmányozás.* Bp.

DORNER Béla

- 1912 *Kaszáló- és legelőjavítás.* Bp.

ERDÉLYINÉ FEHÉR Julianna

- 1957 *Adatok Bernecebaráti gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodásához.* NK. 3—4. sz. 267—292.

FALKOWSKI, J.

- 1938 *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny.* Lwów.

FRÖDIN, J.

- 1941 *Zentraleuropas Alpenwirtschaft.* Oslo.

GEDŐ János (etédi)

- 1843 *Gazdasági vázlatok Udvarhelyszékről.* Magyar Gazda 1519—1528.

GUNDA Béla

- 1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen.
 1961 *Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen.* In: *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* (Hrsg.: BELÉNYESY, M.—FÖLDES, L.—GUNDA, B.) 243—281. Bp.
 1966 *Ethnographica Carpathica.* Bp.

GYÖRFFY István

- 1941 *Gazdálkodás.* In: *A magyarság néprajza.* II. (2. kiad.) 5—225. Bp.

HEGYI Imre

- 1978 *A népi erdőkielés történeti formái.* Bp.

HERKELY Károly

- 1941 *Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához.* NE. 259—263.

HUNFALVY János

- 1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása.* Pest.

JACOBET, W.

- 1961 *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.* Berlin.

- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, B.
1963 *La vie pastorale dans les Carpathes*. École pratique des hautes études, 6. Études Rurales section 9. 80—90. Paris.
- KÓS Károly
1947 *A kalotaszegi kosarazó juhászat*. Kolozsvár.
1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest.
- KUKA, P.
1971 *Dekýš*. I. Zvolen.
- MÁRTON Gyula—PÉNTEK János—VÖÖ István
1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest.
- MORARIU, T.
1937 *Viea pastorală în Munții Rodnei*. București.
- MOSZYŃSKI, K.
1929 *Kultura ludowa Slowian*. I. Kraków.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása*. Műveltség és Hagomány VII. Debrecen.
1971 *Einige Bemerkungen über die Tragerrüte der ungarischen Bauernschaft*. In: *Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Béla Gunda*. (Red.: SZABADFALVY, J.—UJVÁRY, Z.) 409—426. Debrecen.
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Bp.
- PAPAHAGI, T.
1934 *Images d'ethnographie Roumaine*. III. Bucureștii.
- PETERCSÁK Tivadar
1978 *Hegyköz*. Miskolc.
- PODOLÁK, J.
1961 *Pasienkové a lúčne hospodárenie na hornom Pohroní*. Slovenský Národopis 549—578.
1966 *Poloninské hospodárstvo Huculov v ukrajinských Karpatoch*. Slovenský Národopis 193—292.
1967 *Pastierstvo a oblasti Vusokých Tatier*. Bratislava.
- PRECU, G.
1926 *Păstoritul de Munții Rodnei*. Cluj.
- REINFUSS, R.
1969 *Almwirtschaft und Schafhaltung bei den Lemken in den Niederen Beskiden*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. (Hrsg.: FÖLDES, L.) 302—322. Bp.
- REINTON, L.
1957 *Saeterbruket i Noreg*. II. Oslo.
- 1969 *Saeterwirtschaft in Norwegen*. In: *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. (Hrsg.: FÖLDES, L.) 815—837. Bp.
- SCHMIDT, L.
1962 *Der Heubogen im südlichen Burgenland. Aus der Arbeit am Atlas der burgenländischen Volkskunde*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde VIII. 351—360. Berlin.
- SZABAD György
1957 *A tatái és a gesztési uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Bp.
- SZABADFALVI József
1968 *A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez*. Ethn. 338—349.
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Műveltség és Hagomány XII. Debrecen.
- SZABÓ, M.
1970 *Herdar och húsdjur*. Nordiska museets Handlingar 73. Stockholm.
- SZEBENI Géza
1962 *A csiki juhászat*. Ethn. 54—89.
- TAGÁN Galimdsán
1937 *A baskir szénakészítés*. NÉ. 416—423.
- TAGÁNYI Károly
1896 *Magyar erdészeti oklevéltár*. I—III. Bp.
- TAKÁCS Lajos
1967 *Ág- és vesszővágók a Tisza menti ártereken*. NÉ. 187—215.
1973 *Bozótkések és rokon szerszámok a Dunántúlon*. Ethn. 243—273.
1975 *Gyöngyözés — fahegyvágás*. Nyr. 370—371.
- TAKÁTS Sándor
1915 *Régi pásztornépünk élete*. In: *Rajzok a török világból*. II. 260—354. Bp.
- TÁLASI István
1939 *A bakonyi pásztorkodás*. Ethn. 9—39.
- TRIER, J.
1963 *Venus. Etymologien um das Futterlaub*. Köln—Graz.
- VAKARELSKI, Ch.
1969 *Bulgarische Volkskunde*. Berlin.
- VIGA Gyula
1978 *A magyar kecsketartás*. (Történeti-néprajzi vázlat.) Kézirat. Miskolc.
- WALDMEIER-BROCKMANN, A.
1941 *Sammelwirtschaft in den Schweizer Alpen*. Basel.

A VALLÁSI KÖZÖNYÖSSÉG NÖVEKEDÉSE MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN

A népi kultúra polgárosulásának folyamatát vizsgálva fölmerül, vajon milyen világnézeti változások állnak a háttérben. A kérdést jelenlegi ismereteink birtokában nehéz megválaszolni. A hitvilág kutatásának terén a kezdetektől az „ősire” orientált hazai néprajztudomány a legutóbbi időkig elsősorban a néphitet méltatta figyelemre, és aránytalanul keveset foglalkozott a tételes vallásokkal, pedig nem a néphit olykor valóban igen távoli múltba vivő, de többnyire töredékes elemei, hanem századokon át a történelmi egyházak határozták meg Magyarország népének vallásos világnézetét. Nehézséget jelent továbbá, hogy nemcsak a néprajz mulasztott, hanem az egyháztörténetírás is viszonylag keveset és mellékesen foglalkozott a néptömegek vallásosságának alakulásával. Mindenesetre az összefoglaló egyháztörténeti munkák, ha nem is a polgárosulás társjelenségeként, de számot adnak arról, hogy a múlt század közepén, különösen az 1850–70-es években a tömegek föltűnően távolodtak az egyháztól és a vallástól. Így ezek a megjegyzések és észrevételek adtak a kérdés közelebbi kutatásához néhány fontos indító szempontot.¹

A századközép vallástalanodása nem volt új és idegen a korabeli Magyarországon. A középkori vallásosságtól és a történeti egyházaktól való távolodást hosszú történeti folyamatnak kell tekintenünk, amelynek vannak mérsékelt szakaszai, sőt olyan időszakai is, amikor a valláshoz való vonzódás megerősödik, és vannak, mint a most vizsgált évtizedek, intenzív periódusai.

Mielőtt magával a jelenséggel megismerkedünk, vessünk egy pillantást Magyarország vallási térképére! A korabeli Magyarország vallási szempontból Európa leginkább megosztott és legtarkább országa volt. A nagyszámú római katolikus lakosság mellett Közép- és Kelet-Európában csupán itt élt, bár kisebbségben, jelentékeny protestáns lakosság. Színezte a képet a keleti egyházakhoz tartozók nagy száma is. KELETI Károly 1870. évi statisztikája szerint a nagyobb egyházak híveinek aránya a következőképpen oszlott meg:²

¹ RÉVÉSZ Imre, 1925, 66; VÉCSEY J. Aurél, 1930, 130; SALACZ Gábor, 1947, 272–273; *A magyar ref. egyház története*, 1949, 368–370; HERMANN Egved, 1973, 388, 397, 401, 444.

² KELETI Károly, 1871, 343.

római katolikusok	7 558 558	48,66%
görög katolikusok	1 599 628	10,30%
görögkeletiek	2 589 319	16,73%
evangélikusok	1 113 508	7,20%
reformátusok	2 031 243	13,15%
unitáriusok	54 822	0,36%
izraeliták	552 133	3,60%

Figyelemre méltó, hogy egyik vallás hívei sincsenek abszolút többségben. Ugyanakkor a történelmi országrészek viszonylatában jelentősek az arányeltolódások. Például Erdély és Horvátország nélkül Magyarországon a római katolikusok 52,93%-ra rúgó abszolút többségben vannak, de magában Erdélyben csupán 12,53%-ot tesznek ki, ami alatta marad az ottani reformátusok arányának (14,15%), és nem sokkal haladja meg az evangélikusokét (9,98%). A három protestáns felekezet százalékos aránya még a nem protestáns Horvátország nélkül sem éri el a római katolikusok felét (23,88%).³

Sajnos KELETI nem közli a nemzetiség és a vallás összefüggésének jellemző adatait. Így csupán becslések alapján mondhatjuk el, hogy a római katolikusokon belül uralkodó a magyar elem, de mellette jelentős a horvát, a német és a szlovák. A görögkeletiek románok és szerbek. A görög katolikusok románok és ruszinok, valamint kis részben magyarok. Az evangélikusok a németek és a szlovákok, valamint ugyancsak kis részben a magyarok között oszlanak meg. Néhány ezer lélek kivételével teljesen magyarok a reformátusok. Ugyancsak mind magyarok az unitáriusok.

A szekularizáció vizsgálatában alább a római katolikusokkal és a protestánsokkal foglalkozunk. Az utóbbiakon elsősorban evangélikusokat és reformátusokat értünk. Bár az unitáriusok Erdély kulturális életében jelentékeny szerepet játszanak ebben az időben, és ott arányszámuk is nagyobb az országos átlagnál (2,53%), adatok hiányában azonban külön nem szólhatunk róluk. Feltehető, hogy jelen kutatásunk szempontjából a másik két protestáns felekezethez tartozó jelenségeket mutattak. Ugyancsak adatok hiánya miatt nem vizsgáltuk most a jórészt nem magyar etnikumokat magukba foglaló keleti egyházakat. Nyitott marad a kérdés, és további kutatások szükségét jelzi, hogy azok a kulturális és szellemi áramlatok, amelyek a többi egyház tagjai körében a vallás iránti közönyt erősítették vagy kiváltották, ebben az időben egyáltalán érintették-e a keleti egyházakat. Különleges a félmilliónyi zsidóság helyzete. Nagy részük frissen bevándorolt, és korábbi lakóhelyükhöz képest még a hazai, gyengén fejlett polgárosulás is nagy lehetőségeket nyújtott számukra, amellyel úgy éltek, hogy hamarosan ennek a polgárosulási folyamatnak egyik tényezőjévé váltak. Sajátosságuk azonban külön figyelmet kíván, ami jelen tanulmányunk kereteit meghaladná. Végül is vizsgálatunk körébe a korabeli ország lakosságának mintegy

³ KELETI Károly, 1871, 343.

70%-át (69,37%) vontuk be, és ez a szám majdnem teljesen magába foglalja a magyar nemzetiségűeket.

Magát az egyháztól és a vallástól való távolodást elsősorban a papság érzékelte és tette szóvá, de tükröződött az egyházhoz közelálló értelmiség megnyilatkozásaiban is. Ez természetes, hiszen a tömegek számára többnyire nem volt a szekularizálódás tudatos folyamata. Az élet nagy alkalmain változatlanul igényelték az egyház közreműködését (születés, házasság, halál). Tárgyunktól messze vezetne, így csak utalunk rá, hogy amidőn a közvéleményben karakteres egyházellenes politikai indulatok jelentkeznek, mint pl. az olasz egységtörekvések mellettiek a pápai állammal szemben, azok sem tartalmazták az egyházzal vagy vallással való végleges szakítás tételét. Az ateizmus ekkor még (1850—60-as évek) nem társadalmi jelenség, legfeljebb néhány elszigetelt értelmiségi meggyőződése volt. Akik az egyháztól és a vallástól távolodtak, ha egyáltalán tudatosodott bennük, számukra megfelelő állapotnak és nem programnak fogták föl a közömbösülés folyamatát.

Korábbi kezdemények után, amelyeket leginkább 1848—49 szakított meg, az 1850-es évek második felétől alakult ki és szilárdult meg Magyarországon az egyházi időszaki sajtó. Mindjárt nagy nyíltsággal és a központi kérdések egyikeként, vitatémaként jelentkezett benne a szekularizálódás problémaköre. Magáról a folyamatról ez a forrás szolgáltatja számunkra a legtöbb adatot. Lépten-nyomon találkozunk benne olyan cikkekkel, amelyek az elvilágiasodás okaival és a megoldás lehetőségeivel foglalkoznak. Az egyház válságára és a vallásos érzelmek lanyhulására szinte közhelyszerűen hivatkoznak. A Protestáns Egyházi s Iskolai Lapban írják 1860-ban a következő sorokat: „Bár nem lehet tagadni, hogy ez egyház hívei között is tapasztalható a vallás iránti közönyösség, templom nem gyakorlása, erkölcsi romlás, amelynek okait nem számlálom elő, tudva lévén az mindenek előtt.”⁴ Ugyanebben az évben a tiszacsegei református lelkész följegyzi, hogy az új templom építése különleges esemény, „[...] miután ez időben a vallásosság meglehetősen a fagypontra alá nyomatott le”.⁵

TOLNAI Lajos, aki lelkész volt ebben az időben, bizonyára saját tapasztalatból rögzítette *Az urak* c. regényében a következőket (a színhely egy dunántúli község a Bach-korszakban): „Itt az öreg lelkész meg nem állhatta, hogy szíve teljességéből ne dicsérje a régi időket is, mikor az emberek készek voltak vérüket adni az eklézsiáért [...]”; „Mai napság — folytatá csendes panaszait — pedig az isten megvan, a Jézus szent neve is él, más világ van még a falukon is. Keveseknek szent és gyönyörűségi hely immár a templom.”⁶

A TOLNAI által megszólaltatott református lelkész a szomszédos mezővárosból érkezőknek mutatja meg templomát. Lényeges mondanivalója, hogy már nemcsak városon, de falun is üresednek a templomok. Ez a mozzanat azért figyelemre méltó, mert a korabeli forrásokban viszonylag kevés adat utal arra,

⁴ Protestáns Egyházi s Iskolai Lap (továbbiakban: PEIL) 1860. 743—744.

⁵ Idézi PAPP József: *Honismeret*. 1978. 3. sz. 48.

⁶ TOLNAI Lajos, 1872. 81—82.

hogy a vallástalanodási hullám kiket, mely társadalmi rétegeket és osztályokat érintett elsősorban.

IRINYI József templomkerülés miatt kemény, prófétai szavakkal ostromozta az „úri osztályt”: „Óh népem, és nevezetesen te úri osztály, vedd eszedbe tehát magadat, mert bizony, bizony semmivé fog lenni mind egyházad, mind nemzeded, ha továbbra is henye, földhöz tapadt bölcsességed mellett maradsz, és nem tekintesz messzebbre és magasabbra.”⁷ A protestánsok körében általános volt az a vélekedés, hogy a templomkerülés divattá, a „műveltség és előkelőség jelzőjévé vált”.⁸ Ugyancsak mindennapos jelenséggé írták le, hogy „kihívó modorban tekintélyes ajakról” elhangzik, miért menne az illető templomba, ahol semmit sem tanulhat, hiszen többet tud a lelkészénél.⁹ „Keressetek embert, aki büszkén vallja magát egyháza tagjának, és ami fő, becsületes arccal el meri mondani magáról, hogy ő be is töltötte ott kötelességét. Hogy az ú.n. művelt osztálybelieknek nem kell az egyház, elismert dolog.” Nem csoda — folytatja a cikkíró —, hogy ilyen példa után a „nép” is eltávolodik az egyháztól.¹⁰ Szinte teljesen egybehangzik a korabeli katolikus vélekedés: „Ugyan hány ezret nem lehetne találni a mostani katolikusok között, kik éveken át sem Isten ígéjével, sem az angyalok kenyerével nem táplálkoznak.”¹¹

SZEREMLEI Sámuel jeles történész pályája elején teljes könyvnyi tanulmányt szentelt a korszak valláserkölcsei és társadalmi viszonyainak. Munkája a vallástalanodás további területeire vet fényt. Azt írja, hogy a katolikus köznép vallásossága formális, a liturgia gyakorlásában, miséken és búcsúkon való részvételben merül ki. „Legerősebb a ragaszkodás az egyház vallási fogalmaihoz és szokásaihoz némely hegyes vidékeken, ugyanazon a helyeken, hol az írni-olvasni tudó emberek száma a legkevesebb s a tömegeket erkölcsi vadsággal párosult fanatizmus hatja át.”¹² A liberális SZEREMLEI nem elfogult protestánsként tette ezeket a megállapításokat, amelyek a hitbuzgó vallásosságot az írástudatlansággal és a települések elszigeteltségével kapcsolják össze. A közműveltség magasabb fokát és ehhez kapcsolódva a valláserkölcsek fejlettségét kéri számon a formalitásokkal és a vakhittel szemben, ami teljesen megfelel az általa is képviselt teológiai iránynak. Nála és a már idézett korabeli szerzők zöménél a „nép”, a „köznép” és az „alsó osztály” elsősorban a parasztságot, továbbá a falun, mezővárosban és városban lakó iparosságot jelenti a tőle ugyan nem éles határral elváló, de jellegében teljesen más „míveltebb renddel”, „középosztállyal”, szemben, akiken a volt köznemességet, a városi polgárságot és a honoráciorokat érti. Az arisztokrácián kívül a társadalom két alapvető osztályát ebben az elsőrendűen művelődési szempontú megosztottságban látja. SZEREMLEI

⁷ PEIL 1858, 1132.

⁸ Sárospataki Füzetek (továbbiakban: SF) 1858, 109; SF 1859, 79; SF 1863, 702 (NAGY József: *Korunk körjelenségei*).

⁹ PEIL 1869, 200.

¹⁰ PEIL 1870, 310—311.

¹¹ Religio 1850, I. 137—138 (SZABÓ Imre: *Katolikus közszellem*).

¹² SZEREMLEI Sámuel, 1874, 32.

szerint a műveltebb katolikusok ritkán járnak templomba. Ha felkeresik, akkor nem hitbuzgóságból teszik, hanem esztétikai élményt keresnek, kíváncsiságukat elégítik ki, vagy illemből cselekszenek. Ha nem is lépnek ki az egyházi kötelékből, lélekben nem tartoznak bele.¹³ SZEREMLEIBől itt sem a türelmetlen református beszél, amit részint az is igazol, hogy az idézett könyvben a protestánsokat, különösen a volt köznemességet igen élesen bírálja, társadalmi tehetetlenségét, amely egyházával való kapcsolatán is megmutatkozik, sötét színekkel festi,¹⁴ részint vélekedése egybevág a korabeli katolikus megnyilvánulásokkal is: „A hitetlenségnek leghidegebb alakjában minden faluban vannak képviselői, a városokban pedig egész jogosultsággal s hatalommal lép föl.” Ugyanez a szerző azt is megjegyzi, hogy legvallásosabbak a félre eső helyeken.¹⁵

A közömbösülés földrajzi és társadalmi megoszlásának kérdéséhez tartoznak azok az adatok, amelyek a korabeli németországi állapotokhoz hasonlítják a magyarországiakat, és ellenpéldákat sorolnak. (Ezek szerzői többnyire nem a hangadó liberális teológusokhoz, hanem a konfesszionális ortodox teológiai irányhoz tartoznak.) Az ellenpéldák a nép vallásosságának szívósságára és hagyománytiszteletére hivatkoznak, hiszen „[...] ha falusi atyafiak olykor alszanak is, de templomba eljárnak, sőt járnak városon is”. Ott maradnak el leginkább, ahol a lelkésszel valamilyen okból nézeteltérése támad a gyülekezetnek. Ezzel szemben Németországban néhol éveken át nem élnek úrvacsorával, és megesk, hogy egyetlen ember sem jelenik meg az istentiszteleten, amit azért meg sem tartanak.¹⁶

A jelenség általános bemutatása után vegyünk szemügyre néhány fontos területet, ahol az elvilágiasodás koncentráltan és szembetűnően jelentkezett.

VALLÁSOS NEVELÉS A CSALÁDBAN

Egy karmelita szerzetes általánosan jellemzőnek írta le gyermekkorának (1860—70-es évek) családi vallásos nevelését, pontosabban annak hiányát. A Felföldről Budapestre költözött értelmiségi (jogász) családban nagyapjától rendszeresen elítélő szavakat, megjegyzéseket hallott a papokról. Nagyanyját látta ugyan időnként imádkozni, de mint utóbb kiderült, egy protestáns imakönyvből. Apja katolikus gimnáziumban végezte tanulmányait, de neki sosem beszélt istenről, „[...] Voltaire és hozzá hasonló szabadszellemekek voltak olvasmányai [...]”, íróasztala fölött Garibaldi képe függött, ami egyértelműen jelezte a pápasággal való szembenállását. Volt a családban egy papnagybácsi, de róla csupa rossz véleményeket hallott. Sem a családtagok, sem az ismerősök nem

¹³ SZEREMLEI Sámuel. 1874. 33—34.

¹⁴ SZEREMLEI Sámuel. 1874. 9—10. 16—17.

¹⁵ Religio 1861. I. 185. 186.

¹⁶ PEIL 1862. 399—400 (SINAHEGYI: *Népünk vallásossága — egyházi életünk*): PEIL 1863. 1099: PEIL 1864. 6.

hívtak beteghez, haldoklóhoz papot. Őt senki sem tanította imádkozni, még az édesanyja sem. Elsős gimnazista korában látott először belülről templomot, miután a katolikus gimnáziumban, ahová beírátták, kötelező volt a templomba járás.¹⁷

De nem csak a visszatekintő látta ilyennek a helyzetet. Egy korabeli katolikus közíró szerint a vallástalanodás egyik legfőbb oka, „[...] hogy a családok köréből a kath. vallásosság nagy részt száműzve van”. Az emberek nem merik megvallani vallásukat — folytatja. Az apák nem mutatnak példát gyermekeiknek vallásosságból. Az anyák üres formáságból, lélektelenül gyakorolják a vallást. Az általános „erköcsi feslettség” megnyilvánulása, hogy a katolikusok társaságban, vacsora közben asztaloknál „hitgúnyoló”, „papesúfoló”, egyházat támadó beszédekkel szórakoztatják egymást.¹⁸

„A köznép romlásának fő forrását én a ker. háztartás felfordulásán látom. A ker. családoknál a régi jó és istenes házi rend egészen felbomlott. Hajdan a jóra való házi rendben legelső helyen állt az Isten és az Isten iránti kötelességek teljesítése.” Jelenleg az másodrendű dolog: „Az örökkévalók hite meggyöngült, a mulandók szeretete megerősödött” — írja egy katolikus pap. Kevés házban van közös imádkozás. Sok helyen hónapszámra sem tudják, mit történt a templomban. Korábban jóval gyakoribb volt a házi ájtatosság és odahaza elismételték a „templomban hallottakat”.¹⁹ Az előbbi szavak a katolikus köznéphez, az egyszerű hivekhez szóltak jobbítás szándékával. Különben az egyházi sajtó ritkán tett különbséget a magasabb és alacsonyabb társadalmi rétegek családi vallásosságáról írva. Amennyire a rendelkezésre álló adatokból következtetni lehet, inkább a „középosztálybeliek” világiasodását fájlalták. Előbbi megállapításunkhoz kapcsolódva nyilvánvaló, hogy a polgárságra és a volt köznemességre vonatkozik az a megjegyzés, ami szerint a csak kicsit is előkelőbb körökben már sokat adnak azért, hogy a gyermek nyelveket tanuljon, táncolni, vívni stb. tudjon, de alig fordítanak gondot a vallásra.²⁰ A legfogékonyabb években arra hivatkozva mellőzik a családi hitoktatást, hogy a gyermek még nem érti meg, majd arra, hogy nincsenek még olyan kötelességei, amelyek miatt vallási intelmekre szorulna.²¹

A vallásosság lanyhulására mutat, és összecseng az imént említett katolikus véleményekkel, hogy 1847-ben a büki (Vas m.) evangélikus egyház meglátogatásakor a püspök kéri a gyülekezetet, hogy éjszaka ne hívjanak lelkészt betegek gyóntatására, mert az ritkán szokott „épületes lenni”.²² A vallás iránti elhidegülés jeleit és okait számbavevő protestánsok éppúgy, mint a katolikusok, a családi nevelés hiányosságában központi kérdésként jelölték meg, „Nem csak a templomi istentiszteletbeli buzgóság hűlt, hanem a nép hajlékaiban is éneklés.

¹⁷ SZEGHY Ernő, 1944. 12—15.

¹⁸ Religio 1850. I. 137—139.

¹⁹ Katolikus Néplap 1858. 301. 302 (SZABÓ Imre: *A magyar köznép főbűnei*).

²⁰ Katolikus Néplap 1867. 85.

²¹ Religio 1868. II. 253 (ZÁDORI János: *A hit jelenkori akadályai*).

²² ZONGOR Endre, 1885. 14.

ima, asztal fölötti s betegérti könyörgések mind ritkábbak. Többször a haldokló minden vallásos készítés s lelki vigasztalás nélkül, rettegő kétségek közt vagy hitetlen önmegtagadással költözik ki az életből” — panasolja egy lelkész, mintegy visszhangozva az előbb idézett véleményekre.²³ A szülők a világi javak megszerzésével foglalkoznak, és gyermekeiket is erre nevelik, hangzik a visszatérő vélekedés.²⁴

VALLÁSOS NEVELÉS AZ ISKOLÁBAN

Eötvös József a katolikus autonómia ügyében SIMOR János hercegprímáshoz intézett nyílt levelében írja: „[. . .] tény, hogy főképp 'mi a népnevelést illeti, mi katolikusok, ámbár e célra fordítható alapjaink sokkal nagyobbak az evangélikusoknál, hátrább állunk.’ (Értsd: protestánsoknál! K. L.); „[. . .] a népnevelés körében tapasztalt hátramaradásunk, melyet bármennyire fájdalmas, el kell ismernünk, mi annival sajnosabb, minthogy e hátramaradás egyedül az egyházférfiaknak rovatik fel bűnül, kik a népoktatást kizárólag befolyásuk alatt tartják.”²⁵ Eötvös mondatai a vallástól elidegenülő katolikusokról szólnak, és vádolják az egyházi iskolákat az elégtelen nevelésért. Mivel a levél gondolatmenete a világiasodás problémakörét feszegeti, egyértelműen vonatkozik az iskolákban folyó vallásos nevelésre is. SIMOR erre a tételre kitérőleg válaszolt. Nyilván maga sem volt megelégedve a katolikus iskolák színvonalával, de hozzátette, hogy nem állnak hátrább más felekezeteknél.²⁶ Elképzelhető, hogy Eötvös mondanója nyomatékosságul fogalmazott élesebben, ugyanis a korabeli protestáns megnyilatkozások is az iskolák elégtelen színvonaláról szólnak. Különösen az alsófokú oktatásra sok a panasz.²⁷ Nincs megoldva a felügyelet. Gyakran változnak a tanítók.²⁸ Nem sokkal jobb a helyzet közép- és felsőfokon. A pesti egyetemen panaszkodnak a protestáns gimnáziumokból kikerülő hiányos felkészültsége miatt.²⁹ Viszont Eötvös igaza mellett szól, hogy a protestánsok iskolázottsága kedvezőbb volt a katolikusokénál. A Királyhágón innen egy gimnáziumi tanuló esett az evangélikusoknál 435 lélekre, a reformátusoknál 667-re, a katolikusoknál 803-ra, a görög katolikusoknál 1104-re. Hét évvel később, 1859-ben az evangélikusoknál már 397 lélekre, a reformátusoknál 517-re, a római katolikusoknál azonban még mindig 667-re, a görög katolikusoknál pedig növekvően 1187-re változtak ezek az arányszámok. Ugyanekkor az osztrák birodalomban 759 lélekre, Poroszországban 481 lélekre jutott egy gimnáziumi tanuló.³⁰

²³ SF 1858, 109, 113 (SIMON József: *Egyháziasság*).

²⁴ SF 1858, 188; PEIL 1859, 709—710 (ZABARI SZONTAGH Lajos: *Mi akadályozza a magyarhoni protestantizmusnak kellő és óhajtott felvirágzását?*).

²⁵ Religio 1867, II. 178—179.

²⁶ Religio 1867, II. 193—194.

²⁷ PEIL 1864, 2; SZEREMLEI Sámuel, 1874, 41, 42, 54.

²⁸ SF 1857, 776—777 (*Elmélet és élet. Árnyszerző a magyar ref. egyházmegyei életből*).

²⁹ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 54.

³⁰ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 40.

Megjegyzésre méltó — Eötvössel egyetértve —, hogy a protestánsok anyagi viszonyai számos különböző társadalmi okból befolyásoltan valóban szűkösebbek voltak. Ezenfelül állandóan viaskodtak az abszolút kormányzattal. Előbb autonómiájukat féltve elutasították, majd ha nem is testületileg, de sok esetben mégis rákényszerültek az állami támogatás elfogadására, egyidejűleg a beleszólás eltűrésébe.³¹

Ezek a kérdések, akár az Entwurf, akár az 1868-i népiskolai törvény körüli viták azonban már kívülesnek tanulmányunk tárgyán. Jóllehet az iskolák állami felügyelet alá kerülése a szekularizációs folyamat része, de önmagában is nagy figyelmet kívánó kérdés. Bennünket most a sokfelé ágazó iskolaügynek elsősorban az a vetülete érdekel, hogy mennyiben szolgálták az iskolák a valláshoz és az egyházhoz való kötődést. Ez pedig nem volt független, ahogy Eötvös is érzékelte, az általános oktatási problémáktól.

A katolikus iskolákban egyház- és vallásellenes nézeteket vallók is tanítottak. Az azonban, hogy a korabeli egyházi kritika számára melyek voltak ezek a katedrát kapó nézetek, forrásainkból nem derül ki.³² Van, ahol nem kötelező szentbeszédet hallgatni.³³ A protestánsok a vallásoktatás elégtelenségében látják a hibát. Unalmas és korszerűtlen. A tanítók mindemellett helyenként a tárgyhoz nem illően, pipázva és feltett kalappal énekeltetik és imádkoztatják a gyermekeket.³⁴ A protestáns lelkészek a korábbi gyakorlattól eltérően fokozatosan a tanítókra és a világi tanárookra hagyták a vallásoktatást. Sőt, racionális szellemben igyekeztek annak tartalmát is átalakítani.

Például a reformátusok a hosszú ideig tanított, de most egyszerre korszerűtlennek, a gyerekek számára érthetetlenül bonyolultnak tartott alaphitvallást, a Heidelbergi Kátét sok helyen kihagyták a tananyagból. Akadt, aki a gyerekek értelmi képességét a miatyánk iskolai megtanulásához is kevésnek vélte. Lassan elhagyták az olyan évszázados szokásokat, mint a gyerekek és fiatalok vasárnap délutáni templomi tanítását és kikérdezését (katekizációt). A vallástanítás pedig a vallástörténeti oktatás felé tolódott el.³⁵

EGYHÁZFEGYELEM ÉS EGYHÁZFENNTARTÁS

Az államhatalom támogatását nem élvező protestáns egyházakban a 17—18. sz.-ban rendkívüli összetartó erőnek bizonyult az egyházfegyelem szigorú betartása. Az erkölcsi kérdések nagy részében (házasságtörés, válás, civódások, részegeskedés, káromkodás, templomkerülés stb.) a fegyelmezés és büntetés

³¹ A korabeli hangulatot összefoglalóan személyes élményként írja le: SZEREMLEI Sámuel, 1874, 39—54.

³² Religio 1850, I. 145; Religio 1868, II. 254.

³³ Religio 1858, I. 314 (L. J. C.: *Mi az oka, hogy a jóra való papjelöltek száma fogy*).

³⁴ PEIL 1870, 520, 523 (SIMON Sámuel: *A vallástalanság okai*).

³⁵ *A magyar ref. egyház története*, 1949, 367—368.

kötelező érvényű alkalmazásával az egyházi vezetés kézben tartotta hívei magánéletét. E tekintetben azonban az 1770—1848 közötti időszak jelentős változást, lazulást hozott. Részint II. József rendelkezései korlátozták az egyházi bíraskodást, részint az egyházi vezetés is folyamatosan belátta, hogy a korábbi fegyelmezési eszközök korszerűtlenné váltak, szankciók helyett a lelkiismereti ráhatást kell alkalmazni.³⁶ Noha a közösség és a hagyomány ereje igen nagy volt, egyre gyérültek a különben már csak önként vállalható egyházkövetések, a megszégyenítő büntetést dorgálás és figyelmeztetés váltotta föl,³⁷ „Szeretet legyen az egyházi fenyíték alapja” — írták 1843-ban, éppen a még helyenként gyakorolt nyilvános peniteálás ellen.³⁸ 1850 után Magyarországon megszűnt a protestáns egyházfegyelmezés korábban hagyományos módja.³⁹ Habár fölvetődik, hogy az egyházi élet egyik központi kérdése a szükséges fegyelem hiánya, a valláserkölcsei nevelésén kívül minden más módot elvetendőnek tartanak.⁴⁰

Az egyházfegyelem lazulásával áll kapcsolatban az egyházfenntartói kötelezettségek elhanyagolása. A protestáns nemesek egyre soványabban patronálták az őseik által gondozásba vett egyházakat. De nem csak erről volt szó. A forradalom idején akadozni kezdtek a köznép által fizetett járulékok is. 1848 tavaszán egy evangélikus lelkész írja, hogy Zay Károly országos főfelügyelő forradalmi változásokat tudtul adó körlevelét vasárnap fölolvasta a templomban. Mindjárt másnap egy egyházkelésre érkező asszony azzal kopogtatott be hozzá, hogy hallotta, most már ilyen alkalmakkor nem kell fizetni semmit.⁴¹ A gömöri evangélikus iskolaegylet 1848. június 14-én tartott gyűlésének jegyzőkönyvében olvasható: „Tapasztalásból tudjuk, mi végtelenül megunta a köznép egyházi hivatalnokai fizetését, kivált ahol nagyon vitte azt a vallásos buzgóság, hihető, szívesen teljesítette e kedves kötelességét egykor, ma tehernek ismeri, melly alatt vállalai lankadoznak.”⁴² Jellemző, hogy Gyulán, 1851-ben, amidőn a tilalom után először tartanak egyházi gyűlést, a kiküldött királyi és polgári biztos nehezményezi, hogy más felekezetűek botránkozására a református egyház évek óta piacon vásárolja az úrvacsorai kenyeret, holott ennek adományozása régi szokás, és az egyháznak malma is van.⁴³

A különfajta egyházi illetékek, a párbér, papbér, kepe fizetésének elmaradása és akadozása országos jellegű volt.⁴⁴ Különösen sújtotta az amúgy is anyagi gondokkal küszködő, földbirtokkal alig rendelkező protestáns egyházközségeket,

³⁶ ILLYÉS Endre, 1941, 141—164.

³⁷ JÁVOR Katalin, 1971, 83—93; KÓSA László, 1979, 118—119.

³⁸ PEIL 1843, 62.

³⁹ ILLYÉS Endre, 1941, 173.

⁴⁰ PEIL 1864, 225, 226, 260.

⁴¹ PEIL 1848, 716—717.

⁴² PEIL 1848, 911—912.

⁴³ A gyulai ref. egyház presbiteri jegyzőkönyve II. k. 299—300. l. Református Egyház Levéltára Gyula.

⁴⁴ PEIL 1848, 1159, 1170; SZEREMLEI Sámuel, 1874, 38.

amelyek aztán az 1848. évi XX. törvénycikkben megígért állami segélyben bizakodtak. A római katolikus egyháznak is voltak szegény plébániái, de a tized elvesztése után is megmaradt hatalmas vagyona. A protestáns hívek ugyanekkor érthető módon vélhették, hogy az összes feudális szolgáltatásokkal együtt a saját egyház adományokból történő fenntartásának kötelezettsége is megszűnt.

A FELEKEZETHEZ VALÓ TARTOZÁS TUDATA

Vannak olyan jelenségek, amelyek egyházi érdekeket látszanak szolgálni, sőt vallási buzgóságnak tetszenek, végső soron azonban a vallási közömbösségben gyökereznek, mint például korszakunkban a felekezeteket egyesítő törekvések.

A római katolikusok és a protestánsok egyesülése csupán egyéni kezdeményezések szintjén merült fel. Katolikus részről kifejezetten a protestánsok „visszatéréséről” beszéltek, ami egyáltalán nem minősülhet szekularizációs tünetnek. A protestánsok viszont kölcsönös engedmények formájában képzeltek el ezt az eseményt. A katolikusokhoz közeledésüket több tényező befolyásolta, pl. az „egységes nemzeti vallás” létrehozása, esztétikai vagy érzelmi motívumok, amelyek azonban mind a konfesszionális tudat halványulására utalnak.⁴⁵ Ezek a törekvések jóval korszakunk előtt, az 1810-es években tetőztek. Sokkal inkább jellemző tárgyunk szempontjából a protestáns unió terve, amely a 18. sz. vége óta — legalább a közeledést fontolgatva — foglalkoztatta az evangélikus és a református egyházat, majd az 1840-es években heves sajtóvita, sőt hivatalos tanácskozások tárgyává lett. Az a kibontakozó liberális teológiai irány írta zászlajára jelszavát, amely a felekezeti különbségeket kifejező dogmatikát, szimbólumokat és hitvallásokat egyébként is másodlagos fontosságúaknak tartotta. A minta az 1817-ben királyi rendeletre létrejött poroszországi evangélikus-református unió volt. Magyarországon azonban csupán néhány közös intézmény (sajtó, főiskola) létesítéséig jutottak el. A konfesszionális tudat lanyhulására ugyancsak jellemző, hogy elsősorban nem hitvallási kérdések felvetődése, hanem a magyarosítástól tartó nemzeti szellemű szlovák evangélikus papság ellenállása hiúsította meg.⁴⁶

A vallásfelekezetek közeledésének kérdései nem kerültek ki az egyházak papi és világi vezetőinek köréből. A hívők tömegeihez nem jutottak el. Ezzel szemben az egyszerű egyháztagek is találkozhattak a szekularizáció másik pólusával, a terjedő szektákkal.

A rokon nézeteket valló nazarénusok és baptisták egyaránt az 1840-es évek második felében kezdtek téríteni Magyarországon. Terjedésüket, úgy látszik, egy időre visszavetette a szabadságharc, de a nazarénusok az 1850-es évek

⁴⁵ *A magyar ref. egyház története*, 1949, 320—323; HERMANN Egyed, 1973, 416—417.

⁴⁶ MÁRKUS Jenő, 1939, 28—30; *A magyar ref. egyház története*, 1949, 323—325; OTTLYK Ernő, 1965, 157—159.

derekától, a baptisták pedig 1873 után új erőre kaptak.⁴⁷ Sajátos, hogy a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban jórészt a városi lakosság körében gyökeret verő szekták magyarországi hívei néhány kisiparost kivéve a szegény-parasztból kerültek ki. A történelmi egyházak hamar fölfigyeltek működésükre. Nemcsak a protestánsok, akiknek soraiból elsősorban verbuválódtak a szektatagok, hanem a katolikusok is.⁴⁸

Az első protestáns reagálás jellemzően tükrözi a kor uralkodó liberális teológiai irányzatát, miszerint a szektatagokból hiányzik a vallás értelmi megközelítése, helyét az érzelem foglalja el, ami egyben a vallástalanság elleni védekezés is.⁴⁹ SZEREMLEI Sámuel, aki egy cikkében elsőként elemezte igényesen a szektásodás jelenségét, továbbvitte és kibontotta ezt a gondolatot: „A mi gyülekezeteinkben már igen régóta nem leng a vallásosság és egyháziasság ama friss szellője, mely egyedül képes compact társulatot növelni.” Nem csoda hát, hogy a bensőséges hitbuzgalmat áhító emberek oda mennek, ahol — a szektában — megtalálják, amit a történelmi egyház kebelében hiába keresnek. SZEREMLEI megfogalmazza a kérdésnek a szekularizálódással összefüggő oldalát is. A valláshoz való tartozás elerőtlenedése ez esetben nem közömbösséget, hanem erősebb kötődés utáni vágyat váltott ki. „Ily körülmények közt a hívők apostoli buzgalmú prófétáinak nem volt nehéz eltéríteni közülünk sokakat, kiket úgyis csak igen erőtlen külső kötelékek fűztek hozzánk, s kik lélekben tán soha sem voltak megnyerve egyházunknak.” Sőt észreveszi a szociális hátteret is, hiszen a nazarénusok a polgári és egyházi adó meg a katonáskodás mellőzését hirdetik, amiért „[. . .] ezer meg ezer szívben visszhangra találtak”. Miközben a pasztorizációs munka sokoldalú megjavítását ajánlja ellenszerűl, kifejti, hogy a „[. . .] lekipásztori működésnek ki kell terjeszkednie, amennyire lehetséges a társadalmi bajok megfigyelésére és orvoslására is.” SZEREMLEI meglehetősen sötét színekkel festi egyháza jövőjét, ha nem tud a nazarénizmusnak ellenállni. Ugyanakkor abban sem tagadja meg azt a teológiai irányt, amelyhez tartozott, hogy a történeti bevezetőben emlékeztet a minden időben jelentkező szektákra (eretnek mozgalmak). A mostani újabb hullám tehát nem szokatlan jelenség, és helyes föllépéssel vissza is lehet szorítani. Mint az általában liberális és ezért más világnézetekkel (felekezetekkel) türelmes, lelkiismereti és vallásszabadságot hirdető korabeli protestáns egyházpolitika, ő sem tartja célravezetőnek az erőszakos és adminisztratív intézkedéseket.⁵⁰

A valláshoz tartozás lazulása és a vallással összefonódott közösségi tudat elhalványulása az erdélyi reformátusok között a kisebb egyházközségek bomlását vonta maga után. Különösen Dél-Erdélyből és a Mezőségről érkeztek ilyen természetű jelzések, ahol a kisszámú magyarság jórészt református volt. „A

⁴⁷ SZEKERÉNYI Lajos Zsigmond, 1888, 46, 54—57; KISS Ferenc, 1942, 11—12; CSOHÁNY János, 1974, 38.

⁴⁸ PEIL 1858, 1219—1222; Religio 1863, II. 76—77, 92—93, 99—100.

⁴⁹ PEIL 1858, 1220.

⁵⁰ PEIL 1874, 873—880, 905—915 (SZEREMLEI Sámuel: *A hívő secta terjedésének okai és óvszerei a magyar protestáns egyházban*).

rongyos templom és házfedél, bomló templommennyezet, kormosságig füstös iskolafalak nem a legdúsabb pártolás jelei” — írták egy óraljaboldogfalvi (Hunyad m.) lelkész beiktatásáról.⁵¹ Többnyire a földbirtokosokat vádolják, akik különösen 1848 után többnyire megszüntették a kis lélekszámú egyházközsegek amúgy is szűkös patronálását. De az egyházi vezetés sem törődött kellően a szórványokkal. A hivek elszéledtek.⁵² A szabadságharcot követő húsz esztendőben részint a polgárháborús pusztítás következményeként az erdélyi református egyházkerületben teljesen megszűnt 18 anyaegyházközség. A filiák száma pedig 300-ról 415-re emelkedett.⁵³ A teljes képhez tartozik, hogy a belső szórványok elhanyagolása ellenére igyekeztek a külföldre vándorolt reformátusokra gondot fordítani. Elsősorban magyarországi támogatással, így jött létre és működött sok nehézség közepette az óromániai magyar református misszió, amelynek kétségtelen nemzeti gyökerű indítása mellett a korabeli Nyugat-Európából kiinduló tengerentúli protestáns missziók is például szolgáltak.⁵⁴

A LELKÉSZ SZEMÉLYE

A vallás iránti közömbösség terjedésének tüneteit az egyház legbelső körében, a papság soraiban is tapasztalni lehetett. Az okokat vizsgáló kritikai állásfoglalások részint a lelkési kar vallásosságának komolyságát és tartalmát vették szemügyre, részint és nagyobb figyelemmel a lelkipásztori munka hatékonyabbá tételének módozatait keresték. Bár — mint látni fogjuk — a papi tekintély süllyedéséről beszéltek, köztudott, hogy a papok korszakunk után még hosszú ideig a falusi és mezővárosi közösségek vezető és sok tekintetben irányadó személyiségei maradtak. Befolyásuk a népi kultúra alakulásának több területén a 20. sz. első felében is érvényesülhetett, így személyük a néprajzi kutatás érdeklődési területéhez tartozik.

A katolikusok a papképzés megjavítását vélték a legfontosabbnak. Csökkent a szemináriumokba jelentkezők száma, aminek okát mindenekelőtt — folytatva, mintegy visszhangozva a családi nevelés hiányainak számbavételét — a családi ájtatosság lanygulásában jelölték meg. Közrejátszott az is, hogy a tanulni és felemelkedni kívánók számára egyre több polgári pálya nyílt meg. Másfelől „a köznép és alsóosztályok” szegénysége gátolta a taníttatást. Továbbá az okok között szerepel a „korszellem”, amely az idézett cikkíró szerint nemcsak vallás- és egyházellenességével, hanem az „önérdek” és az anyagiasság hirdetésével is visszatartja az ifjakat attól, hogy a papneveldekbe jelentkezzenek. Pedig, teszi hozzá egyértelműen a papság tömegnevelői hatására utalva: „Lesznek-e a trónnak hú alattvalói, ha lelkiismeretes papjelölteket nem képezünk?” És

⁵¹ PEIL 1843, 413.

⁵² PEIL 1863, 201; PEIL 1863, 327.

⁵³ *A magyar ref. egyház története*, 1949, 351.

⁵⁴ A kérdés összefoglaló feldolgozása: SZABÓ Lajos, 1940.

kárhozzátja az egyházi középiskolákat is, amelyek nemhogy papi pályára, de tanulásra sem igen buzdítanak.⁵⁵

A Religio hasábjain 1850 körül hosszabb vita zajlott a katolikus papi szemináriumokról. A hozzászólók egyetértettek abban, hogy az oktatási és a tudományos színvonalat emelni szükséges, és a hitbuzgóságot el kell mélyíteni. A vitaindító írás egyenesen a tridenti zsinat idejéhez hasonlítja a papság és a papnevelés szelleme javításának égető szükségét. A növendékpapság egyháziatlan elveket szív magába a papnevelédekben, amelyek szelleme különben is világiás és ellenséges. Tanítson bár tíz egyházas érzelmű tanár, munkájuk eredményét egyetlen „szabadelvű reformer” képes lerontani — olvashatjuk.⁵⁶ A kispapok nem tanulnak meg rendesen imádkozni. Nem teljesítik és nem gyakorolják rendszeresen a vallási előírásokat (gyónás, áldozás, breviáriumolvasás).⁵⁷ Pedig a szemináriumoknak azt is pótolniuk kellene, amit a családi vallásos nevelés elhanyagolt, nem adott meg.⁵⁸

Egészen súlyos kritikával is lehet találkozni. „Az utóbbi időkben dühöngő korszellem valamint borzasztó pusztítást tön az egyházi élet legszentebb mélyeiben [...] Megtanított, hogy vannak az evangéliumok hirdetői szív nélkül; megtanított, hogy vannak szent lélek helynökei hit nélkül; megtanított, hogy vannak a nemzetek nagy apostolának utódai között egyesek Jézus Krisztus vérjegyei nélkül, megtanított végre, hogy vannak a Sion őrei közt az egyház szirtkövén sokan jellem nélkül.”⁵⁹ A papság tehát nem állt hivatása magaslatán. Most nem arról a tudott dologról van szó, hogy a 18. sz. végétől éltek Magyarországon katolikus papok, akik gyakran a hivatalos egyházi vezetéssel szemben a felvilágosodás híveinek vallották magukat. Majd később is akadtak, akik reformeszmék híveivé szegődtek. Korszakunkban már nem az irodalomban, a tudományokban, esetleg a politizálásban kitűnt néhány jeles papról van szó, hanem az alsópapság nagy százalékáról, sőt a felsópapság nem egy olyan tagjáról, akinek hitbuzgósága lankadó vagy világiás érdeklődése szembetetsző. Ezért tapasztalható, hogy az egyház oldaláról a korabeli nyilatkozatok a klérus egésze hivatástudatának emelését szorgalmazzák.⁶⁰ A belső egységet az egyházas szellem erősödésétől, a lelkigyakorlatok felújításától, az alsó- és a felsópapság közötti harmonikus kapcsolat kialakításától várják.⁶¹

Protestáns oldalon is észlelik a lelkési pálya körül sűrűsödő nehézségeket, de ezeket nem annyira a hitbuzgóság lankadásában, hanem mindenekelőtt a

⁵⁵ Religio 1858, I. 313—315 (LAKATOS György: *Egy pár szó a religio iránti közönyösségről*).

⁵⁶ Religio 1850, I. 68—69. A Religio 1850-es évfolyamának első részében a 38—42. és 44. számban terjedelmes cikksorozat foglalkozik a szemináriumokkal.

⁵⁷ Religio 1850, I. 207—209; Religio 1850, I. 307—308; Religio 1850, II. 49—53; SZEGHY Ernő, 1944, 93, 105; SALACZ Gábor, 1947. 272—273.

⁵⁸ Religio 1850, I. 305.

⁵⁹ Religio 1850, I. 305.

⁶⁰ Religio 1862, I. 41 (SÁNTHA Mihály: *Egyház, iskola, élet*); A Religio 1867-es évfolyamának második részében a 17., 18. és 20. számban cikksorozat található: *A papi hivatás fölismeréséről* címmel).

⁶¹ Religio 1861, I. 194.

lelkészek tekintélyének hanyatlásában fedezik fel. 1848 előtt a protestáns lelkész közjogi helyzetét, ismert okok miatt, alig lehet összehasonlítani a katolikuséval. Emellett sok helyen nagymértékben függött úri patrónusaitól. FÁY András elrettentő példát ír le gyermekkorából (18. sz. utolsó évtizede), miként alázták meg rokonai vendéglátó asztaluknál öreg falusi és udvari prédikátorukat.⁶² A patrónusi függés, ha gyöngült is, de más változatokban 1848 után sem veszett ki, mivel a protestáns egyházközségek továbbra is híveik adományából tartották fenn magukat. A már idézett TOLNAI Lajos rögzítette a korabeli jellemző jelenetet:

„— Hova, hova, páter? — szólt a kasznár úr orrán keresztül, csak félig fordulva a szegény pap felé, kinek ő egy pár véka búzával patrónusa.

Az öreg férfiú megállítja szekerét, s illő tisztelettel előadja jövetelének okát s célját.”⁶³

FÁY András a liberális protestáns egyházi irány zászlóbontását jelentő művében, az 1842-ben megjelent *Óra-mutató*-ban négy okát sorolja föl a papi tekintély süllyedésének.

Mindenekelőtt a vallásosság lanyhulását, amely a lelkészre is kihat. A szertartás, a prédikáció és az ima tartalma és stílusa nem korszerű. Nem szól a hívekhez. Második okként azt jelöli meg, hogy maguk a papok sem lépnek együtt az általános haladással. Már iskolai tanulmányaik során bizonyos fokig elszigetelődnek a világtól, később a parókia magánya ezt fokozza. Papos öltözködésük, „poros szokásaik”, a társasági élet hiánya jellemzi őket. Pedig — sóhajt föl — „hála az égnek”, elmúltak azok az idők, amidőn a protestáns világ „erőltetett szenteskedést és elkülönözést kívánt papjaitól”. A harmadik ok az egyházközségek szegénysége. Az egyház és iskolái helyzete a világiak jótékonyaságától függ. A református lelkészek régi kánoni tiltásokhoz igazodva kisegítő pénzkereső munkát nem vállalnak. (FÁY ellenpéldául az evangélikusokra hivatkozik, akik között ebben az időben már országos hírű kertészek és méhészek is akadnak.) Végül a lelkészek függő viszonya következik. Ide tartozik a fent említett lealázó „földesúri kegy” mellett a községi vezetéstől való függés is.⁶⁴

A FÁY könyve körül kialakult vitában aztán többször hangot kapott az a nézet, hogy a papság műveltségének, erkölcsének és anyagi javainak színvonalát egyaránt emelni kell.⁶⁵ Még gyakrabban előfordulnak ezek a gondolatok az 1860-as évek protestáns egyházi sajtójában. A megnyilatkozások azt tükrözik, hogy a felvetett kérdések egyházi körökben mindennapos viták tárgyát képezték.

„Talán egy pálya felől sem hallunk mostani, a vallás iránt különösen botrányos közönyt mutató korunkban annyi elfogult gyanúsító, oly félszeg, sőt lenéző vélemény nyilatkozatot, mint éppen a lelkészi pálya felől” — írja az egyik lelkész,

⁶² FÁY András, 1842, 139—140.

⁶³ TOLNAI Lajos, 1872, 46.

⁶⁴ FÁY András, 1842, 122—141.

⁶⁵ PEIL 1842, 235—238; PEIL 1843, 354—356.

miközben az eszményi lelkipásztort a jó szónokban, a tekintélyes községi vezetőben és a példás magaviseletű emberben látja.⁶⁶ Többen kifogásolják a társadalmi megbecsülés hiányát, amely úgy is jelentkezik, hogy régi tradícióként a lelkészutánpótlás túlnyomólag papi családokból, parasztokból, paraszti sorban élő egykori kismesekből, honoráciorokból kerül ki. A tehetősebbek már nem szánják fiaikat „[...] ingatagságnak kitett papi pályára [...]”⁶⁷

A VILÁGASODÁS OKAINAK ÉS ORVOSLÁSI LEHETŐSÉGEINEK KERESÉSE

Eddig is láttuk, hogy a vallástól és az egyháztól való távolodás jelenségének felismerése a lelkészek és az egyházhoz közel álló világiak számára egyszersemind az okok és a megoldás keresését is jelentette. Érdekes részletesebben szemrevételezni törekvéseiket, hiszen ezek vizsgálatunk számára közelebbről azt jelentik, hogy programokat készítettek a társadalom, azon belül elsősorban a néptömegek világnézetének formálására. Amíg azonban mind a katolikusok, mind a protestánsok egyetértettek abban, hogy a jelenség számukra veszélyes, addig arra a kérdésre, hogy melyek a kiváltó okok, és különösen arra, hogyan orvosolhatók, már eltérő választ adtak az egyházak, sőt, a protestánsok körén belül különböző vélemények alakultak ki.

Eötvös József már idézett nyílt levelében a katolikus egyházzal együttérezve, ügyei rendezéséért aggodva tette szóvá, hogy Magyarországon más felekezettel szemben nincs „katolikus közszellem”. Okát a katolikus hívek közönyösségében látta, amely azért alakult ki, mert a katolikus egyház kizárta ügyeinek intézéséből a világiakat. Eötvös terve szerint a létrehozandó katolikus autonómiában éppen ezért kellene a világi vezetésnek is helyet adni.⁶⁸

Ezzel szemben a katolikus papság egyértelműen a „korszellemben” jelölte meg a fő bajt. Jellemzőek SIMOR hercegprímás szavai, amelyek 1867 őszén, a Szent László Társulat esztergomi nagygyűlésén hangzottak el: „Naponkint vakmerőbben hirdettetnek azon istentelen tanok, melyek a katolikus egyház leigázása, a keresztény hitágazatok kigúnyolása, s minden valláserkölcsei elvek és érzelmek kiirtására vannak intézve...”⁶⁹

A korszellemmel megjelölt keret a korabeli fölfogásban azonban meglehetősen tág. Megtalálható benne a jog, a tudomány, a szabadság, a „népfölség” fogalmak körül — a magyarázók szerint — uralkodó zavar, illetőleg zavarkeltési törekvés.

⁶⁶ PEIL 1869, 1511—1515, 1548—1552 (CSENGEI Gusztáv: *Milyen legyen a jó lelkipásztor*).

⁶⁷ PEIL 1842, 431; SF 1857, 951—952 (SIMON József: *A protestáns lelkész átlása az egyházban*); PEIL 1863, 33—42 (CZÉKUS István: *Mely kellékeknek kell a protestáns lelkészben összpontosulni, hogy egyházát szellemileg és anyagilag felvirágoztathassa*); SF 1864, 637; PEIL 1868, 660—661 (FARKAS József: *Vész- s intőhangok a magyar protestáns papsághoz*); PEIL 1874, 357.

⁶⁸ Religio 1867, II. 193—194.

⁶⁹ Religio 1867, II. 218.

A kérdéskör kezelése a katolikus klérus tájékoztatását és tájékozódását szolgáló Religióban egészen addig, míg a harcos szellemű PALÁSTHY Pál át nem veszi a szerkesztését (1864) hátráló és védekező, de utóbb is fölbukkan ez a viselkedési mód. Van, aki a helyzetet a pogány római császárok idejéhez hasonlítja, amidőn hasonlóan „[...] szörnyű s általános volt a hitetlenség [...]” Egy másik szerző szerint a jelennél még a reformáció is kedvezőbb volt, mert akkor legalább hitről és vallásról vitatkoztak.⁷⁰ Különböző visszatérő a felvilágosodás korától ismert és továbbra is megtartott séma, amely minden egyházellenes baj okát a reformációban mint magának a felvilágosodásnak, majd a társadalmi forradalmaknak és a liberalizmusnak a szülőanyjában látja.⁷¹ Ebből a nézőpontból kárhozhatják a vallásszabadság és a vallási egyenlőség hatását, amely — szerintük — a vallás társadalomszabályozó erejének visszaszorulásához és egyidejűleg a társadalmi erkölcs romlásához vezetett.⁷² A hibáztatott korszak eredménye a káros divatok terjedése, amely falun-városon az öltözködési cifrázkodást, az evés-ivás kultuszát, az ünnepek (farsang, lakodalmak) mértéktelenségét fokozta.⁷³ Általános meg-megújuló panasz az anyagiasság, a „kéj- és haszonvágy” terjedése, az élvezetek hajszolásának elharapódzása.⁷⁴

Az anyagiasság térhódítását a protestánsok is hangsúlyozták.⁷⁵ Mint az egyházfenntartás kérdésénél utaltunk rá, súlyosan nyomasztotta őket az egyházközségek és a lelkészek szegénysége. A hívek évszázados hagyományos áldozatkészsége nemhogy növekedett volna, de apadt.⁷⁶

A katolikusok igen nagy energiával láttak hozzá, hogy a világiasodott közszellem ellenében kiépítsék védelmi vonalaikat. Az intézkedések java része az egyháznak az új, a tőkés társadalmi rendhez való illeszkedését szolgálta, a polgárosulás nyújtotta lehetőségekkel és eszközökkel kívánt élni. Ekkor még kizárólag szervezeti volt ez az illeszkedés. A hitelvek alakulásáról szó sem esett, sőt minden erővel a meglevő régiakat védték, mint azt többek közt két jelentős egyháztörténeti esemény is jelezte: a tiltott nézetek listája, a Syllabus kibocsátása (1864) és a pápai csalatkozhatatlanság dogmájának elfogadása (1870). A magyarországi római katolikus egyház szervezeti megerősödését a konkordátum megkötése (1855), a jezsuiták visszahozása és kollégiumaik megnyitása (1853-tól), a II. József által betiltott kongregációk följulása (1855-től), az első katolikus legényegylet (1856) és oltáregylet (1859) létrejötte, a szemináriumok folyamatos reformja, a Szent István Társulat élénk tevékenysége, a jozefinizmus hatásának eltüntetése és számos más hasonló esemény jelezte.⁷⁷

⁷⁰ Religio 1861, I. 185.

⁷¹ Religio 1849, 2; Religio 1849, 59; Religio 1850, I. 364; Religio 1861, I. 353—355; Religio 1861, II. 57; Religio 1862, II. 17.

⁷² Religio 1858, I. 324.

⁷³ Katolikus Néplap 1858, 5—6 (REMETE Péter: *Nem divat kell a népnek, de hit*): Katolikus Néplap, 1858, 113.

⁷⁴ Religio 1862, II. 121.

⁷⁵ Pl. PEIL 1858, 876—877; PEIL 1859, 709—711.

⁷⁶ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 54—58.

⁷⁷ Összefoglalóan: HERMANN Egyed, 1973, 436—437.

Külön figyelmet érdemel a sajtó, amely modern és hatékony eszköznek bizonyult az egyház kezében. Már 1848 előtt támogattak egy olyan politikai lapot, a Nemzeti Újságot, amelynek feladata kifejezetten az volt, hogy a hazai sajtóéletben a liberális ellenzéki közvéleménnyel szemben a katolikus egyházi szellemet és a katolikus érdekeket képviselje.⁷⁸ 1849 után pedig, amikor hosszabb ideig nehezen lehetett lapengedélyhez jutni, a katolikus érdekű sajtó igen hamar és a teológiai szaklaptól a néprajzi kutatás számára nem közömbös népújságig (Katolikus Néplap) terjedő változatos, széles skálán jelentkezett.⁷⁹

A protestánsok szintén törekedtek a polgári társadalmi rend lehetőségeivel élve megerősíteni magukat. 1858 után tíz éves hallgatás után ismét megjelent a liberális irányt képviselő Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, de sajtóéletük jóval szegényebb volt a katolikusokénál. Német minta után szervezték meg 1871-ben a Protestáns Egyletet, mely szintén a liberálisok zászlóvivője volt. Igyekeztek az anyagi helyzeten is segíteni egyházi közalap (domestica) létesítésével. Szakmai gyűlésekkel, pályázatokkal, teológiai vitákkal serkentették az egyházi élet élénkülését.⁸⁰

A hazai protestáns teológiában az 1840-es évektől három fő irány jelentkezett: a hagyományos vallásosságra támaszkodó, a vallásos és felekezeti tudatot ápoló, de visszaszoruló „ortodoxok”, a dinamikusan előretörő és hangadó „liberálisok”, végül a számban talán legnagyobb, de háttérben álló „közvetítők”, akik mindkét iránytól vettek át hittani elemeket.⁸¹ Ez a tagolódás eleve feltételezte, hogy a szekularizálódással szembeni állásfoglalás nem lesz egységes.

A protestánsok többsége nem kárhoztatta a katolikusok által elítélt „korszellemet”. Már csak azért sem, mert az a pápaság világi szerepét és a katolikus egyház monopolhelyzetét támadta, és a vallási egyenlőséget hirdette, ami közvetve vagy közvetlenül érdekeikkel egybevágott. Nem is helyezkedtek védekező állásba vele szemben, sőt igyekeztek ügyeik szolgálatában hasznosítani.

Mind a liberális, mind az ortodox irány egyetértett abban, hogy a vallástól és egyháztól való elhidegülés nagyrészt a teológiai racionalizmus számlájára írható.⁸² Az ortodox irány viszont a vallásos kegyesség alapján állva bírálta a racionalizmust, rendszerint úgy, hogy racionalistáknak nevezte a liberális teológusokat is. Minden vonalon a konfesszionális érzés megerősítését javasolták. Csupán egy példát ragadok ki, amely természeténél fogva befolyással lehetett a tömegek vallásos világának alakulására, a prédikációk ügyét.

„A sok »öntudat nélküli« prédikációs könyv, — ezekben elég gazdag a mi irodalmunk — bizonyosságot tesz arról, hogy az igehirdetők igen sovány kosztot tálnak elé hallgatóiknak. Hát az újabb időben kibocsátott »katekizmusok«! Egyet-kettőt kivéve hasonlóak a kipréselt citromhoz” — jegyezte meg a vallásos

⁷⁸ DEZSÉNYI Béla, 1941, 41—46.

⁷⁹ DEZSÉNYI Béla, 1943, 212—214; HERMANN Egyed, 1973, 440.

⁸⁰ MÁRKUS Jenő, 1939, 91—97, 101—110.

⁸¹ MÁRKUS Jenő, 1939, 26—39; OTTLYK Ernő, 1965, 165—168.

⁸² SF 1857, 242—243; SZEREMLEI Sámuel, 1874, 9, 36.

tudat fogyatkozásáról író egyik evangélikus lelkész.⁸³ A Sárospataki Füzetekben megrótták Szász Károlyt egy prédikációja miatt, amely nyomtatottan 23 sűrű oldalt tett ki. De nemcsak hosszú, hanem zsúfolva van bonyolult idézetekkel és filozófiai kifejezésekkel, amelyet a hallgatók nem érthetnek meg, pl. „Archimedes heurékája”; „Kant a maga kategorikus imperativusát egy impériumért nem adta volna.”⁸⁴

Egy másik szerző ugyancsak a Sárospataki Füzetekben dicséri az újabb egyházi beszédek retorikáját, de nem hallgatja el kételyeit sem. Van azokban pogány mitológia, idézet klasszikus szerzőktől, történelmi, földrajzi, természetrajzi utalás. „De nincs vallásosan érző szív melege, nincs bibliai erős hit s magasztos ihletettség, mely ellenállhatatlan erővel hat, emel s ragad. Bennük a hidegen okoskodó ész szól az észhez, mely hallgatók nagy részénél, kimívelve nem lévén, őket hidegen hagyja s untatja. Sokban az erkölcsan a természeti ész erénytana, a keresztyén hit zamatja nélkül. Nem lehet tagadni, hogy egyházi beszédeinkben valami hideg racionalizmus vonul át, úgy hogy azok nem keresztyén templomokban is bátran elmondhatók.” A továbbiakban azt is kifejti, hogy a racionalizmus nem tud lelki vigaszt nyújtani azoknak, akik igénylik, ezért néptelenedtek el a templomok. Végül megjegyzi, hogy mindez a német egyetemekről került Magyarországra, ahonnan külföldet járt ifjak korabeli német filozófiai munkákat olvasva tértek haza.⁸⁵

Ebből a nem élesen bíráló, inkább tényfeltáró idézetből példaszerűen kiderül, hogy az uralkodó liberális teológia a hívek hagyományos vallásos igényeit tudományos magyarázatokkal kívánta kielégíteni. Voltaképp a teológiai racionalizmus gyakorlatát követte, azzal a különbséggel, hogy az általa okozott hiányt többek közt éppen a kiváltó tényezőkkel, a tudomány bevonásával gondolta orvosolni. További erkölcsi fejtegetésekkel, ún. „morálteológiával” igyekezett pótolni, illetőleg fölélesztetni a vallásosságot. A korszerűség jegyében a vallásból vallástudományt formált.⁸⁶

Nem célunk a liberális protestáns teológia bemutatása és elemzése, csupán egyetlen olyan példa ismertetésére térünk ki, amely a liberális teológiai irány elképzelését sűrítetten tartalmazza.

A fentebb többször idézett, említett művében SZEREMLEI Sámuel korábban a legtöbb igénnyel igyekezett válaszolni a szekularizáció kérdéseire is. Elemzését a hazai társadalmi viszonyok kritikai vizsgálatával alapozta meg. Fő kiinduló tétele, hogy az „alsó néposztály”, a „köznép” műveltségi, ebből következően az erkölcsi (és vallás erkölcsi) viszonyai alacsony fokon állnak. Mint utaltunk rá, a történelmi középosztályról még sötétebb képet fest.⁸⁷ A társadalmi viszonyok romlását a forradalmi események, az abszolutizmus elnyomó rendszere, az

⁸³ PEIL 1865, 170.

⁸⁴ SF 1858, 188.

⁸⁵ SF 1858, 110.

⁸⁶ MÁRKUS Jenő, 1939, 40—54; *A magyar ref. egyház története*, 1949, 370—374.

⁸⁷ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 11—29.

egyházpolitikai harcok, az általános szegényedés, az ország gazdasági gyengesége egyaránt fokozták — írta SZEREMLEI.⁸⁸ A megoldást mindenekelőtt a műveltség emelésével képzelte el. Ezért kulcsszavai az oktatás és az ismeret, amin ő széles körű iskolai és iskolán kívüli népművelést értett. A műveltség emelkedő foka vélekedése szerint magával hozza az erkölcsi viszonyok tisztázódását. Mindebben az államtól az egyháznak nyújtott anyagi segítségnek éppúgy elengedhetetlen feladata van, mint a lelkesítő munka tartalommal való megtöltésének és az iskolák színvonala javításának.⁸⁹

SZEREMLEI — akár liberális lelkesítői — a lassú racionális evolúcióban hitt.⁹⁰ Tudatában volt, hogy egy folyamatot nem lehet megállítani és visszafordítani. Egyetlen ésszerű megoldás: újat kell keresni és adni az elavult régi vallásosság helyett. Végül azonban felfogásában racionalizmusa irracionálissá válik, mert a vallást mindenkor emberi szükségletnek tartva, ennek belátására épít. Elismeri a fejlődést, de nem veszi észre, hogy a teológiai racionalizmus által elindított folyamat éppen saját identitásától fosztotta meg a teológiát.⁹¹

Mindez nem von le abból, hogy SZEREMLEI elképzelései nem légből vett konstrukcióba, hanem szerves rendszerbe illeszkedtek. Kortársainak nagy része — különböző fokon — hasonlóan látta hivatásának betöltését. Így alakult ki a múlt század utolsó harmadában a kuturális és társadalmi egyesületeket szervező, gazdálkodó, politizáló és ezzel híveinek mind műveltségi állapotát, mind világnézetét befolyásoló protestáns lelkesítő alakja, ideáltípusa.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

Bár az egyháztól és vallástól való távolodás példái jóval korábbról, a 18. sz. második felétől közismertek, arról nem tudunk, hogy a tömegek közt széles körben terjedt volna. Az 1850-es évek elején az általunk bemutatott és tárgyalt folyamat annál inkább váratlan erősséggel jelentkezett.

A kutatás még adós annak földerítésével, vajon az 1848—49 hozta társadalmi változások az önkényuralom éveiben milyen reakciót váltottak ki a néptömegek mentalitásában, viselkedésében, művelődésbeli tájékozódásában. A kérdés súlyának szemléltetésére álljon itt egy nemrég napvilágot látott korabeli megjegyzés. GARZÓ Imre jeles hódmezővásárhelyi tanár, miután mint egykori honvédtisztet közkatonaként besorozták, és négy esztendő Olaszországban szolgált, így rögzítette megdöbbenő élményét: „El sem tudtam volna képzelni azt a változást, amelyet négy év után, az 1848—51-iki négy év után ugyanazon népnek gondolkodásában, életfelfogásában, magatartásában, egész lényegében

⁸⁸ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 30—58.

⁸⁹ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 77—113.

⁹⁰ MÁRKUS Jenő, 1939, 52—54.

⁹¹ SZEREMLEI Sámuel, 1874, 1—4, 74 skk.

megnyilatkozva láttam. A jobbágyságból való kivetkőzéssel járt ez, melyet az észnélküli osztrák elnyomás még erősített.”⁹²

A vallási közömbösség hirtelen felszínre törése és tömegmértűvé válása véleményünk szerint ebbe a képbe illeszkedik. Egyelőre kevés támpontunk szolgál idevonatkozólag, de feltehető, hogy bizonyos életmódváltozásnak is közre kellett játszania a templomok hirtelen kiürülésében. Talán a gyakran fölrótt anyagiasság szellemét erősítette, hogy a felszabadult jobbágyság és általában a feudális kötöttségektől mentesült lakosság előtt megcsillant a meggazdagodás reménye, s minden idejét igyekezett erre fordítani, vagy éppen a régi keretek eltűnése valamifajta létbizonytalanság érzését ültette el az emberek gondolkodásában. Több adat híján ez csupán feltevés. Háromszékből panaszolta egy lelkész, hogy midőn istentiszteletre hívogat, a parasztok azt felelik, nehezültek az életfeltételeik, s így sokasodott a munkájuk is, azért nem mennek.⁹³ Egy másik forrás arról szól, hogy a „hajdúk pálcájához” szokott néppel egyházfegyelem hiányában nehéz boldogulni.⁹⁴ Kétségtelen közrejátszhatott a vallástalanodás szembeötlő megnyilatkozásában, hogy az abszolutizmust a társadalom jelentős hányada mindvégig átmeneti állapotnak fogta föl, amelyben a régi rend intézményei többnyire már nem, az újé pedig még alig működtek. A lassan kikristályosodó orientációs pontok bizonyára zavart, tanácstalanságot okoztak a köznép tájékozódásában.⁹⁵

Az egymástól távol eső területeken jelentkező szekularizálódás azonban arra mutat, hogy a jelenség mélyebb gyökerű. Az általunk számba vettekén kívül másutt is tapasztalható. Mi elsősorban azokra a területekre fordítottuk figyelmünket, ahol a hagyományok átadása történhetett, valamint amelyek a családi és társadalmi nevelés színterei.

Azon az alapvető egyezésen, hogy a szekularizáció minden egyházat sújtott, különbségek mutatkoznak a katolikusok és a protestánsok között. A katolikusok elsősorban az egyháziasság, a protestánsok a vallásosság lanyhulását érzélik. Már ez a tényező is jelzi, hogy a protestánsok távolodása a hagyományos világnézettől nagyobb mérvű. A felekezetek közeledési kísérletei, de különösen a szekták terjedése tovább bizonyítja, hogy a protestánsok felekezeti azonosulása meggyengült. De ha nem is így lenne, a szektákhoz csatlakozóknak nem tudják nyújtani azt a bensőséges hitéletet, amivel a katolikus egyház kielégíti saját híveit. Az egyházfegyelem és az egyházfenntartás kérdései világszemléleti átértékelődést tükröző, sajátosan protestáns kérdések. A katolikus egyház mindennapos vallási előírásaiba és azok gyakorlatába építette be a fegyelmezést, míg az anyagi kérdések, mint utaltunk rá, a vagyoni helyzet függvényeként jelentkeztek. Figyelemre méltó, hogy az ugyancsak a világnézeti átértékelődéssel szorosan kapcsolatban álló családi, iskolai és templomi (a lelkipásztor személye)

⁹² GARZÓ Imre. 1978. 147.

⁹³ PEIL 1869, 170—171.

⁹⁴ PEIL 1862. 402.

⁹⁵ PEIL 1865, 225; SZEREMLEI Sámuel. 1874, 74—76.

nevelés kérdéseit mindegyik egyház megjavítandónak tartja. és sok tekintetben hasonlóan fogja föl. A jövő, a folytonosság állt vagy bukott ezek színvonalán.

Az egyházak megoldási kísérletei voltaképp a népi vallásosság megőrzésének — az új formák keresése esetén is —, valamilyen fokú konzerválásának kísérletei, ilyenformán a népi kultúra alakításának foghatók föl. A családi szokások befolyásolása elsőrendűen fontos ebben a körben, hiszen a kor embere hagyományosan a legtöbb indíttatást kapja innen. A kis közösségekben, különösen falun, ha nem is töretlenül, a pap személye hagyományos vezetőnek számít. Tekintélyénél fogva továbbra is arra számítanak, hogy közvetve vagy közvetlenül hatni fog hívei életére. Személyének tehát öntudatosan és kezdeményezően kell képviselnie az egyházat és a vallást. Különösen a katolikusoknál helyeznek súlyt a papképzés tartalmára és formájára egyaránt. Ilyenformán a papokon keresztül gyakorolt közvetett hatást részesítik előnyben, ami ugyan konzervatívabb módszer, de a családi szokások szemmel tartása esetén a kultúrát egészen közvetlenül is alakíthatja. A protestánsok több figyelmet szenteltek a köznép oktatásának, ennek színvonalát kívánták emelni. Az iskolákban korábban gyakorolt vallásos ájtatosságok mellett a liberális irányzatnak megfelelően előtérbe került a vallásitanítás, a vallásnak mint ismeretnek, magasabb fokon tudományos ismeretnek az oktatása.

Az, hogy mit tanítanak az iskolában és hogyan tanítanak, már nemcsak az egyszerű ember, túlnyomó részben szülei foglalkozásánál maradók kérdése, hanem bizonyos fokig az értelmiségé, ahogy az egyháziak fölfogásában jelentkezik a papi utánpótlás gondja is. A művelődésnek hangsúlyosabban vagy mérsékeltebben a vallás és egyház iránti érzelmek lanyhulásáról folytatott viták homlokterébe való kerülése azt jelenti, hogy az egyházak egy, a felvilágosodás eszmeköréből örökölt tétel, a tömegek nevelhetősége, megjavítása gondolatát kívánták alkalmazni programjaikban.

Más oldalról véleményünk szerint a vallástól és az egyháztól való távolodás jelensége is végső soron a felvilágosodástól elindult folyamat jelentkezése. Arról van szó, hogy egy nagy szellemi áramlat jelentős késéssel érezteti hatását a társadalom legszélesebb tömegeinek magatartásában, kulturális és világnézeti tájékozódásában. Nem tételes jelentkezésről van szó tehát, hanem életérzésbeli és viselkedési változásokról, amelyek a legegyszerűbb emberek személyes, szűk világában, körében mutatkoznak meg.

Dolgozatunk elején utaltunk arra, hogy a polgárosulás világnézeti háttérét kutatva jutottunk tárgyunkhoz.

Az egyháztól és a vallástól való távolodás az általunk vizsgált területek többségében egészen konkrétan egybeesik a feudalizmustól való távolodással. A családi szokások változása, a régiek kikopása, a hagyományos keretek bomlása a család vallásos életében éppúgy ide tartozik, mint a feudális kényszernek érzett egyházfenntartói járulék fizetésének elhanyagolása. Az egyházfenntartás és az egyházfegyelem kérdései a vallásosságnak kifejezetten a feudális arculatát mutatták a hívek felé. Ebbe a sorba tartozik a rendszeres és sűrű templomba járás

kötelezettségének hanyagolása. A papi pálya vonzásának csökkenése, majd a lelkészi tekintély hanyatlása is pontosan beleilleszkedik a képbe.

A protestáns egyház híveinek körében mindezek a folyamatok mélyebben és nagyobb sodrással jelentkeztek. A 18. sz. végétől a talajt előkészítették a teológiai racionalizmus évtizedei.⁹⁶ A liberális irányzat pedig, mint láttuk, inkább táplálta, mint gátolta azt. A katolikus egyház sem volt mentes a felvilágosodás hatásától és a liberalizmustól sem, de erős nemzetközi kapcsolata, a korszak ultramontanizmusa és a protestánsoknál mélyebb vallásos hagyományai ebben a korban többnyire fékeztek a szekularizálódást, közömbösülést.

Ismételten emlékeztetni kell arra, hogy a 19. sz. derekán a világiasodás ellenére alapjában vallásos maradt a társadalom. Az egyház pedig új, a korábbi gyakorlathoz viszonyítva modern tevékenységi formákat talált. Majd a század vége felé a politikai liberalizmus alkonyával mind a katolikus, mind a protestáns egyházakban új és más, már fenntartás nélkül polgári irányok nyertek tért. Ezek nyomon követése azonban teljes egészében kívül esik dolgozatunk tárgyán.

Bizonyos azonban, hogy az általunk bemutatott folyamat nem múlt el nyomtalanul. Az 1930-as évek magyarországi falukutatása és az ezzel párhuzamosan induló, megszakításokkal napjainkig tartó hazai vallásos népeletvizsgálatok változatos képet rajzoltak a magyarországi parasztság vallásos világnézetéről.

A római katolikusokat folklórral nagyon gazdagon átítatott színes és archaikus népi vallásosság jellemzi. Példaként említjük, hogy az ünnepek sokrétűségéről és mély kulturális gyökeréről szólnak BÁLINT Sándor könyvei.⁹⁷ A népi ájtatosság formáit mutatják be ugyancsak BÁLINT Sándor gondozásában OROSZ István „szeptember” életrajza,⁹⁸ valamint BÁRTH János tanulmánya a hajósi búcsúról.⁹⁹ ERDÉLYI Zsuzsanna kiterjedt gyűjtései bizonyítják, hogy a bensőséges vallásossághoz kapcsolódó népi imádságokat szinte kizárólag a római katolikusok tartották fenn.¹⁰⁰

Ezzel szemben a protestánsok vallásossága polgárosultabb, a katolikusokhoz viszonyítva egyszerű, puritán. A folklór majdnem teljesen hiányzik belőle. FÉL Edit és HOFER Tamás patriarkálisan és visszafogottan kegyes református közösséget (Átány),¹⁰¹ KARDOS László erősen szektásodott evangélikus falut mutat be, ahol a hitbuzgó híveknek a történeti egyház már alig nyújt keretet (Bakonycsernye).¹⁰² TÁLASI István rideg és racionális református vallási fölfogást vázol (Kiskunság).¹⁰³ Hasonló képet ad BALOGH István a debreceni reformátu-

⁹⁶ FIZÉLY Ödön, 1918; RÉVÉSZ Imre, 1925, 55—56: *A magyar ref. egyház története*, 1949, 318—320.

⁹⁷ BÁLINT Sándor 1973; BÁLINT Sándor, 1977.

⁹⁸ OROSZ István, 1942.

⁹⁹ BÁRTH János, 1979.

¹⁰⁰ ERDÉLYI Zsuzsanna, 1974.

¹⁰¹ FÉL, E.—HOFER, T., 1969, 302—306.

¹⁰² KARDOS László, 1969.

¹⁰³ TÁLASI István, 1977, 280—284.

sokról.¹⁰⁴ A MÁRKUS Mihály által megfigyelt szlovák evangélikusok vallásosságában jelentős a racionális elem, de jelen van a pietista hagyomány is (Nyíregyháza).¹⁰⁵

Ez a néhány példa sejteti, hogy a népi vallásosság eltérő megnyilvánulásai különböző történeti fejlődés révén jöttek létre. A jelenlegi kutatási eredmények még nem elégségesek a múlt századi állapot és a 20. sz.-i néprajzi vizsgálat közvetlen összekapcsolására. Azonban megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a legutóbbi vallásszociológiai vizsgálatok eredményei, mely szerint a valláshoz való tartozás bevallásának aránya ma nagyobb a katolikusok, mint a protestánsok körében, jelentős mértékben az általunk bemutatott korszakhoz nyúlnak vissza.¹⁰⁶ Ugyanígy feltehetőleg köze lehet a vallástól és az egyháztól való távolodás múlt századi meghatározottságainak a magyar néprajzban utalásszerűen emlegetett, de közelebbről nem kutatott katolikus és protestáns kulturális és mentalitásbeli eltéréseknek is. Ezeknek föltárása és elemzése a jövő feladata.

•

¹⁰⁴ BALOGH István, 1947, 69—75.

¹⁰⁵ MÁRKUS Mihály, 1943, 237—264.

¹⁰⁶ TOMKA Miklós, 1977a, 534; 1977b.

BÁLINT Sándor

1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és külföldi hagyományvilágából.* Bp.1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából.* I—II. Bp.

BALOGH István

1947 *Civisek társadalma.* Debrecen.

BÁRTH János

1979 *Az illancsi tanyák népének hajósi búcsújárása.* In: Népi kultúra — népi társadalom. XI—XII. 59—118. Bp.

CSOHÁNY János

1974 *A puritán paraszti közösség válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában.* Theológiai Szemle 36—39.

DEZSÉNYI Béla

1941 *Nemzeti Újság 1840—1848. Nyolc év egy konzervatív hirlap életéből.* Kny. a Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1940—41. évi kötetéből. Bp.1943 *A magyar katolikus sajtó. Fejlődéstörténeti vázlat.* Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1942—43, 200—223. Bp.

ERDÉLYI Zsuzsanna

1974 *Hegyet hágék, lőtőt lépék... (Archaikus népi imádságok).* Kaposvár.

FÁY András

1842 *Óra-mutató. Jóakarató hitfeleinek mutogatja: —.* Pest.

FÉL, E.—HOFER, T.

1969 *Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village.* Chicago.

FIZÉLY Ödön

1918 *A magyar racionalizmus. A magyar racionalista teológia.* Theológiai Szaklap és Könyvújság 97—108, 129—140, 193—207, 255—285.

GARZÓ Imre

1978 *Életem és abból merített gondolatok.* Bp.

HERMANN Egyed

1973 *A katolikus egyház története Magyarországon.* München.

ILLYÉS Endre

1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban. XVI—XIX. század.* Debrecen.

JÁVOR Katalin

1971 *Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai.* In: Népi kultúra—népi társadalom. V—VI. 71—103.

KARDOS László

1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban.* Bp.

KELETI Károly

1871 *Hazánk és népe.* Pest.

KISS Ferenc

1942 *Magyar parasztproféták.* Bp.

KÓSA László

1979 *Erkölcsei kihágások és büntetésük Gyulán a 19. század első felében.* Békési Élet 118—125.*A magyar ref. egyház története*1949 *A magyar református egyház története.* Szerk.: BÍBÓ Sándor és SZILÁGYI István. Bp.

MÁRKUS Jenő

1939 *A liberális szellem a református egyházban.* (A magyar református liberális teológia.) Pápa.

- MÁRKUS Mihály
1943 *A bokortanyák népe*. Bp.
- OROSZ István
1942 *Egy magyar szentember — önéletrajza*. Kiadta BÁLINT Sándor. Bp.
- OTTLYK Ernő
1965 *Hűség Istenhez és népünkhöz egyházunk történetében*. Bp.
- RÉVÉSZ Imre
1925 *A magyarországi protestantizmus történelme*. Bp.
- SALACZ Gábor
1947 *A magyar katolikus egyház helyzete az 1867-iki kiegyezéskor*. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1944—46, 268—279. Bp.
- SZABÓ Lajos
1940 *Czelder Márton működése a moldva-oláhországi első magyar misszióban*. Debrecen.
- SZEBERÉNYI Lajos Zsigmond
1888 *Nazarenizmus*. Nagybecskerek.
- SZEGHY Ernő
1944 *Emlékeim*. Bp.
- SZEREMLEI Sámuel
1874 *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Bp.
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*. Bp.
- TOLNAI Lajos
1872 *Az urak*. Pest.
- TOMKA Miklós
1977a *A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon*. Világosság 235—238.
1977b *A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés*. Szociológia 522—536.
- VÉCSEY J. Aurél
1930 *A legújabb kor egyháztörténete dióhéjban 1800—1930*. Bp.
- ZONGOR Endre
1885 *A büki ágost. hitv. ev. gyülekezet története*. Sopron.

BOCCACCIO-NOVELLÁK SZÉKI FOLKLORIZÁCIÓJA

Filep Istvánné Győri Klára néhány BOCCACCIO-novellát először mint tíz-tizenegyes kislány hallott, 1910 táján, melyeket apja, Győri Mihály meseként mondott el a gyermekeknek, azokat, amelyekben nem talált semmi „kivetnivalót”. Adatközlőnk néhány év múlva maga is hozzájutott a BOCCACCIO-kötethez, és elolvasta — állítása szerint — mind a száz novellát.¹ 1918 táján kezdi el maga is mesélni őket az asszonyfonóban, majd 1920-tól — több mint negyven éven át — szinte napjainkig a felszegi leányfonóban.

Azok a BOCCACCIO-novellák, amelyek forrásul szolgáltak a mesemondók számára, különböző sorsra jutottak a széki népköltészetben. Némelyek szürke, vázszerű torzóká silányultak, mások már beilleszkedtek a mesemondó hagyományos repertoárjába, ismét mások belekerültek a széki népköltészet áramkörébe.

I. E néhány bevezető sor után vegyük számba most már a változatokat, egybevetve a forrásul szolgáló BOCCACCIO-novellákkal. Az áttekinthetőség miatt a változatokat a folklORIZÁCIÓ szempontjából szintekre osztottam. Eszerint az I—3. variánst a folklORIZÁCIÓN kívül rekedtnek minősítettem, mivel torzóként maradtak meg a mesemondó repertoárjában. A folklORIZÁCIÓBAN viszont I—III. szintet különböztettem meg aszerint, hogy a mesemondó által alkotott egyéni darab mennyire viseli magán a népköltészet jegyeit.

Mire ad lehetőséget a BOCCACCIO-témák széki változatainak elemzése?

a) Vizsgálatra érdemes elsősorban a szelekció mikéntje. Hogyan lehetséges, hogy a mesemondó, aki bevallása szerint MIKSZÁTH-, JÓKAI- és MÓRICZ Zsigmond-műveket is olvasott, éppen a BOCCACCIO-novellákat tartotta továbbmesélhetőnek? S e témákból is csak néhányat választott ki tudatosan a repertoárjába! Mennyiben játszik ebbe bele az asszociáció: az olvasott darabok saját valóságélményéhez, bizonyos élethelyzetekhez, más népi elbeszélésekhez való hasonlósága, kötődése?

¹ Feltevésünk szerint az 1910-ben, Brassóban megjelent teljes kiadású BOCCACCIO-kötetről van szó. Adatközlőnk szerint bátyja abban az évben hozta a könyvet egy brassói tisztól, akinél tisztiszolga volt. Adatközlőnk azt állítja, hogy mind a százat olvasta.

A Boccaccio-novellák széki változatainak táblázata²

Sor-szám	A folklorizáció szintje	Címe Győri Kláránál	Műfaj	Boccaccio-novella
1.	Nem folklori- zálódott	Az aranyserleg	torzóban maradt történet	IV. nap, 1. novella
2.		A bazsalikom		
3.		Rosztat álmodtam		
4.	I. szint	A takácsné	novellisztikus mese	IV. nap, 8. novella
5.		Gellért napja		
6.		Papot szeretett		
7.		Gilisztaűzés		
8.		Istenemre megtalálom		
9.		A fülemüle		
10.		Márton		
11.		A pap gatyája		
12.		Nem akar büntölni		
13.		Alibek		
14.		Megburjázott a csizmadia		
15.	II. szint	A részeg ember felesége	tréfás mese	VII. nap, 4. novella
16.		A türelmes feleség		
17.		Az eltaszított feleség		
18.	III. szint	Tük-tak	novellisztikus mese	VII. nap, 2. novella
19.		Libászhátnék		
20.		Büntessen meg		
21.		Szúrd a fenekit		
			tréfa	IV. nap, a szerző önvédelme
			tréfa	II. nap, 10. novella
			tréfa	III. nap, 1. novella

² Az elemzés során a széki változatokra a táblázat sorszáma szerint utalunk, a Boccaccio-szövegekkel való egybevetéshez I. Boccaccio, 1964. — E mesék bejegyzésére nézve I. Nagy Olga, 1975, függelékben, Győri Klára mesemondó repertoárjában.

b) Az elemzés során kínálkozik az a lehetőség is, hogy felismerjük azokat a tényezőket, amelyek miatt a BOCCACCIO-témákból egyesek kívül rekedtek, mások meg teljesen átplántálódtak a népmesekincsbe.

c) Milyen része van ebben a hallgatóságnak, amely azáltal szelektál, hogy viszolyogva, illetve lelkesen fogadja a mesemondó javaslatait?

d) Megvizsgálandó az egyéniség alkotó szerepe is a sikeres átplántálásban.

2. Táblázatunk első három változatát a folklorizáción kívül rekedtnek minősítettük, mivel a mesemondó ama kísérlete, hogy repertoárjába illeszthesse, csődöt mondott. Miről állapíthatjuk ezt meg? Rendkívüli vázlatossággal elmondott, néhány szavas elbeszéléstörödékek ezek. Megkülönböztetendők tehát a többiek-től, amelyek, noha vázlatosak (I. szint), de végig elmondott, kerek történetek, bizonyítva azt, hogy a mesemondó már beleillesztette repertoárjába. E törödékeket azonban nem szívesen, csupán kérésemre mesélte el, sűrű mentegetőzés közben.

Érdemes tehát megvizsgálunk azokat a tényezőket, amelyek miatt nem voltak képesek a szelekció legelemibb próbáját sem kiállani. Legelső észrevételünk: a mesék rendkívül tragikus kimenetelűek. Témájuk azonos: a fiatalok a szülők kegyetlenségének áldozataivá válnak. Hogy lássuk, miről is van szó, közöljük a három változat irodalmi forrását úgy, ahogyan azt rövid tartalmi kivonatokban a nagy reneszánsz szerző elbeszéli.

Első változatunk: „Tancredi, Salerno fejedelme, megöli leányának szerelmét, s annak szívét aranyserlegben elküldi leányának, ki is méregitalt önt arra, az italt megissza, s ekképpen meghal.”³

Második széki változatunk BOCCACCIO-megfelelője: „Lisabetta bátyjai megölik annak kedvesét: ki is megjelenik a leánynak álmában, s megmutatja néki, hol vagy on eltemetve. A leány titokban kiássa annak fejét, s valamely bazsalikom-cserépbe helyezi; ott zokog felette álló óra hosszat minden áldott nap, mígnem bátyjai elveszik tőle, s akkor a leány kevés idő múltán meghal bánatában.”⁴

Harmadik változatunk: „Andreuola szereti Gabriottót, elmondja néki álomlátását, az viszont elmondja a leánynak a magáét; Egyszerre csak meghal a leánynak karjaiban; miközben pedig a holttestemet a leány és cselédje annak házába viszik, elfogják őket a poroszlók; a leány elmondja, mi történt: a városbíró erőszakot akar elkövetni rajta, de a leány ellenszegül; atyja megtudja, hogy hol van, s minekutána ártatlansága kiderül, kiszabadítja; a leány azonban semmi áron nem akar tovább a világban maradni, és apácának áll.”⁵

a) Győri Klára repertoárjában több olyan „igaz történet” is van, amelyben a be nem teljesült szerelem vagy az egymástól elszakított szerelmesek fojtott drámája bontakozik ki. Egyik történetében például apja szerelmeséről beszél, aki máshoz megy férjhez, sőt gyermekei lesznek, de valósággal „elszárad” bánatában. Apjának szerelmese halála miatt érzett bánatát megrázó lélektani realitással

³ BOCCACCIO, 1964, 501.

⁴ BOCCACCIO, 1964, 530.

⁵ BOCCACCIO, 1964, 533.

ábrázolja. Témájuknál fogva tehát a novellák nem alkalmatlanok arra, hogy egy modern népi prózakészletbe bekerüljenek. A folklorizáción kívül rekedés okát tehát másutt kell keresnünk.

b) Talán közelebb járunk a kérdés megértéséhez, ha abból indulunk ki, hogy az emberi tudat sajátos mechanizmusa az, hogy kizárja, megszüri mindazokat az elemeket, amelyeket a maga „értelmi-logikai rácsán átszűrni” képtelen, miként erre HANKISS mint a modern lélektan „közismert tételére” is utal.⁶ Ezt látszik megerősíteni a mesemondó is, aki kérésre válaszolván elmondotta, hogy alig kétszer-háromszor mesélte őket, „mivel annyi furcsaság volt bennük, amitől még meg is irtóztak. A levágott fejet cserépbe teszik, aztán fődét rá, meg bazsalikomot belé. . .” (2.) „Aztán az a másik is az aranyserleggel, az is borzasztotta őket, mert itt is az apa kivágta a szeretője szivét s a leány mérget ivott róla. . .” (1.) És így tovább.

c) Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon ezek a borzalmas elemek riasztották volna-e el a hallgatót attól, hogy az egész témát (témákat) elfogadja? Hiszen miként közismert, a népi tudat mondákban, boszorkánytörténetekben, lidérechistóriákban stb. vállalja a legborzalmasabb elemeket is. E borzalom jelképpé kristályosodó elemei szívósan fennmaradtak. Igen ám, csak hogy ezek a mondák is talán éppen azért rekedtek meg a művészi szint periferiáján, mert nem sikerült olyan struktúrába szerveződniök, amelyekben a rettenet szülte fantázia elemek már nem a nyers félelemet, hanem a félelem legyőzése általi „védelmet”, azt a pszichológiai egyensúlyt is biztosítják, amely az antropológia és etnológia tanúságai szerint minden művészi alkotás legfőbb lényege. Utaljunk itt HANKISS nyomán Gilbert DURAND-ra, aki szerint „az emberi tudat, az emberi képzelet egyetlen vagy legfőbb célja az, hogy a pusztulás, a halál, az elmúlás félelme ellen megvédje, és a velük szembeni küzdelem megvívásához szükséges energiákkal töltsse fel az embert”.⁷

Ha e meghatározás az irodalom rendeltetését illetően megkérdőjelezhető is, a népmese mindenkorai lényegét igen jól kifejezi.

Sőt, e szerepét a népmese a legteljesebben s a legnagyobb sikerrel vállalja is. Nos a BOCCACCIO-novellák, amelyekről szó lesz, a félúton állnak meg, felidéznek a borzalmat, de nem találnak rá orvoslást.

d) Az is lehetséges, hogy a népi tudat viszolygást érez a szerelem, általában az indulatok eme féktelen fellángolása iránt. Érdekházasság miatti csendes dráma, elfojtott tragikus érzések bizonyára lappanganak a mélyben, de a köztudat megbélyegzi, kiveti magából az ilyen féktelenül gonosz attitűdöt, mint amely megvetendő és alávaló. Ebben a felfogásban részt kér a paraszti ember közösségileg determinált életérzése is, hogy ti. az ember nem engedheti meg magának azt, ami nagyon elüt a megszokottól. A fiatalok drámája, akik nem lehetnek egymáséi, eltörpül mellett a „magasabb rendű érdekelttség” mellett, amely szerint az egyén nem számít. A lét alapja és értelme s egyben célja a család,

⁶ HANKISS Elemér, 1970, 31.

⁷ HANKISS Elemér, 1970, 77.

a jövő továbbépülése. Ez indokokban nem nehéz felismerni a természeti, ösztönös hozzáállást, mely a végső célt, a fajfenntartást szolgálja.

Másfelől a paraszti visszafogottság megköveteli a szenvedélyek leküzdését. A közösség valósággal terrorisztikus önkénnyel örködik, s nem engedi meg a kirívó, eltérő, rendhagyó szenvedély megnyilatkozását: ezt elítéli és megbélyegzi.⁸

3. Ha előzőekben nagyjából számba vettük azokat tényezőket, amelyek az olvasott anyag folklorizációja elé akadályokat gördíthetnek, most tekintsük át azokat a feltételeket, amelyek épp ellenkezőleg hatnak, azaz megkönnyítik azt.

Több tényező is közrejátszhat abban, hogy a hallott, illetve olvasott idegen anyag befogadásra találjon. Ezek között említsük meg: *a)* ha a téma azonos vagy rokon hangzásúnak tűnik; *b)* ha alapvető, s így az ismerttel rokonítható élethelyzetet fejez ki; *c)* ha azonos vagy rokon a népi látás-, *d)* illetve tolmácsolásmóddal.

Eme általános és alapvető tényezők persze jelentkezhetnek egyedül vagy többbedmagukkal is, eszerint a folklorizáció több vagy kevesebb sikerrel járhat, alacsonyabb vagy magasabb szintet érhet el.

E számba vett tényezők csupán lehetőségek a folklorizáció számára. Lássuk, hogyan valósulnak meg az alkotó egyén és a befogadó közösség aktív közreműködése szerint.

a) Kezdjük talán a legelső szinten jelentkező *A takácsné* című novellával, mert kitűnően szemléltetheti a témaazonosság jelentőségét a folklorizáció szempontjából. Ez a novella szintén tragikus színezetű, miként az előbb elemzettek, de a széki folklórban azonos témát közvetít.

Hogy hasonlóságukat lemérhessék, közöljük a BOCCACCIO-novella tartalmi kivonatát és a *Kádár Kata* című, BN, 721* típusú képletét.

A Boccaccio-novella kivonatos tartalma

„Girolamo szereti Salvestrát. Girolamo anyjának unszolására Párizsba megyen; mikor visszatér, megtudja, hogy Salvestra férjhez ment. Titokban behatol annak házába, és ottan mellette meghal; annak utána elviszik valamely templomba, hol is holtteste mellett Silvestra meghal.”⁹

Kádár Kata (BN, 721) címe és képlete*

A) „Előkelő családból származó férfi alacsony származású leányt akar nőül venni; ezt a férfi szülei nem engedik.
B) A leány megöli magát vagy megölik; a fiú is öngyilkos lesz.”¹⁰

Tehát az egymástól elválasztott szerelmesek szerelmi bánatukban halnak meg.

Közöltem a téma boccaccioi és „népmesei variánsát” azért, hogy a mi változatunk helyét megtaláljuk. Noha közvetlen forrásul a BOCCACCIO-féle

⁸ NAGY Olga, 1974a, 110.

⁹ BOCCACCIO, 1964, 543.

¹⁰ BERZE NAGY János, 1957, II 37

olvasmányélményt tekinthetjük, potenciálisan számításba jöhet a nagyon mély nyomokat hagyó *Kádár Kata*-téma is, amely esetleg közös töről fakad a BOCCACCIO-novellával. A befogadandó mű sorsa mindig döntő módon függ attól, hogy milyen „talajba” hullik. Pontosabban, mit talál az emlékezetben. Milyen gondolatokhoz, képzetekhez kötődhet, sőt mivel kerülhet egybe. Nyilvánvaló, nem lehetett közömbös a széki hallgatónak, hogy e téma nem hangzott idegenül számára, hanem rokontémát hallott ki belőle.

Ahhoz azonban, hogy a kérdést megközelíthessük, lássuk az azonos téma kétféle: boccaccioí, vagyis novellisztikus és mesei megoldása közötti közös, illetve eltérő vonásokat.

Közös vonások

- a) mindkét témában a nagyúri góg választja el a szerelmeseket;
- b) mindkettőben a hősök szerelmi bánatukban halnak meg.

Eltérő vonások

a Boccaccio-témában:

a Kádár Kata című mesetípusban:

a) a szerelmesek elválása után a leány férjhez megy b) visszajövetelkor a fiú meghal, majd koporsójánál a lány is	— a leány megöli magát (vagy őt ölik meg) — a fiú megöli magát

Nem felejtethetjük el, hogy a *Kádár Kata* népmesetípus a tündérmesék típusához tartozik, ezért a reális környezet- és társadalomrajz csupán előzmény, amely belesimul az irracionálisba. Nem idegen tőle a fantasztikum, a csoda: a szerelmesek sírján virág nő ki, és az elválaszthatatlanság jelképeként összeölelkeznek. Ez a sajátos és szokatlan „happy end” mesei, hogy a halottak mégsem támadnak fel, az az erős balladai hatásnak tudható be. Mindezek az elemek a plusz c epizód hozzájárulásával valósulnak meg. Ez az epizód azonban még más mondai-mesei elemekben is bővelkedik: az anya gonoszságában szinte mitikus alakká nőve, a halottakat még poraikban is zaklatja, kiássa s újra temeti őket; esetleg a tetemükön nőtt virágot szakítja le gyűlöletében.

Néhány idekívánczó következtetés: a) a holttetemekből kinövő és összeölelkező virágok: a halottak átka. Mindezek — noha mesei lehetőségek — balladás szinten maradtak meg, tragikus kicsengéssel. b) A széki BOCCACCIO-változat nem kerülhetett a *Kádár Kata* mesetípusba, nemcsak az olvasmányélmény miatt, hanem mert a széki közösség mai tudatállapotához a racionalisztikus beállítottság közelebb állott.

De miért maradt meg a folklorizáció legalsó szintjén? A *takácsné* című széki elbeszélés műfajilag nem tudott beleilleszkedni a hagyományos darabok közé: ui. nem novellamese (ennek mindig „happy endes” megoldása van!), de nem is vált tréfás mesévé. Ellenkezőleg, e kettő között foglal helyet. Szomorú végű

novellamesének nevezhetjük.¹¹ A műfaji rokonság, azonosság nem utolsó szempont egy olvasmány befogadásánál a folklorizáció szempontjából. Itt a téma nem volt idegen, de teljes értékű népi elbeszéléssé műfajilag hibrid volta miatt nem válhatott. Így maradt meg ezen a szinten, viszont nem rekedt kívül a folklorizáción, mint a többi tragikus témájú Boccaccio-novella.

4. Amikor a mesemondó Győri Klárát afelől faggattam, hogy miért nem mesélnek a fonóban tündérmeséket, lekicsinylését úgy fejezte ki: „Már nem hisszük, hogy úgy volt...” Majd hozzátette: „Átmentünk valami regényesebbet, amit inkább hihetünk... meg aztán azt szeretik, amiben sok huncutkodás, összebúvás van.”

BOCCACCIO témái közül éppen az élvvágyó asszonyok témája az, amely kitűnően szolgálhatta ez utóbbi igényt: a „huncutkodást, összebúvást”. Ha tehát az alábbiakban olyan BOCCACCIO-novellák széki változatairól szólunk, amelyeknek ez a témája, feltétlenül tekintetbe kell vennünk ez utóbbi fontos igényt. De szem előtt kell tartanunk azt a tényt is, hogy Győri Klára mesemondói pályafutását az asszonyfonóban kezdte. Fontos szempont: az asszonyok magukra maradvá, leplezetlenül kompenzálják magukat saját elrontott házasságukért (hiszen még mesemondónk fiatal korában a szerelem nem játszott szerepet a házasságoknál, és rendszerint a szülők tervezték a házasságot!), másfelől pedig a kielégítetlen asszonyi vágyak bátrabban fogalmazódtak meg. Amikor tehát olyan asszonyokról hallottak, akik élvezték a szerelem tiltott gyümölcsét, saját tiltott vágyaikat élték ki.

E témák BOCCACCIONÁL is vidám kimenetelű novellák, gyilkos szatírái a korabeli erkölcsöknek, az álszentségnek és a képmutatásnak, de egyben vaskos népi tréfák.

A széki repertoárban a tréfa célpontja, persze cseppet sem szatirikus éllel, a csalafinta és élnivágyó asszony lesz. Nem lehetetlen, hogy az azonos témák a férfimesélők száján más sorsa jutnak, hiszen tolmácsolásukban nagy szerepe van a mesemondó hozzáállásának, kommentárjainak, indoklásainak stb. Tény az, hogy Klári néni előadásában ezek mind „asszonypártoló” tréfák, tegyük hozzá: BOCCACCIO szellemében.

A *csalafinta asszony témája* (5., 6., 7. variáns) igen kedvelt volt, különösen az asszonyok körében, akik szívesen kacagtak a pórul járt férjen. Adatközlőnk repertoárjában húsz olyan úgynevezett „igaz történetet” jegyeztem fel, amelyek széki csalafinta asszonyokról s bizonyos széki pórul járt férjeiről mondanak el mulattató históriákat. Az élvvágyó nőkön, lányokon (9., 10., 11., 12. és 13. variáns) is szívesen kuncog nemcsak a széki asszony és leány, de a széki legény is. Így míg az előbbi téma főleg az asszonyfonókban, az utóbbi a leányfonókban is

¹¹ ERDÉSZ Sándor Ámi Lajos meséi nyomán, akinek több meséjében is tragikus befejezés van, ezt a magyar népmesekincs egyik specifikus vonásának tartja (ERDÉSZ Sándor, 1968, 86). Szerintem „rendhagyóságnak”, a műfaj fellazulásának tekinthetjük. Ha van ui. a mesének mint műfajnak „örök” vonása, amely a mese műfaji „sine qua nonjának” tekinthető, akkor éppen a happy end az.

nagy tetszésre talált. Ezek azonban beleplántálódva a széki mesekincsbe, igen lényeges változáson mentek át.

Összegezve azokat a lényeges különbségeket, amelyek az olvasmányélményt jelentő BOCCACCIO-novellák és a széki repertoárban ennek változatai között fennállnak, a következőket mondhatjuk:

a) Elmaradt a cselekmény novellisztikus bonyolítása, a novellisztikus részletezés, a kitérő. Csupán az egyszálú cselekmény mozzanatai maradnak meg, s ezek is leegyszerűsítve. A legény például (itt minden különösebb részletező leírás hiányzik) egyszerűen feljut az erkélyre a leányhoz (9. variáns); a leleményes menyecskehez a széki tréfás mesékben sokkal egyszerűbb bejutni, mint a BOCCACCIO-novellában (csak eltol egy ajtót, és már ott is van, 8. variáns). Nincs szükség arra, hogy a szerető nagy akadályok legyőzése árán, a háztetőn át jusson be, mint az eredeti BOCCACCIO-megfelelőjében (6. variáns). A fiatal menyecske minden érdekesebb kaland nélkül jut el a kalózkapitányhoz (12. variáns). A széki tréfás mesében (8. variáns) csak a férj becsapásának mozzanata maradt meg, a novellisztikus kalandsorozat kiesett.

b) Az eredeti BOCCACCIO-novella hagyományos tréfás mesévé vált, amelyben az egyszálú cselekmény tömören és kitérők nélkül halad a kifejlés, a tréfás mesei csattanó felé. Ugyancsak a tréfás mesének megfelelően, a gyakori párbeszéddek segítik elő a mese tömörségét.

c) Legfontosabb változáson maguk a szereplők estek át. A BOCCACCIO-novellák városi polgárai, polgárasszonyai, nemes urai — akik bizonyos olaszországi városban éltek, s akiknek személyéről, vagyoni állapotáról, baráti köréről, szomszédságáról stb. a nagy novellaíró olyan sokat mond (hiszen ez is a novellisztikus ábrázolás fontos eszköze) — mindinkább átalakulnak parasztasszonyokká, menyecskékké, parasztlegényekké és -lányokká. Győri Klára meséiben a hősöknek csak nagy ritkán van nevük. És milyen nevük? A mesemondó BOCCACCIO Massettóját Mártonra változtatja (10. variáns). A többi szereplő: a pap, a kőműves, a napszámos vagy csak a „szegény ember”, akinek a felesége fon, hogy jobban megéljenek.

Am a mesemondó nem tüntethette el mindig a szereplők eredetére vonatkozó társadalmi jegyeket, így *A fülemüle* (9.) szereplője megmaradt úri leánynak, aki erkélyen alszik, de már viselkedésében, minden gesztusában teljesen paraszti módra cselekszik. Ugyanúgy a nemes ifjú is, aki úgy jár „vizitába” a leányhoz — a szeretőjéhez —, ahogy bármelyik, széki legény szokott.

Így az eredeti novellák hősei mesei típusokká válnak. Amikor a mesemondót már nem köti az olvasott szöveg idegenszerűsége, hogy képes az elmondott szövegeket a falu, a hagyományos anyag alakjaival benépesíteni, ezzel már bizonyos mértékben elmosta szövegeinek irodalmi nyomait.

A mesehallgató közösség is szerephez jutott ebben az átalakító munkában: nemcsak azáltal, hogy igényelte, értette ezeket a meséket, hanem azáltal is, hogy a tapasztalt mesemondó „lereagálva” azt a hatást, amelyet elért az egyes darabok elmesélésével, minden újabb elmesélésekor a közösség ízlése, tetszése szerint mondta el újra és újra.

Amikor a közösség szerepét hangsúlyozzuk, ugyanakkor mesemondónkat is dicsérjük, aki kiválóan megfelelt a közösség eme kívánalmainak, és a műfajilag elűtő darabokat úgy tudta továbbadni, hogy azok beleágyazódhattak a hagyományos repertoárba.¹²

5. A következőkben azokkal a mesetémákkal foglalkozunk, amelyek elérték a folklorizáció II. szintjét. Ezek részben tréfás mesévé: *A részeg ember felesége* (15.)¹³ részben pedig novellamesévé váltak: *A türelmes feleség* (16.)¹⁴ és *Az eltaszított feleség* (17.). Mindhárom teljes értékű darabja a széki repertoárnak, semmi idegen jegyet nem visel magán, bár nem azonos szinten plántálódott át a mesemondó repertoárjába.

Melyek azok a tényezők, amelyeket ezt elősegítették?

a) Nem vitás, a teljes népivé válásban elsőrendű szerepet az a tény játszott, hogy a mesemondót már nem kötötte írásbeli szöveg, a BOCCACCIO-hatás áttételesen jelentkezett. Miként Győri Klára vallomásából kiderült, ezeket ő maga is apjától hallotta gyermekkorában. Az apja még a század elején olvasta. Hogy a mesemondó e darabokat nem tekintette olvasmányélménynek, azt bizonyítja az is, hogy ezeket mondta el legelőször (1958-ban), azok között a mesék között, amelyeket „hallott”. Mikor gyűjtés közben ráismertem BOCCACCIO-eredetükre, figyelmeztettem őt, hogy elhallgatta ezek eredetét. Erre ő azt válaszolta: „Ezeket édesapámtól hallottam.” Arra a kérdésemre, hogy amikor olvasta később a BOCCACCIO-kötetet, fellelte-e ezek eredetét is, azt felelte: „Igen, reájöttem, hogy azok csak BOCCACCIO-ból valók, de azért az enyim mégis olyan más volt, s én csakis úgy meséltem el, ahogy apámtól hallottam.”

Íme, mit jelent az, ha a mesemondót a már olvasott szöveg nem gátolja meg abban, hogy az ismert forráshoz ragaszkodjék. Jól tudjuk, hogy még a legalkotóbb típusú mesemondóknál is az írás bizonyos gátlásokat okoz, amit csak egyes mesemondók és csak tudatosan tudnak leküzdeni, amikor az írásbeli nyomokat végképpen el akarják tüntetni. Ám a szóbeliségben törvényszerű az, hogy a mesemondó már a hallás pillanatában a maga módján receptáljon, mert a szó elröpül, a további mesélésnél mind több és több saját jegyet ad hozzá. Ebben

¹² Általában folklorizálódottnak szokás tekinteni az olyan darabot, amelynek kimutatható „közösségi” elterjedtsége. Ezt a kategorikus megfogalmazást azonban megkérdőjelezi a gyűjtés esetlegessége, valamint a szóbeliség rohamos háttérbe szorulása. Másfelől pedig a valamikori közösségi termék mindinkább az egyéniség birtokába ment át. Az egyéniségkutatás eredményeinek tudomásulvétele azonban arra figyelmeztet, hogy egy sokat mesélt egyéni darabban meglássuk — ha közvetve is — a közösség jegyeit is. L. még BANÓ István, 1944, 31, ahol ezt mondja: „Ha tehetsége [ti. a mesemondónak] a mesékhez jobban idomul, még az új dolgai is a hagyomány szellemében születnek meg...” és tovább: „...A népmese elmondója előtt... az a tudatos munka áll, hogy épkézláb mesét mondjon el, de lehetőleg úgy, ahogy azt a többiek is tudják...”

¹³ Tréfás mese, nemzetközi vándormotívum, a nemzetközi mesekatalógusban 1377. sz. típus. Nemzetközi elterjedtségére nézve l. AARNE, A.—THOMPSON, S., 1961, 409. Eszerint a típust nemzetközileg 8 variáns képviseli.

¹⁴ A 887-es típuszám alatt bejegyzett novellamesére nézve l. AARNE, A.—THOMPSON, S., 1961, 303. A típust 55 variáns képviseli. amelyekből a dán és cseh mutat fel nagyobb arányszámot: előbbi 11, utóbbi 5 variánssal.

az emlékezés hézagossága és az azt pótoló törekvés éppen úgy szerepet kap, mint a hasonlóságon vagy ellentéteken alapuló asszociációs tendencia.

b) Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy e meséket már Győri Mihály is megkülönböztette a többtől, hiszen ezeket nemcsak mesélte, hanem mint továbbtanulásra érdemeseket, „tanította” gyermekének. A többit, miként mesemondónk vallja, inkább olvasta könyvből, miközben őt aludni küldte. Tehát már megtörtént az első szelekció. S az is bizonyos, hogy nem véletlenül, hiszen mindhárom a nemzetközi mesekincs darabja, tehát már BOCCACCIONÁL is folklórhíletésű. Persze BOCCACCIO után jó félezered évvel már nehéz megállapítani, hogy mi az, ami a szájhagyományban évezredek óta benne volt és mi az, ami BOCCACCIO nyomán került vissza; s bár nem könnyű kikövetkeztetni, mégis feltételezni lehet, hogy a jól felismerhető, közkedvelt népi motívumok valószínűen BOCCACCIO novelláin keresztül jutottak e típusba vissza. Az sincs kizárva, hogy BOCCACCIO csak véglegesítette és a legmagasabb szintre hozta mindazt, amit maga is szájhagyományban vagy pedig már írásbeli forrásokból ismerhetett.

Az a tény viszont, hogy e típusokat a nemzetközi mesekatalógusok nyilvántartják, de teljességgel hiányoznak a magyar (BERZE NAGY) mesekatalógusból, továbbá, hogy esetünkön kívül mind ez ideig nem kerültek elő Széken sem, azt látszanak igazolni, amit adatközlőnkől már ismerünk, hogy ti. a széki repertoárba ezek a mesék BOCCACCIO útján kerültek be. Tehát azzal az érdekes jelenséggel állunk szembe, hogy az eredetileg népi darab irodalmivá válik, hogy aztán újra visszavándoroljon egy másik népi közösséghez.

Mivel ezek a BOCCACCIO-novellák maguk is népi eredetű, tréfás mesék voltak, a népi alkotónak nem volt szüksége arra, hogy változtasson rajtuk, elfogadhatta őket úgy, ahogy kapta: csak meghonosította a vándortémákat — a maga színeibe öltöztetve; helyi, széki mesévé alakította.

6. Az említett három téma tehát folklorizálódott, tegyük hozzá azonban, hogy nem azonos módon, és mesemondónk sem egyformán viszonyul hozzájuk.

Elsőként beszéljünk *A részeg ember felesége* című tréfás meséről (15.), amely majdnem hű mása BOCCACCIO novellájának, mégis a legtökéletesebb széki tréfás mesének és a mesemondó egyik legsikerültebb darabjának mondhatjuk.

Ennek több oka is van: a) e téma egészében és egyes részleteiben is valóságos paraszti élethelyzet-lehetőségeket tartalmaz. Gondoljunk a szinte tréfás mesei (és nem novellisztikus!) miliőre, illetve arra, hogy a cselekmény és bonyodalom egy akármilyen (de inkább paraszti) családban zajlik le, és nincs egy bizonyos korhoz kötve, bármikor megtörténhet. A tolmácsolásban pedig az egészséges népi humor és látásmód érvényesül.

Miről is van szó? Íme a BOCCACCIO által megadott tartalmi kivonat:

„Tofano egy éjszaka kizárja a házból feleségét, ki is mivel semmi rimánkodás árán nem tud bejutni, úgy tesz, mintha a kútba vetné magát, de csak egy nagy követ dob bele. Tofano kijön a házból és odaszalad, mire az asszony besurran a házba, kizárja az urát, és nagy nyelveléssel lepocskondiázza.”¹⁵

¹⁵ BOCCACCIO, 1964, 676.

Miként a vázlatból is kitűnik, a hallgató ezt a történetet egy akármikori paraszti élethelyzetnek foghatja fel. BOCCACCIO hősének van ugyan neve: Tofano, de más egyebet nem tudunk róla; nem polgár, nem előkelő úr stb. Feleségéről a nevéen kívül — monna Ghita — szintén csak annyi értesülésünk van, hogy „gyönyörű asszony” volt, és éppen olyan csapodár és csalfa, mint akármelyik gyönyörű és ügyes parasztasszony lehet.

S hogy mennyire nem érezhette idegennek ezt a témát sem mesemondónk, sem az apja — úgyszólván semmit sem változtatott rajta —, azt fényesen illusztrálja az a tény, hogy Győri Klára visszaemlékezésében¹⁶ egy majdnem azonos esetet ír le úgy, mint ami vele történt meg. Persze az előzmények mások, és saját magáról lévén szó, az asszonyi csapodárságot sem vállalja. Férje „oktalan” féltékenységének ecsetelésére viszont annál kevésbé sajnálja a szót. Ő ui. átment a szomszédba (férje tudtával), hogy felfűzzön valami gyöngyöt, amit a kisebbik leánya szétszórt. Később járt az idő, mire hazaért, és férje nem engedte be, hanem szinte ugyanazokkal a szavakkal szidalmazta, amelyekkel BOCCACCIO vagy a széki tréfás mesebeli férj az asszonyát. Csak persze a vég más: Győri Klára kénytelen hazamenni apjához, s az ügyes kúthistória már nem sikeredik. Ezért a happy end is elmarad.

b) A mesemondó szabadon, gátlásmentesen csillogtatja meg alkotó, improvizáló készségét. Hagyományos mesei fordulatokat használ, hagyományos módon beszélteti alakjait; tehetségének és személyiségének megfelelő ajándékozó kedvvel színezi ki a helyzeteket. Milyen részletesen kidolgozott például a részegség motívuma vagy a férfi és a nő szócsatája, vagy az asszony csalafintasága, aki mézesmázos szavakkal akarja rávenni férjét az ivásra. A mesemondó a részegség motívumát tovább élvezi, színezi. A férj — ez már nincs benne az eredeti BOCCACCIO-novellában! — bezáratja magát egész napra a templomba, hogy éber maradhasson. (Ebben PETŐFI *A helység kalapácsából* kölcsönzött motívumra ismerünk.) Milyen realisztikusan részletezett annak leírása, ahogy a férj megjátssza a részegest. Ráérős szóbőszéggel mutatja be az asszony és a férfi ravaszságát, hogy a másikat kijátssza. A rokonok, a szomszédok csődülete a veszekedő házaspár körül ízig-vérig falusi életkép:

„Egy asszonynak a férje nagyon részeges volt. Ha elment reggel, csak este került haza jó részegen. De olyan áldott, jó felesége volt, hogy ezért soha nem haragudott, sőt elővette az otthon tartott kicsi jó mézes pálinkáját, s még abból is kínálgatta. Az ember meg szégyenkezve ment, botladozva haza:

— Ej, kicsi feleség, részeg vagyok!

Azt mondja a feleség reá:

— Nem baj lelke, az a miénk, amit megesszünk, megiszunk! Fogja kend lelke, még az üveg, igyék kend még!

Jó kedvet mutatott neki.”

Már az előzőekben is megfigyelhettük a finom iróniát, ahogyan az asszony csalfaságát kommentálja: „áldott jó feleség”, aki még külön kínálgatja a férjét a

¹⁶ GYŐRI Klára, 1975, 153.

jó „mézes pálinkából”. Ezután rátér az asszony igazi indokának a megismertetésére. De itt is gunyoros; maga megy el a legényhez, hogy „már még ne is fáradjon el a szegény legény odáig”.

A következő szemelvényben a jóízű és édes párbeszédet leshetjük meg. Valódi életkép ez is:

„Áldott jó Isten, el van veszve. Reájöttek a csínjára, reájöttek az ő turpisságára! Há most mit tudjon csinálni? Beszölt csendesen, hogy:

— Hallja kend, nyissa ki kend az ajtót!

— Eridj, menj, disznó, hol eddig jártál.

— Nyissa kend ki, mert csak a szomszédban voltam. Nyissa kend ki az ajtót.

— Nem nyitom biz én! Alig várom a reggelt, hogy elmenjek apádhoz, hogy megmondjam, milyen drága leányt növelt.

— Nyissa kend ki az ajtót, mert itt a kút, éppen itt előttem az udvaron s beleugrok, s csak kendet zárják el, hogy kend lökött beléje.

— Nem bánom én, csinálj amit akarsz. Ide be nem jössz, ha így tettél velem.”

Ugyanakkor meg kell csodálnunk azt a leplezetlen és nyílt hozzáállást, ahogyan a mesemondó a csapodár asszonyt felmenti, s jóízűen nevet a felsült férjen. Ez a teljesen BOCCACCIO szellemének megfelelő happy end „fekszik” mesemondóknak, aki miként erre már rámutattam, az asszonnyal való teljes együttérzés jegyében immár nemcsak BOCCACCIO, de ön maga vélekedését mondja ki:

„A nagy kiabálásra előjönnek a szomszédok:

— Mit csinál kend? Menjen kend be, feküdjék kend le, s aludja ki kend a részegségét.

— Hát bizony egy cseppet sem vagyok részeg! . . . Reggelfelé már elment a híre az asszony szüleikhez, fiútestvéreikhez[. .]

Nekifogtak, úgy elpáholták a felesége testvérei, úgy megpuhult, hogy azután lehetett biza tőle akár bü, akár bá, mert ő a világon semmire semmit nem szólt. Menni hagyott mindent, hogy nehogy még kikapjon. Itt a vége.”

7. Mi, a legfőbb bizonyítéka annak, hogy a folklorizáció szempontjából nemcsak a folklórihletés a döntő, hanem emellett éppen olyan fontos az is, hogy mennyit forgatták, mesélték, milyen a mesemondó(k) hozzáállása az adott témához? Erre legjobb példa *Az eltaszított feleség* (17.), amelynek sorsa a széki repertoárban külön figyelmet érdemel. E téma is nagyon elterjedt nemzetközileg, az AARNE—THOMPSON-mesekatalógusban 891. típuszám alatt szintén bejegyzett. Szinte klasszikusan népmesei bonyodalmakban bővelkedik. Ha mégis inkább egy magas szintű folklorizációs lehetőség maradt, annak szerintem az lehet az oka, hogy mesemondónk apja túl bonyolultnak tarthatta a továbbmesélésre, emiatt aztán nem is gyakran mesélte. Ha mesélte volna, akkor már megtörténhetett volna az a redukció, amely minden szövegben mindig végbemegy: a mesemondó saját tapasztalata, élményvilága, motívumkészlete stb. szerint „redukálja”, egyszerűsíti a szöveget, hogy később a maga módján újra bonyolíthassa. Éppen ezért a novellamesét, amit máskülönben mesemondónk igen jóízűen mond el maga is (hiszen sem a téma, sem a műfaji idegenség ebben nem gátolta), csak azért

nem emelte a legmagasabb szintre, mert ebben nem segítette már az apai, az elsőfokú folklorizáció. Íme a téma:

A férj elúzi a feleségét; a feleségnek pedig nagy és kitartó küzdelem árán kell visszanyernie a maga boldogságát férje oldalán. Itt a feleség rendkívül ügyes, talpraesett. E motívumban felismerhető az *Okos leány* (AaTh. 875. c. típus), amelyben a leány éles eszével kerül fölénybe.

E téma több olyan motívumot is magában foglaló, amelyek külön-külön közkedvelt népi témák vagy tématöredékek. Így pl. az, hogy a gróf eltaszított felesége saját férjével úgy hál, hogy amaz másnak tudja, és így csikarja ki gyűrűjét, amivel később bizonyítani tud, Győri Klára repertoárjában *Régi jó komámasszonyok* címen mint jóízű széki tréfa szerepel, olyannyira helyi színekkel, hogy így külön nem is tipologizálható.

Ugyancsak számtalan mesetípus motívuma, hogy a lány meggyógyítja a királyt, amiért is az megígéri annak kezét, akit szeret. Például éppen Győri Klára repertoárjában is, csak hogy nem leány, hanem fiú nyeri el így a királyleány kezét.

Mégis e téma széki repertoárjának azért nem olyan sikerült darabja, mivel a BOCCACCIO-novella túl bonyolult meseszövésszerű, és ezért a mesemondó nem szívesen mesélte (vagy talán közönsége nem óhajtotta hallani), így a mesestruktúra nem egyszerűsödhetett le a gyakori mesélés által.

A mesék menet közben, sokszori mesélés által kapják meg letisztultabb szerkezetüket. Megint más kérdés, hogy a mesemondó a maga tetszése szerint tovább bonyolítja őket, de már a maga ízlése szerint.

8. *A türelmes feleség* (16.) szép novellamese. Témája: egy magas rangú úr szegény rendű lányt vesz el, akinek egyetlen erénye a türelem. A grófi férj kegyetlen próbát állatt ki feleségével: gyermekeit egymás után elviteti, mintha megöletné, majd sok év múlva az asszonyt azzal úzi el, hogy elválik, s más feleséget vesz el. Valójában saját lányát hozatja el. Amikor a feleség ezt a próbát is kiállotta, akkor következik a megnyugtató happy end.¹⁷

Nincs terünk itt annak megvilágítására, hogy e téma miért olyan hamis és erőltetett. Inkább azt nézzük meg, hogy a széki hallgató egy ilyen, szinte abszurd gőgöt miért érezhet mégis valamiképpen közelinek.

E téma nem tartalmaz túl bonyolult cselekményt, hanem egy olyan konfliktust, amelyben a rangos és gőgös férfi teljes kiszolgáltatottságban tartja az asszonyt, aki amellet, hogy feleség, még szegény rendű is. Ez nem tűnhetett

¹⁷ Az 1678-as téma a nemzetközi népmese-katalógus nyilvántartása szerint (AARNE, A — THOMPSON, S., 1961, 475) 60 variánssal szerepel, különösen az északi, északnyugati országokban. Ezek közül kiemelkedően sok variánssal jelentkezik például az ír mesekincs, 28 variánssal, a litván 5, a francia 2 stb. De Amerikából 6 francia és 6 angol variáns bizonyítja a téma nagyon széles nemzetközi elterjedtségét s egyben népi voltát. Vö. BOLTE, J. — POLIVKA, G., 1930, 248: BOCCACCIO novelláiról szólva utal Hauvetter-re, mondván: "... etwa 50 Novellen mündlicher und örtlicher Überlieferung. ..." BOCCACCIO IX. 5., X. 9., II. 9., X. 10. és X. 4. novelláiról kimutatja népi eredetüket. Vö. még ezzel kapcsolatosan: GYÖRGY Lajos (1934, 5) a 65. sz. anekdota jegyzetében rámutat arra, hogy BOCCACCIO VI. 4. novellája Naszreddin 75. tréfáján alapszik. Vö. még: KATONA Lajos, 1891, 13. BOCCACCIO VI. 4-ről és VI. 10-ről kimutatja, hogy Naszreddin tréfái.

idegenszerűnek a mesemondó számára, és lehetőséget adott egy akármilyen férfi—női konfliktusra, amelyben az asszonyi kiszolgáltatottság szinte az abszurdumig van fokozva.

Amikor például az első leánygyermek megszületik:

„A gróf elkezdi hánykolódni a felesége előtt:

— Erősen haragusznak a kollegáim, mert leánygyermek. Ez nem jó jel! Ez nem vall tiszta fehérrépre. Először fiúgyermek kellett volna születessen, az legyen az elsőszülött. Az érdemli meg a jogot mindenben.

S zsörtölődik, hogy hát miért leánygyermek.

Az új asszony csak hallgatja, csak sóhajtozik, hallgatja. Mit csináljon? Ezt adta az Isten neki...

Akkor megyen szépen, megszoztatja a kicsi leányt, megmosdatja, megcsókolja, a szolgálja karjára teszi és azt mondja: »Tegyen úgy velem, mint a magáéval.« Könnyeivel végigsíratja s útnak eresztette.»

Az egész mese eszmeisége, hogy a nő végtelen szenvedések és türelem árán nyeri el ismét boldogságát, beillik abba, a még a közelmúltban is uralkodó helyzetbe, miszerint az asszony mélyen ki van szolgáltatva a férjének.

9. A következőkben olyan BOCCACCIO-novellák széki változatait kívánom bemutatni, amelyek a mesemondó repertoárjában csattanós poénal rendelkező, gyakran csak egyetlen motívumból álló rövid tréfákká (és nem tréfás mesékké!) váltak. Ezekben már csak nagy nehezen tudunk következtetni a BOCCACCIO-eredetre, mivel egy-két kiragadott motívuma (tehát töredéke) úgy került egybe a már meglevő széki vaskos tréfákkal, hogy az irodalmi beütésről csak néhány sajátosan „boccacciós” jel árulkodik.

A dolog érdekességét csak növeli az a tény, hogy közülük a 18., 20. és 21. változatok tulajdonképpen a már első szintű folklorizáción átment BOCCACCIO-témák további lemorzsolódásából jöttek létre. Így például a 18-as variáns a *Gellért napja* (5.), a 20-as viszont a *Nem akar bűtölni* (12.), a 21. meg a *Márton* című tréfák lemorzsolódásából keletkeztek. (10.). Ami azt jelenti, hogy ha az illető BOCCACCIO-novellák nem is tudtak a maguk egészében átplántálódni a széki repertoárba, s művészileg csak az I. szintig juthattak el, bizonyos motívumuk élt és keringett, sőt közkinccsé vált. Igaz, más széki áttételen keresztül. Arról az érdekes, egymást kiegészítő, illetve felváltó, ellentétes dinamikájú jelenségről van szó, amely az írásbeliség és szóbeliség áramlásában időtlen idők óta megy végbe. Egész struktúrák (makrostruktúrák) széttöredezve élnek tovább mint autonóm mikrostruktúrák (motívumok), hogy aztán beleépüljenek más, önálló nagyobb struktúrákba.

a) A *Büntessen meg* (20.) vaskos humorú tréfákban ki ne ismerne reá a BOCCACCIO-témára (a fiatal menyecske türelmetlen öreg és tehetetlen férjével, aki nem tudja férji kötelességét teljesíteni. BOCCACCIONÁL a II. nap 10. novella). És ugyanúgy a *Szúrd a fenekét* (21.) c. vaskos anekdotában is, ahol a három, a néma kertésszel szeretkező apáca története kiragadott motívum BOCCACCIO III. nap, 1. novellájából.

A *Tik-tak* (18.) c., szintén pornográf ízű népi tréfában, ha nem is könnyen, de fellelhető a nyom, amely BOCCACCIO VII. nap. 2. novellájához elvezet, ahol a szerető szintén a férj jelenlétében szeretkezik az asszonnyal.

A *Libászhatnék* (19.) c., BOCCACCIO IV. napi („a szerző önvédelmére”) novellájának széki anekdotikus változata külön figyelmet érdemel. A nemzetközi népmesekincs ismert darabja. A széki népköltészetben feltétlenül Győri Klára útján jutott be. Erről a következő, apró, mégis árulkodó jel tanúskodik: az európai népi változatokban a fiúnak, akit elzárva tartottak, hogy ne ismerjen nőket, amikor egy csoport leányt meglátva, felőlük tudakozódik, kísérője így válaszol: „azok sátánok”. Viszont a széki változatban — akárcsak BOCCACCIO-megfelelőjében — a kísérő „libának” nevezi őket. A széki anekdota ehhez még hozzácsap egy csattanós népi szójátékot: „Úgy libászhatnék.”

b) E darabok általánosan elterjedt voltát — mesemondónk tájékoztatása szerint — a további lemorzsolódás, vagyis a szólásokká kristályosodott változatok bizonyítják. Így a fenti tréfákból keletkezett a „Szúrd a fenekit” vaskos célzás vagy például az „Úgy libászhatnék”, melyek a széki táncházban — mesemondónk szerint — szokásos élcelődések. Ezekben jól ráismerhetünk az előbb tárgyalt, még anekdotikus változatokra. S ha mesemondónknak hihetünk, úgy *A fülemüle* című széki változat, amely mint tréfás mese nem vált közkinccsé, szintén megmaradt egy szólásban: „Na, fogjuk meg a fülemülét!” vagy „Fogsz ma fülemülét?” vaskos célzásban. Hasonlóképpen szólássá vált a *Giliszaűzés* című széki változat is: „Volt giliszaűzés ma?” alakban.

Elgondolkasztató, hogy a BOCCACCIO-darabok ilyen töredékekben (szólásokban) lettek közkinccsé. Ennek azonban több magyarázata is lehet:

a) A boccacciói vaskos humor valahol találkozik a népi humorral.

b) E szólások olyan élethelyzethez kötődnek, amely bizonyos körben tartósítja őket. Miként egy széki felmérés bizonyíthatja, a szólások „konzerválják” azokat a tréfákat, anekdotákat, amelyekről a szólás levált.

c) Tudományosan csak az tekinthető folklorizált darabnak, amelyről kimutatható, hogy átkerült a népköltészet vérkeringésébe. Én ezt csak egy mesemondó repertoárján belül, annak művészi szintjén, művészi minőségén mértem le. Ezt az eljárást az a tény menti, hogy ilyen hatalmas közösségben képtelenség olyan arányú meseszociológiai vizsgálat, amely a mesemondó és hallgatósága minden tagjának mesetudását számba veszi. Ilyet csak nagyon szűk és zárt, kis közösségekben lehet megejteni.¹⁸ Eljárásomat viszont igazolja az a tény, hogy közvetve mégis lemérhetjük a folklorizáció folyamatát, és pedig azáltal, hogy a mesemondó mennyit csiszolta a meséket. Az alig mesélt darabok vázlatosak — viszont a sokat meséltek arányosak, művésziek, teljesen népmesévé váltak. Hiszen tudjuk, hogy a mesemondói gyakorlat a mesélés által, „menet közben” korrigálja témáit. Másfelől azt sem hagyhatjuk számításán kívül, hogy a népi

¹⁸ Hasonló kísérletet több cigányközösségben végeztem. Erről bővebben lásd NAGY Olga, 1974b.

kultúra fejlődésének mai fázisában a műfajok is átalakulnak, egyre inkább a tréfáknak, általában a rövidebb szerkezetű elbeszéléseknek van ma már Széken közkincs értékük. Az igényesebb szerkezetű műfajokat, a „természetes kiválasztódás” által, a tehetséges mesemondók éltetik. Így a közösség passzívvá válik, a részvétel főleg a meghallgatásban fejeződik ki. A szellemi értékek mindinkább az egyéniséghez kapcsolódnak, akik végeredményben maguk is a közösség letéteményesei, annak ízlését és igényét fejezik ki a maguk egyéni módján. A mindinkább „fogyasztóvá” válás világjelenség! Ez a népi közösségeket sem hagyja érintetlenül.

- AARNE, A.—THOMPSON, S.
1961 *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Second Revision.* FFC. 184. Helsinki.
- BANÓ István
1944 *Egyéniség és közösség szerepe a népmese életében.* Ethn. 26—34.
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok.* I—II. Pécs.
- BOCCACCIO
1964 *Dekameron.* In: Boccaccio művei. 249—929. Bp.
- BOLTE, J.—POLIVKA, G.
1930 *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm.* Leipzig.
- ERDÉSZ Sándor
1968 *Ami Lajos meséi.* I—III. ÜMNGy. XIII—XV. Bp.
- GYÖRGY Lajos
1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Bp.
- GYÓRI Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája.* Sajtó alá rendezte és előszóval ellátta NAGY Olga. Bukarest.
- HANKISS Elemér
1970 *Az irodalmi kifejezésformák lélektana.* Bp.
- KATONA Lajos
1891 *Párhuzamok magyar meséink és egyéb fajta népies elbeszéléseinkhez.* Ethn. 12—16. 58—62.
- NAGY Olga
1974a *Hősök, csalókák, ördögök.* Bukarest.
1974b *Hazudozókról, királyokról, költőkről.* Meseszociológiai jegyzetek. Valóság 10. sz. 51—60.
1975 *Mesék és „igaz történetek” Széken.* Szempontok egy erdélyi magyar falu népi prózarepertoárjának vizsgálatához. In: Népi Kultúra—népi társadalom. VIII. 303—337. Bp.

A LEGENDABALLADA MŰFAJI PROBLÉMÁI*

I. A legendaének és a legendamese kutatása után fordult a tudományos érdeklődés a legendaballada felé. A műfaj megközelítését — amely éppoly bonyolult, mint bármely reprezentatív folklór műfaj meghatározása — még az összetett szó értelmezése is nehezíti. Az eddigi kutatás — a nemzetközi szakirodalom bizonyossága szerint — a legendaénektől elváló epikai-lírai alkotásokat sorolja ide.¹ Az európai népballada-katalógusban a legendaballada fontos helyet foglal el,² és ennek problémáit a balladakutató munkaközösség 1972-ben behatóan megtárgyalta.³

1. Véleményem szerint a legendaballada csak tágabb értelemben sorolható a ballada műfajához. Az epikai-lírai alkotások között azonban jól körülhatárolható egységet jelent. Felépítettsége hasonlít a balladáéhoz, de tragikumábrázolása attól eltér. Ellentétben a ballada konfliktusközpontúságával, itt az esemény-, vagy érzelmábrázolás áll előtérben. Ebből következően műfajilag a legendaballada egyrészt az *elbeszélőénekek*kel mutat közeli rokonságot, másrészt pedig a *románc*cal. A műfaji problémákat tovább bonyolítja a legendajelleg. Bár nagyszámban vannak olyan legendaballadák, amelyek nem keresztény vallásos elemeket tartalmaznak, mégis a *legenda* mint középkori irodalmi műfaj, lényegileg determinálta a folklór műfajt.⁴

* Részletesebben Kríza Ildikó: *A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

¹ KRETZENBACHER, L., 1973, 323—342.

² BREDNICH, R. W., 1969, 57—58.

³ A háromnapos tudományos tanácskozás vitaanyagát H. BINDER és R. W. BREDNICH adták közre (1973, 57), ahol a legendaballada további alcsoportjait is elkülönítették.

⁴ A műfaj kapcsán az irodalmi és folklór jelenségek összefüggését figyelve L. RÖHRICH azt mondta: „Unsere Diskussion weist auch schon darauf hin, dass wir es hier mit einer Gattung zu tun haben, die forschungsmässig etwas anders liegt als die Ballade. Wie gross auch immer der Einfluss der Kirche auf diese religiösen Erzähllieder ist — die Tatsache bleibt doch bestehen, dass wir es ständig mit literarischen Vorläufen und Parallelen in Prosa zu tun haben, weil die Legende auch im Mittelalter immer eine literaturfähige Gattung gewesen ist, während uns in die Frühgeschichte der Ballade solche literarische Vorlagen fehlen. Das drückt sich auch darin aus, dass z. B. eine ganze Reihe von Stoffen in der älteren Prosa-Legendendichtung vorgeprägt sind. Es fragt sich nun, da wir so viele literarische Parallelen haben, wo hier die Grenze für Aufnahme von nur einmal belegten

Az elbeszélőének, románc és legenda műfajok felől induló megközelítési mód még közel sem jelenti a teljességet, csupán a kiindulást mutatja. Tény az, hogy mindhárom műfajról számos tanulmányt ismerünk elsősorban irodalmi és nem folklór aspektusból.⁵ A gazdag nemzetközi szakirodalomhoz képest a magyar kutatás bizonyos egyenetlenséget mutat. A magyar folklórisztikában a folklór románc kutatása a kezdeti ponton, még a múlt században megtorpant.⁶ A meghatározott kutatási irányok következménye, hogy sem a románc műfaji problémáit, sem annak folklórban való megjelenését kellő mélységgel még nem tárták föl.

A legendaballada bizonyos típusa, elsősorban azok az alkotások, amelyek Mária és Jézus életének fordulópontjaihoz kapcsolódó eseményeket ábrázolják, románc jellegűek. Ugyanis a cselekvő hős bemutatása, megjelenítése sosem jut el egy körvonalazott konfliktusig. A szembenállás a transzcendens jelenségek közbelépte miatt elmosódik. A regényes ábrázolásmód mellett a moralizálás lesz lényeges része az alkotásnak.

Ugyancsak a műfaji problémák tisztázatlanságának következménye, hogy a nemzetközi szakirodalomban a *legendaballada* szinonim kifejezése a *vallásos elbeszélőének*.⁷ Valóban, az epikai-lírai alkotásoknak egy jelentős része elbeszélőének. Az eseményközlő énekek évszázadokon át óriási szerepet játszottak a költészetben, számos fajtáját lehet elkülöníteni. Az elbeszélőének egy fajtája a lírai-epikai alkotásoknak, amelyhez hozzátartozik a hősének, a történeti ének és még sok egyéb mellett a szentek életét előadó *vita* is. A legendaballadának az a csoportja áll legközelebb az elbeszélőénekhez, amely a szentek élettörténetét adja elő.

A magyar népköltészetben a jelenleg is élő legendaballadák többsége olyan vallásos epikai-lírai alkotás, amelyben a hős életének egy-egy epizódja idillként fogalmazódik meg. Benne a vallásos élet harmóniája fejeződik ki azzal a teológiai tétellel együtt, ami szerint a földi problémákat gondokat az isteni gondviselés megoldja. Apokrif újszövetségben már előfordul az a ma is népszerű legendaballada, amely arról szól, hogy a házimunkában (főzésben, mosásban) megkéssett asszonyt, tulajdonképpen Máriát, az Isten megsegíti kedvező időjárás-sal:

-Liedtypen ist, zumal wir im deutschen Material sehr viel historische Belege haben" (BINDER, H.—BREDNICH, R. W., 1973, 22).

⁵ BØDKER, L., 1965, 42; WILGUS, D. K., 1959, 74—76.

⁶ A magyar poétikai kutatás egyik úttörője, TATAY István az 1847-ben megjelent chrestomathiájában külön ballada- és románcosztályt állított fel. A magyarázó bevezetésében megjegyezte, hogy a románc és a ballada annyira megközelítik egymást, hogy e két fajt sokszor összetévesztik (ZOLNAY Béla, 1954, 351). Hozzá hasonlóan néhány évvel később Arany János — a népköltészetet érzékenyen értő tudós — elválasztotta a románcot a balladától (ARANY János, 1962, X. 264). L. még GREGUSS Ágost, 1865, aki monográfiát írt a balladáról.

⁷ Ezt mutatja pl. a szlovén balladakatalógus (KUMER, Z., 1974), némelyik német folklórkiadvány (KÜNZIG, J.—WERNER, W., 1975).

Egykor szűz Márja
 Munka kez' gondokba,
 Az mi vár szent családjára,
 Isteni szent magzattyára,
 Az kis Jézusra.
 Mellette a szent magzat
 Angyalkákkal jácodgat.
 Örül neki a szűz anya,
 Szép orcáját csókolgattya
 A szűz Mária.
 Vendégek menyországból
 Jönnek látogatóul:
 Hogy öltöztessen fiamot?
 Hófehérbe Jézusomot?
 Szép magzatimot?
 Holnap az Úr napja leszen,
 Nem lesz a ruhája készen,
 Jaj már mit téssen?
 Az eget felhő borítsa,
 Nem sűt le az nap sugára
 A ruhájára.
 Ó irgalmasság anyja,
 Jézus anyja, Mária!
 Az *napot* sírva kéri
 Mária, hogy süssön ki.

(Torja, Háromszék m.)⁸

Az idill népköltészeti megjelenése nem csak a legendaballadákban található meg. Datált források segítségével igazolható, hogy a félnépi epikai-lírai alkotások a 18. sz.-tól kezdve mind erőteljesebben éltek a lehetőséggel, bár nem kizárt a korábbi előfordulás sem. Föltételezzük, hogy a társadalmi változások következménye az idill térhódítása.

2. A középkori irodalom *legenda* műfajának és a folklór *legendaballadának* kapcsolata volt a legfontosabb kutatási terület a szakirodalom bizonyossága szerint. A nagyszámú középkori írásos forrás, valamint a bibliai történetek tudatos népszerűsítése, az egyház mindenkori nagy szerepe a néphagyományok alakulásában, illetve a ponyvanyomtatványok egyre nagyobb jelentősége miatt a középkori legendaköltészet és az újkori folklór anyag kapcsolata a szaktudomány reprezentatív területe. Sajátos módon a folklór alkotásokat a tétéles vallás forrásaiból kiindulva interpretálták. Ennek következtében az alkotások sztorijának ismételt megjelenését tették az összehasonlító vizsgálat tárgyává, és ritkább

⁸ A legendaballadát közzétette SZTRIPSZKY HIADOR, 1908, 349.

esetben volt szó az eszme változásáról vagy a műfaji keretből adódó problémákról. Még a legmodernebb tanulmányok sem vállalkoztak a középkori világkép újkori folklór megjelenésének feltárására.

3. Mint említettem, a legendaballada nem egy műfaji egységet jelent, hanem az epikai-lírai alkotásoknak azon csoportját, amelyek vallásos, természetfeletti cselekményt, eseménysort ábrázolnak. Egységüket legjobban a világnézetbeli közösség mutatja.

A legendaballada szentekről, bibliai hősekről szóló epikai-lírai alkotás, amely a személyek életét vagy annak egyes epizódját verseli meg, hősiességükről, különleges tulajdonságaikról, valamint csodatételeikről szól. Jellemző rá a középkori világnézet, valamint az egyházak állásfoglalása. Formailag és tartalmilag elkülönül a legendaénektől és legendamesétől — bár egyes esetekben az átmenet nyilvánvaló —, de mindkettővel szoros világnézeti kapcsolatot mutat. A legendaírodalommal való kölcsönhatás nagyobb, mint egyéb folklór műfajoknál. Jellegzetesen átmeneti alkotás az irodalom és folklór között. Irodalmi és a népköltészettől eltérő eszmeiség támasztja alá, illetőleg adott esetekben formai, stílusi tulajdonságuk utal erre. Megjelenési módban hasonlóak a folklór alkotásokhoz. A közösség (vagy annak egy részének) hagyományos énekanyagába beilleszkednek, azokkal együtt funkcionálnak, tudatukat meghatározzák, és — mint kollektív költészet — részévé váltak a népköltészet egészének.

A magyar legendaballadák között történetileg a jól megragadható középkori anyag az első réteg, még akkor is, ha számos, ennél az időszagnál jóval korábbi elemet is tartalmaznak. A következő egységet a reformáció kora hozza létre, majd az ellenreformáció által meghatározott réteg és végül a legújabb kori fejlemények különíthetők el.⁹

II. A legendaballadák *stílussajátosságai* közül két alapvető tulajdonságot kell kiemelni. Az egyik az eseményközlő, elbeszélő, *epikus* vonás, a másik ugyanolyan hangsúlyos, ugyanolyan fontos vonás az érzelmekre való hatás, a *lírai* telítettség. A naturális eseményközlést kiegészíti, ha úgy tetszik ellensúlyozza az érzelmi hatáserősség. Ez a szerkesztésbeli kettősség megtalálható a középkori legendaköltészetben, a szentek verses élettörténetében, a reformáció kori prédikátorköltészetben, ponyvairodalomban egyaránt.

1. Ellentétekre alapuló, feszültségteremtő ábrázolás, amely a népköltészet mindhárom — dal, ballada, mese — reprezentatív műfajára jellemző, ritkán található meg bennük, akkor is elsősorban a passiótörténetek előadása kapcsán. A legendaballadában a konfliktus csak jelképes, elvont. A legendaballadák ábrázolásmódja — szemben a klasszikus balladákéval — nem két ember vagy az általuk képviselt embertípusok, illetve közösségek összecsapásán alapul, hanem bennük valamiféle ún. „általános emberi” áll szemben az isteni hatalommal, egy elvonatkoztatott ember fölötti lénnel, illetőleg annak érdekeivel, tetteivel. Azt, hogy mennyire nem lényeges ezekben az alkotásokban a konfliktus, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szájhagyományban följegyzett variánsokban

⁹ Kríza Ildikó, 1982.

egyre inkább elmosódik ennek ábrázolása. Az utóbbi száz év gyűjtésének adatai és a 16–17. sz.-i írásos források összevetése legalábbis ezt bizonyítja. A reformáció korában jellegzetes fordulat volt, hogy az Isten azért bünteti az embert tűzvésszel, járvánnyal, árvízzel, döghalállal stb., mert tőle elfordultak. A recens folklórban inkább a szelid, jóságos istenképzet dominál.

A középkori ember szemléletét tükröző alkotásokban nem az emberek közti kapcsolat ábrázolása látható, hanem egy elvonatkoztatott emberiség áll szemben (ez sokszor nem is szembenállás, mint inkább különállás) a „természetfeletti-vel”.¹⁰ A hagiográfia jól bizonyítja ezt, még akkor is, ha pl. a középkori magyar Szent Katalin-legenda a pogány császár és a keresztény leány szembenállását mutatja be. Adott példánkban a hős egy szent ügyért, a keresztény valláshoz való ragaszkodásáért hal meg. A császár földi uralmán, erőszakosságán is diadalmaszkodó isteni hatalom ábrázolása a cél. A profanizált alkotások az elvonatkoztatásnak azt a szintjét, amelyet a hagiográfia képvisel, nem tartják meg.

A konkrétabbá tett csodás történetek azonban a leegyszerűsítés ellenére is megmaradnak az elvonatkoztatott ideáknál.

A passiótörténet pl. kiváló alkalmat nyújthat a konfliktus bemutatására, miként ezt számos irodalmi alkotás bizonyítja. De a folklór alkotások, adott esetben a legendaballadák, nem ezt mutatják. A népköltészet sajátos módon él azzal az egyházi tétellel, ami szerint Jézus halálának eredeti oka az első emberpár bűnbeesése.

A legendaballada inkább egy korábbi esemény szükségképpen következményeként ábrázolja a tragikus halált. A reformáció kori vallásos énekköltészetben Jézus haláláért pl. a zsidókat okolják. A moralizáló részek erőteljesen kifejezik, hogy az emberiség javát szolgáló Jézust büntették így, jóságáért kegyetlenséggel fizetve. A magyar folklórban ismerünk olyan legendaballadát, amely szerint Mária bűne volt Jézus halála, mert ha ő nem lett volna annyira kevéssé előrelátó (azaz rossz anya), fiát megvédte volna a megalázó haláltól.

S elindult a Szűz Mária
Nagy sirással, nagy zúgással,

Hogy keresse ja szent fiját, —
Elétanált zsidó leányt.

— Jónapot is, zsidó leány'
— Szép szerencse, Szűz Mária.

— Nem láttad-e a szent fíjam?
— Nem tudom én, nem láttam én...

Tovább indul Szűz Mária,
Elétanál Betlehembe.

¹⁰ GUREVICS, A. J., 1974, 65.

— Jó napot is, Betlen ember!
— Szép szerencse, Szűz Mária.

— Nem láttad-e a szent fijam?
— Milyen színű a szent fijad?

— Milyen színű a szent fijam?
Aranyfogú, geszteny hajű.

— Erigy, erigy, Szűz Mária,
Erigy, erigy hamarjába.

Most korozzák ja szent fejít
Most szegezük a szent kezít

Most bárdolják szent oldalát
Piros vérit lecsurgatják.

(Szépkényerűszentmárton, Szolnok-Doboka m.)¹¹

A passiótörténethez kapcsolódó alkotások külön csoportját jelentik a Júdás-énekek, amelyek Júdás személyes bűnének tartják az árulást. Újból a protestáns német énekköltészetre utalok, ahol határozottan megjelenik a bűn és bűnhődés összefüggése.¹² A bűnös Júdás és az ártatlanul meghalt Jézus a gonoszság és a jószág megtestesítőiként állnak szemben egymással. (Ez a szemlélet a 18. sz.-i magyar iskoladramákban is megtalálható.) A Júdás-énekekben kifejeződő belső lelki konfliktus, illetve a bűn és bűnhődés ábrázolása egy alapvető emberi magatartás költészeti megfogalmazása. A legendaballadák ritkán élnek ezzel a lehetőséggel. Általában homályos, alig elemezhető Júdás alakja. Ennek következtében a folklór alkotásokban éppen az a tétel vész el, amely a keresztény vallásban lényeges. Ez egyúttal azt is igazolja, hogy a népies vallásos szemlélet eltér a kánoni tételektől, és a középkori világnézet nem értelmezhető pusztán a vallásos tételek ismeretében.¹³ A sokféleképpen megénekelt passiótörténetből minden bizonnyal azért is hiányzik a konfliktus- és katarzisébrázolás, mert a főhős Jézus teljesen passzív figura. Sokkal passzívbabb, mint a klasszikus balladák hősei, holott ők is, már az esemény kiindulópontjánál, egy előre meghatározott cselekménysor kényszerű részesei, elszenvetői. A ballada cselekménysora bizonyos alternatívát jelez, másrészt érzékelteti, hogy a hős valamilyen tettel, állásfoglalással, társadalmilag nem elfogadott magatartásával stb. mintegy „rászolgál” a büntetésre. A legendaballadákban erről szó sincs. Ennek ellenére a passiótörténeteket előadó legendákban is tragédiáról van szó, csak annak

¹¹ A legendaballadát LAJTHA László jegyezte fel. Megjelent LAJTHA László, 1954, 120.

¹² BIN, G.—MICHA, J., 1959.

¹³ GUREVICS, A. J., 1974, 236—237.

oldottabb ábrázolását láthatjuk. Érzékeltetése közvetett, mások szavából vagy egy harmadik személy előadásából derül fény az eseményre, amelynek hatása csak az egyénekben visszhangzó katarzisélményen keresztül realizálódik.

A legendaballadák műfaji kérdéseinek feltárásakor megkülönböztetett figyelemmel kell nézni az eseménysor elbeszélését.

2. Az elbeszélő verselésre az aprólékos részletezés és az ezt megszakító, érzelmekre ható — nemritkán érzelmes — versszakok sokasága a jellemző.

Az elbeszélő jellegét — a legendaköltészetben általános — csodák leírása erősíti. Pl. a szent család egyiptomi menekülése a gyermekgyilkos Heródes elől számos csodák esemény közlését foglalja keretbe. A természeti jelenségek eredetének magyarázatára „az egyiptomi menekülésről” szóló legendaballada laza hátteret nyújt. Ezeknek a csodáknak, eredetmagyarázatoknak többnyire alig van kapcsolata a fő eseménysorral. Valójában azonban tényként mondhatom — mind a magyar, mind pedig a nemzetközi összehasonlító anyag ismeretében —, hogy ez a legendaballada az eredetmondáknak (etiológiai mondák) valóságos tárháza. Mária a vándorlás során, az új otthon keresésének viszontagságai közepette új növényeket teremt, vizet fakaszt, utakat választ el egymástól stb. Ez önmagában korántsem a legendaköltészet sajátossága, hiszen minden kultúrheroszra jellemző, és a róluk szóló alkotásoknak egyik fő témája. Az egyiptomi menekülés kapcsán a sovány biblikus háttér olyan természetmagyarázatokra ad lehetőséget, amelyek lényegileg a vallással szemben állnak, hiszen a világteremtés egyházi tanításával nem egyeztethetők össze.¹⁴

A magyar népköltészetben az „Egyiptomi menekülésről” szóló alkotások az eddigi ismereteink szerint húsz eredetmondának adnak keretet.¹⁵ A különböző gyógyító füvek, virágok keletkezéséről, egyes növények sajátosságainak megjelenéséről, némely állat, különösen madár születéséről és más természeti jelenségről (pl. vízfakasztás) szólnak a legendaballadába ágyazott eredettörténetek.

Midőn az Isten anyja utazott Judeába,
Egy sziklahegy tetején fáradtan megpihenvén,
S midőn a verejtéke padsziklára leesék
Megindítá a követ s helyén gyöngyvirág lett,
Kinyílt, virágozott, adott égi illatot.

Midőn a völgybe jutott a Szent Szűz megszomjazott,
Egy cédrusfa tövében ülven, annak enyhében
A gyöngyvirágnak kelyhe kristályvízzel megtelve.
Talált mennyei forrást, és érzett megújulást,
Mely maig, mostanig sok fáradtat megenyhít.

¹⁴ Az a tény önmagában is ellentmond a keresztény vallás tanításainak, amely szerint az aktív hős, a teremtő, új utakat, megoldást kereső hős Mária, s vele ellentétben Jézus túlnyomó többségben passzív szerepben jelenik meg.

¹⁵ KRÍZA Ildikó, 1976a, 91—106. A német és portugál folklórról szóló cikkek a magyarnál több eredetmondát kapcsolnak „Az egyiptomi menekülés”-hez vö. MOSER, D. R., 1970, 255—328. és LOPES CARDOSO, C., 1971, 199—211.

Midőn Egyiptomba ment a dicső anya, a szent,
 És az Istennek fia szűz keblén nyugodna
 Alszik, nyugszik csendesen és mosolyog édesen,
 Ártatlan mosolygása lett a hajnal rózsája,
 Keletre, az égre fölragyogott nagy fénybe’.

(Sirok, Heves m.)¹⁶

Az énekelt forma egyaránt alkalmat ad a lírai és az epikai elemek térhódítására. Az egyiptomi menekülés témája a prózai és verses népköltészetben egyaránt megtalálható. A csodatévő földművesről szóló legenda¹⁷ elszakad a varázsmesék (vö. AaTh 313 mesetípus) világától, és a legendaköltészet sajátosságait mutatja. A Heródes elől menekülő szent család történetében a racionális és a természetfeletti elemek keverednek. A csodákba vetett hit, illetve azok ésszerű indokokkal történő cáfolása nemcsak ebben a példában, hanem általánosságban is jellemzi a vizsgált műfajt.¹⁸

Az andocsi (Somogy m.) Mária-szobor eredetét a hagyomány a szent család egyiptomi menekülésével hozza kapcsolatba. „Szent József ezt a szobrot akkor faragta, mikor üldözte őket Heródes. A katonák őket üldözőbe vették és egy nagy fahídon kellett nekik keresztülmenni. És ahogyan átmentek, a jó Isten csodát művelt, hogy a híd, amején átmentek, leszakadt úgy, hogy a katonák nem tudtak keresztülmenni. Közben Szent József, szűz Mária a kis Jézussal számárháton ahogy menekültek ott találtak egy szántóvető embert.

Szűz Mária kétségbeesésében azt kiáltotta: rejts el minket, mert üldözik a gyermekünket.

— Jó asszony, hogyan rejtselek el benneteket, hiszen hát én most vetettem el a búzát és a lakásom meg messze van.

Hátranéz az ember és látja, hogy csoda történt, amit elvetett búzát, hirtelen megnőtt, de gyönyörű nagyra.

Mikorra elbújtak, jönnek a katonák, mondják az embernek: nem láttál-e erre egy párt menni számárháton kisgyerekekkel?

Aszongya: de igen láttam, mikor ezt a búzát vetettem.

Ó, te bolond ember, hisz ezt már aratni lehet. Akkor te nem azokat láttad. Erre más utat választottak, és elmentek a katonák.”¹⁹ Az idézett monda világossá teszi a valós és irracionális gondolkodás egységét, amely csak egymásra épülve éri el hatását. A legenda balladák ezt a kettősséget burkoltabban mutatják, nagyobb teret adnak az érzelmeknek.

¹⁶ Néprajzi Múzeum MNT 72/106. 8. sz. Farkas Jánosné (sz. 1903) énekét hangszalagra rögzítette Erdélyi Zsuzsanna és Tóth Margit 1967. IV. 24-én.

¹⁷ SCHMIDT, L., 1963, 261—262.

¹⁸ Kríza Ildikó, 1976b, 274—275.

¹⁹ Szűz Mária emléke c. ponyva (írta Varga Lajos Járokszálláson é. n.) alapján elmondta Takó József (sz. 1909) Együd Árpád gyűjtése. 1978.

3. A legendaballadákat az említettek mellett az érzelmi telítettség, az ismétlődő, némelykor hosszadalmas, érzelmekre ható stílus is jellemzi. A lírai vonások megléte minden epikai-lírai műfajra jellemző. A legendaballadákban ez a líraiság valójában érzelmesség. Az idillhez való közelsége is ebből adódik. Az is igaz, hogy ez a jelenség nem csupán a legendaköltészettel való kapcsolatból adódik. A népköltészetnek más műfajaiban is megtalálható az érzelmesség (pl. búcsúénekek). A múlt századi félnépi semiliteraire epikai alkotásokban pedig különösen jól látható a líraiság eluralkodása és a szentimentális ábrázolás térhódítása.

Már a hagiográfia is azt mutatja, hogy szükség volt arra, hogy a hitért áldozatot vállaló hős (vagy szent) tettének helyességét, igazát érzelmi hatáskeltéssel juttassa kifejezésre. Szükség volt erre azért, mert ezekben az alkotásokban olyan „értékeket” hirdettek, amelyek a népköltészetben nem kaptak helyet. Majd később, a középkorban a Mária-központú líra tovább erősítette az érzelmes ábrázolásmódot, amelyet közvetetten még a trubadúrköltészet is támogatott.

A folklórhagyományban fennmaradt alkotások közül különösen figyelmet érdemel a barokkos díszítés, a dicsőítő stílus, valamint egy motívum párhuzamos képalakításokkal való kifejezése, a gondolatritmus. Így pl. Mária és Jézus kapcsolatát és ebből következően Mária fájdalmát Jézus elvesztése miatt, szinonim kifejezésekkel mondja el. Van egy múlt században feljegyzett passióének,²⁰ amelyben kilencféleképpen nevezi meg fiát Mária, így pl. „virágom, meghervadt arany ágom”; „fényes csillagom”; „édes magzatom, gyámolom, vigasztalom”; „szelíd galambom” stb. A paralelizmus érzelmi telítettséget, szubjektív hatást eredményez. És hogy ez mennyire így van, azt az adatközlők vallomásai is igazolják.

A múlt században mindjobban elterjedt ponyvanyomtatványok a sajátos érzelmes modort még inkább terjesztették, népszerűsítették. Így pl. a korábban említett az egyiptomi menekülésről szóló legendaballada sem maradt mentes ettől. Az egyik, századfordulón kinyomtatott fent idézett változat például sok olyan apokrif elemet örökölt ránk, amelyet más szövegek nem tartalmaznak, mégis tele van érzelmes fordulatokkal. Mária csodatételét így adja elő:

Szűz karjait kitárta, ajkára jött hő ima,
S a tövis bokrok helyett hófehér liliom lett,
Melynek illatos útját a Szűz könnyen lépte át,
És végre békébe ért Egyiptom földjére.

(Sirok, Heves m.)²¹

A múlt századi ponyvaballadákban az érzelmesség rendszerint társult az oktató, moralizáló stílussal. Valójában az oktató jelleg, a konklúzió kategorikus megfogalmazása nem idegen a népköltészettől. Számos mese, ballada, epikus dal

²⁰ ERDÉLYI János, 1846.

²¹ Mária utazása c. ének megjelent a „Legszebb hat új ének” c. ponyvafüzetben, Írta Szécsi Ignác Kömlön, Budapest 1890. Nyomtatta Bartalits Imre. Vö. 16. sz. jegyzet.

él ezzel a fordulattal. De a legendaballadákban a vallásos világnézet miatt az oktató és moralizáló gondolatvezetés mindig az egyház szolgálatában áll. Azt a magatartásmódot tartja jónak és követendőnek, amely szerint a szegényeket áldozatvállalásra készíti az erkölcsi magasabbrendűség jegyében, valamint a földöntúli jobb világ reményében az adott világ nehézségeinek elfogadására buzdít.

III. A legendaballada műfaji problémáit elsősorban az adott alkotáscsoport kapcsán, példák bemutatásával lehet jól illusztrálni. Az egyes nemzetek folklórában jelentős eltérések vannak. A magyar népköltészet megértése viszont csak a nemzetközi anyag összefüggéseinek ismeretében lehet teljes. A balladakutatást illetően úgy látszik, hogy a szélesebb értelemben használt balladaműfaj keretei közé tartozik a legendaballada is, noha a klasszikus balladától meglehetősen távol esik. A műfaji különbségek mellett — amelyek közül legfontosabb a konfliktus hiánya — igen fontos az az összekötő sajátosság, amely az epikai és a lírai karakterben mutatkozik meg.

A legendaballadák sajátos arculatát azonban a világnézeti egysége adja. Noha a legjellemzőbb alkotások mindegyike apokrif elemeket is tartalmaz, és igen sokszor az egyházi tanítással nem egyező, sőt szembenálló gondolatokat fejez ki, mégis a keresztény világképet tükrözi. De egyúttal kifejezésre juttatja azt is, hogy népköltészetben ötvöződött a keresztény és a pogány világkép. Miként az uralkodó ideológia, ugyanúgy a hivatalos költészet is állandó hatással volt erre a költészeti rétegre — talán erősebben, mint bármely más népköltészeti műfaj esetében. Ennek következtében a művészi megjelenési forma is magán viseli az irodalmi hatásokat, és nem csak a folklór belső törvényszerűségei szerint alakult.

- ARANY János
1962 *Összes művei. X. Prózaí művek. 1. (Kritikai kiadás)* Bp.
- BIN, G.—MICHA, J.
1959 *Der Born Judas. Legenden, Märchen und Erzählungen.* Wiesbaden.
- BINDER, H.—BREDNICH, R. W. (hrsg.)
1973 *Der 5. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden.* Freiburg.
- BØDKER, L.
1965 *Folk Literature.* (International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. II.) Copenhagen.
- BREDNICH, R. W. (hrsg.)
1969 *Der 2. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden.* Berlin.
- ERDÉLYI János
1846 *Népdalok és mondák. I.* Pest.
- GREGUSS Ágost
1865 *A balladáról.* Pest.
- GUREVICS, A. J.
1974 *A középkori ember világképe.* Bp.
- KRETZENBACHER, L.
1973 *Legendenlied.* In: *Handbuch des Volksliedes. I.* 323—342. München.
- KRÍZA Ildikó
1976a *The survival of Medieval tradition in contemporary Hungarian folklore (Apocryphal elements in the song Escape to Egypt).* AE. 91—106.
1976b *A középkori hagyomány továbbélése a mai folklórban. (Adatok a ponyvaballadák történeti hátteréhez.)* In: *Népi kultúra—népi társadalom. VIII.* 261—280. Bp.
- 1982 *A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán.* Bp.
- KUMER, Z.
1974 *Typenindex der slowenischen Erzähllieder.* Ljubljana.
- KÜNZIG, J.—WERNER, W.
1975 *Volksballaden und Erzähllieder.* Freiburg.
- LAJTHA László
1954 *Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés.* Bp.
- LOPES CARDOSO, C.
1971 *Die „Flucht nach Ägypten“ in der mündlichen portugiesischen Überlieferung.* *Fabula* 12. 199—211.
- MOSER, D. R.
1970 *Die Hl. Familie auf der Flucht. Apokryphe Motive in volkstümlichen Legendenliedern.* *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 21. 255—328.
- RÖHRICH, L.
1968 *Adam und Eva.* Stuttgart.
- SCHMIDT, L.
1963 *Die Kornfeldlegende. Ein apokryphes Motiv von der Flucht nach Ägypten in Volkserzählung, Volkslied, Schauspiel und bildender Kunst.* In: *Die Volkserzählung. Märchen. Sage. Legende.* Berlin.
- SZTRIPSZKY Hiador
1908 *Igriczek-énekesek. koldusok.* *Ethn.* 345—353.
- WILGUS, D. K.
1959 *Anglo-American Folksong Scholarship.* New Jersey.
- ZOLNAY Béla
1954 *A ballada és a románc szó történetéhez.* *MNy.* 361—375.

KISS MÁRIA

A SZOKÁSGYŰJTŐ VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ*

Célunk Vuk Stefanović KARADŽIĆ széles körű tevékenységének azt a részletét bemutatni, amely révén a jugoszláviai népszokásgyűjtés kezdeti szakaszával ismerkedhetünk meg. Témánk ilyen leszűkítése és körülhatárolása azonban nem zárja ki, hogy KARADŽIĆ életművének néhány sarkalatos pontjára is pillantást vessünk.

A 19. sz. első felének magyar olvasóközönsége még úgy tartotta számon Vuk Stefanović KARADŽIĆot, mint a délszláv népköltészet fáradhatatlan gyűjtőjét, de később nyelvreformáló törekvései is ismertté váltak.¹ Így a magyar sajtó 1897-ben már a szerb KAZINCZY Ferencnek nevezi KARADŽIĆot.² Ugyanis KARADŽIĆ volt az, aki nyelvtani-ortográfiai reformjával és a szerb szókincs máig is kimeríthetetlen értékű foglalatával, a *Srpski Rječnik* (Szerb Szótár) megjelentetésével elsőként nyitott utat a népnyelv irodalmi fejlődésének.³

A Bécsben, 1864-ben elhunyt Vuk Stefanović KARADŽIĆ földi maradványait halála után 33 esztendővel szállították haza szülőföldjére.⁴ Ekkor mondotta róla a bécsi egyetem docense, a szlovén származású M. MURKO: „Vuk neve ott fénylik

* Az itt közlésre kerülő tanulmány első változata előadásként elhangzott 1975-ben, az MTA Néprajzi Kutató Csoport által rendezett „Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok” c. tudományos tanácskozáson.

¹ PÓTH István ennek okát abban látja, hogy KARADŽIĆ fellépése idején Magyarországon még javában folyt az az évtizedekkel korábban megkezdett harc, amelynek célja a saját irodalmi nyelv megteremtése volt, *Pot*, I. 1966, 357.

² *Spomenica*, 1898, 318.

³ Vuk KARADŽIĆnak a népnyelv irodalmi szintre emelésével kapcsolatos tevékenységét kimerítően ismerteti: HADROVICS László, 1944, 58 skk.

⁴ A hamvait szállító különvonat 1897. szeptember 29-én érkezett Budapestre, ahol fogadá-ára megjelent az akkori Szerb Királyság főkonzulja és a konzulátus tisztviselői kara, továbbá a „Sloga” nevű szerb dalárda, a „Kolo mladih Srba” tagjai és még sokan mások a magyarországi szerbek közül. A Magyar Tudományos Akadémiát VÁMBÉRY Ármin képviselte (*Spomenica*, 1898, 51). — Itt említjük meg, hogy VÁMBÉRY Ármin ifjúkorában Bécsben személyesen is találkozott Vuk Stefanović KARADŽIĆtyal, s e találkozásról így írt önéletrajzában: „Ismeretségbe jutottam Vuk Karadziccsal, a nagy szerb íróval és költővel. A Heumarkton levő szerény lakásában buzdultam csak igazán a délszláv nyelv tanulására és leánya, ki rendkívül művelt úri nő volt, különös érdeklődést mutatott sorsom iránt, nagyon bámult, mikor hosszú *davoriakat* (hósi énekeket) szavaltam el nagy hévvel, pusztá emlékezetből” (VÁMBÉRY Ármin, 1905, 82—83).

minden szláv nép művelődéstörténetében...”, de mindenekelőtt a fiatal szerb népre nézve volt dicsőség, mert a szerb népdalokért olyan tudósok lelkesedtek, mint a Grimm testvérek és Humboldt, és olyan írók, mint Goethe. J. GRIMM szerint: „Dieser Lieder wegen, glauben wir, wird man jetzt slawisch lernen...”⁵

KARADŽIĆ irodalmi munkássága a *Mala prstonarodnja slaveno-serbska pjesnarica* kiadásával vette kezdetét. T. R. DJORDJEVIĆ és B. DROBNJAKOVIĆ szerb etnográfusok már ezt az első munkáját is a jugoszláv etnográfia történetében a diszciplína kezdetének tekintették.⁶ E kötet megjelenése (1814, illetve 1815) után KARADŽIĆ felé fordult mind a hazai, mind a külföldi szakemberek és mecénások figyelme. Ennek eredményeképpen új ismeretségekre tett szert, régi ismeretségei pedig elmélyültek. Ekkor került közelebbi kapcsolatba — a későbbiek folyamán egyik legnagyobb hatású szakmai mentorával — a szlovén J. KOPITARral, aki KARADŽIĆot legnagyobb vitát kavart művének, a *Szótár*nak a kiadására ösztönözte.⁷

KARADŽIĆ *Szótárát* sokszempontú elemzés alá vették már azóta a jugoszláv kutatók. Elegendő, ha itt most csak L. STOJANOVIĆ 1924-ben megjelent KARADŽIĆ-monográfiáját említjük, amelyben részletesen feldolgozta a *Szótár* születésének előzményeit és körülményeit, míg nemrégiben a *Szótár* néprajzi anyagát M. RADOVANOVIĆ értékelte.⁸

Szótárszerkesztői munkája során KARADŽIĆ messzemenően elfogadta KOPITAR javaslatait és útmutatásait. Az alapvető törekvés az volt, hogy az addigi heterogén, keverék egyházi-irodalmi nyelv helyett a beszélt népnyelv szótára jöjjön létre. Ő maga így vall erről: „Sohasem vettem fel a Szótárba olyan szavakat, kifejezéseket, amelyekről megbízhatóan nem állíthatnám, hogy a nép használja őket.”⁹ A *Szótár* profiljának kialakításában — amely nemcsak a népnyelv foglalatát, hanem a megfigyelt néprajzi jelenségek tárháza is — KOPITAR ugyancsak segítségére volt KARADŽIĆnak. 1816 novemberében kelt levelében KARADŽIĆ ezt írja L. MUŠICKINAK:¹⁰ „A szerb Szótárban majdnem minden szokás le lesz írva (Kopitar ösztökélt erre)...” Válaszában MUŠICKI KOPITAR érdemeinek elismerése mellett: „Százszoros hála illeti Kopitar urat azért a szerencsés gondolatért, hogy Ön leírja a szokásokat is”, maga is tesz javaslatot a keletkező mű szerkezeti kialakításához. Azt kéri KARADŽIĆtól, hogy *Szótára* végére készítsen egy regisztert a benne foglalt etnográfiai anyagról.¹¹

KARADŽIĆ levelezéséből, a levelek stílusából és tónusából megállapítható, hogy a *Szótár* gyűjtési és szerkesztési munkái nagy örömmel töltötték el. Tudatában

⁵ *Spomenica*, 1898, 46, 47.

⁶ RADOVANOVIĆ, M., 1973, 3, 24.

⁷ Jernej KOPITAR (1780—1844) korának ismert szlovén filológusa volt, 1808-tól Bécsben.

⁸ A szűkebb témacsoportokat felölelő tanulmányok közül említésre méltó J. TUCAKOV munkája, aki KARADŽIĆnak a népnyelvből merített gyógynövény elnevezéseit foglalja össze (TUCAKOV, J., 1966, 107—124).

⁹ RADOVANOVIĆ, M., 1973, 69.

¹⁰ Lukiján MUŠICKI (1777—1837) klasszikus műveltségű költő, püspök.

¹¹ RADOVANOVIĆ, M., 1973, 70.

volt műve újszerűségének, tudományos és társadalmi fontosságának. MILOŠ fejedelemhez küldött támogatást kérő levelében többek között így ír: „...Az egész szerb népnek óriási hasznára lesz, becsületére és dicsőségére válik.” Levele befejezéseként felhívja a fejedelem figyelmét, hogy milyen nagy ügyet támogathat: „Az összes szlávok Péterváradtól Dubrovnikig hálásak lesznek [ti. a fejedelmek] és minden igaz szerbnek — az Adriai-tengertől Timokig, Crna Gorától Pestig és Szentendrőig — a szíve repes örömében, amikor a Szerb Szótárt meglátja.” A fejedelmet azonban nem hatották meg a szerbek háláját kilátásba helyező szavak: nem adott segítséget.¹² KARADŽIĆnak ez nem szegte kedvét, folytatta munkáját s örömmel számolt be 1817 márciusában L. MUŠICKnak, hogy a *Szótár*ba szánt szokások közül mi mindent készített már el: „A *česnica* (karácsonyi pénzes kalács) le van írva úgy, ahogyan kell, de nem csupán a *česnica*, hanem a *badnjak* (karácsonyi tuskó), a karácsony, a lakodalom, a leányszöktetés, a vízkereszt, a *zadušnice* (halotti emlékünnepek), a húsvét, a Szent György-nap, az Iván-nap... stb. stb...” Majd így folytatja: „Ko nikad knjige nije čtao čitaće Srbski rječnik.” (Az is, aki sosem olvasott könyvet, olvasni fogja a Szerb Szótárt.)¹³

Az 1818-ban, Bécsben megjelent háromnyelvű szótárt *Lexicon*nak nevezi a szerző Vuk STEFANOVIĆ, aki akkor még nem használta a KARADŽIĆ családnévét. Jól érezte, hogy a mű fordulópontot fog jelenteni a szerbség további életében: fogadtatása is végletes volt. A munkát, amely halálos csapást mért az addigi mesterkéltnyelvű irodalmi nyelvre és helyesírásra, az ortodoxia visszahúzó ereje szerzőjével együtt évekre kizárta Szerbia területéről. Annál nagyobb volt az elismerés a külföld részéről. KOPITAR az Österreichischer Beobachter hasábjain közzétett recenziójában egyebek mellett azt is hangsúlyozta, hogy a *Szótár* némely címszavainak kidolgozása „olvasmánynak” is megfelel. J. GRIMM, aki KARADŽIĆ egész addigi munkásságát is méltatta, kiemelte a *Szótár* etnográfiai meghatározottságát, s hangot adott azon reményének is, hogy a szerbség mitológiájának megírása KARADŽIĆra váró feladat.¹⁴

A *Szótár* oroszországi fogadtatásával kapcsolatban Sz. A. NYIKITYIN szovjet történész újabb kutatásaiból vált ismeretessé, hogy Puskin a nyugati szlávok énekei ciklusán dolgozva kézikönyvként használta KARADŽIĆ *Szótárát*. A Sz. GRIBOJEDOV pedig 1825-ben teheráni követi állomáshelyére egyéb könyvek között ezt a *Szótárt* is magával vitte.¹⁵

A recenziók és a személyes eszmecserek hatására a *Szótár* tovább alakult, érlelődött az 1852-es második kiadásra. Az új redakcióban kiszélesedett az anyaggyűjtés geográfiai területe, s tematikailag is mélyült. Különösen etnográfiai arculatát rajzolta meg élesebb vonásokkal KARADŽIĆ. A két kiadás között eltelt három évtized alatt terepgyűjtést végzett Horvátország, Dalmácia vidéke-

¹² RADOVANOVIĆ, M., 1973, 70—71.

¹³ *Prepiszka*, II, 144—145.

¹⁴ RADOVANOVIĆ, M., 1973, 73.

¹⁵ NYIKITYIN, Sz. A. 1964, 28.

in, Dubrovnik és Kotor környékén, valamint Crna Gorában. Bosznia-Hercegovina, valamint Kosovo-Metohija területére tervezett utazása azonban nem realizálódott, csupán terv maradt.¹⁶ A Szerémséget viszont jól ismerte: legtöbbször Karlócán (Sremski Karlovci) tartózkodott. Erre az időre esik megismerkedése népköltési gyűjtéseinek első magyar fordítójával, Székács Józseffel is. Kiterjedt levelező gyűjtőhálózata révén pedig kapcsolatban volt az egész délszláv nyelvtérrel. *Szótárában* mindig feltünteti az adat (szó, szokás, rigmus, monda stb.) származási helyét, minden egyes szón ékezet jelöli a helyes kiejtést, ortográfiája sohasem hagy kétséget afelől, melyik a helyes kiejtés. Mindemellett jelzi a dialektusbeli eltéréseket is.

A MUŠICKI által ajánlott etnográfiai regiszter ugyan nem készült el a *Szótár* végére, de a messzeható ötlet maga nem sikkadt el. KARADŽIĆ rendszerezve, csoportokba sorolva a *Szótárban* részben már megjelent anyagot, külön kiadványt készített elő: *Običaji naroda Srpskoga* címmel, amely 1867-ben — 3 évvel halála után — jelent meg Bécsben. Munkájában szépen kirajzolódnak a korabeli szellemi, társadalmi és anyagi kultúra főbb vonásai. Posztumusz munkájának előszavából ismeretes, hogy annak belső beosztásán a kiadás során nem változtattak semmit. A könyv nyolc tematikus fejezete közül kettő kimondottan a szokások tárgyalására szorítkozik. A különféle ünnepek szokásai címet viselő első fejezetben a kalendáriumi ünnepeket mutatja be, míg a másodikban az emberi élet nagy fordulóihoz kapcsolódókat. Az anyagi és társadalmi kultúra jelenségeinek együttes leírására a „Népélet” c. hatodik fejezetben került sor. Az anyag e fejezeten belül is tagolódik; csupán példaként említjük meg, hogy benne külön hangsúlyt kap pl. a délszlávok jellegzetes családszervezete, a *zadruga*.

M. RADOVANOVIĆ a *Szótár* néprajzi anyagának elemzése során gondot fordított az abban foglalt szokásanyagra is. Hangsúlyozza, hogy a *Szótár* kalendáriumi ünnepeket és szertartásokat felölelő anyaga igen gazdag, de a különféle időszakokhoz kapcsolódó momentumok is számottevők benne.¹⁷

A következőkben részint M. RADOVANOVIĆ elvégzett kutatásaira támaszkodva, részint saját megfigyeléseink alapján fogjuk bemutatni a *Szótárban* közölt néhány *szokás* címszó karakterisztikus feldolgozási módját. Szembeszökő, hogy KARADŽIĆ az egyes nagyobb ünnepek összetett szokásait nem csupán leírja, hanem alkotóelemeire — mondhatnánk ízekre — szedi szét, s vidékenkénti (többnyire etnikai) összehasonlításban tárja fel a mozzanatok és terminusok eltéréseit, illetve azonosságát.

A *Božić* (karácsony) kéthasábos címszónál pl. leírja a karácsonyi szokásmozzanatok, anyagán belül utalva arra, hogy bácskai, szerémségi, risanj (Crna Gora) vagy grabalji (Horvátország) adatokról van-e szó. A karácsonyi ünnepkörbe tartozó egyéb fogalmakat — amelyeket ugyan röviden e szócikken belül is érint — külön is leírja, természetesen bővebb formában. Így a karácsonyi ünnepkörre vonatkozó adatok találhatók: a *Badnji dan* (karácsonyi vigiliája), a *badnjak*

¹⁶ *Szrpszki Rječnik*, 1852.

¹⁷ RADOVANOVIĆ, M., 1973, 103.

(karácsonyi tuskó), a *poladžajnik* (a karácsonyi első látogató), *milati se, česnica* (pénzes kalács), *bravarica* (állat alakú kalács), *koleda* (a koledálásnál megjegyzi, hogy a szokás Horvátországban *čaroice* néven is ismert) stb. stb. címszavaknál is.

A *badnjak* címszóban az étetés leírásánál feltünteteti a speciális helyi momentumokat: Risanjban a *badnjakot* babérlevéllel díszítik, Crmnicában az, aki beviszi a *badnjakokat* (több darabot étetnek el), először egy kupa borral köszönti a fahasábokat, s miután saját maga ivott a borból, „megitatja” (leönti) a *badnjakokat* is. Megjegyezi, hogy Dalmáciában és a környező vidékeken a katolikusok is étetnek *badnjakot*.

Egy másik példa. *Kraljice* (királynők) címszó alatt található a *Szótárban* a pünkösdi ünnepéhez kapcsolódó pünkösdi királynőjárás rituális szokásának — tulajdonképpen dramatikus játéknak — a leírása. Ez egyébként KARADŽIĆnak egyik legrészletesebb szokásleírása, s még a *Szótár* megjelenése előtt, a *Pesmarica* 1815-i, második redakciójában publikálta először, a kötetben levő *kraljice* énekek jegyzeteként. A *Pesmaricának* ez a második kiadása — szemben az elsővel, amely még nem tartalmazott *kraljička* szöveget — már 24 *kraljička* éneket foglal magába. E szövegek KARADŽIĆ egyik levelező gyűjtőjétől, az ostružnicei születésű M. RANKOVIĆtól származnak, akinek KARADŽIĆ meg is köszöni köreműködését a *Pesmarica* előszavában. O. MLADENOVIC jugoszláv folklorista azt sem tartja kizártnak, hogy maga a szokásleírás, illetve annak egy része szintén RANKOVIĆ munkája.¹⁸

Kraljička szövegei ekkor már magának KARADŽIĆnak is lehettek, mert 1815. március 18-án Újvidékről ezt írta KOPITARNAK: „Én minden népdalt egyformán gyűjtök, és ahogy már írtam is önnek, hihetetlen mennyiséget sikerült összegyűjtenem... A női énekeknek is különféle fajtái vannak: szerelmi, lakodalmi, arató, *kraljička*, társasénekek és mások.” (A szerző ford.)¹⁹ Magát a szokást azonban aligha láthatta Újvidék környékén, mert amint maga mondja: „azok az asszonyok, akik lánykorukban még részt vettek pünkösdi királynőjárásban, arról panaszkodtak neki, hogy a papok tiltották ezt a szokást, és botokkal zavarták szét őket”.²⁰

Megállapíthatjuk, hogy KARADŽIĆ szokásgyűjtései az egyszerű leírásnál jóval magasabb szintet képviselnek. Már kezdeti gyűjtéseiből is kitetszik, hogy nem került el figyelmét valamely összetettebb szokás szerkezeti elemeinek egymáshoz való kapcsolódása. Ennek köszönhető, hogy a *Pesmarica* 1815. évi, második redakciójában néhány dallam — köztük egy *kraljička* is — helyet kapott.

¹⁸ MLADENOVIC, O., 1971. 31.

¹⁹ MLADENOVIC, O., 1971. 30—31.

²⁰ *Szrpszki Rječnik*, 1852. 299: MLADENOVIC, O., 1971. 31. — Hasonló tiltások és atrocitások más szokásokkal kapcsolatban is ismereteseek már a 18. sz.-ból. Így pl. M. Petrović metropolita 1727-ben az egyházból való kiátkozás terhe mellett megtiltotta a vámpírok kiadását a temetőben (POPOVIĆ, D. J., 1959. II. 262). Ugyanezen okok, valamint a koledálás tiltása miatt a temesvári püspököt rosszabbnak tartotta a nép a töröknél is (DROBNYAKOVIĆ, B., 1960. 187).

Érdemes megemlítenünk F. MIRECZKI lengyel zeneszerző nevét, aki az említett dallamokat szakszerűen kottázta le Vuk KARADŽIĆ számára.²¹

A *Szótárban*, újabb adatok birtokában már a szokás földrajzi elterjedését is meg tudja határozni: „Pünkösdi királynőjárás ma is szokásos Szerbia-szerte Cerától és Medjedniktől Timokig [Horvátországtól Szerbia keleti széléig — K. M.], Szlavóniában a római törvény szerint élő szerbeknél is” (ti. a katolikus horvátok körében — K. M.), s azt is feltünteti, hogy a Szerémségben, a Bánátban és a Bácskában a korábban említett okok miatt már nincs meg.²²

Nincs módunk arra, hogy a példákat tovább sorakoztassuk. Úgy véljük, hogy a bemutatottakon keresztül is megismerkedhettünk a szokásgyűjtő KARADŽIĆ munkamódszerének lényegi vonásaival.

Vuk Stefanović KARADŽIĆ fellépése és munkássága szervesen illeszkedik a reformkori Európa nép felé forduló, a nép szellemi értékeit felismerő gyűjtő és propagáló eszmeáramlatába. Mégis sajátos figura ebben az együttesben: óriási munkabírása, az ismert tudományos világ szinte valamennyi tagjával és a levelező gyűjtők sorával kapcsolatot teremtő szervező készsége szinte senkiéhez sem hasonlítható. Tudományos koncepcióját a külső indítások mellett az önálló gondolkodással járó belső fejlődés jellemzi.

²¹ F. MIRECZKI személyével tanulmányában részletesen foglalkozik ZSIVANOVIĆ. Ő., 1966, 299 skk.

²² *Szrpszki RjecsNIK*, 1852, 298—299.

- DROBNYAKOVIĆ, B.
1960 ДРОБЊАКОВИЋ, Б., *Етнологија народа Југославије*. Први део. Београд.
- HADROVICS László
1944 *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Вр.
- KARADŽIĆ, V. Szt.
1814 КАРАЦИЋ, В. Ст., *Мала простонародња Славено-Сербска ПЭСНАРИЦА*, издана Вуком Стефановићем. У Виени.
1815 *Народна Србска ПЭСНАРИЦА*, издана Вуком Стефановићем, *часть втора*. У Виени.
1818 *Српски Рјечник*, *истолкован њемачким и латинским ријечима*. Окупио га и на свијет издао Вук Стефановић. У Бечу.
1852 *Српски Рјечник*. *Истумачен њемачкијем и Латинскијем ријечима*. Скупио га и на свијет издао —. У Бечу.
1867 *Живот и обичаји народа Српскога*. Беч.
1908 *Вукова преписка*. Књ. II. Државно издање. Београд.
- MLADENOVIĆ, O.
1971 Младеновић, О., *Вуков опис краљичке игре*. КОВЧЕЖИЋ. Прилози и грана о Доситеју и Вуку. Књ. IX. Посебан отисак.
- NYIKITIN, Sz. A.
1964 Никитин, С. А., *Вук Караџић и Россия*. АНССР Институт Истории. Новая и новейшая история № 3. Москва.
- POPOVIĆ, D. J.
1959 Поповић, Д. Ј., *Срби у Војводини*. Књ. II. Матица Српска. Нови Сад.
- POT, I.
1966 Пот, И., *Српскохрватска народна поезија у Мађарској књижевности у Вуково доба*. САНУ. Посебна издања. Књ. CD. Београд.
- RADOVANOVIC, M.
1973 Радовановић, М., *Вук Караџић етнограф и фолклорист*. САНУ. Српски етнографски зборник. Књ. LXXXV. Београд.
- Sprottenica
1898 *Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897*. По одлуци Српске Краљевске Академије средио Андра Гавриловић. Београд.
- STOJANOVIC, L.
1924 Стојановић, Л., *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*. Београд.
- TUCAKOV, J.
1966 Туцаков, Ј., *О именима фармакомедицинско вредности лековитог биља у Вуковом »Српском рјечнику«*. САНУ. Посебна издања. Књ. CD. Београд.
- VAMBERY Ármin
1905 *Küzdelmeim*. Вр.
- ZSIVANOVIC, S.
1966 Живановић, Ђ., *Први Вукови сусрети с Пољацима*. САНУ. Посебна издања. Књ. CD. Београд.

JELRENDSZEREK A NÉPMŰVÉSZETBEN

Az elmúlt néhány évtizedben egész sor kutató egymástól többé-kevésbé függetlenül, keleten és nyugaton egyaránt eljutott annak felismeréséig, hogy a kultúra szemlélhető mint jelek rendszere. Egy adott kultúrában az intézményszerű kommunikációs rendszerek teszik lehetővé a társadalmi és a kulturális életet. A kommunikáció pedig csak jelek, jelrendszerek útján lehetséges. A szemiotika egyik klasszikusa már több mint négy évtizeddel ezelőtt megállapította, hogy a társadalmi viselkedés minden formája a kommunikációs rendszerek működésén alapszik. Az emberi kultúra működése nem választható el a jelektől és a jelrendszerektől.¹

Az elmúlt évtized különösen nagyarányú fejlődést hozott a jelrendszerek — általában a kultúra jelrendszereinek — kutatásában. A *homo signans* különböző tevékenységeinek vizsgálatai nagyszerű eredményeket hoztak ugyan, de az is látnivaló, hogy ezek az eredmények csak egy-egy kutatási területre vonatkoztak. Elérkezett az idő, hogy a kultúra — pontosabban a különböző kulturális kódok — elemzése terén elért eredmények egy egységes kultúraelmélet kereteibe illeszkedjenek.

Történtek is már ennek kidolgozására kísérletek. Bevezetésként néhány kulcsgondolatot idézünk azok közül, amelyek a néprajzi kutatásban szükségképpen felmerültek a szemiotika eszméinek térhódításával. A jelelmélet fogalmainak, néhány fontos elgondolásának megismerése ugyanis hozzájárul a népművészet jeleit kutató vizsgálódásaink elméleti kereteinek jobb megértéséhez.

Az etnoszemiotika — ami a jelek elméletének etnográfiai, vagyis néprajzi alkalmazását jelenti, tehát egy merőben újszerű kutatási módszert — megjelenését a hetvenes évek elejére tehetjük. Kialakulására nagy hatással volt egyfelől a francia strukturalizmus és az angol szimbolikus antropológia irányzata, másfelől pedig a szovjet kultúraszemiotikusok munkássága.²

A kultúra szemiotikája volt az az átfogó elmélet, amelynek kereteibe beilleszthetővé vált a kultúrának memóriaként való elképzelése, vagyis egyfajta információtároló mechanizmuskénti felfogása.³

¹ MORRIS, Ch., 1938.

² HOPPÁL Mihály, 1977: vö. még VOIGT Vilmos, 1977.

³ LOTMAN, Ju. M., 1973.

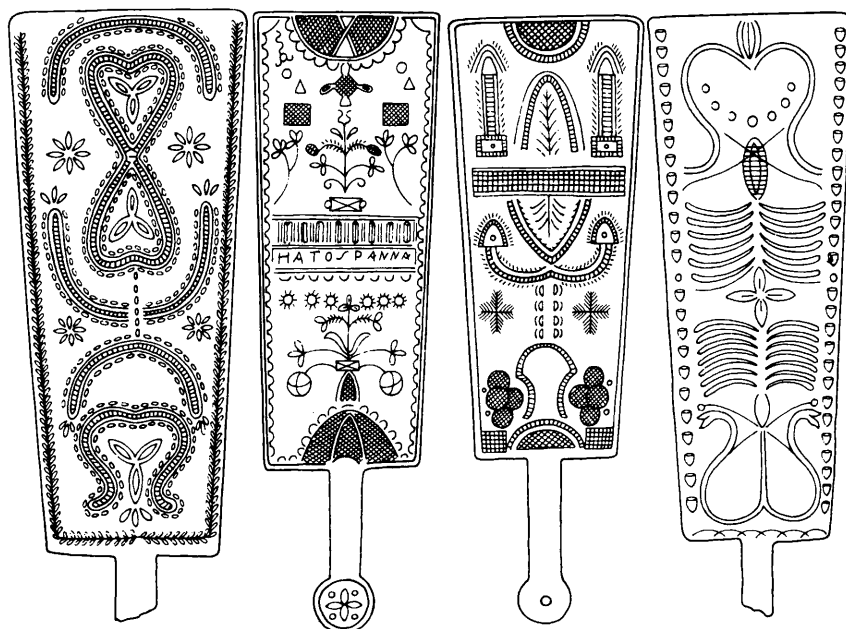
A kultúra mint információtároló és -továbbadó rendszer csak úgy működhet, ha jeleket, jelrendszereket vesz igénybe, és a legkülönbébb módon kódolja az információt. (Így például az írás a beszéd vagy az ének, a zene formájában, épületek, városok, ruházat formájában, hogy csak néhány legszembetűnőbb kódot említsünk a sok közül.) Egy kultúrában bármi jellé válhat, ha a közmegegyezés azzá teszi. Így abból, hogy egy-egy kulturálisan összetartozó embercsoport mit használ jelként, sok minden megtudható az adott csoportról.

1. Mángorló. 1779. Dör (Gyor-Sopron m.) K. Csilléry Klára, 1971, 18. kép

A kultúrában különféle kódok működnek, és a kultúra szemiotikája tulajdonképpen a különféle, funkcionálisan összefüggő jelrendszerek vizsgálatát jelenti. Már korábban felismerték, hogy az ember a szimbolikus rendszerek segítségével építi fel a kultúrát, azaz a jelrendszerek létrehozásával, egyszerűen a kódokkal irányítja és szabályozza a mindennapok társadalmi gyakorlatát. A kutatások egyik új gondolata az, hogy a jelek termelése az ember mindennapi termelőtevékenységének a része. Kutatásuk tehát mindenképpen fontos elméleti és gyakorlati haszonnal járhat.

A hagyományos paraszti kultúra egyik jellemző vonása az, hogy ugyanazt a tartalmat többféle „nyelven” is kifejezhette. Szemiotikai értelemben használva a szót: ugyanazt az üzenetet több kód nyelvére lefordítva mondták el. A kutatások

2. Mángorlók. Dunántúl, Malonyav Dezső, 1911, 248. kép

mai állása szerint ez, tehát a kódok sokfélesége, s azoknak egy időben való használata, általában az archaikus kultúrák egyik tipológiai jellemzője. Az egyes kultúrákat az különbözteti meg egymástól, hogy mikor, melyik „nyelvezetet” vagy kódot használja és milyen közlemények továbbítására. Ugyanis a szavak, a tárgyak, a mozgások (pl. gesztusok, tánc) „nyelve” közül egynek mindig kitüntetett szerepe van az adott pillanatban,⁴ noha, mint azt sok példa bizonyítja, képesek ugyanazt a jelentéstartalmat kifejezni. Természetesen vannak olyan közlemények, amelyek igazán csak egy meghatározott módon vagy nyelven fejezhetők ki.

Vannak olyan közlemények, amelyek megfogalmazást nyertek vagy nyernek a szóbeli népköltészetben éppen úgy, mint a népi díszítőművészetben. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy egyes szépen díszített tárgyakon található jelek szavakban is megfogalmazható jelentést hordoznak. Kiválasztottam a népi kultúra egyik jól körülhatárolható tárgycsoportját — a szerelmi ajándékokat, pontosabban azoknak egy részét —, és az ott található vésett grafikus jeleket fogom megvizsgálni.

⁴ HOPPÁL Mihály. 1979.

A SZERELMI AJÁNDÉKOK JELBESZÉDE

A szerelmi ajándékok azok a tárgyak, amelyeket szerelmi érzelmeik kifejezéséül a legények adtak a leányoknak (pl. mángorló, mosósulyok, kapatisztító, faragott guzsaly) vagy a leányok udvarlójuknak (pl. hímzett zsebkendő vagy ing). Néprajzi szakirodalmunk — leszámítva egy-két régebbi és egy igen alapos egészen új kivételt — alig fordított figyelmet ezekre a szépen és gazdagon díszített tárgyakra. S ha meg is jelentek a népművészeti kiadványok lapjain, a legtöbbször csak néhány darabot mutattak be, különlegesen szép és dús faragásuk miatt. Kevés gondot fordítottak arra, hogy a tárgyakat közelebbről láttassák, illetve arra, hogy a díszítménykincs jelképeit tüzetesebben megvizsgálják.

Mindenekelőtt tehát nagy mennyiségű példaanyagot kell összegyűjteni egy-egy tárgycsoportból, hogy a rajtuk található díszítménykincs jellegzetes motívumai szembetűnőek legyenek. A Folklór Archivum 10-es számában, 1978-ban megjelent a Néprajzi Múzeum díszített-faragott mosósulyok-gyűjteményének nagyobb része, kiegészítve néhány más gyűjteményben található darabbal. Azonkívül az elmúlt évek során átnéztük egy sor vidéki múzeum mángorló- és mosósulyok-gyűjteményét, és ennek alapján választottuk az elemzés tárgyául a szerelmi ajándékoknak ezt a csoportját.

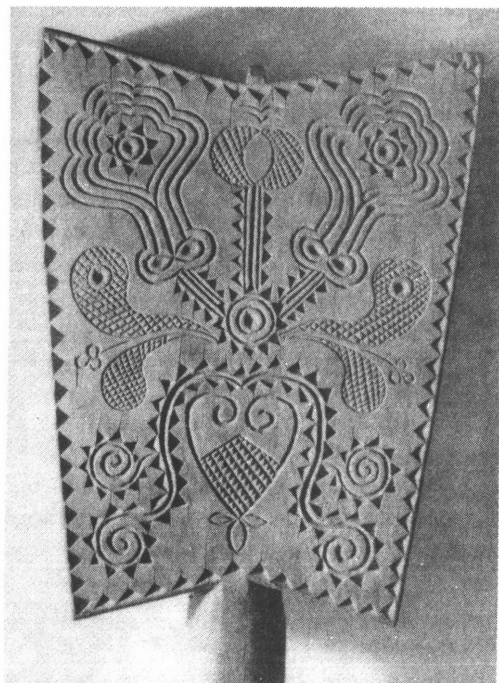
A mosósulyok és a mángorló a régi paraszti életforma azon tárgyainak körébe tartozik, amely kétféle szerepet tölt be a mindennapi életben. Az egyik funkciója az, hogy munkaeszközként szolgáljon, a másik pedig az, hogy szerelmi ajándék legyen. K. CSILLÉRY Klára találóan állapította meg, e két szerepkör egyre távolabb kerül egymástól, és „a díszes használati tárgyak ajándékozásában szükségképpen fellépő versengéssel az is velejárt, hogy hol korábban, hol később, az ilyen tárgyak egy része alkalmatlanná vált az eredetileg megszabott munkavégzésre, részben a díszítmények túlhalmozása, túlfinomítása, a tetszetős, ámde az igénybevételt nem bíró díszítőanyagok, berakások alkalmazása, részben pedig a munkát eleve gátló ékítmények miatt . . . a készítettök a rendeltetészerű használatnál fontosabbnak ítélték a szándékoknak, avagy az érzelmeknek kellő érvényre juttatását, nyilvánosságra hozatalát”.⁵

A díszített munkaeszköz éppen a túlzott díszítés miatt elveszti eredeti funkcióját és úgy „viselkedik”, mint valami pseudokultikus tárgy.⁶ A gyűjtők feljegyezték, köztük Kós Károly és K. CSILLÉRY Klára is, hogy „a díszes ajándék mángorlókat a sulykokkal és kapatisztítóval együtt a lányok az ágyuk mellet-

⁵ K. CSILLÉRY Klára, 1976, 121.

⁶ Félreértéseket elkerülendő: a „pseudokultikus” kifejezés itt azt jelenti, hogy amikor egy tárgyat eredeti szerepköréből kiemelünk, s mintegy „kiállítjuk” valahová, akkor tulajdonképpen kultikussá tesszük a használatát — gondoljunk példaként a mai városi élet gyakori jelenségére: a falusi-paraszti használati tárgyak (rokka, köcsög, mángorló stb.) szabadíszként való alkalmazására. A tárgyak ilyenfajta használatának kultusz jellege abban áll, hogy a „kiállítás” egyben társadalmi attitűdöt is kifejez. Maga a cselekvés hordozza a jelentést — pl. kitejték a szűrét!

3. Sulyok. (Tolna m.) (Balogh Ádám
Múz. Ltsz. 34.6.49. Szekszárd)

4. Sulyok, 1869. (Tolna m.) (Balogh
Ádám Múz. Ltsz. 34.6.68. Szekszárd)

fali dísznek használták ... s a szerelmi ajándékok igen gyakran a díszítő jellegű tárgyak hagyomány megszabta szobabeli főhelyére kerültek, azaz a tükör alá vagy a sublótra”.⁷ Valószínűnek tartjuk, hogy egy tárgy kultikus funkciója nem alakulhat ki pusztán csak a díszek hatására, már valamiképpen benne kell legyen magában az eredeti munkaeszközben is. Mindenképpen érdekes az, hogy az adatok egybehangzóan arról vallanak: a szerelmi ajándékokkal és a rajtuk található díszítőmotívumokkal (jelekkel) valamit közölni akartak készítőik, az ajándékozók, sőt a boldog tulajdonosok is. E közlemények megfejtése a kutatás egyik soron levő feladata, mert ahogy azt egyik jeles népművészet-kutatónk megállapította: „a szerelmi ajándékokon levő jelképek értelmezéséről ma még keveset tudunk.”⁸

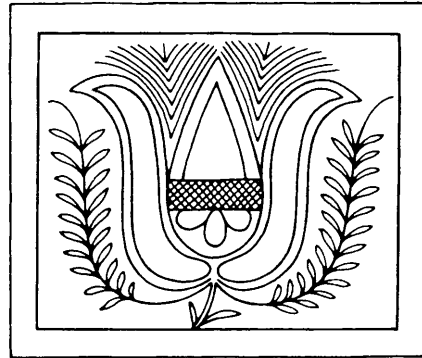
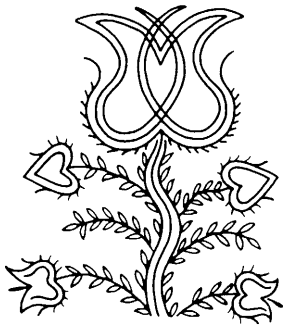
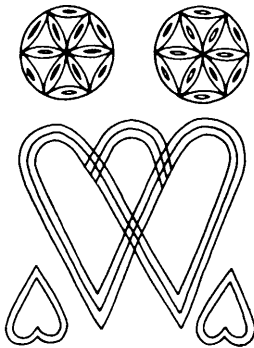
Induljunk ki abból, hogy amint minden népnek megvan a mindennapokban használt nyelve, éppen úgy rendelkezik a szavak nélküli nyelv sajátos formáival is. A nem szóbeli nyelvezet egyik fajtáját kétségtelenül a tárgyi népművészet festett, faragott alkotásai jelentik (a másik ág a mozgások, a gesztusok és a tánc világa). Kiindulásként hasznos elvi alapnak tűnik a népművészet kutatásának majd minden területén, ha a különböző jelrendszereket a beszélt nyelvhez hasonlítjuk.

5. Mángorló, 1855. (Tolna m.) (Balogh Ádám Múz. Ltsz. 34.6.86. Szekszárd)

⁷ Vö. K. CSILLÉRY Klára, 1976. 122.

⁸ K. CSILLÉRY Klára, 1976. 124.

6. Mángorló. (Déry Múz. Ltsz. V. 40/1918. Debrecen)

7. Mángorló. (Déry Múz. Ltsz. V. 62/1924. Debrecen)

A magyar népművészet kutatói világosan látták ezt korábban is. Már az első nagy néprajzi összefoglalásban, *A magyarság néprajzában* ez áll: „A térben és időben hatalmas kiterjedésű és rendkívül változatos, szinte áttekinthetetlen díszítőmódok és díszítménykészletek alkotóelemei sokkal kevesebb számúak, mint ahogy futólagos széttekintés után gondolnók. A kép hasonlít a nyelvéhez, ahol a legkisebb alkotóelemek, a hangok száma aránylag csekély, de a kis számú hangsor néhány tagjának, hangjának helyzeti variálása útján száz nyelv sok százezer szava megjeleníthető . . . Egykor az epikus hagyományokat is áttekinthetetlen és megjárhatatlan őserdőnek gondolták, de a fáradhatatlan kutatás, összehasonlítás aránylag kevés számú, s mindenesetre áttekinthető típusokba foglalta az óriási anyagot s nagyrészt rendbeszedte a motívumait. A távolabbi jövőben így lesz ez a tárgyi díszítményekkel is.”⁹

Még tovább vitte ezt a gondolatsort Lükő Gábór, ugyanebben az időben írt és több értékes gondolatot tartalmazó könyvében: „A népművészettel, népköltéssel és népzenevel kapcsolatban egyaránt három kérdés merül fel bennünk — s ezek a nyelv analógiájára: jelentéstani, mondattani és hangtani természetűek. A művészet jelentése képes: szimbolikus, egyetemes, de mind a jel (szó vagy kép) eredeti, egyetlen jelentésén épül. Ennek a kettőnek a viszonyát

⁹ Viski Károly, 1941—43. II. k. 332.

kell vizsgálnunk, ha meg akarunk ismerkedni népünk jelképrendszerével. A jelképek viszonyításának módja a művészet mondattani problémája, technikai kidolgozásuk pedig a nyelv hangtani problémáival rokon. Az idegen nyelveket nem ismerhetjük meg pusztán hangtanukból. Meg kell barátkoznunk mondattanukkal és jelentésanukkal is, ha érteni akarunk belőlük.”¹⁰

Az előbbiekkal lényegében teljesen megegyező gondolatok megfogalmazásáig jutottak a mai kutatók közül is néhányan: „... több olyan tárggyal találkoztam — írja Kós Károly az erdélyi anyag alapján —, melyek ajándékba, emlékül, jelkép gyanánt házilag készültek. A népi társadalmi élet e sajátos tárgyi megnyilatkozási formáinak legfőbb tulajdonsága a személyes vonatkozás és az, hogy mindegyik »mondani akar« valamit. Többségük az életkor jelentős eseményeihez kapcsolódik. A hímes guzsaly, mángorló, sulyok és kaptisztító az ifjú legény komoly szándékáról beszél, a virágos zsebkendő a lány viszonzásáról. ... A társadalmi kapcsolatok, a legfőbb élmények, a szerelem és halál népművészete ez, a közösségi illem és konvencionális *jelbeszéd* kötöttségei között.”¹¹ — Hasonlóképpen jel-nyelvről ír HOFER Tamás és FÉL Edit a magyar népművészet egyik legutóbb készült mintaszerű összefoglalásában: „A szép tárgyak bonyolult rendszere egy-egy faluban így egyfajta rituális nyelvezetként fogható fel.”¹²

Ezeket a véleményeket egyrészt azért idéztük, mert teljes mértékig egyetértünk velük, másrészt pedig azért, mert ezek is bizonyítják, hogy minden jelleméleti belemagyarázás nélkül, a tények józan szemlélete és megértése is elvezette a nem szemiotikus kutatókat a jellemélettel rimelő gondolatok megfogalmazásához, különösen a népi kultúra azon területein, ahol ezek a jelenségek a leginkább szembeszökök. Jellegetesen ilyen terület a népi kultúrában az ún. szerelmi ajándékok tárgycsoportja.

JEL ÉS JELENTÉS

Mielőtt továbbmennénk, egy rövid kitérőt kell tennünk arról, hogy különbség van a népművészeti tárgyak társadalmi funkciója és jelentése között. Az, hogy szerelmi ajándék, tehát nem a jelentése ezeknek a „szépen díszített” tárgyaknak, hanem a közösség életében betöltött szerepe, funkciója. Éppen így a diszágynak nem az a jelentése, hogy fekszenek benne, mint ahogy az asztalnak nem az a jelentése, hogy esznek rajta, vagy a víznek nem jelentése, hogy megisszák. Nem szabad összekeverni a szemantikai szint és a pragmatikai szint jelenségeit, vagyis a jelek által közvetített üzenetet a jelek felhasználására vonatkozó megjegyzésekkel. A szerelmi ajándékok által közvetített értelmes üzenet egy vizuális jelekből álló grafikai mondat szintjén keresendő. S hogy továbbra is a nyelvészeti hasonlatnál maradjunk — a mángorlókon és a sulykokon megtalálható jelek (pl.

¹⁰ LÜKKŐ GÁBOR, 1942. 5—6.

¹¹ KÓS KÁROLY, 1972a. 210.

¹² HOFER TAMÁS—FÉL EDIT, 1975. 14.

8. Tükrös. Szlavónia (Jugoszlávia)
Moszyński, K., 1939. II. 118. ábra

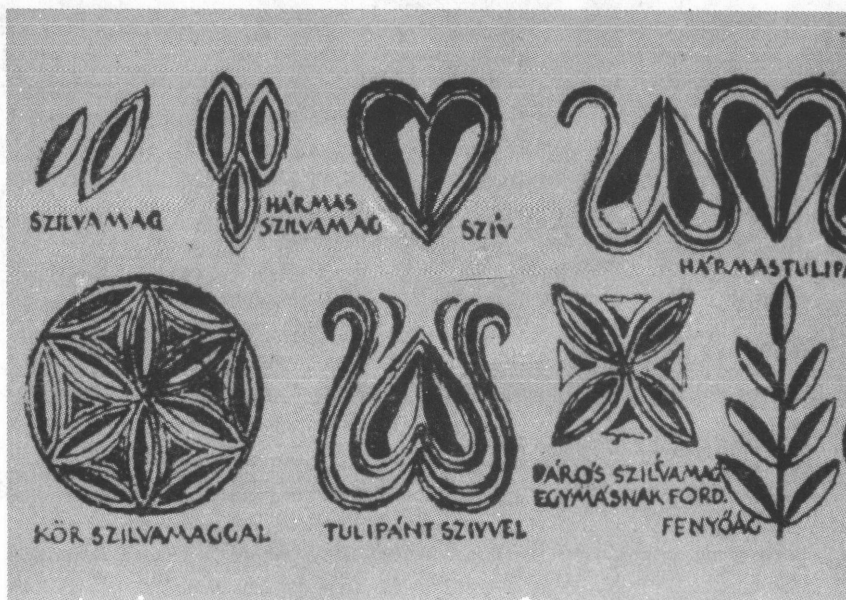
9. Tükrös. Mihályfa (Veszprém m.) Hofer
Tamás—Fél Edit, 1975

körök, rozetták, szívek, tulipánok, életfák, cserepes virágok, levelek, indák) a mondat szavainak szerepét töltik be.

Ezek után vegyük szemügyre magukat a tárgyakat, pontosabban a tárgyakon látható jeleket. Nem foglalkozunk most a vésett díszítmények teljes szótárával, hanem kiválasztottunk két jelet. (Motívumot is mondhattunk volna, a népművészeti kutatás hagyományos homályos kifejezését használva, de az etnoszemiotika szakszókincsének e szava pontosabb, használata egyértelmű, mivel a bevezetőben meghatároztuk.)

Átvizsgálva több száz mángorlót és mosósulykot, feltűnt, hogy a sokféle díszítőmotívum közül két jel, a tulipán és a szív igen gyakran együtt szerepelnek egyazon tárgyon (l. 1—4. képek). Ebből arra lehet következtetni, hogy e két jel összetartozása valamilyen értelmes közleményt akar kifejezni. A tulipánról mint virágról, mint virágszálról a népdalok és a virágénekek alapján azt mondhatjuk, hogy a leányt szimbolizálja. Hogy ez így van, számtalan ábrázolás is bizonyítja a legkülönbébb tárgyakon, népművészetünk legszebbnek tartott darabjain.¹³ A virágot, az ágat vagy tulipánt tartó nő a népi képzeletben elválaszthatatlanul összefonódik, s ezért, amikor a kép-írás nyelvén a népművészetben a faragványokon megjelenik a betyár kedvese, akkor a faragó pásztor el se tudja képzelni a női alakot valamiféle ág, virág, viruló rózsza, a nyíló tulipán nélkül.

¹³ L. HOFER Tamás—FÉL Edit, 1975. a 321, 323, 326 és a 370-es képeket, illetve dolgozatunk 15—18. illusztrációit.

10. Motívumszótár. Kós Károly, 1972a,
213, 3. ábra

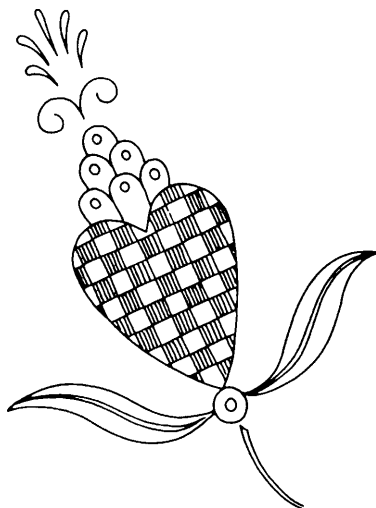
Ha most visszakanyarodunk a szerelmi ajándékok gondolköréhez, fel kell tételeznünk, hogy a női szimbólum mellett valahol egy férfi szimbólumnak is szerepelnie kell, hiszen szerelemről, szerelmi varázslásról, egyfajta termékenység varázslásról van szó. A tulipánt a szívvel gyakran ággal, indákkal összekötik, egymásba rajzolják a szerelmi ajándékokon — vagyis fel kell tételeznünk, hogy a szív lesz a férfi jele az általunk vizsgált tárgyakon. (Hangsúlyozzuk, nem mindenhol és nem mindig!)

A népművészet kutatói előtt álló egyik feladat az, hogy összeállítsák a díszítőmotívumok jelszótárát. Ha elkészítünk vagy találunk ilyet, akkor ott kell megvizsgálni, hogy a motívumok — jobban mondva a szóértékű jelek — sorában ott találjuk-e a tulipánt és a szívet. Kós Károlyra hivatkozhatunk újra, aki összeállította az erdélyi Szilágyságban gyűjtött anyag alapján a fára faragott jelek szótárát.¹⁴ A felsorolásban szerepel: a szív, a hármasszilvamag, a hármastulipánt és a „tulipánt szilvamagokkal”. Az ábrázolás érdekessége, hogy amikor a szívet „tulipánttal” együtt, egymásba rajzolva vésték, akkor e motívum neve „tulipánt szilvamagokkal” lett és nem tulipán szívvel. A *tulipánt* elnevezés — tehát egy *t* betűvel több, mint a virág neve — pedig két egymásnak fordított S-ből kialakított jelet jelöl (10. kép). Valódi szimbólumnak tekinthető ez a jel, ami csak távolról hasonlít a virágra. Nem a hasonlóság a fontos, hanem

¹⁴ Kós Károly. 1972a. 213. 3. ábra.

a jelszerűség. A szív esetében szintén érdekesen alakul a helyzet, mert ott is szerepet játszik mindkét jelképező gyakorlat: a hasonlóságon alapuló és a megegyezésen alapuló jelkiválasztás. De lássuk végül a „szívhez” szóló bizonyítékokat.

MALONYAY Dezső Kalotaszeg népművészetéről szóló kötetében bemutatja „Miháltz Ákos, Magyar-Valkői tiszteletes tékájának s ládájának föstött díszítései”-t, melyeket „Régi példák után föstött őmaga”. Az egyes motívumok alá odaírta azok becsületes nevét, pl. az egyik alá azt, hogy „tökös”, s ez éppen szívet ábrázol.

11. „Tökös”. Malonyay Dezső, 1907, 258. kép

Ez az elnevezés akkor lesz még érthetőbb, ha figyelmesen megnézzük a zágrábi múzeum egyik faragványát. A képen nyilvánvalóan egy emberpár látható: egy nő nagy hassal és egy férfi, lába között egy „szívvel”¹⁵ (vö. 12. kép). Ez a szív hegyével felfelé áll, éppen úgy, mint amikor a tulipánttal egyberajzolták. A délszláv ábrázolás hazai párhuzamát megtaláltuk a pécsi Janus Pannonius Múzeum mosósulyok gyűjteményében (13. kép). Ugyanott egy másik sulykon két háromszögből induló életfa és alattuk egy-egy szív található (14. kép). További elgondolkodtató és meglehetősen egyértelmű jelekkel ellátott sulykokat leltünk még ugyanabban a gyűjteményben (15. kép). A MALONYAY-féle ábra párját pedig a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményében fedeztük fel egy bükkzsérci mosósulykon félig kifaragva, félig előrajzolva.

Úgy gondoljuk, hogy a megtalált adatok viszonylag nagy száma kellőképpen bizonyítja korábban óvatosan megfogalmazott feltevéseinket.

¹⁵ MOSZYNSKI, K., 1967—68, II, 138, 71. ábra.

12. Férfi és nő. Mali Bukovec (Jugoszlávia)
Moszyński, K., 1939, 851, 71. ábra

13. Mosósulyok: férfi (pipával, a bal figura) és nő. Tormás (Baranya m.) (Janus Pannonius Múz. Ltsz. 70.65.188.1. Pécs)

A JELEK TERMÉSZETÉRŐL

A jelelmélet kutatóinak felfogása szerint három fő jeltípus van: az index, az ikon és a szimbólum. A három közül az ikon az a jelfajta, amely a klasszikus meghatározás szerint hasonlít tárgyára — mint neve is mutatja: képmás —, vagyis a jel maga is hasonlatos ahhoz a valóságdarabhoz, amely helyett áll. Ily módon szemben a szimbólumokkal, melyeket teljesen önkényesen választunk meg, az ikon tulajdonképpen csak „fokozat kérdése”. Ezzel a felfogással nem értenek egyet az olasz szemiotikusok, akik tulajdonképpen tagadják azt, hogy az ikonikus jeleknek természetesség lenne tulajdonítható. Azt mondják, hogy „az ikonikus jel mindenekelőtt feltételezi olyan felismerő kulturális kódok meglétét, melyek alapján az egyes kultúrákban a különböző tárgyakat bizonyos szembe-
szökőnek tartott jellegzetességük alapján felismerik, azaz konvencionálisan rögzített és minden embercsoport által elfogadott jellemző jegyek ismeretét jelenti, szükség van egy (rajzi, fotografikus) ikonikus kódra, amely megfelelést létesít a felismerési kódok ismertetőjegyei és az ikonikus jelek között. Például egy valóságos, színes, háromdimenziós tárgyról készült fekete-fehér, kétdimenziós fénykép konvencionálizált megjelenítése ennek a tárgynak, amelyet néhány olyan vonás (elem) alapján ismerünk fel, melyeket a fotografikus kód kapcsol össze a tárgy ismertetőjegyeivel... Az ikonikus jelek tehát — az általános felfogással szemben — nem annyira reprodukálják a tárgyat, amelyre vonatkoz-

14. Mosósulyok. 1891. Tormás (Baranya m.) (Janus Pannonius Múz. Ltsz. 51.28.1. Pécs)

15. Mosósulyok. 1903. Tésenfa (Baranya m.) (Janus Pannonius Múz. Ltsz. 70.65.189.1. Pécs)

nak, mint inkább magának a tárgynak, illetve néhány ismertetőjegyének az érzéki benyomását teremtik meg. De ahhoz, hogy ez bekövetkezzék, az ikonikus kódnek — azonkívül, hogy az ismertetőjegyek és az ikonikus jegyek megfelelését rögzíti — fel kell használnia az ikonikus jelek sajátos kivitelezési formáit is, amelyek a tárgy ismertetőjegyeihez »hasonló« érzékelését lehetővé teszik.”¹⁶

A fentiekből következik, hogy a különböző kultúrákban a hasonlóságon alapuló jelek használata, egyáltalán létrehozása és megértése, különböző szabályok alkalmazásán alapul. Vagyis a képek esetében is bizonyos kulturálisan adott „előfeltevések” birtokában kommunikálunk, hozunk létre népművészeti alkotásokat, figurális és ornamentális díszítményeket. Ezek a „preszuppozíciók” előre meghatározzák, hogy mi a helyes és mi nem, miről beszélhetünk a képek nyelvén, s miről nem.

Ez a kérdéssor átvezet egy másik igen fontos problémacsoporthoz, amely szorosan kapcsolódik témánkhoz. Nevezetesen azoknak a kulturálisan beidegződött, elfogadott hiedelmeknek a rendszeréről van szó, amelyek teljesen átszövik az adott közösség mindennapi cselekvéseit. Ilyen jellegzetes, a legtöbb ismert kultúrában erősen ellenőrzött terület a mindennapi viselkedésben a szexuális tabu, a szexuális szimbólumok képi ábrázolásának területe. Találóaan állapította meg egy ma már klasszikus angol kutató egyik művében az obszcenitás

¹⁶ CALZAVARA, E.—CELLI, E., 1977. 23; vö. még Eco, U., 1974.

fogalmáról szólva, hogy mai beidegzettségeink igájában teljesen torzított képünk van az ilyen jelek eredeti használatáról. Éppen bizonyos mértékig tabu jellegük miatt nehéz jelentésük felismerése, bár nem ez a döntő kérdés, hiszen éppen az a lényeg, hogy — mint azt W. G. SUMNER írja — „a népszokás bármit helyessé tehet ... Nem létezik semmiféle »természetes« és általános ösztön, amellyel ha valami összeütközésbe kerül, akkor obszcénként határozható meg. Kiderül, hogy az általunk obszcénnek ítélt dolgokat más helyen, más időben nem tartották azoknak, amint hogy mi sem tartjuk annak a fedetlen arcot, kezét, lábat”,¹⁷ pedig valamely ősi szokásnál fogva obszcénnek nyilváníthatták valamelyik más kultúrában.

A népművészet mind szóban, mind képben — a szó-képekben — mindig bátrabb és szókimondóbb volt, mint azt ma gondolnók. Több oka volt ennek, de az egyik közülük minden bizonnyal a természethez való közelség, a „természetes ikonok” kézenfekvő használata, még hozzá éppen az olyan hasonlóságon alapuló — vagy a jelelmélet szavával élve — ikonikus jelek formájában, mint amilyen a szív és a tulipán is.

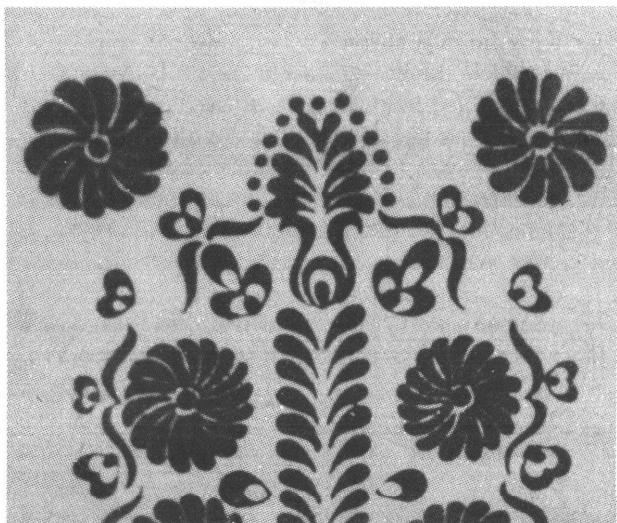
AZ „ÉLETFA”-RENDSZER

Ez alkalommal kiindulásul a népművészetnek csak egy kicsiny, jól körülhatárolható területén vizsgáltuk a jeleket — azokat se mind. A jelek nem egyedül állnak, hanem, mint a szavak, mondatokba rendeződnek, tehát a kutató figyelmet nem annyira az egyedi jelekre és azok jelentésére kell fordítani, hanem a jelkapcsolatokra.

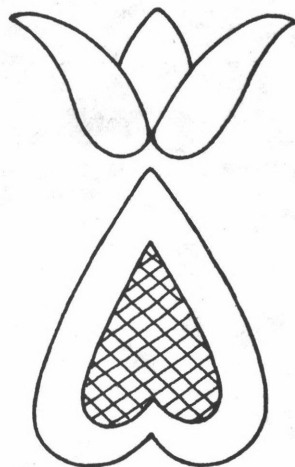
Megállapíthattuk, hogy a tulipán és szív együttes előfordulása szerelmi üzenetet hordozott, vagyis e két jel kapcsolata értelmes üzenetet közvetített. Más szavakkal, a kép-nyelv nyelvtana szerint úgy is mondhatjuk, hogy grammatikailag helyesen megformált, „jól formált” — most már logikai értelemben véve is „jól formált” — jelkapcsolatról van szó.

Felvetődhet már most a kérdés, hogy a szerelmi jelentéskörön kívül vajon előfordulhat-e még a két jel ilyen állandó vagy gyakori kapcsolatban. Egy környezettől aránylag független jelhasználat ugyanis arra engedne következtetni, hogy e két jel kapcsolatának rendszerépítő szerepe lehet. S valóban, a különféle népművészeti kiadványokban igen nagy számban találhatók példák arra, hogy a tulipán és a szív a legkülönbébb tárgyakon, az ábrázoláson mindig összeköttetésben áll egymással. Az a tény, hogy nincs anyaghoz kötve e két jel együttes előfordulása, azt bizonyítja, hogy fontos, mondhatni központi szerepet tölthettek be abban az előfeltevés-rendszerben, amely a képi ábrázolások mögött állt. Az a tény, hogy a tulipán és szív megjelennek a festett templomi famennyezeteken, régi hímezéseken, pásztorok szaruból készített sőtartóin, valamint borotvatokokon, karikásostoron, kályhacsempén (16—20. kép) s végül a

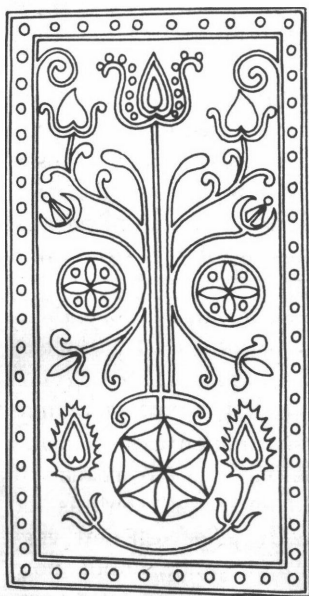
¹⁷ SUMNER, W. G., 1978, 656.

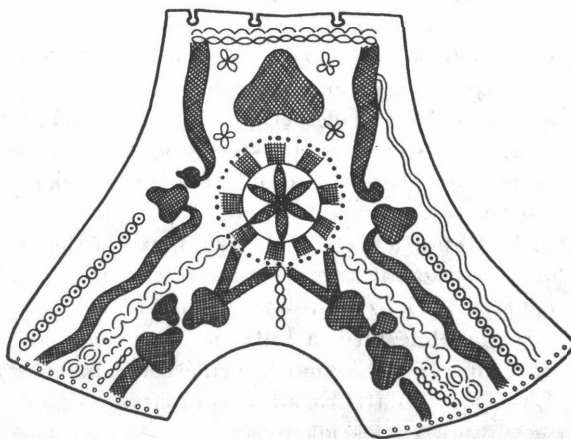
16. Részlet Üstökös Sándor kunmadarasi szücs hímzéséből, az 1880-as évekből. Dorogi Márton, 1962. V. tábla

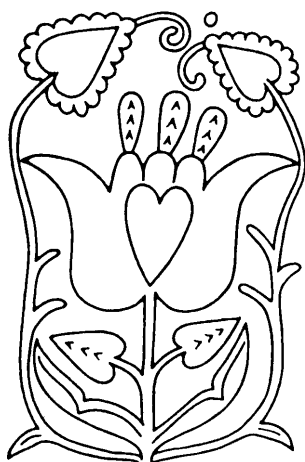
17. Faragott guzsalynyél a Janus Pannonius Múzeum néprajzi kiállításán. Pécs

18. Szilágysági kályhacsempe a 19. sz. végétől. Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Dezső, 1974, 98, 23. rajz

19. Lóporszaru díszítménye, 17. sz. Siménfalva (Székelykeresztúri Múz. Udvarhelyszék) Molnár István, 1975, 29. kép

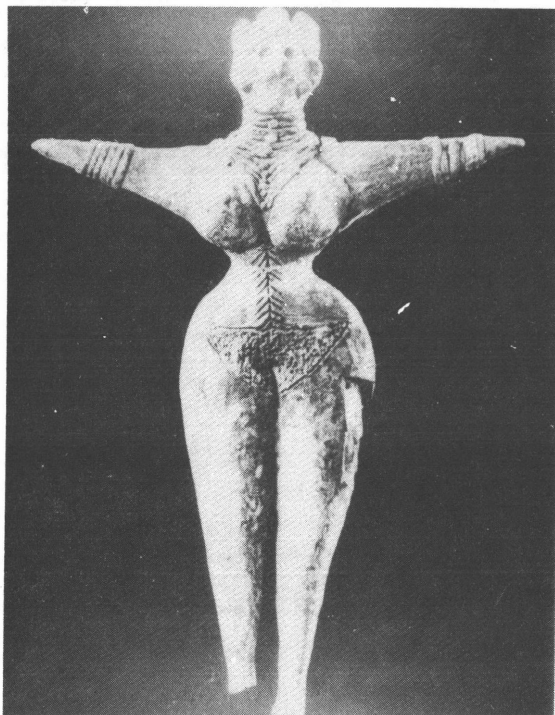
20. Faragott gyufatartó teteje. Kisberki (Só-
moggy m.) Sáfrány Zsuzsa, 1975, XV. tábla, 5.
kép

sírköveken is, továbbá, hogy e két jel együttese váltakozik az életfa-ábrázolással, újra meg újra felveti a további és távolabbi összehasonlítások lehetőségét és szükségességét. S egyben az is nyilvánvaló, hogy az elemzésük során kikövetkeztetett szerelmi termékenység gondolkör nem is esik messze az élet-fájától.

A párhuzamok összehasonlító célzatú gyűjtését tovább lehet folytatni, kiszélesítve a kört a magyar anyagon túlra is: a velünk szomszédos népek körére is. Eddigi vizsgálódásaink eredményeként elmondhatjuk, hogy minden szomszédos nemzet népművészetében találunk olyan tárgyakat, amelyeknek díszítő-elemei többé-kevésbé jó párhuzamai a tulipánt-szív jelkapcsolatnak. Mindezek azt mutatják, hogy nem valamiféle magyar etnikus sajátosságról van szó, hanem általánosabb „természeti jelképek” használatáról.

Ugyanakkor még érdekesebb lesz a kép, ha nemcsak a velünk közvetlenül szomszédos, hanem a tőlünk távol élő népek anyagát is megnézzük. Új színekkel gazdagodik, s egyben bonyolódik a kép, hiszen példák egész sorát lehet egymás mellé állítani a távoli Szibéria különböző népeinek (kirgizek, kazahok) népművészeti anyagából, s ehhez kapcsolódik még a kaukázusiak néhány igen hasonló példája. Ezek az adatok még nincsenek kellőképpen kiaknázva, s nyomatékosan arra figyelmeztetik a kutatót, hogy lehet és kell is ilyen összehasonlításokat végezni — a felhasznált „természeti jelképek” univerzális jellege ellenére vagy éppen azok miatt. Ez ad biztos alapot megfigyeltetésének munkájához, ahhoz, hogy megértsük a jelek jelentését.

Ilyen természetes jelkép volt szerte Euráziában évezredek óta az életfa, a Földanyával — általában a nővel — azonosított fa vagy növény, amely hol „cserépből” (korsóból, később vázából), hol meg a női köldökből nőtt ki.

21. „Földanya” ábrázolása az i. e. harmadik évezredből. Turung Tapa (Gurgan, Irán) Ghirshman, R., 1964, 1.

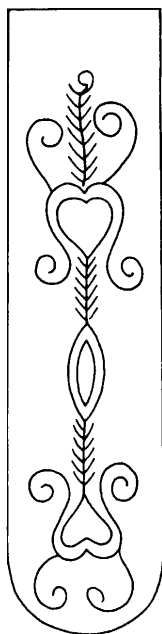
Ismertek ilyen ábrázolások — igaz, hogy csak az újabb régészeti kutatások eredményeként — az időszámításunk előtti harmadik és második évezredből Közep-Ázsiából¹⁸ (21. kép).

A kicsiny női szobrocska és a rajta levő díszítés, karcolások jó példaként szolgálnak arra, hogy az emberiség milyen régóta él a természeti jelképek használatával. Mai érthetetlennek tűnő, csak virág-nyelven kimondott hasonlatainkat ott és akkor még közvetlen egyszerűséggel formálták, karcolták a gyagba vagy kicsiny, fémből készített női mellédíszekbe.

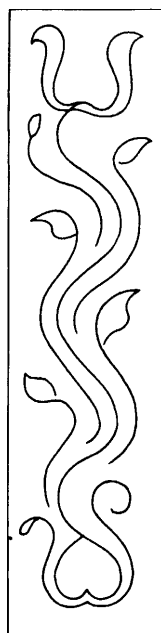
ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat elején utaltunk arra, hogy a kultúrában ugyanazt a tartalmat többféle „nyelven” is el lehet mondani. Idézhetnénk például a népdalok és virágénekek szövegét. Így lesz érthető KRESZ Mária kitűnő összefoglalásának

¹⁸ HOPPÁL Mihály, 1978; vö. még GRAY, J., 1973, 70—71.

22a. Késői hun fém övveret. 6. sz. Martinovka (Ukrajna) Fettich Nándor, 1951, XXII. tábla, 3. kép

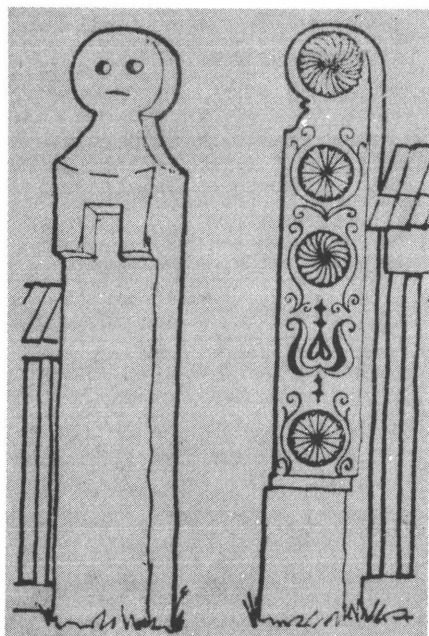
22b. Borsodi mángorló vésett díszítése. (Herman Ottó Múz. Ltsz. 77.35.29. Miskolc)

kiinduló megállapítása, mely szerint a „népművészet és a virág fogalma szinte elválaszthatatlan... A virág, a virágból alkotott minta a magyar díszítőművészetben fő — bár korántsem egyetlen, és nem is a legrégebb.”¹⁹ Egy kultúrában mindennek van gyökere és eredete. Ha a virág, a tulipán, az életfa oly gyakori a magyar népművészetben, akkor talán a „gyökörek” is mélyre nyúlnak. A kérdés egyáltalán nem olyan egyszerű, hogy rövid úton ki lehetnek jelteni azt, hogy „azok a díszítőelemek, amelyet a paraszti adatközlők is szerelmi szimbólumként értékelnek ... ahhoz a virágos díszítésmóddhoz csatlakoznak, amelyik Magyarországon a 14—15. sz. folyamán kezdett elterjedni, a parasztoknál viszont lényegében csak a 17—18. sz.-tól.”²⁰ A probléma ugyanis nem az, hogy mikortól lehet évszám szerint adatolni a naturalisztikus virágtólstílus kivirágzását, hanem sokkal inkább az, hogy az életfa típusú jelsoport — s azon belül példának okáért a tulipánt szívvel jelegyüttes — mikor hol és merre található még.

Valóban úgy látszik, hogy a magyar nép által alkalmazott díszítmények között központi helyet foglal el a virágszál, virágtő, fa, életfa nevek alatt összefoglalható jeltípus.

¹⁹ KRESZ Mária, 1976, 3.

²⁰ K. CSILLÉRY Klára, 1976. 123.

23. Ember alakú kapubálványok Kalotaszegről. Kós Károly, 1972b, 256, 4. ábra

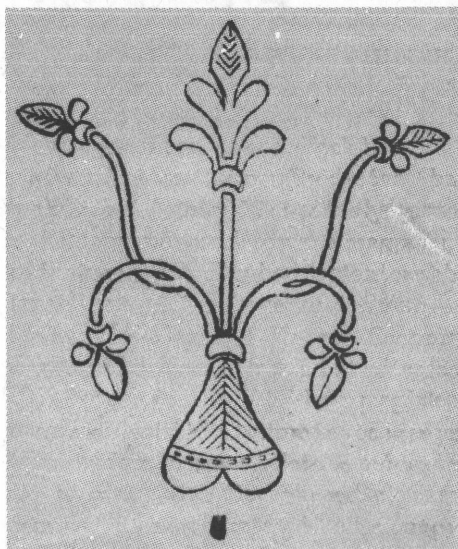

24. Szent István palástjának, illetve bursájának szövete (részlet). Ipolyi Arnold, 1886, 13. ábra

Hangsúlyozni szeretném, hogy külön kell választanunk a genetikus összefüggések és a tipológiai összevetések vizsgálatát. Elfogadható a megfogalmazás azonos típusát mutató ábrázolások összehasonlítása anélkül, hogy azok genetikai kapcsolata bizonyítható lenne. A természetet utánzó hűség keresése különösen félrevezető a népművészet esetében, amikor egy elvontabb jelszinten kell az elemkapcsolatokat vizsgálni. Elemi módszertani hiba a paraszti adatközlőktől kérni, hogy megmagyarázzák a kutatónak az egyes szimbólumok értelmét. Ezt ma már nem lehet várni, mert először is, amiről egy kultúrában nem lehet beszélni — hiszen szégyenletesnek tartják, tehát tabu —, arról nem fognak, nem tudnak beszélni, azért rajzolják, mert az nem tabu. Másodszor, ahogy azt CSILLÉRY Klára cikkében világosan megfogalmazta, hogy legalábbis korábban, egyes motívumoknak általánosabb érvényű varázsszerepet tulajdonítottak, nevezetesen óvást, bajelhárítást.²¹ S valóban, pontosan abból az ismert etnológiai tényből kell kiindulni, hogy a genitáliák ábrázolása mindig valamely óvó, védő, illetőleg gonosztávoltartó funkcióban szerepelt.²²

²¹ K. CSILLÉRY Klára, 1976, 123.

²² VANGGAARD, Th., 1974, 59: „The *herma* was a four sided column with a man's head and a protruding phallus, so approach a house, the first thing one met at the front door

25. A nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszójának szívből induló „életfa”-ábrázolása. László Gyula, 1974, 56, 29. kép

26. Magyarvalkói díszített mosósúlyok, 1882. (Kolozs m.) (Néprajzi Múz. Ltsz. 10016. Budapest)

Ezért természetes, ha a FETICH Nándor által hun korinak meghatározott fém szíjvégen együtt találjuk a tulipánt a szívvél és az életfával.²³ Tegyük mellé a miskolci Herman Ottó Múzeum mángorlógűjteményének egyik darabját (22a és 22b kép), valamint két kapubálványt Kalotaszegről.²⁴ A Martinovka (Ukrajna) mellett talált késői hun szíjvég motívumai az avar művészetben szintén megtalálhatók.²⁵ A szív és az életfa együttese jól datálható régészeti leletekben szemlélhető (22a és 25. képek), ilyen a honfoglalás kori bőrből készűlt tarsoly verete (Újfehértó, Micskepuszta) alul a szívvél, fent az életfával. További életfa példákkal szolgálnak a tarsolylemezek díszítményei, illetve a beregszászi süvegcsűcs, valamint a geszterédi szablya arany markolatvégének palmettái.²⁶ Érdekes összehasonlítani az első példaként idézett dunántűli mángorlót (1779-ből), mennyire látható rendszerképző ereje van egy bizonyos kompozíciónak, néhány jel szabályos — értsd a szabályoknak megfelelő — és ezért „értelmes” használatának. Jól illeszkedik ebbe a sorba Szent István palástjának keleti eredetű díszítményvilága (24. kép). Ezt az utóbbi példát ritkán idézik, mert kevesen

for protection of the house.” — Az ókori görögöktől való ez az adat, de ismertek a középkori Erdélyből is, a magyarszentpáli pillérű, amelyen egy a meztelenségét szemérmetlenül kimutató asszony látható.

²³ FETICH Nándor, 1951, XII. tábla. 3. kép.

²⁴ Kós Károly, 1972b. 256. 4. ábra.

²⁵ ERDÉLYI István, 1966, a 3, 17, 20. és 23. képek.

²⁶ DIENES István, 1972. 59. valamint a 12. és 13. képek.

láthatták és a szövetdarab egy kicsiny erszény formájában maradt meg. Végül, ha már a honfoglalás körüli századokban időzünk, egy szép példa a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korsójáról a nő és a virágzó ág azonosságára, arra, hogy az ág (tulipános?) feltétlenül hozzátartozott az ábrázoláshoz.²⁷

Mint láttuk, az összehasonlító-tipológiai kutatást a jelenből a múlt irányába is ki lehet terjeszteni. Amint az ismeretes, a népművészet etnopszemiológiai kutatásában is lehetséges egyfelől a szinkron, másfelől pedig a diakron megközelítés. A távol-keleti népek recens anyagának vizsgálata már önmagában is egyfajta diakroniát hoz magával. Ez alkalommal hely hiányában ilyen példákat nem idézünk.

Mély meggyőződésünk, hogy megtaláltunk két jelet, amelynek pontosan ismerjük jelentését a magyar népi díszítőművészet nyelvében. Az egyik elgondolkodtató ábra található egy éppen százéves kalotaszegi mosósulyon, ami egyértelműen megmagyarázza a *tulipánt* motívum jelentését²⁸ (vö. 26. kép).

Úgy gondoljuk, hogy ezzel vissza is térhetünk kiindulási pontunkhoz, ahhoz az állításhoz, hogy a kultúrát különféle kódok építik fel, az adott kultúra maga is kód egy magasabb szinten, mert felfogható, mint egy adott történeti-társadalmi helyzetben együtt élő közösséget jellemző szövegek összessége, legyenek ezek képek, képekben írt „szövegek” is akár.

Az utóbbi megállapításhoz magyarázatként Jurij LOTMAN szovjet kutató szavait idézzük: szerinte a kultúra az emberek szellemi életének és különféle jelenségeinek olyan hierarchikus rendszere, amely az információk tárolására, felhalmozására és cseréjére szolgál.²⁹ Általában az emberiség, konkrétan egy szűkebb kollektíva közösségi emlékezete. A kultúra hagyományok útján, különböző jelrendszerek átadása útján öröklődik. A kultúra állandósult típusait tekinthetjük nemzeti kultúrának. Ez a kulturális tapasztalat szerveződésének olyan típusa, amely az adott közösség története folyamán alakult ki, és bár állandóan változik, alakul, de ugyanakkor nagy állandóságot is mutathat, jellegét rendkívül hosszú ideig megőrizheti.

²⁷ Vö. LÁSZLÓ Gyula—RÁCZ István, 1977. 12. és 13. kép.

²⁸ Először közölte BÉNYI Zsigmond, 1905. 31. kép.

²⁹ LOTMAN, Ju. M., 1973. — L. a kötet végén a „A kultúra tipológiája” c. fejezetet.

- BÁTKY Zsigmond
1905 *A kenderrel való munka Kalotaszegen*. NÉ. 264—278.
- CALZAVARA, E.—CELLI, E.
1977 *A néző munkája*. Tömegkommunikációs Módszertan VII. 1. Bp.
- K. CSILLÉRY Klára
1971 *Népművészetünk története*. (Kiállításkatalógus.) Bp.
1976 *A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál*. Ethn. 103—132
- Dienes István
1972 *A honfoglaló magyarok*. Bp.
- DIÓSZEGI Vilmos
1973 *A pogány magyarok hitvilága*. Bp.
- DOROGI Márton
1962 *A kunsági bunda*. Szolnok.
- Eco, U.
1974 *A látás szemiológiája*. In: *A mozgókép szemiotikája*. (Szerk.: HOPPÁL Mihály—SZEKFŰ András) 117—167. Bp.
- ERDÉLYI István
1966 *Avar művészet*. Bp.
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1966 *Parasztok, pásztorok, betyárok*. Bp.
- FETTICH Nándor
1951 *Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez*. Bp.
- GHIRSHMAN, R.
1964 *Arte Persiana*. Milano.
- GRAY, J.
1973 *Near Eastern Mythology*. (2. kiad.) London.
- HOFER Tamás—FÉL Edit
1975 *Magyar népművészet*. Bp.
- HOPPÁL Mihály
1971 *Jegyzetek az etnográfiai szemiotikához*. In: *Népi kultúra—népi társadalom*. V—VI. 25—43. Bp.
1977 *Bevezetés az etnoszemiotikába*. In: *Népi kultúra—népi társadalom*. X. 45—72. Bp.
1978 *Mítosz: kép és szöveg*. In: *Mítosz és történelem*. (Szerk.: HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton) 301—337. Bp.
1979 *Codes and/or Cultures. Approaches to Ethnosemiotics*. In: *Studies in Cultural Semiotics*. (Ed.: JÓZSA, P.) 5—32. Bp.
- HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton (szerk.)
1978 *Mítosz és történelem*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 3. k. Bp.
- HOPPÁL Mihály—SZEKFŰ András (szerk.)
1974 *A mozgókép szemiotikája*. Bp.
- HOPPÁL Mihály—VASS Katalin
1978 *Mosósulykok és díszítményeik*. Folklór Archivum 10.
- HUSZKA József
1930 *A magyar turáni ornamentika története*. Bp.
- IPOLYI Arnold
1886 *A magyar szent korona és koronázási jelvények története és műtörténeti leírása*. Bp.
- Kós Károly
1972a *Szerelem és halál a szilágysági népművészetben*. In: *Népelet és néphagyomány*. 209—237. Bukarest.
1972b *A székely sírfák kérdéséhez*. In: *Népelet és néphagyomány*. 253—272. Bukarest.

- KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő
1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest.
- KRESZ Mária
1976 *Virág és népművészet*. Bp.
- LÁSZLÓ Gyula—RÁCZ István
1977 *A nagyszentmiklósi kincs*. Bp.
- LOTMAN, Ju. M.
1973 *Szöveg, modell, típus*. Válogatta és az utószót írta: HOPPÁL Mihály. Bp.
- LÜKŐ Gábor
1942 *A magyar lélek formái*. Bp.
- MALONYAY Dezső
1907 *A magyar nép művészete*. I. *A kalotaszegi magyar nép művészete*. Bp.
1909 *A magyar nép művészete*. II. *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Bp.
1911 *A magyar nép művészete*. III. *A balatonvidéki magyar pásztornép művészete*. Bp.
- MANGA János
1972 *Magyar pásztor fafaragások*. Bp.
- MOLNÁR István
1975 *Csontkarcolatok—porszaruk karcolatai*. Székelykeresztúr.
- MORRIS, Ch.
1938 *Foundation of the Theory of Signs*. Chicago.
- MOSZYŃSKI, K.
1967—68 *Kultura ludowa Słowian II. Kultura duchowa*. (2. kiad.) Kraków.
- PÉTERFY László
1977 *Faragott sírkövek és díszítményeik a nagykendi temetőben*. Folklór Archivum 7. 80—160.
- SÁFRÁNY Zsuzsa
1975 *A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum gyűjteményei*. Somogyi Múzeumok Közleményei II. 147—154. Kaposvár.
- SUMNER, W. G.
1978 *Népszokás (szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége)*. Bp.
- VANGGAARD, Th.
1974 *Phallos. A Symbol and Its History in the Male World*. New York.
- VISKI Károly
1941—43 *Díszítőművészet*. In: *A magyarság néprajza*. II. 226—344. Bp.
- VOIGT Vilmos
1977 *Bevezetés a szemiotikába*. Bp.

MEGJEGYZÉSEK HOPPÁL MIHÁLY TANULMÁNYÁHOZ*

HOPPÁL Mihály tanulmánya nem csupán a mosósulykokon és mángorlókon megjelenő szív- és tulipánmotívumokat értelmezi, hanem — mint ezt a dolgozat címe is kifejezi — modellt kíván adni a népművészet ornamentikájának szemiotikai elemzéséhez. Ez a feladatkitűzés igen időszerű és jelentős. A magyar népművészet kutatásában szükséges lenne továbblépni az ornamentika, a motivika formai elemzésében, illetve a motívumhasználat, a szemiózis folyamatainak feltárásában egyaránt.

E sorok írója azonban, amikor a Hoppál-tanulmány kéziratának átolvasására kapott megbízást, úgy találta, hogy a szemiotika és a szövegelmélet — amelynek hazai megismertetéséért egyébként HOPPÁL Mihály igen sokat tett — több fogalmi és módszertani eszközt is kínál a népművészeti tárgyak egykori jelentésének rekonstruálásához, mint amit a dolgozat fölhasznál. Egy szélesebb szemiotikai megközelítés figyelembe vehetné, elemezhetné a mángorlók, mosósulykok tárgyi létének, egykori rituális szerepeinek számos mozzanatát, megkereshetné a szív- és virágmotívumok előfordulásának teljes körét az egykori népművészetben, népköltészetben, a paraszti tudatban és a mindennapos gyakorlatban. Úgy tűnik — anélkül, hogy ezt a szemiotikai elemzést elvégeztem volna —, hogy a szív- és virágmotívum eme széles előfordulási körének számbavétele alapján a HOPPÁL Mihály által javasolt túlságosan egyszerű, egyértelmű magyarázatot eltérő szituációkhoz kapcsolódó, talán történetileg is differenciált, egymásba játszó jelentésszintekkel kellene fölcserélni. E bonyolult összkép alapján módosulnának a Szerző történeti következtetései is. Hogyan kerültek a mosósulykokra, mángorlókra (amely utóbbiak egyébként a 17. sz. előtt nem mutathatók ki) a szív és szívből kinövő virágmotívumok? Az e két

* Ez az írás eredetileg nem közlésre készült, hanem lektori véleménynek. A szerkesztő tájékoztatott, hogy Hoppál Mihály időközben tanulmányán kisebb változtatásokat tett, ezt a módosított szöveget azonban már nem vehettem figyelembe. Az eredeti lektori vélemény itt kevés stílusos módosítással, irodalmi hivatkozásokkal és lábjegyzetekkel kiegészítve jelenik meg. (H. T.) — Hofer Tamás lektori véleménye olyan eltérő álláspontot képvisel, hogy az évkönyv szerkesztő bizottsága — a magyar néprajzban amúgy is ritkaságszámba menő viták serkentésére — jónak látta önálló cikké átdolgozva közölni. Hoppál Mihály: Lehet-e a népművészetnek jel-nyelve? címmel választ készített. Ennek megjelenése a további vita céljából szintén kívánatos. (A szerk.)

tárgyfeleségen kívüli magyar előfordulások futó, szűrőpróbaszerű számbavétele is rámutat a szívszimbolika barokk kori, majd biedermeier stb. divatjainak hatására a paraszti és a városi műveltség számos területén, számos műfajában, „szövegében”. Másként fogalmazva: eszerint joggal számolhatunk azzal, hogy a mángorlók és mosósulykok faragói, ajándékozási a szív-motívumokhoz olyasféle jelentéseket kapcsoltak, mint pl. Csokonai vagy Petőfi a verseiben. Mindez nem zárja ki, hogy ezek mellett az egykorú közkeletű jelentések mellett, amelyek maguk is több rétegűek, összetettek voltak, további archaikus jelentéseket ne keressünk, szigorú módszerességgel.

Ez az írás, műfajának megfelelően, a fenti elgondolásokat sem a népművészet elemzésének szemiotikai módszerét illetően, sem a szívből kinövő virágtövek értelmezését illetően nem fejti ki. Arra szorítkozik, hogy HOPPÁL Mihály gondolatmenetének egyes pontjaihoz kérdéseket fűzzön, alternatív megoldások lehetőségére mutasson rá, kiragadott példákkal további forrásokra hívja fel a figyelmet.

*

A szemiotikai megközelítésben leegyszerűsítést, rövidre zárást látok abban, hogy a dolgozat nem vázolja föl azt a kommunikációs szituációt, amiben a virág- és szív-motívumok jelfunkciót tölthetnek be. Mint ismeretes, a házasulandó lányok és legények közt különböző gesztusok, szövegek és tárgyak összefonódó használata „jelezi” az egyes családok (néha az egyes személyek) készségét kapcsolat létesítésére. Ebben az összetett jelfolyamatban van vidékenként eltérő, de korántsem kulcs jellegű szerepe a mosósulykok ajándékozásának. A mángorlókról a szakirodalom azt tudja, hogy ezeket asszonyok kapták, gyakran fiatal férjüktől vagy másoktól, illetve „nőszemélyek” szerelmi kapcsolat emlékéül.¹ A mosósulykok sohasem volt olyan kötelező, kihagyhatatlan szimbólum, mint a jegykendő, gyűrű, eljegyzést jelző bokréta stb. Ezért volt lehetséges, hogy — mint CSILLÉRY Klára írja — ott, ahol a lány udvarlójától nem kapott mosósulykot, apja is elkészíthette neki.² HOPPÁL abból indul ki, hogy a mosósulykon föltűnő díszítőmotívumok föltétlenül üzenethordozó jelek, maga a díszítmény „mondat”, amelyen belül az egyes motívumoknak a nyelvi szöveg „szavainak” megfelelő értelme kell hogy legyen. Ez a föltételezés azonban bizonyítatlan. (A VISKI és HOFER — FÉL idézetet itt félreértve hozza a Szerző.)³ A

¹ A fiatalok párkeresésének tárgyajándékozási szokásait összefoglalóan tárgyalja K. CSILLÉRY Klára, 1976. — A mángorlók fiatalasszonyok számára való készítéséről uo. 104. bár előfordul az is, hogy lányoknak faragnak, dedikálnak mángorlót (vö. Kós Károly, 1972. 211—213). Európai párhuzamok azt sejtetik, hogy a mosósulykok általában lányoknak, a házon belül végzett asszonyi mángorlás eszköze viszont asszonyoknak adott ajándék volt (vö. GLÜCK, D. — RIVIÈRE, G. H., 1976. 64). A nem házassági kapcsolatot előkészítő, nem is fiatalasszonyoknak adott mángorlókról K. CSILLÉRY Klára, 1976. 125.

² K. CSILLÉRY Klára, 1976. 118.

³ Könyvünkben arra mutattunk rá, hogy az írásos közlésekkel alig élő falusi lakosság a mai városi népességnél sokkal nagyobb mértékben használt tárgyakat különféle „üzenetek” kifejezésére. Eszerint az egész paraszti „tárgyi világ”, tehát a parasztemberek által

jelenlegi ismeretek, HOPPÁL adatai is, valószínűbbé teszik, hogy ön maga a tárgy és az ajándékozás gesztusa fejezi ki a kapcsolatteremtő készséget, és a mosósulyokra tett díszítés csak az egyébként is adott üzenet hangsúlyosítására szolgál. Ezért ismerünk olyan mosósulykokat, amiken kizárólag geometrikus, rozettás díszítés van, amelyekbe tükröt tettek, amin csak felirat van stb.

Népművészeti objektumokon a tárgy formájának, anyagának, díszítettségének szemiotikai kapcsolatait már évtizedek óta vizsgálják⁴ — ezt az elemzést sem a programból, sem az analitikus részből nem helyes kihagyni. A fenti „rövidre zárással” függ össze, hogy az esztétikum és a stílus ugyancsak jelentéshordozó szerepe sem a programban, sem az elemzésben föl sem merül.⁵ Pedig a HOPPÁL által másutt ismertetett LOTMAN-féle „másodlagos modelláló rendszer” fogalom kiváló megközelítési lehetőséget adna, hogy a népművészet motívumait művészi minőségükben és kontextusukban magyarázzuk.⁶

Nem kielégítő, elmosott a jel, jelentés fogalmak használata. A dolgozat szótárszerűen pusztán egyetlen jelentést kíván a grafikai motívumok mellé állítani, anélkül, hogy a jelentésben különböző utalásokat, „asszociatív felhőt” tételeznék föl.⁷ E tekintetben messzebb ment már Lükő Gábor is (akinek néhány általános mondata mellett a fa és virág szimbólumokra vonatkozó elemzését a Szerző sajnos nem idézi). Lükő rámutat, hogy a virág bizonyos szituációkban vonatkozhat a férfitra is, két virág kifejezheti az ifjú párt stb.⁸ Kiváló előadásában és tanulmányában (*A szerelem kertjében*) VOIGT Vilmos foglalta össze, hogy a személyes szerelem gondolata, a személyes szerelmi líra és ezzel a virághasonlatok mikor bukkanhattak föl a paraszti kultúrában.⁹ Sajnos, VOIGT történelmi értelmezésével szemben sem foglal állást a dolgozat.

A Szerző utal rá, hogy a vizsgált motívumok más tárgyakon is fölbukkannak.¹⁰

használt tárgyak teljes köre, ezen belül különösképpen az ünnepi szerepre szánt, a „reprezentációs szférába” tartozó tárgyak tekinthetők összességükben „nyelvnek”, „jelrendszernek”. Ez nem jelenti azt, hogy a tárgyakon (esetleg) előforduló díszítményeket önmagukban jelentést hordozó, elemekre tagolható nyelvnek tekintjük (HOFER Tamás — FÉL Edit, 1975. 18—19).

⁴ A „Prágai Kör” tagjai ezeket az összefüggéseket az „esztétikai funkció” és a tárgyak „polifunkcionalitásának” modelljével ragadták meg és fejtették ki elméletileg is, parasztfalukban végzett terepmunka konkrét példái alapján is (vö. MUKAŘOVSKÝ, J., 1970; BOGATYREV, P. G., 1971). — Más kiindulási vázlat a kérdéskörrel: MIKLÓS Pál, 1977.

⁵ Vö. WINNER, I. P., 1978.

⁶ Vö. HOPPÁL Mihály zárószavával: LOTMAN, Ju. M., 1973. 381—406.

⁷ Vö. MÉREI Ferenc, 1975.

⁸ Lükő Gábor, 1942. 118—125 (a fa, falevél, faág szimbolikáról), 137—144 (a virág szimbolikáról).

⁹ VOIGT Vilmos, 1969.

¹⁰ Néhány további példa: a szívből kinövő virágtő előfordul községi pecséteken. Így Heves megyében Rózsaszentmárton (Fancsal) és Vámosgyörk pecsétjén (Soós Imre, 1975. képmelléklet). A HOPPÁL Mihály által alkalmazott kritériumok szerint lefelé fordított szívnek értelmezhető az 1780-ban állított csikdelnei emlékkereszt faragott dísze, egyes karancskeszi sírjelek alakja (HOFER Tamás — FÉL Edit, 1975. 58. 54. kép). Lefelé fordított szív van karcolva egy néhány hónapos korában meghalt kislány virág alakú fejfájába a nagypeterdi temetőben (i. m. 50. kép).

Meg kellene azonban pontosan határozni azokat a „kulturális szövegeket”,¹¹ amelyekben ezek a tulipánok, szívek előfordulnak, és valamennyi előfordulás, kombináció figyelembevételével az (esetlegesen) kimutatható szignifikáns, gyakori kapcsolatokból következtetni olyan (esetleges) korábbi értelműkre, amit a 19—20. sz.-i használók már nem tudtak. Tisztázni kellene a motívumelnevezések szerepét (korántsem biztos ugyanis, hogy ezek egy elsődleges értelem hordozói). Tisztázni kellene a köznapi és az ünnepi, szertartásos, művészi kontextusban felbukkanó jelentések viszonyát, rétegződését. (A virágok például nemcsak faragásokon tűnnek föl, azt viszi kezében a lány a templomba, ültetik kiskertbe, ráteszik sírra stb. stb. A szív szónak és a szív jelnek is számos szerepe van föltételezett „férfi nemiszerv” értelmén kívül.)

Bizonytalan a fa és a virág HOPPÁL által javasolt azonosítása. A magyar szerelmi lírában felbukkanó fa-szimbólumokat, mint ismeretes, LÜKŐ elhárította a közel-keleti életfától, és az urál-altaji világfával hozta kapcsolatba.¹² A mezopotámiai életfáról KOMORÓCZY Géza éppen a közelmúltban bizonyította be, hogy az francia régészek 1870-es években forgalomba hozott misztifikációja.¹³ A népköltészet letört, elhervasztott, kalap mellé tűzött bazsarózsája, tulipánja nagyon kevésbé látszik összekapcsolhatónak a termést hozó fa ültetésével — továbbá a tulipán egyébként sem termést hozó növényként ismert a parasztságnál. A többi nép folklórjában a fának szintén igen-igen sokféle szimbolikus szerepe van, találmra hadd utaljak például a G. CALAME-GRIAULE-féle munkacsoport háromkötetes fa-szimbolikával foglalkozó könyvére,¹⁴ és arra, hogy a németben és már germán nyelvekben a fa hímnemű.¹⁵

¹¹ A „szöveg” fogalmát A. M. PJATIGORSZKIJ a hatvanas évek elejétől mindenféle szóbeli kommunikációra kiterjesztette, a varsói VII. Nemzetközi Szlavista Kongresszuson a LOTMAN, USZPENSKIJ és a moszkva-tartui szemiotikai iskolát képviselő három másik tudós javaslatában („Tézisek a kultúra szemiotikai tanulmányozásáról”) már a kultúra valamennyi megnyilvánulására alkalmazták. A szöveg mindenféle kulturális szemiotikai rendszer alapegysége, maga a kultúra fölfogható mint „szövegekből álló szemiotikai rendszerek hierarchiája, mint a szövegek összessége és a hozzájuk kapcsolódó funkciók együttese, vagy mint azok a sajátos mechanizmusok, amelyek létrehozzák (generálják) ezeket a szövegeket.” A (verbális) „szöveg” elemzésének egy igen kidolgozott metodikáját adja a HOPPÁL Mihály által válogatott Lotman-kötet, kitér a művészi szöveg belső struktúrájának szintjeire, elemeire, a szövegen kívüli művészi és nem művészi struktúrákkal való kapcsolatokra — mindarra, aminek figyelembevételét kívánatosnak tartanánk a tárgyakat formáló népművészet elemzésében is (LOTMAN, Ju. M., 1973. 7—264; WINNER. I. P.—WINNER, Th. G., 1976).

¹² LÜKŐ Gábor, 1942, 125.

¹³ KOMORÓCZY Géza, 1976. Mezopotámia archaikus civilizációiban csak néhány, pontosan meghatározott adat szól „életfáról”, és bár a különféle vallásos-mágikus összefüggésekben felbukkanó növényábrázolásoknak általában van több-kevesebb köze a növekedés, termékenység képzeihez, ezeknek az életfa elnevezés alá való besorolása tudománytalan.

¹⁴ CALAME-GRIAULE, G., 1968—76. — Mircea ELIADE a fa szimbolikus interpretálásának hét nagy csoportját különíti el, anélkül, hogy felosztását teljesnek minősítené (ELIADE M., 1964, 230—231). A „világfák”, mint az ágain egymás felett kilenc világot hordozó, kilenc gyökere mellett a holtakat összegyűjtő kínai világfa vagy a hasonló indiai, iráni világfák, a közép-ázsiai, szibériai népek „égig érő fái” mutatnak kapcsolatokat az élet, termékenység képzetkörével. Néha tövüknél fakad az élet vize, maga a fa fölfogható mint

A dolgozat leegyszerűsítve kezeli a férfi és nő közti kapcsolatokat is. A családalapítás, utódok nemzése mellett bizonyára már századokkal ezelőtt is föltételezhetünk más kapcsolatokat is. Ha a pásztorművészet hivatkozott ábrázolásait gondosabban megnézzük, azt találjuk, hogy a kezükben virágot tartó nők általában „szép kocsamárosnék” és más, nem jó hírű nőszemélyek — ha a menyasszony ábrázolására kerül sor, annak kezében rozmarin van vagy nincs is virág. Kapoli Antal 1897-es sőtartóján (HERMAN Ottó gyűjtése), ahol saját magát ábrázolja menyasszonyával, a menyasszony kezében rozmarin van,¹⁶ a sőtartó túlsó oldalán a betyár szeretőjének kezében tulipán van. Ez természetesen nem zárja ki, hogy más ábrázolásokon tulipán lehessen a „jó hírű” nő kezében is, mint ahogy tulipán lehet a páva csőrében, sőt a szembe forduló páros galamb mindkettőjének a csőrében, ahol az egyik föltehetően fiúgalamb.

Még ingatagabb talajon áll az a gondolatmenet, amelyik a talpára állított háromszögben, illetve szívben férfi szimbólumot, a férfi nemiszerv ábrázolását kívánja fölfedezni. Az emlékanyag egész tömegének áttekintése inkább azt sugallja, hogy a virágszál tövével valami edényt, tőábrázolást vagy masnit, ami megköti a virágcsokrot, valamit, ahonnan kiindul a növény — sejtünk. ¹⁷ A Szerző

„az élő kozmosz eszméjének kifejezése” (vö. CHEVALIER, J., 1969, 51—59). Ezeknek a szent, kozmikus fáknak az ábrázolásai már az i. e. IV—III. évezredben kialakultak, konvencionális jelekké váltak, az antikvitásban immár tisztán díszítő, dekoratív használatuk is kimutatható (vö. K. CSILLÉRY Klára, 1974, 192—195). Az elmúlt négy-öt évezred során a fákra vonatkozó mitikus-vallási elképzeléseknek is, a velük kapcsolatos ábrázolásoknak is igen sokféle, egymást keresztező, egymásra rétegződő hatása zajlott le. Ha egy magyar parasztfaluban a 19. sz. folyamán készített tárgy virágdíszítésének értelmezésénél a közéletű, elmosódó értelmű „életfa” kifejezéssel rámutatunk a fa és virág szimbólumok több ezer éves használatára az emberiség valamennyi nagy csoportjánál, olyat állítunk, amit nehéz, de nem is szükséges megcáfolni. Egy ilyen rámutatásnak a távoli előzményekre azonban, a közvetlen hagyományozás és továbbadás útjainak filológiai feltárása nélkül, semmi történelmi magyarázó értéke nincs, semmit nem mond arról sem, hogy az illető virágmotívum mit jelent a vele élő falusiak számára.

¹⁵ A Volga vidéki, szibériai finnugor és török népeknél sem egyértelműen és kizárólag női szimbólumok a fák. Ugyanaz a nép, például a csuvas, egyszerre tisztelhet nőnemű és hímnemű fákat, különböző nemű fafélékből készítheti a nő és férfi halottak koporsóját (ROUX, J. P., 1966, 361; vö. CHEVALIER, J., 1969, 53).

¹⁶ HOFER Tamás—FÉL Edit, 1975, 370. kép. — Id. Kapoli Antal életrajzának ismeretében tartom valószínűnek, hogy ez az ábrázolás önarckép.

¹⁷ Az emberi szívet igen régi idő óta edénynek is tekintették. Egyiptomban a szívet csészét, serleget ábrázoló, hegyére állított háromszög jellel jelölték (CHEVALIER, J., 1969, 216—217). Az ember anatómiájának hiányos ismeretében a középkori Európában föltételezték, hogy a szájon át közvetlen kapcsolat van a szívvel, a szívből a szép gondolat a szájon át virág képében jöhet elő. Európa-szerte el voltak terjedve a legendák halottak szívéből kinövő virágokról, fákról, melyek esetleg leveleikre írva hozták az elköltözött üzenetét (*Handwörterbuch. III.* 1927—40, 1794—1813. hasáb). Virág és (edényként) szív összekapcsolását elősegíthette a középkori és a parasztok közt később is fölbukkanó elgondolás, mely a lelket, kiváltképp az ártatlan személy lelkét virággal jelenítette meg (*Handwörterbuch. I.* 1927—40, 1431. hasáb). A középkori misztika az érneket virágnak látta, Keresztes Szent János szerint „a virág a lélek érnekeinek a képe, a csokor, amibe össze vannak gyűjtve, a lelki tökéletesség” (CHEVALIER, J. 1969, 190—193). Ezzel a gondolatkörrel függhet össze, hogy egyes Amerikába áttelepült közép-európai szekták sirköveikre csupán szívet és belőle kinövő virágtövet faragtak (WUST, K., 1970). A katolikus egyházban a 17—18. sz.-ban népszerű volt Jézus szívének olyan ábrázolása.

nem hoz bizonyítékokat arra, miért volna szükségszerű, hogy egy női szimbólum mellett férfi szimbólumnak kell lennie. A rokon népektől fölidézhető párhuzamok (ha párhuzamok) épp ellenkezőt bizonyítanak: a volgai finnugor és török hímzések tudatosan nőt jelentő virágmotívumai mellett nincs férfi jel.¹⁸ A MALONYAY-féle Kalotaszeg-kötetben Miháltz nagytiszteletű úr „tökös” mintaelnevezését nem nagyon teszi szavahihetővé az egyetlen másik általa adott mintanév, ti.: „pávafarkas” (egy gránátalmára).¹⁹ A tök (növény) egyébként Európa több táján elterjedt népművészeti motívum, férfi kapcsolatok nélkül, a témának svéd kutatók alapos tanulmányt szenteltek.²⁰ A szívábrázolás története (a római korig, az ókori Egyiptomig), szerelmi szimbólummá válása a szakirodalomban nagyon is földolgozott,²¹ párhuzamok szomszédainknál is ki vannak mutatva,²² van az alakulásmenetnek vallási vonatkozása is.²³ Ezekkel az

amelyikbe kereszt, kettős kereszt vagy a keresztre feszítés három szöge volt fönt beillesztve. Az előbbi típus jelenik meg katolikus temetőink szív alakú sírkövein. Az utóbbi típusnál némelyik paraszti ábrázoláson közvetlenül megfigyelhető a szögek virággá való átalakulása (vö. KRISZ-RETTEBECK, L., 1963, 24. és 42. kép).

¹⁸ A mariknál az addig díszítetlen inget viselő lányok az első menstruáció után virággal (elvonat geometrikus, virágnak értelmezett díszítőmotívummal) díszített inget kaptak, házasságkötésük után ezt egy kinyílt virágnak értelmezett díszítés váltotta föl. J. M. KOTOVA (Leningrád, a Szovjetunió Népeinek Múzeuma) szíves közlése.

¹⁹ A MALONYAY-kötet szerint Magyarvalkó fiatal református lelkésze fel akarta eleveníteni a bútorfestés régi stílusát, maga „főstötte ki” bútorait. Ezeknek fordult elő az a szív alakú motívum, amihez a kiadványban „tökös” mintaelnevezést tőrdeltek. Ez és a többi motívum is elűt a kalotaszegi bútorfestés és a templommennyezetek ismert emléktárgyától, inkább az úrasztaltakarók, „úri hímzések” díszítményeire emlékeztet — amelyeket egyébként ebben az időben HUSZKA József kiadványai is népszerűsítettek.

²⁰ A svéd bútorfestésben és faldíszítő festett kárpitokon előforduló tökmotívum kerek vagy ovális virághoz hasonlít. Tök, „kurbits” elnevezése a bibliai tárgyú faliképeken kedvelt, Ninivét néző Jónás próféta ábrázolásához kapcsolódik, akinek a feje fölött hasonló tökök függének (SVÄRDSTRÖM, S., 1972). — A tök szónak mintaelnevezéssé való válására példát hoz CSILLÉRY Klára Szeremlérről, ahol a mosósulykon „tulipánt”-nak nevezett motívumot az evezőn már „vítitök bimbájának” mondták (K. CSILLÉRY Klára, 1961, 177). — A Közép-Európában használatos kártyák „csörgő, pergő” nevű, sárga-zöld, kör alakú motívumát a magyar kártyán ugyancsak tökké keresztelték át, föltehetően elsődlegesen szintén a tök növényre gondolva.

²¹ A szív-motívum történetének legátfogóbb földolgozását a KARL THOMAE GmbH adta ki három kötetben — ehhez sajnos a jegyzetek összeállításánál során nem tudtam hozzájutni (*Das Herz I. — III.*; vö. BEITL, K., 1974, 25–29).

²² Klaus BEITL szerint pl. a szívből kinövő virágtő udvarlással és a házassággal kapcsolatos tárgyak leggyakoribb díszítménye Ausztriában, „az ide sorolható példák megszámlálhatatlanok”, ezek között vannak mosósulykok is, különösen Tirolból, Salzburg környékéről (BEITL, K., 1974, 25, 18. és 41. kép és még sok ábra). A szívből kinövő virágtő-motívum a 16. sz. közepétől Németországban is széltében kimutatható (DENEKE, B., 1971, 64–65). Morvaországban az 1750–1880 közötti időszakból számos községi tulajdonban levő, alkalmanként kiköleszöngött lakodalmas zászló maradt fenn, ezek díszítésében általános a szívből kinövő virágtő, néhol az egymás kezét fogó házassulandók között elhelyezve, máskor a lakodalmas ágy, a bölcső képe mellé állítva. A szívből kinövő virágtő gyakran látható a többi, a házassággal kapcsolatos textílián is (VÁCLAVIK, A., 1956, 37–38, valamint 37, 39–41. tábla).

²³ A szívet már az ókori Egyiptomban, Indiában, a zsidóknál, görögöknél az emberi személyiség, az érzelmek és a gondolkodás székhelyének tartották, amin keresztül az ember az Istennel kapcsolatba kerülhet. A szívnek így vallásos szimbólumként való

általánosan elfogadott ismeretekkel a dolgozat nem vitatkozik, bizonyítékaikat így sajnos nem tudja megrendíteni.

A módszertan pontosítása következtében változnia kellene a történeti párhuzamok megválasztásának, a történeti következtetéseknek is. Nyilvánvalóan egy sajátos jelviszonyhoz, jel és jelentés sajátos kapcsolatához kellene történeti párhuzamokat keresni, nem pusztán grafikailag többé-kevésbé megfelelő vizuális benyomásokat. Itt a Szerző eljárása „grafikailag” sem kifogástalan: egy hálózat, illetve csik jellegű, végtelenbe terjedő mintából, mint amilyen a Szent Istvánnal kapcsolatba hozott bizánci szöveté, önkényesen kimetszett szakasz nem hasonlítható össze egy magában álló motívummal. A népvándorlás kori szíjvég tükörképszerűen elhelyezett S alakjainak összevethetősége a szív-motívummal szintén több mint kétséges, pusztán formailag is (ennél az összevetésnél Szerző szintén Lükő nyomán jár,²⁴ anélkül, hogy az előzményt emlitené). A lényeges kérdés azonban nem itt van: a népvándorlás kori, bizánci stb. „kulturális szövegekben” az illető motívum előfordulási körének vizsgálatával bizonyítani kellene, hogy bennük a magyarhoz hasonló jel-jelentés viszony előfordulhat. Valószínűsíteni kellene azt is, hogy ezek közt a tipológiaiilag különböző kultúrák között akár történeti, akár a szemiozsis folyamatait illető strukturális hasonlóság lehet. (A hivatkozott öv a régészek véleménye szerint rang- és hatalomjelvény lehetett, motivikája törzsi-nemzetségi hovatartozást fejezett ki.)²⁵

használatra igen régi, az ószövegségben például a szív néhány tucatszor szerepel mint testrész, azonban ezernél többször metaforikusan, vallásos vonatkozásban. A korai kereszténység idején a szívben látták az ember szellemi és fizikai szubsztanciájának kapcsolódási pontját, erre az elgondolásra egy „szív-filozófiát” dolgoztak ki, mely újraéledt a középkori misztikában és egy sajátos leágazás révén a középkori iszlám misztikájában is. Amikor a személyes szerelem gondolata az európai történelem különböző szakaszaiban, különböző társadalmi rétegeknél megjelent, a férfiak és nők kapcsolatának jelölésére a vallásos odaadás megjelenítésére már évezredek óta használatos szív-szimbolikát vehették át. A hölgyének szívét átnyújtó lovag (első ábrázolásai a 14. sz.-ból) hasonló kifejezést használt, mint a vallási önátadást ábrázoló misztikus írások és a parasztok körében is népszerű szív-motívumok (melyek a szív szervi megbetegedései mellett az önfelajánlás kifejezésére is szolgálhattak). A vallásos szívábrázolások, pl. a délnémet kelengyeszekerényeken a „Jézus Szíve” és „Mária Szíve” képek láttán, nem kell föltétlen profanizálásra gondolnunk: az egykorú értelmezés szerint ezeknek a jeleknek a házastársak közti tartós szeretetet kellett megerősíteniök, óvniuk. A vallásos szív-szimbolika fennmaradt a protestáns egyházakban és szektákban is: a már említett szívből kinövő virágtóval díszített sírkövek mellett említhetünk virágos szívbe foglalt háziáldásokat, születési és lakodalmi emléklapokat, melyek Észak-Németországban is, de pl. a pennsylvaniai hutterita közösségekben is tömegesen készültek. (KRIS-RETTEBECK, L., 1963, 23—24, 75, 112 stb.; *Lexikon für Theologie*. V. 1960, 285—291; CHEVALIER, J., 1969, 216—217; KAUFFMAN, H. J., 1964, 59.) — CSILLÉRY Klára szerint Szeremlén is „mintegy mágikus erejüként értékelték a tárgyra felrótt szívet” (melyből virágtó nőtt ki), amelynek az a feladata, hogy biztosítsa, megőrizze a fiatalok közt a szeretetet. Arnold van GENNEP szerint Franciaországban közkeletű, szerelmi szimbólumként való értelmezése mellett a szív alak szintén megőrzött bizonyos vallásos konnotációt, ez tette lehetővé, hogy a szívamuletteknek profilaktikus hatást tulajdonítsanak (K. CSILLÉRY Klára. 1976. 124: GLÜCK, D.—RIVIÈRE, G. H., 1976, 40—41).

²⁴ Lükő Gábor, 1942. 144 (itt Lükő csupán szóban utal az összefüggésre).

²⁵ Vö. LÁSZLÓ Gyula. 1978.

HOPPÁL tanulmánya fontos témájú módszertani kísérlet. Szerencsésebb lett volna, ha az általános bevezető szakasz a speciálisan a tárgyakat formáló népművészet elemzéséhez szükséges szemiotikai fogalmakat, módszereket is meghatározza, mégpedig a jelenlegi fogalmazásnál pontosabban; ha az elemző rész pontosan körülhatárolja a tárgyat választott „kulturális szöveget”, és a szemiotikai szövegelemzés módszereivel megkeresi benne a kiemelt motívumok helyzetektől függően változó, többértékű jelentéseit, illetve meghatározza a hozzájuk kapcsolódó konnotációkat, a változó asszociatív mezők kiterjedését. (A kutatónak nem kell megriadnia olyan következtetések levonásától sem, hogy egyes helyzetekben pusztán a díszítettségnek, a virágozottnak lehet bizonyos jelentése anélkül, hogy annak egyes elemei külön-külön jelentést hordoznának.) Ennek nyomán az összehasonlító és történeti rész véleményem szerint revízióra szorul, figyelembe véve a Szerző által nagyon helyesen fontosnak tartott kultúratipológiai különbségeket.

- BEITL, K.
1974 *Liebesgaben, Zeugnisse alter Brauchkunst*. Salzburg.
- BOGATYREV, P. G.
1971 *The functions of folk costume in Moravian Slovakia*. The Hague—Paris.
- CALAME-GRIAULE, G.
1968—76 *Le thème de l'arbre dans les contes*. I—III. Paris.
- CHEVALIER, J. (ed.)
1969 *Dictionnaire des symboles*. Paris.
- K. CSILLÉRY Klára
1961 *Pütkösdi leányvezető Szeremléről* NÉ. 171—179.
1974 *A magyar népművészet városi és mezővárosi gyökerei*. In: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században*. II. Mezővárosok. (Szerk.: HOFER Tamás—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula) 189—200. Budapest—Szolnok.
1976 *A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál*. Ethn. 103—132.
- DENEKE, B.
[1971] *Hochzeit*. München
- ELIADE, M.
1964 *Traité d'histoire des religions*. (2. kiad.) Paris.
- GLÜCK, D.—RIVIÈRE, G. H.
1976 *Arts populaires des pays de France II. Arts appliquées, motifs et styles*. H. n.
- Handwörterbuch*
1927—40[?] *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. (Hrsg.: HOFFMANN-KRAYER, E.—BÄCHTOLD-STÄUBLI, H.) Berlin—Leipzig.
- Das Herz*
1965—66 *Das Herz*. I—III. (I. Das Herz im Umkreis des Glaubens. II. Das Herz im Umkreis der Kunst. III. Das Herz im Umkreis der Literatur.) Biberach an der Riss.
- HOFFER Tamás—FÉL Edit
1975 *Magyar népművészet*. Bp.
- KAUFFMAN, H. J.
1964 *Pennsylvania Dutch American Folk Art*. (2. kiad.) New York.
- KOMORÓCZY Géza
1976 *Egy termékenység-szimbólum Mezopotámiában. Jegyzetek az „életfa” kérdéséhez*. Ethn. 569—573.
- Kós Károly
1972 *Szerelem és halál a szilágysági népművészetben*. In: *Népelet és néphagyomány*. 209—237. Bukarest.
- KRISS-RETTEBECK, L.
1963 *Bilder und Zeichen religiöser Volksglaubens*. München.
- LÁSZLÓ Gyula
1978 *A népvándorlás kori övekről*. Ethn. 185—196.
- Lexikon für Theologie*
1960 *Lexikon für Theologie und Kirche*. V. (Hrsg.: HÖFER, J.—RAHNER, K.) Freiburg.
- LOTMAN, Ju. M.
1973 *Szöveg, modell, típus*. Válogatta és az utószót írta: HOPI L. Mihály. Bp.
- LÜKÓ Gábor
1942 *A magyar lélek formái*. Bp.
- MALONYAY Dezső
1907 *A magyar nép művészete I. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Bp.
- MÉREI Ferenc
1975 *Az utalás — az élményközösség szemiotikai többlete*. In: *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. (Szerk.: VOIGT Vil-

- mos—SZÉPE György—SZERDAHELYI István) 145—170. Bp.
- MIKLÓS Pál
1977 *A „szép” tárgy jelentései*. Ethn. 91—101.
- MUKAŘOVSKÝ, J.
1970 *Kapitel aus der Ästhetik*. Frankfurt am Main.
- ROUX, J. P.
1966 *Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques*. Paris.
- Soós Imre
1975 *Heves megye községei 1867-ig*. Eger.
- SVÄRDSTRÖM, S.
1972 *Rosmålning och kurbits*. In: *Nordisk folkkonst*. (Ed.: SVENSSON, S.) 241—260. Lund.
- VÁCLAVÍK, A.
1956 *Volkskunst und Gewebe*. Prag.
- VOIGT Vilmos
1969 „*A szerelem kertjében*”. *Szemponok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatahoz I*. Ethn. 235—275.
- WINNER, I. P.
1978 *The Semiotic Character of the Aesthetic Function as Defined by the Prague Linguistic Circle*. In: *Language and Thought*. (Ed.: MCCORMACK, W. C.) 407—440. The Hague—Paris.
- WINNER, I. P.—WINNER, Th. G.
The semiotics of cultural texts. Semiotica Vol. 18. No. 2. 101—156.
- WUST, K.
1970 *Folk Art in Stone, Southwest Virginia*. Edinburg.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK MŰKÖDÉSE (1967—1981)

Összeállította: KÓSA LÁSZLÓ és PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Az MTA Néprajzi Kutató Csoport közvetlen előzményének tekinthető az a Kutató Csoport, amely többszöri kezdeményezés után ORTUTAY Gyula akadémikus, egyetemi tanár vezetésével 1963-ban jött létre a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Folklór Tanszékén. A kutatók számára ekkor az egyetem mellett a budapesti Néprajzi Múzeum bocsátott rendelkezésre munkaszobákat, mert az önálló munkahely ekkor még nem volt biztosítható. A mostoha körülmények ellenére az újonnan létrejött Kutató Csoport 1964-ben részt vett az első Magyar Néprajzi Kongresszuson, amelyen nagy számban szerepeltek külföldi tudósok is. Az elhangzott előadások megjelentek az *Europa et Hungaria* c. kötetben (red. Gy. ORTUTAY et T. BODROGI. Bp. 1965).

A néprajztudomány fejlődésének üteme és a korszerű intézeti kutatómunka követelménye tette szükségessé, hogy a Kutató Csoport elszakadjon a budapesti egyetemtől és önálló kutatóhellyé váljék. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának tudományos intézményeként 1967. január 1-én kezdte meg működését, ORTUTAY Gyula igazgatása alatt.

A szervezeti és működési szabályzat az 1967. évi alapító elnöki utasításban foglaltakkal összhangban a következőkben jelöli meg feladatkörét:

- „a) az országban folyó néprajzi alapkutatások összefogása, fejlesztése;
- b) a néprajz és a folklór tárgykörébe tartozó recens és történeti anyag gyűjtése, rendszerezése, feldolgozása, publikálása;
- c) a szaktudomány eredményeit összefoglaló művek megalkotása;
- d) a szaktudomány eredményeinek hasznosítása a közművelődésben;
- e) nemzetközi munkamegosztásban folyó kutatásokban való részvétel, a néprajztudomány nemzetközi szervezeteiben a magyar néprajz képviselőjének biztosítása.”

A személyi állományában megnövekedett Néprajzi Kutató Csoport hamarosan állandó elhelyezést kapott a budai Várnegyedben, és hozzáláthatott a kutatómunkához nélkülözhetetlen szakkönyvtár és archívumok kiépítéséhez. Ezzel párhuzamosan elkezdődött azoknak a tudományos tanácskozásoknak sorozata, amelyeket a Kutató Csoport önállóan vagy más intézményekkel együtt szervezett.

1968-ban *Modellálás a folklorisztikában* címmel kerekasztal megbeszélést rendeztek (anyaga megjelent VOIGT Vilmos összeállításában: Ethn. 1969. 347—430). A következő évben fontos nemzetközi szimpózium jött létre neves külföldi folkloristák részvételével. (Anyaga megjelent: *A szájhagyományozás törvényszerűségei*. Sajtó alá rendezte VOIGT Vilmos. Bp. 1974.) Ugyanebben az évben zajlott le még két tanácskozás: *Az antropológiai strukturalizmus néhány kérdése* (az elhangzott előadások megjelentek a Népi kultúra — népi társadalom IV. kötetében Bp. 1970. 201—493) és a magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása kérdéseiről (az elhangzott előadások nagyobb része megjelent a Népi kultúra — népi társadalom VII. kötetében Bp. 1973).

A Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozata 1969-ben és 1970-ben találkozott Moszkvában, majd Budapesten közösen rendezett szimpóziumot. A budapesti tanácskozás házigazdája az MTA Néprajzi Kutató Csoport volt. Az elhangzott előadások *Történeliség a néprajzban* és *Az etnosz és etnoszociális szervezet kérdései* címmel a Népi kultúra — népi társadalom V—VI. kötetében jelentek meg DIÓSZEGI Vilmos, illetőleg BODROGI Tibor gondozásában (Bp. 1971. 201—493).

1970-ben a Kutató Csoport adott helyet a szocialista országok néprajzi szakirodalmát referáló folyóirat, a *Demos* nemzetközi szerkesztő bizottsága ülésének. 1973-ban pedig megszervezte a magyar, osztrák, cseh, szlovák, horvát, szlovén kutatók tudományos fórumának, az *Ethnographica Pannonicának* első magyarországi tanácskozását Zalaegerszegen. 1974-től a Kutató Csoport folklór osztálya évről évre rendez tematikus szimpóziumokat, amelyen a hazai folklorisztika és a rokon tudományok művelői találkoznak. Az első tanácskozás tárgya *A folklór poétikája és esztétikája* volt. (Megjelent: a Népi kultúra — népi társadalom XI—XII. kötetében Bp. 1980.) 1975-ben *Kríza János és a kortársi eszmeáramlatok* (Bp. 1982), 1976-ban *A komikum a folklórban* (megjelent az Előtanulmányok a Magyarság Néprajzához I. kötetében ISTVÁNOVITS Márton és KRÍZA Ildikó gondozásában Bp. 1977), 1978-ban *Mítosz és történelem* (megjelent az Előtanulmányok a Magyarság Néprajzához IV. kötetében HOPPÁL Mihály gondozásában, valamint a *Myth and History* kiadványában Bp. 1979), 1979-ben *Folklór és etnográfia*, 1980-ban a *Mindennapi élet folklórja*, 1981-ben *A vallás korai formái*. (Samanizmus Euráziában) címmel rendeztek tanácskozásokat.

A Kutató Csoport volt a házigazdája 1974-ben, Visegrádon az Európai Néprajzi Atlasz Bizottság ötödik konferenciájának (Anyaga megjelent: *Fünfte Arbeitskonferenz der Organisationskommission für den Ethnologischen Atlas Europas und seiner Nachbarländer*. Szerk.: KISBÁN Eszter. Bp. 1978). Ugyancsak a Kutató Csoport szervezte meg a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus néprajzi szekciójának munkáját 1975-ben (anyaga megjelent: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars IV. Red. Gy. ORTUTAY—A. PALÁDI-KOVÁCS—J. GULYA. Bp. 1981), az első finn—magyar folklórszimpóziumot 1977-ben (az elhangzott előadások sajtó alatt vannak), majd 1978-ban a SIEF kilencedik nemzetközi balladakutató tanácskozását Esztergomban (anyaga megjelent: *9. Arbeitstagung über Fragen des Typenindex der europäischen Volksballaden*. Bp. 1979).

Jelentős volt az 1975-ben Visegrádon, a Tömegkommunikációs Központtal közösen rendezett interdiszciplináris konferencia *A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban* címmel. Ennek beküldött előadásai kéziratformában, továbbá a Szociológia c. folyóirat 1976. évi számaiban láttak napvilágot. 1977 őszén a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának tiszteletére a Kutató Csoport munkatársai zártkörű tudományos ülésszakot tartottak, amelynek tárgyát a néprajztudomány időszerű elvi és módszertani kérdései alkották.

A munkatársak aktívan kapcsolódnak be a szaktudomány nemzetközi szervezeteibe. Részt vesznek kongresszusain és vitafórumain. Az elmúlt évtizedben a Kutató Csoport fogta össze a Nemzetközi Kárpát—Balkán Bizottság magyar tagozatának munkáját. Ez a Bizottság 1979 őszén nemzetközi szimpóziumot rendezett Sárospatakon, amelynek előadásait a Kutató Csoport önálló kötetben jelentette meg. (*Traditionelle Transportmethoden in Ostmitteleuropa*. Hrsg. A. PALÁDI-KOVÁCS. Bp. 1981.) Az alapítás óta számos külföldi tudós látogatta meg a Kutató Csoportot, tartott előadást, és megbeszélést folytatott magyar kollégáival. A Kutató Csoport gyakran fogad hosszabb-rövidebb időre külföldi tudományos ösztöndíjasokat.

Jelenleg Magyarországon az MTA Néprajzi Kutató Csoport a legnagyobb létszámú olyan intézmény, ahol néprajzi kutatás folyik. 1981. június 30-án harminckett tudományos dolgozója volt. Három fő kutatási területe: a folklór, a népi társadalom és az anyagi kultúra. A fő kutatási irányokhoz alkalmazkodva alakult ki szervezeti felépítése. Tudományos osztályai:

1. anyagi kultúra osztály
2. folklór osztály
3. társadalomnéprajzi osztály
4. adattári osztály

Az osztályok tevékenységéhez kapcsolódik a gazdasági hivatal, valamint a könyvtár és a dokumentáció.

A könyvtár állománya 1979. június 30-án 30 000 kötet könyvtári egység volt.

Az adattári gyűjtemények 1979. június 30-án:

Kézirattár: 780 tétel (kb. 36 000 lap)

Fényképtár: 33 000 db fekete-fehér negatív

Diatár: 1200 db színes pozitív

Hangfelvétel: 260 db hangszalag

Szakarchívumok 1979. június 30-án:

Magyar Népmese Katalógus: 10 000 variáns

Magyar Népmonda Katalógus: 13 000 cédula

Népköltészeti Szövegkataszter: 150 000 szöveg

Néphit topográfia és archívum: 20 000 cédula

Népi gyógyászati archívum: 15 000 cédula

Borászati archívum: 3 000 fényképfelvétel

Proverbium archívum 2 000 cédula

A Kutató Csoport munkájának zömét olyan kiadványok, kézikönyvek előkészítése, kollektív munkák megszervezése, megírása teszi ki, amelyekben minden osztály munkatársai részt vesznek. A néprajz más intézményeiben (múzeumok és egyetemi tanszékek) dolgozó kutatókat is rendszeresen bevonják ezekbe a vállalkozásokba. Ezek közül ORTUTAY Gyula főszerkesztésével és közel száz munkatárs közreműködésével befejeződtek a *Magyar néprajzi lexikon* munkálatai. Kötetei 1977-től folyamatosan láttak napvilágot. Az ötkötetes mű meghatározza és rendszerezi a magyar népi kultúra kapcsolatait, és megvilágítja történeti múltját. Egyben legfontosabb előmunkáltként szolgál az új magyar néprajzi kézikönyv megalkotásához.

Jelenleg a Néprajzi Kutató Csoport kiemelt, legfontosabb feladata az új magyar néprajzi szintézis, a hat kötetre tervezett Magyarország néprajza létrehozása. Előképe, az 1933—37-ben megjelent *A magyarság néprajza* már hosszabb ideje nem elégíti ki a tudományos igényeket. Az utóbbi harminc évben a magyar néprajztudomány szemlélete és módszere a marxizmus elsajátításával megváltozott és megújult. Megsokasodtak ismereteink a népi kultúráról. Ezeket a változásokat kamatoztatni kell a magyar társadalom, a tudományos közvélemény és az összehasonlító néprajzi kutatások számára. 1975 óta az előkészítő munkálatok az intézet dolgozóinak közreműködése mellett az egyetemi tanszékek, múzeumok és más akadémiai intézetek, kutatóhelyek munkatársainak bevonásával folynak.

Jelentős kiadvány a sajtó alatt levő *Magyar néprajzi atlasz* is, amely több mint hatszáz térképet tartalmaz, és terv szerint százíves szöveges magyarázattal egészül ki. Az egész magyar nyelvterületen végzett adatgyűjtésre alapozott térképlapok sokoldalúan világítják meg a népi kultúra táji tagozódását a Kárpát-medence térségében. Ez az atlasz fontos láncszem lesz a megjelent és készülő európai néprajzi atlaszok sorában. Munkatársai a kollektív munkáért felelős akadémiai intézményben, a Kutató Csoportban dolgozók közül és más néprajzi intézményekből kerültek ki. Szerkesztője: BARABÁS Jenő.

A *Magyar néprajztudomány bibliográfiájának* megjelent kötetei szintén a Néprajzi Kutató Csoport támogatásával készültek (1945—1954. Bp. 1965; 1955—1960. Bp. 1971; 1850—1870. Bp. 1977). Előkészületi állapotban vannak a sorozat további kötetei is, amelyek a magyar néprajzi kutatás 18. sz.-i kezdeteitől napjainkig veszik számba a tudományszak körébe vonható publikációkat. A kötetek szerkesztője: SÁNDOR István. TÁTRAI Zsuzsanna szerkesztésében megjelent (Bp. 1982) az *Ethnographia mutatója* (1940—1969).

Fontos tudományos feladat a mai magyarországi faluban végbemenő jelenkori társadalmi és tudati változások, illetőleg azok kulturális hatásának felmérése. Magyarországon az első ilyen jellegű kezdeményezés volt a Nógrád megyei Varsányban a Kutató Csoport társadalomnéprajzi osztályának vezetésével végzett kollektív munka (*Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Szerk.: BODROGI Tibor. Bp. 1978. Néprajzi tanulmányok). Hasonlóan úttörő vállalkozás a folklór osztályé: Nógrádsípek község jelenlegi folklórjának több oldalú vizsgálata (*Nógrádsípek. Tanulmányok egy*

észak-magyarországi falu folklórjáról. Szerk.: SZEMERKÉNYI Ágnes. Bp. 1979). Nagyarányú adatfelvétellel, a társadalomnéprajzi osztály szervezésében folyik a Csongrád megyei Zsombó község vizsgálata, amelynek néhány részlete sajtó alá rendezve várja a kiadást. (Megjelent KOVÁCS Emese: *Zsombó számokban*. Bp. 1980.)

A folklór osztály munkatársai elkészítettek, illetőleg folyamatosan készítenek több folklórműfaj-katalógust. A *Magyar népmese-katalógus* néhány füzetének kiadása a közeljövő kiadási terveiben szerepel (szerkesztő: KOVÁCS Ágnes). Meg kell még említeni a *Magyar népmonda-katalógust* (NAGY Ilona) és a *Magyar néphit-topográfiát* (PÓCS Éva). Figyelemreméltó eredményeket ért el a kaukázusi folklórról írt tanulmányaival ISTVÁNOVITS Márton, a ráolvasások monografikus vizsgálatával PÓCS Éva, a népdalok tipologizálása és klasszifikációja, valamint a történeti énekköltészet vizsgálata során KÜLLŐS Imola, a szóláskutatásban SZEMERKÉNYI Ágnes, a fiatalság életkori szokásainak kutatásában TÁTRAI Zsuzsanna, a délszláv népszokások elemzésével KISS Mária, a siratók szerkezeti vizsgálatával KÁROLY S. László. A magyar folklorisztika egyik nagy eseménye volt az archaikus-apokrif népi imádságok „felfedezése” (ERDÉLYI Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtöt lépék*. 2. bőv. kiad. Bp. 1976). HOPPÁL Mihály a kommunikációs jelenségek kutatásával és a szemiotikai elvek alkalmazásával hozott eredményeket (*Egy falu kommunikációs rendszere*. Bp. 1970). Új eredmények születtek a magyar népballadák műfaji kérdései és tipológiai vonatkozásában is (KRÍZA Ildikó: *A halálra táncoltatott leány*. Bp. 1968; *A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán*. Bp. 1982).

Elhunyt folklorista munkatársaink közül ORTUTAY Gyula igazgatónak jelentős publikációs tevékenysége volt (pl. *Hungarian Folklore. Essays*. Bp. 1972; *Fényes tiszta árnyak*. Bp. 1973; *Magyar néprajz*. Bp. 1979 — BALASSA Ivánnal). DIÓSZEGI Vilmos utolsó éveiben tartalmaz néphit tanulmányokat írt. MANGA János szokáskutatással (*Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Bp. 1978), népművészettel és a magyar—szlovák kulturális érintkezéssel (*Z minulosti Venaren*. Bp. 1978) foglalkozott. Posztumusz kötete a *Palócok* (Bp. 1979).

A társadalomnéprajzi osztály munkatársai a fentebb említett jelenkutató munkálatok mellett számos más fontos témával foglalkoznak. Megjelent TÁRKÁNY Szücs Ernő monográfiája: *Jogi népszokások Magyarországon* (Bp. 1981). SZABÓ Piroska a szabad idő. MORVAY Judit a családszervezet és rokonság, JÁVOR Kata a népi erkölcs és mentalitás vizsgálatával ért el eredményeket. Ez az osztály végez elméleti kutatásokat is, különös tekintettel a szociális és a gazdasági antropológiára (BODROGI Tibor, SÁRKÁNY Mihály).

Nemzetközi figyelmet keltettek BODROGI Tibor forrásértékű művészetetnológiai művei (*L'Art en Afrique*. Paris, 1969; *Kunst von Indonesie*. Den Haag, 1971). BODROGI Tibor és SÁRKÁNY Mihály számottevő munkát végeznek az egyetemes néprajz magyarországi eredményeinek magyarországi megismertetésével és a klasszikus etnológiai művek magyar nyelvű fordításával, válogatásával, sajtó alá rendezésével (Morgan, Frazer, Malinowski, Birket-Smith, Mead, Polányi és mások). Ebbe a sorba tartozik a magyar utazók és etnológusok válogatott

műveinek kiadása A magyar néprajz klasszikusai sorozatban (*Messzi népek magyar kutatói*. I—II. Szerk.: BODROGI Tibor Bp. 1978). ZSIGMOND Gábor a magyar néprajz tudománytörténetének kevésbé ismert ágát, a 19. sz.-i társadalomnéprajzi vizsgálatok történetét tárta fel tanulmányaiban és könyveiben [*A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839—1886)*. Bp. 1974]. *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Bp. 1977. TESSEDIK Sámuel—BERZEVICZKY Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Bp. 1979. Mindkettő válogatás és szerkesztés A magyar néprajz klasszikusai c. sorozatban.

A tudománytörténeti munkák közül meg kell említeni az ORTUTAY Gyula által szerkesztett A múlt magyar tudósai c. sorozatban megjelent tanulmányokat: KÓSA László: (társszerzőkkel) *Herman Ottó* (Bp. 1971); DIÓSZEGI Vilmos: *Sebestyén Gyula* (Bp. 1972); ZSIGMOND Gábor: *Beöthy Leó* (Bp. 1974). PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Fényes Elek* (Bp. 1976); HOPFÁL Mihály: *Ipolyi Arnold*. (Bp. 1980); SELMECZI-KOVÁCS Attila: *Györffy István* (Bp. 1981). A magyar néprajz klasszikusai sorozatban megjelent KÓSA László válogatása Herman Ottó néprajzi munkáiból (*Halászélet, pásztorkodás*. Bp. 1980).

A magyar etnikum táji-történeti differenciálódásának, a kultúra regionális meghatározottságának hazai historiográfiáját és az egyes néprajzi tájak és csoportok történeti-földrajzi körülhatárolását tartalmazza KÓSA László és FILEP Antal könyve: *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (Bp. 1975, 1978). Hasonló kérdésekkel foglalkozott sok tanulmányában PALÁDI-KOVÁCS Attila is.

Az anyagi kultúrát kutatók a közelmúlt esztendőkkben több fontos monográfiát készítettek el. TAKÁCS Lajos folyamatosan vizsgálja az irtásgazdálkodást és az azzal összefüggő néprajzi kérdéseket: *Egy irtásfalu földművelése* (Bp. 1976); *Irtásgazdálkodásunk emlékei* (Bp. 1980). Az osztály munkájaként készültek el: PALÁDI-KOVÁCS Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása* (Bp. 1979), KÓSA László: *A burgonya Magyarországon* (Bp. 1980) és sajtó alatt SELMECZI-KOVÁCS Attila: *Olajos növények Magyarországon* című monográfiái. KISBÁN Eszter táplálkozási, FILEP Antal építkezési, VINCZE István a szőlő- és borkultúrához tartozó témákkal foglalkozott. PALÁDI-KOVÁCS Attila kutatási területei közé tartozik a fent említetteken kívül a pásztorkodás és a közlekedés-teherhordás-szállítás is. FÖLDES Lászlónak a transzhumáló pásztorkodás témakörében vár (*Dél-erdélyi juhászok vándorlásai*) megjelenésre könyv terjedelmű munkája.

A Néprajzi Kutató Csoport végzi az *Acta Ethnographica*, az MTA idegen nyelvű folyóiratának és az *Ethnographiának* a szerkesztését, valamint a *Demos* című folyóirat magyarországi anyagának összeállítását.

Az MTA Néprajzi Kutató Csoport kiadványai:

Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (1940—). A legjelentősebb magyar szövegfolklor-forráskiadványok. Megindította és haláláig szerkesztette ORTUTAY Gyula.

Népi kultúra — népi társadalom (1968—). Az MTA Néprajzi Kutató Csoport évkönyve. Szerkesztő: KÓSA László.

Néprajzi tanulmányok (1967—). Néprajzi kismonográfiákat közlő kiadványsorozat. Szerkesztő: KRÍZA Ildikó.

Documentatio Ethnographica (1970—). Fordításokat és archív jellegű nyomtatott szövegeket tartalmazó kiadványsorozat. Szerkesztő: BODROGI Tibor.

Folklór Archivum (1972—). Folklórgyűjtéseket közlő sorozat. Szerkesztő: HOPPÁL Mihály.

Előmunkálatok a Magyarság Néprajzában (1977—). A készülő új magyar néprajzi kézikönyv előtanulmányait és tudományos segédanyagait közreadó sorozat. Szerkesztő: HOPPÁL Mihály.

A Kutató Csoport munkatársai folyamatosan végeznek széles körű terepmunkát, levéltári és könyvtári adatgyűjtő tevékenységet, melynek eredményei a következő években fognak beérni. Emellett kiterjedt közművelődési tevékenységet folytatnak (szakértői közreműködés televízióban, oktató- és ismeretterjesztőfilm-gyártásban; előadások tartása a TIT sorozatain és különféle rendezvényeken; ismeretterjesztő cikkek és könyvismertetések készítése). Zömmel a Kutató Csoport munkatársai írják a Magyar Rádió Kis magyar néprajz c. népszerű sorozatának előadásait. Az 1970. január elseje és 1977. december 31-e között elhangzott 1035 előadásból JÁVOR Kata—KÜLLŐS Imola—TÁTRAI Zsuzsanna szerkesztésében jelent meg a *Kis magyar néprajz a rádióban* című kötet (Bp. 1978). Több kiadást ért meg KÓSA László és SZEMERKÉNYI Ágnes néprajzi kalauza: *Apáról fiúra* (Bp. 1973, 1975, 1978).

*

Ortutay Gyula halála után (1978) Bodrogi Tibor vette át az MTA Néprajzi Kutató Csoport vezetését; személyi változások történtek a vezetésben és a kutatói állományban, de az intézeti szervezet alapjaiban változatlan maradt.

*

Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutató Csoport
H-1250 Budapest I.
Postafiók 29
Országház utca 30.
Igazgató: Bodrogi Gyula

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Grozdits Judit — Műszaki szerkesztő: Merkly László
Terjedelem: 28,24 (A/5) ív — HU ISSN 0541-9522
AK 1913 k 8386
83.10121 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Megjelenik az Akadémiai Kiadónál

ETHNOGRAPHIA

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

Szerkeszti Hofer Tamás

A folyóirat a magyar néprajzi kutatások eredményeit teszi közzé, és elősegíti a nemzetközi néprajzi összehasonlító történeti vizsgálatokat. Ezt a célt szolgálja a nemzetközi néprajzi művek széles körű kritikai könyvszemléje is.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési díja 100,— Ft

Előfizethető

a Posta Központi Hírlap Irodánál

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 83,— Ft

ISBN 963 05 2973 4

